

Liberaal Reveil

1

april 2016

Naar een liberaal basisinkomen?

Salafisme: verbieden of niet verbieden?

Het liberale gehalte van Verlichtingsdenker Adam Ferguson

LR

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord <i>Marcel Wissenburg</i>	1
---------------------------------------	---

Thema: Basisinkomen

Naar een liberaal basisinkomen <i>Jan Stoop</i>	3
--	---

Zijn een basisinkomen en de liberale politieke theorie verenigbaar? Het belang van een normatieve discussie <i>Jip Stam</i>	5
--	---

Basisinkomen: over de mogelijkheid en wenselijk van gratis geld voor iedereen <i>Fleur de Beaufort</i>	10
---	----

Salafisme: gewelddoos en toch gevaarlijk. Verbieden of niet verbieden, dat is de vraag <i>Daniëlla Gidaly</i>	13
--	----

Vorbij paternalisme en eigen schuld: een pleidooi voor een gedeelde verantwoordelijkheid voor publieke gezondheid <i>Beatrijs Haverkamp en Tjidde Tempels</i>	18
---	----

Verankerde vrijheid vergt betrokken burgers. Het liberale gehalte van Verlichtingsdenker Adam Ferguson (1723-1816) <i>Patrick van Schie</i>	24
---	----

Het gevaar van de veranderende civiel-militaire relaties <i>Daniël Turk</i>	35
--	----

Liberaal economisch beleid: van A naar Beter <i>Auke Leen</i>	39
--	----

Naar een toekomstbestendig Nederlands pensioenstelsel <i>Jurriaan Kalf</i>	43
---	----

Liberaal Reveil (LR) begint aan zijn zestigste jaargang met een provisionele en provisorische kernredactie wier eerste verantwoordelijkheid het is, zorg te dragen voor een herstart van LR in 2017: een nieuwe lay-out, een nieuwe redactie en redactiestructuur, een nieuwe missie en vooral een grote sprong voorwaarts naar de nieuwe media. De werkgroep die dat alles moet realiseren, heeft het ook op zich genomen te zorgen dat de lezer in de tussentijd niet van spannende, uitdagende, verrassende en wetenschappelijk goed onderbouwde artikelen verstoken blijft.

In inhoudelijk opzicht nemen we al een eerste stap in de richting van een vernieuwd LR: we zetten erop in, wetenschappers en andere experts ongeacht affiliatie open en vrij te laten spreken met politiek en bestuur, en zo bij te dragen aan het sterker onderbouwen van de liberale positionering – wat immers lastig is in de loopgraven van parlement, staten en raden, waar voor reflectie minder tijd is dan voor actie.

Kennelijk was het artikel van Fleur de Beaufort over de onverenigbaarheid van liberalisme en het basisinkomen in een vorig nummer van LR uitdagend: we ontvingen hierop maar liefst twee sterke reacties van Jan Stoop en Jip Stam. Fleur de Beaufort heeft daarop weer een repliek geformuleerd. Wie weet is de discussie daarmee nog niet afgelopen – minstens twee kwesties blijven nog open. Ten eerste: onder protoliberalen ten tijde van de Amerikaanse Revolutie werd al een concurrent van het basisinkomen gepropageerd: het basiskapitaal, een idee dat momenteel onder Amerikaanse groene libertariërs weer aan populariteit wint. Ten tweede: hoort tussen alle kritiek op gemeentelijke experimenten met een zogenaamd ‘basisinkomen’ (uitsluitend voor uitkeringsgerechtigden) niet allereerst vastgesteld te worden dat het verdedigen van dergelijke experimenten met argumenten uit het academisch debat over een universeel basisinkomen of -kapitaal, boerenbedrog is?

Uitdagend (en actueel) in dit nummer is zeker het juridisch en rechtsfilosofisch geïnspireerde pleidooi van Daniëlla Gidaly om ‘het’ salafisme niet enkel met sticks maar ook met carrots te benaderen. Centraal in dat pleidooi staat het gegeven dat er niet zo-

iets is als ‘het’ salafisme – religieuze orthodoxie hoeft niet hand in hand te gaan met politiek extremisme, laat staan met terreur, en een voorzichtiger omgang met orthodoxie zou, zo betoogt de auteur, juist zulk afglijden kunnen remmen of voorkomen. Wordt ongetwijfeld vervolgd.

Uitdagend is verder ook de bijdrage van Beatrijs Haverkamp en Tjidde Tempels over voedsel, gezondheid en verantwoordelijkheid – een artikel geschreven op verzoek van de redactie, naar aanleiding van een eerdere, zeer korte, opiniebijdrage van de auteurs aan een landelijke krant. Als er één terrein is waar het moeilijk en tegelijk essentieel is, de individuele verantwoordelijkheid waaraan liberalen zo hechten, een wetenschappelijk en ethisch gefundeerde rol te geven, dan wel hier. Tempels en Haverkamp herinneren ons er in elk geval aan dat politieke retoriek geen duurzame oplossing biedt.

Spannend en verrassend is de kennismaking met de Schotse Verlichtingsfilosoof Adam Ferguson (1723-1816) die Patrick van Schie bijdraagt: minder beroemd dan Adam Smith en David Hume, maar toch niet minder interessant als wegbereider voor het moderne liberalisme, en als een man met oorspronkelijke, nog steeds inspirerende ideeën.

Van een heel andere orde, maar evengoed spannend en verrassend, is Daniël Turks artikel over de relatie tussen burger en militair: het is een relatie die de afgelopen jaren steeds verder is vervaagd met mogelijk grote risico’s wat betreft de weerbaarheid van samenlevingen. Vrijheid gaat immers altijd gepaard met verantwoordelijkheid.

Verrassend zijn ten slotte (naar we hopen) ook de wetenschappelijk zeer zorgvuldig onderbouwde en tegelijk uiterst leesbare bijdragen van Auke Leen, die een verdediging in eigentijdse bewoordingen ontwikkelt voor de klassiek-liberale synchronisatie van markt en overheid, en van Jurriaan Kalf, die aandacht vraagt voor het onderscheid tussen primaire en secundaire kwesties in het nog steeds erg voorzichtig gevoerde publieke debat over de hervorming van het pensioenstelsel.

De zaakwaarnemers wensen u veel leesplezier, en nodigen u van harte uit gefundeerde reacties en nieuwe bijdragen te blijven inzenden – LR gaat door!

De redactie a.i.:
Fleur de Beaufort
Caspar van den Berg
Daniël Turk (eindredactie)
Marcel Wissenburg

– Jan Stoop –

In september 2015 besteedde *Liberaal Reveil* al aandacht aan het basisinkomen. Fleur de Beaufort schreef het artikel *Basisinkomen. Gratis geld voor iedereen?* In deze editie schrijft Jan Stoop hierop een reactie met zijn artikel *Naar een liberaal basisinkomen*. Jip Stam schrijft in een vervolgstuk, *Zijn een basisinkomen en de liberale politieke theorie verenigbaar?* over het belang van een normatieve discussie over dit binnen liberale kringen controversiële thema. Ten slotte sluit Fleur de Beaufort af met een reactie op beide artikelen.

In het septembernummer (2015) van *Liberaal Reveil* schreef Fleur de Beaufort het artikel *Basisinkomen. Gratis geld voor iedereen?* De Beaufort eindigde met: ‘Hoewel het aardig zou zijn eens een echt experiment met het onvoorwaardelijk basisinkomen uit te voeren, lijkt het idee voornamelijk hoofdzakelijk gebaseerd op een wensdenken dat ons weinig tot niet verder zal brengen. Ik laat me graag overtuigen door het tegendeel, maar tot de praktijk dit heeft bewezen zal ik uiterst sceptisch blijven tegenover mensen die menen dat ze zuurverdiende centen van derden gratis aan iedereen kunnen verstrekken.’

Ik ga de uitdaging aan niet alleen om De Beaufort te overtuigen maar ook om een bijdrage te leveren voor de discussie met het nieuwe verkiezingsprogramma.

Dit voorstel beoordeel ik aan de hand van liberale maatlaten. Liberalisme staat voor vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid van alle mensen. Door het leeftijdsafhankelijk onvoorwaardelijk basisinkomen krijgen werklozen meer kans op een baantje en daardoor meer vrijheid. Naar mijn mening is het een deel van de *verantwoordelijkheid* van mensen die behoorlijk verdienen om zwakke mensen voldoende kans te geven tot werk en daarmee een bijdrage aan de maatschappij en gevoel voor eigenwaarde. Zoals nu de meeste Nederlanders accepteren dat de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen, zal dat naar mijn verwachting zo blijven. Het zal duidelijk zijn dat ik dit systeem vind passen binnen het principe van *sociale rechtvaardigheid* en een onvoorwaardelijk basisinkomen past bij *gelijkwaardigheid van alle mensen*. Het niet verhogen van de kosten van de sociale voorzieningen hoort bij de liberale waarden evenals het verkleinen van het ambtenarenapparaat. Het helpen van met name jeugdige werklozen past in het liberale uitgangspunt om mensen zo veel mogelijk ‘hun eigen broek te laten ophouden’.

In Nederland bestaan vele vormen van herverdeling van inkomen en het grootste deel van de Nederlanders maakt daar gebruik van. Ouders van kinderen krijgen kinderbijslag en de ziektekosten voor de kinderen betaalt de overheid uit belastinggeld. AOW'ers genieten ook van een soort onvoorwaardelijk basisinkomen, waarbij er wel een ‘strafkorting’ bestaat voor mensen die samenwonen. Ook is er een uitzondering voor mensen die een tijd in het buitenland hebben gewoond. Kinderbijslag en AOW gaan naar mensen ongeacht hoe hoog hun verdere inkomsten en vermogen zijn. Daarnaast krijgen veel Nederlanders herverdeling uit belastinggeld in de vorm van bijstand, huurtoeslag, hypotheekrenteaftrek, zorgtoeslag, lagere huur door sociale woningbouw, ‘gratis’ OV-kaart voor studenten en nog meer faciliteiten.

Mijn voorstel is, om in grote lijnen de kinderbijslag en de AOW als een basisinkomen voor deze bevolkingsgroepen te handhaven als onderdeel van een leeftijdsafhankelijk basisinkomen. Ik stel voor om alle gelden die nu in de herverdeling gaan, behalve de hypotheekrenteaftrek, samen te voegen voor het basisinkomen van de groep tussen kinderbijslag en AOW. Een deel daarvan zal moeten worden gereserveerd voor mensen die zonder extra ondersteuning in de problemen komen. De hoogte zal zijn, zoals dat heet ‘te veel om van dood te gaan en te weinig om comfortabel te leven’. Het is dus niet de door De Beaufort genoemde hangmat, maar een schamele slaapmat. Het kabinet is nu al bezig met het versoberen van de hypotheekrenteaftrek. Indien er een basisinkomen voor iedereen is, dus ook voor de huizenbezitters onder de AOW-grens, kan deze versobering in een hoger tempo worden gerealiseerd.

Op deze manier kost het onvoorwaardelijk, leeftijdsafhankelijk basisinkomen niet meer dan het huidige systeem. Eén van de oorzaken van de huidige (jeugd)werkloosheid is, dat met het huidige minimumloon veel werkzaamheden voor de werkgever niet lonend zijn. Met het onvoorwaardelijk basisin-

komen kan het minimum(jeugd)loon omlaag met het bedrag van het basisinkomen. Hierdoor kunnen er weer veel kleine baantjes ontstaan, waardoor de economie weer beter gaat draaien. Vergelijk eens hoeveel verkopers in verre vakantielanden op je afkomen om een klein beetje aan je te verdienen met de zoektocht in een warenhuis om een personeelslid te vinden aan wie je wat kan vragen. Ze zijn er nauwelijks, omdat ze in het huidige systeem te duur zijn. Veel schoolkinderen en studenten hebben baantjes, omdat ze niet worden gekort als ze bijverdienen, terwijl een werkloze praktisch volledig wordt gekort als hij/zij wat bijverdient en dus minder snel een officiële baan accepteert. Dit is niet stimulerend om (legaal) aan de slag te komen.

De Beaufort noemde in haar artikel: 'Een ander voordeel vinden de voorstanders is het verkleinen van de overheid. Niet alleen kan het huidige ingewikkelde stelsel van sociale zekerheid met allerlei toeslagen en subsidieregelingen fors worden vereenvoudigd, ook kan worden afgezien van de vele controles (bijvoorbeeld ten aanzien van de huidige sollicitatieplicht of fraudes met toeslagen) en de hele batterij aan integratieconsulenten kan naar huis worden gestuurd.' Mijn voorstel is om de vrijkomende ambtenaren niet naar huis te sturen, maar in te zetten bij onder meer arbeidsbureaus. Dit omdat veel werkzoekenden meer aan een arbeidsbemiddelaar hebben dan een anonieme website. Persoonlijk heb ik mijn eerste baan ook gekregen met behulp van een deskundige dame die mij hielp bij het vinden van mijn baan. Verder heb ik de indruk, dat de belastingdienst ook veel mensen kan gebruiken naast de computers die de belastingformulieren controleren. Die mensen leveren hun geld vermoedelijk

dubbel en dwars op. Verder kunnen vele mensen met schulden ook heel goed geholpen worden door deskundige ambtenaren die op deze manier beschikbaar komen en je met gevoel i.p.v. een digitale cursus leren verantwoord met geld om te gaan. Oudere ambtenaren, wier baan vervalt, hoeven niet meer te worden vervangen.

Indien alle Nederlanders een leeftijdsafhankelijk basisinkomen krijgen, is het praktisch om daaruit de premie voor de basis zorgverzekering te betalen, vergelijkbaar met het ziekenfonds van vroeger. Het is dan logisch de kinderbijslag met dat bedrag te verhogen en dit te gebruiken voor de premie van de kinderen, die nu 'gratis gezondheidszorg' krijgen. In het verlengde daarvan wil ik pleiten voor ook een verplichte W.A.-verzekering uit het basisinkomen te betalen, maar dit terzijde.

Natuurlijk zit er een aspect van betutteling in dit systeem, maar naar mijn mening wegen de voordelen op tegen de nadelen. Automatisch premie betalen is beter dan dat relatief veel mensen niet verzekerd zijn.

De Beaufort geeft in haar artikel aan, dat de Finnen denken aan een systeem van onvoorwaardelijk basisinkomen en zij stelt: 'De tijd zal slechts leren of het Finse plan werkt.'

Met haar ben ik benieuwd. Het bewijs dat het onvoorwaardelijk basisinkomen werkt, kan ik niet leveren, maar ik hoop hiermee een bijdrage geleverd te hebben aan de discussie over de vorm van een optimaal liberale maatschappij, opdat het in Nederland wordt ingevoerd.

Ir. J. (Jan) Stoop is een gepensioneerd ambtenaar natuurbescherming en voormalig lid van de Partijcommissie voor Infrastructuur en Milieu.

ZIJN EEN BASISINKOMEN EN DE LIBERALE POLITIEKE THEORIE VERENIGBAAR?

HET BELANG VAN EEN NORMATIEVE DISCUSSIE

– Jip Stam –

Inleiding

Het voordeel van politiek-filosofische vraagstukken is dat de beantwoording ervan zich (meestal) niet laat belemmeren door een gebrek aan empirische kennis. In dit opzicht behoeft de conclusie van Fleur de Beaufort (in *Liberaal Reveil* 56/3) dat het voorstel tot de invoering van een basisinkomen vooral is gebaseerd op ‘wensdenken’¹ geen enkel probleem te zijn. Ons gebrek aan empirische kennis over de effecten van een basisinkomen weerhoudt ons er immers niet van om de normatieve legitimering – ofwel: de wenselijkheid – van een dergelijk voorstel te onderzoeken.

In de veronderstelling dat de invoering van een onvoorwaardelijk basisinkomen de overheidsuitgaven en de belastingdruk zou verhogen, de economie zou verstoren en het verantwoordelijkheidsbesef van burgers geen goed zou doen, concludeerde De Beaufort dat een basisinkomen ‘niet past bij het liberale DNA’.² Ze geeft er tevens blijk van moeite te hebben met gedachte dat er een ‘gemeenschappelijke pot’ zou bestaan ten behoeve van de herverdeling van geld en ze betwijfelt of ‘die pot voldoende gevuld zal blijven om voor alle inwoners een basisinkomen te kunnen garanderen.’³

Hoewel De Beaufort terecht enkele kritische vragen stelt over de sociale en economische effecten van een basisinkomen, en ofschoon zij een uitgebreid historisch overzicht biedt van het denken over dit onderwerp, laat zij na om de aanleiding van de discussie hierover, namelijk de veranderende verhouding tussen arbeid en inkomen, te bespreken. Wil men de voor- en tegenargumenten van ‘het basisinkomen’ echter in perspectief kunnen plaatsen, dan is het duiden van deze achtergrond een belangrijke voorwaarde.

Bovendien zou ik willen betwisten dat een basisinkomen (of liever: een onvoorwaardelijke inkomensgarantie) niet zou stroken met het liberale gedachte-

goed. In tegendeel. Ik zou juist willen beweren dat een onvoorwaardelijke inkomensgarantie niet alleen nodig is om ons sociale zekerheidsstelsel toekomstbestendig te maken, maar ook dat deze verenigbaar is met – of zelfs een intrinsiek onderdeel is van – de liberale politieke theorie. In dit artikel zal ik trachten deze these te verdedigen door, ten eerste, de ontwikkelingen die aanleiding geven tot de discussie over de invoering van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie te bespreken en, ten tweede, een aantal manieren waarop een dergelijke idee door liberalen gelegitimeerd zou kunnen worden, weer te geven.

Waarom een normatieve discussie?

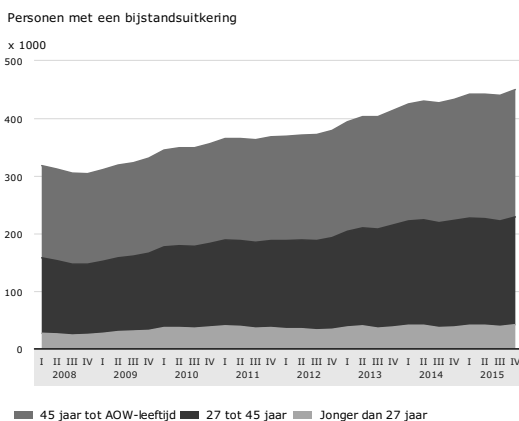
Arbeid en inkomen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Deze bij uitstek liberale gedachte vindt haar oorsprong in het verlichtingsdenken van John Locke (1632-1704). Hij maakte op vindingrijke wijze aannemelijk dat eenieders ‘property in his own person’⁴, en de arbeid die men daarmee kan verrichten, het fundament is van alle economische en sociale vooruitgang. Op basis hiervan gaf Locke het begrip eigendom (*property*) een individualistische grondslag, gestoeld op de mogelijkheid van ieder individu om zich geheel zelfstandig, zonder de tussenkomst van anderen en op basis van gelijkheid, een deel van de – gemeenschappelijk aan de mensheid gegeven – natuurlijke omgeving toe te eigenen.⁵

Bij het definiëren van het begrip *sociale rechtvaardigheid*, hielden latere toonaangevende liberale filosofen, zoals J.S. Mill (1806-1873), vast aan Locke’s opvatting dat alléén arbeid inkomen en vermogen constitueert. Het beschikbaar stellen van uitkeringen voor werklozen geschiedde volgens Mill dan ook op basis van *wederkerigheid*; iedere burger die werkloos werd moest kunnen rekenen een door de staat gegarandeerd minimuminkomen, mits hij zijn arbeid ter beschikking stelde aan een zogeheten *workhouse*.⁶ Op basis van deze voorwaarde zouden arbeid en het (uitkerings)inkomen met elkaar verbonden blijven.⁷

Ofschoon de verplichte tewerkstelling voor uitkeringsgerechtigden niet meer bestaat, is de leidende opvatting over werkloosheid onder hedendaagse liberalen nog altijd: 'Wie onderdeel is van de samenleving moet daar ook een bijdrage aan leveren – dat is rechtvaardig'⁸ Zodoende staat tegenover het *recht* op ondersteuning uit de collectieve voorzieningen steeds de *plicht* tot inspanning.⁹ Werkloosheid- en bijstandsuitkeringen zijn dan ook strikt voorwaardelijke regelingen. Geeft men geen blijf van welwillendheid tot participatie op de arbeidsmarkt, dan kan het recht op een uitkering (gedeeltelijk) komen te vervallen. Deze positie is goed verdedigbaar, zolang de vrije markteconomie (op lange termijn) in voldoende werkgelegenheid kan voorzien.

De afgelopen decennia is echter steeds duidelijker geworden dat de opkomst van steeds betere robot- en computertechnologie het historische verband tussen arbeid en inkomen, zoals dit hierboven is weergegeven, zal doorbreken. Martin Ford, schrijver van het boek *Rise of the Robots: Technology and the Threat of Mass Unemployment* (2015), beoogt met een sterke empirische onderbouwing dat deze ontwikkeling een groot deel van de beschikbare arbeidsplaatsen onnodig zal maken, met massale werkloosheid tot gevolg. Voorts waarschuwt Ford 'that technology might someday truly transform the job market and ultimately demand fundamental changes to both our economic system and the social contract'.¹⁰

Hoewel de empirische onderbouwing van Fords these vooral betrekking heeft op de Verenigde Staten, lijkt de 'jobless recovery'¹¹ na de economische crisis van 2007-2008 – een 'symptoom' van de transformerende economie – zich ook in Nederland te hebben voorgedaan. Uit een onthullend rapport van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)¹² dat eerder dit jaar werd gepubliceerd, blijkt namelijk het dat aantal Nederlanders met een bijstandsuitkering de afgelopen jaren gestaag is toegenomen, ondanks het economisch herstel en de langzaam dalende werkloosheid. Bijna de helft van de bijstandsgerechtigden blijkt 45 jaar of ouder te zijn (zie figuur 1), en nog een groter deel (65%) is laaggeschoold. Het meest alarmerende aan het CBS-rapport is de uitkomst dat het aantal mensen dat langdurig (lees: 15 jaar of langer) van een bijstandsuitkering afhankelijk is – inmiddels 10 procent van het totaal – alsmaar toeneemt.¹³

Figuur 1: Het aantal bijstandsgerechtigden naar leeftijdscategorie (bron: CBS)

Deze feiten roepen, in het licht van de (eerder toegelichte) transformatie van de arbeidsmarkt, de vraag op of het huidige stelsel van sociale zekerheid in zowel praktische als financiële zin toekomstbestendig is. Verder rijst de vraag of het nog wel *rechtvaardig* is om van (voornamelijk oudere en laaggeschoold) werklozen, voor wie nauwelijks tot geen betaald werk te vinden is, een onmogelijke tegenprestatie te verwachten. Bovendien zouden liberalen zich moeten afvragen hoe de vervanging van 'menselijk kapitaal' door computers en robots hun notie van *sociale rechtvaardigheid* kan beïnvloeden.

Hoewel sommige liberale denkers deze vragen met tegenzin tegemoet zien, daar zij ervan overtuigd zijn dat 'the Condition of Human Life, which requires Labour and Materials to work on, necessarily introduces private Possessions'¹⁴, noopt de hierboven geschetste sociale problematiek tot herbezinning op de inhoud en (theoretische) toepassing van liberale grondbeginselen.

Liberaal opvattingen over een onvoorwaardelijke inkomensgarantie

Dat deze herbezinning zou kunnen leiden tot een onvoorwaardelijke inkomensgarantie voor iedereen werd door Friedrich Von Hayek (1899-1992), een prominente voorvechter van het vrije marktkapitalisme, al in de jaren '70 van de vorige eeuw ingezien: 'The assurance of a certain minimum for everyone, or a sort of floor below which nobody need fall even when he is unable to provide for himself, appears not only to be a wholly legitimate protection against a risk common to all, but a necessary part of the Great Society in which the individual no longer

has specific claims on the members of the particular small group into which he was born.¹⁵

De *great society* waar Von Hayek het over heeft, is een samenleving waarin individuele vrijheid, de vrije markt, de *rule of law* en een kleine overheid de belangrijkste randvoorwaarden zijn. Hoewel deze randvoorwaarden enerzijds door liberalen zouden moeten worden toegejuicht, gaan ze anderzijds gepaard met een toenemende mate van *individualisering* die – paradoxaal genoeg – een grotere verantwoordelijkheid voor de *gemeenschap* met zich mee brengt om diegenen die er minder goed in slagen om hun draai te vinden in de vrije markteconomie een vorm van inkomenszekerheid te bieden.^A

Een der bekendste ideeën om die zekerheid in het leven te roepen kwam van een tijdgenoot en zielsverwant van Von Hayek, de Amerikaanse econoom Milton Friedman (1912-2006). In het boek *Capitalism and Freedom* (1962) droeg hij het voorstel aan om een negatieve inkomstenbelasting in te voeren; een uitkering die toekomt aan iedere burger met een inkomen onder een bepaalde grens. De hoogte van deze uitkering neemt toe naarmate het zelfstandig inkomen afneemt, en wie niet over een zelfstandig inkomen beschikt wordt van staatswege voorzien van een *garanteerd minimum*; een vloer waaronder niemand kan wegzakken. Het stelsel wordt bekostigd door burgers met een inkomen dat boven een vaststaande ‘positieve’ belastingdrempel ligt.¹⁶

Hoewel Friedman voornamelijk de praktische argumenten voor een negatieve inkomstenbelasting benadrukt^B, beschouwen andere klassiek-liberale (en libertarische) denkers de idee van een gegarandeerd minimum als een *voorwaarde* van liberale rechtvaardigheid. Zo stelt Brian Zamulinski dat ‘a market economy in which all non-human productive resources have been appropriated inevitably makes some worse off by denying them not only the opportunity to be

independently self-supporting, but also the opportunity to be employed. [...] Since market economies require unemployment, the involuntary unemployed deserve compensation because they contribute to the economy.’¹⁷ Met andere woorden: Vanwege hun beperkte toegang tot de opbrengsten van kapitaal en arbeid op de vrije markt, hebben werklozen een *morele claim* op compensatie. Wordt deze hun geweigerd, dan worden zij *de facto* onderworpen aan diegenen die wél over kapitaal en zelfstandig inkomen beschikken, zo luidt de stelling.¹⁸

Een hieraan verwante opvatting komt van het zogeheten links-libertarisme. Deze denkschool houdt er, in navolging van de Amerikaanse filosoof en *founding father* Thomas Paine (1737-1809), die ook al door De Beaufort werd besproken, een alternatieve interpretatie van de Lockeaanse eigendomstheorie op na. Ten eerste onderstreept het links-libertarisme Locke’s stelling dat de aarde in haar ongerepte toestand het gemeenschappelijke eigendom was van alle mensen.¹⁹ Dit interessante uitgangspunt vereist volgens Peter Vallentyne (1952-), een prominente links-libertariër, dat er voor ieder individu voldoende kansen zijn om zich een deel van dat gemeenschappelijke eigendom toe te eigenen, of om op zijn minst van diens opbrengst te profiteren. ‘I interpret the Lockean proviso to allow that individuals may appropriate and own more than their fair share of natural resources as long as they compensate others for their loss from the excess ownership. The Lockean proviso is a requirement that a fair share of the value of natural resources be left for others. Thus, it provides the basis for an enforceable duty to make payments to others’, aldus Vallentyne.²⁰

Voor klassiek-liberalen en libertariërs zou dit argument een legitieme reden voor herverdeling van inkomen en kapitaal kunnen zijn, bijvoorbeeld in vorm van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie. Niet omwille van de herverdeling *an sich*, maar om tegemoet te komen aan eenieders natuurlijke *recht* op een deel van de opbrengst van het oorspronkelijk gemeenschappelijk aan de mensheid gegeven eigendom.

Men zou de links-libertarische lezing van de Lockeaanse eigendomstheorie echter nog ruimer kunnen interpreteren dan hierboven is weergegeven. Het artikel *Why surfers should be fed: the liberal case for an unconditional basic income* (1991) van de Vlaamse politiek-filosoof Philippe Van Parijs (1951) is hier een goed voorbeeld van. Hierin wordt – deels

A Deze interpretatie ontleen ik aan Ford, M. (2015). *The Rise of the Robots*. 257

B Volgens Friedman zijn de voordelen: ‘It is directed specifically at the problem of poverty. It gives help in the form most useful to the individual, namely cash. It is general and could be substituted for the host of special measures now in effect. [...] It operates outside the market. Like any other measures to alleviate poverty, it reduces the incentives of those helped to help themselves, but it does not eliminate that incentive entirely [...].’ Voornamelijk de beperkte invloed op de vrije markt, de mogelijkheid om bestaande sociale voorzieningen af te schaffen en de prikkel om – bovenop het *garanteerd minimum* – betaalde arbeid te verrichten zijn voor liberalen aantrekkelijk. ‘Gratis geld’ wordt immers alleen ter beschikking gesteld aan individuen zonder of met een laag inkomen. Het systeem is dan ook semi-voorwaardelijk.

op basis van John Rawls' *Theory of Justice*^C – betoogt dat een liberale notie van *rechtvaardigheid* het maximaliseren van de 'pure vrijheid' ('*real freedom*') impliceert. Volgens Van Parijs betekent dit dat ieder individu, omwille van volledige *neutraliteit*, in staat moet worden gesteld om zijn 'opvatting van het goede leven' te realiseren. Ook wanneer iemands 'opvatting van het goede leven' inhoudt dat hij niet meer *wil* werken, dan mag de gemeenschap hem de vrijheid (lees: de financiële middelen) niet ontnemen om deze te realiseren. Doet de gemeenschap dit wel, dan legt zij een vooraf bepaalde 'opvatting van het goede' op aan het individu, wat zou indruisen tegen het liberale principe van *neutraliteit*.²¹ Voorts stelt Van Parijs dat een liberale opvatting van *rechtvaardigheid* impliceert dat ieder individu recht geeft op een onvoorwaardelijke inkomensgarantie.²²

Hoewel Van Parijs claimt een 'liberale' voorvechter van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie te zijn, valt te betwijfelen of zijn legitimering van deze idee, die hij baseert op Rawls' notie van '*justice as fairness*', daadwerkelijk strookt met de pijlers van de liberale politieke theorie. Zo stelt Stuart White, een der scherpste critici van Van Parijs, dat liberale *neutraliteit* (in de Rawlsiaanse zin) alléén verschillende 'opvattingen van het goede' toestaat zolang deze niet indruisen tegen algemeen geaccepteerde 'opvattingen van het juiste'.²³ Volgens White is een van deze dominante 'opvattingen van het juiste' het principe van wederkerigheid; de *plicht* van iedere burger tot het leveren van een tegenprestatie in ruil voor steun uit publieke voorzieningen.²⁴

White's bezwaren vallen samen met het oordeel van Eugene Torisky Jr. dat 'Van Parijs in effect undervalues the necessity of a shared consensus on political values'.²⁵ Met andere woorden: wil men (als liberaal) een onvoorwaardelijk gegarandeerd legitimeren, dan dient hierover niet alleen *morele*, maar ook *politieke* overeenstemming te bestaan. De laatstgenoemde vorm laat zich echter niet uitsluitend bepalen door een 'goede' theoretische onderbouwing, maar is ook afhankelijk van gevestigde 'opvattingen van het juiste'. De cruciale vraag is of liberalen bereid en in staat zullen zijn om zowel op het *morele* als het *politieke* niveau consensus te bereiken.

Conclusie

Kortom, hoezeer de transformatie van de arbeidsmarkt en de veranderende verhouding tussen arbeid en inkomen ook nopen tot het overwegen van ingrijpende hervormingen op het gebied van sociale zekerheid, iedere mogelijke oplossing voor deze vraagstukken dient te worden getoetst aan de fundamentele principes van de liberale politieke theorie. Dit geldt bij uitstek voor het ingrijpende voorstel tot de invoering van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie.

In dit artikel heb ik getracht om aan deze 'toetsing' een nuttige invulling te geven, in de hoop de normatieve discussie over dit onderwerp te bevorderen. Als hieruit iets valt te concluderen, dan is het wel dat er meerdere plausibele manieren zijn waarop liberalen het verschaffen van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie kunnen verdedigen. Of deze nu een als een *morele claim* op compensatie van werkloosheid of een intrinsiek *recht* op een deel van het gemeenschappelijke eigendom wordt gedefinieerd, een onvoorwaardelijke inkomensgarantie zit, zo is gebleken, wel degelijk 'in het liberale DNA'. De vraag is alleen of liberalen bereid zijn om een aantal gevestigde opvattingen over de verhouding tussen werkloosheid en sociale rechtvaardigheid, zoals het wederkerigheidsprincipe, te herdefiniëren.

Deze theoretische exercitie kan verder worden bevorderd, zodra ook de empirische kennis over verschillende vormen van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie wordt vergroot. Ik kijk daarom, samen met De Beaufort, reikhalzend uit naar nieuwe grootschalige onderzoeken, zoals het aanstaande experiment in Finland. Voorts hoop ik dat liberalen in staat zullen zijn om hun toegenomen empirische kennis over de idee van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie te verenigen met de filosofische grondslagen van hun denken, opdat sociale zekerheid ook een liberaal beginsel zal blijven.

J. (Jip) Stam is onderzoeksstagiair bij de TeldersStichting en masterstudent Politicologie aan de Universiteit Leiden.

Eindnoten

- 1) F. de Beaufort, 'Gratis geld voor iedereen?', *Liberaal Reveil*. 56(3), 2015, p. 142.
- 2) *Ibidem*, p. 141.
- 3) *Ibidem*, p. 142.
- 4) J. Locke, *Two Treatises of Government*. Cambridge, 2014, p. 287.
- 5) *Ibidem*, p. 289.

C Het gaat hierbij met name om Rawls' definitie van 'leisure' (vrije tijd) als een zogeheten *socio-economic good*, en Rawls' opvatting van liberale neutraliteit. Zie met name John Rawls, *A Theory of Justice*, Boston, 1971. Hoofdstuk VII. (pp. 395-452) en John Rawls, 'The Priority of Right and Ideas of the Good', *Philosophy & Public Affairs*. 17(4), 1988, pp. 251-276.

- 6) Ibidem.
- 7) Zie ook: E.G. West, 'J.S. Mill's redistribution policy: New Political economy or Old?', *Economic Inquiry*. 16(4), 1978, pp. 579-580.
- 8) C. Brummer en Abele Kamminga. 2015. 'Iedereen een uiterkering! – Is dat nu een goed idee?' *Idee*. 36(2), 2015, p. 10.
- 9) D. Houtman, *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid*. Amsterdam, 1994, pp. 27-38.
- 10) M. Ford, (2015). *The Rise of the Robots*. London, 2015, p. 257.
- 11) Ibidem, p. 34
- 12) Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bijstand vooral onder jongeren en 45-plussers toegenomen*, Den Haag, 2015. Link: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2016/bijstand-vooral-onder-jongeren-en-45-plussers-toegenomen.htm>.
- 13) Ibidem.
- 14) J. Locke, *Two Treatises of Government*, p. 292.
- 15) F. Von Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, London, 1979, p. 55.
- 16) M. Friedman, *Capitalism and Freedom*, Chicago en London, 2002 [1962], p. 173.
- 17) B. Zamulinski, 'Nozick's Anachronistic Libertarianism', *Dialogue* 44(2), 2005, p. 214.
- 18) Zie ook B. Zamulinski, 'How libertarianism Opposes Coercive Capitalism: A reply to Silver', *Dialogue* 47(1), 2008, p. 138.
- 19) J. Locke, *Two Treatises of Government*, p. 286.
- 20) P. Vallentyne, 'Libertarianism and the justice of a basic income', *Basic Income Studies* 6(2), 2011, p. 4.
- 21) P. Van Parijs, 'Why surfers should be fed: the liberal case for an unconditional basic income', *Philosophy and Public Affairs* 20(2), 1991, p. 126.
- 22) Ibidem, p. 130.
- 23) S. White, 'Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income', *Political Studies*. XLV, 1997, pp. 322-323.
- 24) Ibidem, p. 323.
- 25) E.V. Torisky Jr., 'Van Parijs, Rawls, and Unconditional Basic Income', *Analysis* 53(4), 1993, p. 296.

BASISINKOMEN: OVER DE MOGELIJKHEID EN WENSELIJK VAN GRATIS GELD VOOR IEDEREEN

– Fleur de Beaufort –

Het artikel *Basisinkomen. Gratis geld voor iedereen?* waarin ik me kritisch uitlaat over een onvoorwaardelijk basisinkomen voor alle burgers heeft twee lezers ertoe uitgedaagd een poging te wagen mij in een tegenreactie te overtuigen mijn scepsis over boord te gooien. Allereerst veel dank aan beiden, ik waardeer een inhoudelijk debat zeer. Helaas heeft noch Jan Stoop noch Jip Stam mij overtuigd van de wenselijkheid of de liberale grondslag van een basisinkomen, vandaar toch nog een korte reactie mijnerzijds.

In de discussie lijken verschillende vragen door elkaar te lopen. Ik heb zowel de vraag naar de mogelijkheid van een basisinkomen – zou het werken? – als de vraag naar de wenselijkheid vanuit liberaal perspectief opgeworpen. In mijn bijdrage betwist ik zowel de mogelijkheid als de wenselijkheid voor liberalen, waarbij ik de kanttekening plaats dat de mogelijkheid van invoering uiteindelijk alleen bewezen zal kunnen worden met een experiment van voldoende omvang. Immers: *the proof of the pudding is in the eating*.

De empirie laat ons echter vooralsnog in de steek, als gevolg waarvan de praktische bezwaren van mijn tegenstand berusten op niet te staven veronderstellingen, zoals de praktische argumenten voor invoering van Stoop en Stam berusten op andere evenmin te staven veronderstellingen. Stam poogt wel met enkele empirische gegevens aan te tonen dat de verhouding tussen arbeid en inkomen zodanig zal veranderen dat we niet anders kunnen dan een basisinkomen voor iedereen garanderen. Hij onderbouwt dat enerzijds met verwijzingen naar onderzoek uit Amerika en anderzijds door te wijzen op het groeiende aantal bijstandsontvangers. Het feit dat het aantal Nederlanders met een bijstandsuitkering de laatste jaren gestaag is toegenomen zou, aldus Stam, direct gevolg zijn van de transformatie van de arbeidsmarkt. Als gevolg van technologische ontwikkelingen zijn er minder banen, met andere woorden, mensen kunnen niet anders dan een beroep doen op de bijstand.

Dat is één mogelijke conclusie die getrokken

kan worden uit het groeiend aantal (langdurige) bijstandsontvangers in Nederland. Het is echter geenszins de enig mogelijke conclusie. Als er echt te weinig werk is in Nederland, waarom lukt het dan zoveel hardwerkende Oost-Europeanen om hier een forse boterham te verdienen? Zij werken veelal in de sectoren waar technologie weliswaar veel vooruitgang heeft gebracht, maar niet alle ‘handjes’ kan vervangen, zoals in de land- en tuinbouw, maar ook in de bouwsector. Daarnaast werken veel immigranten in sectoren waarin autochtonen simpelweg niet willen werken.

De these dat er op termijn onvoldoende tot geen werk meer zou zijn zie ik door Stam onvoldoende onderbouwd. Te meer daar het Centraal Bureau voor de Statistiek tussen nu en 2040 als gevolg van de vergrijzing een afname van de potentiële beroepsbevolking verwacht met 10 procent (in absolute aantallen een afname van 10 naar 9 miljoen).¹ Een zekere afname van het aantal banen levert dus naar verwachting niet een direct probleem op, doch zal eerder welkom zijn.

Het groeiende aantal bijstandsontvangers is in mijn ogen een symptoom van een heel ander probleem waar veel westerse maatschappijen mee kampen. De te ver doorgevoerde verzorgingsstaat maakt dat mensen wel heel eenvoudig een langdurig beroep kunnen doen op de sociale zekerheid. Het oorspronkelijke idee, dat sociale zekerheid waar mogelijk van tijdelijk aard zou moeten zijn, steeds gericht op terugkeer naar de arbeidsmarkt, is al lang verlaten. Mensen ervaren sociale zekerheid als recht en houden heel makkelijk hun hand op, waarbij de rekening wordt doorgeschoven naar het anonieme collectief. Een nadere analyse van de opbouw van het groeiende bestand van bijstandsontvangers toont ook aan dat er diverse andere verklarende factoren zijn dan het vermeende gebrek aan arbeidsplaatsen.²

Het groeiende aantal (langdurige) bijstandsontvangers is dus veeleer een signaal dat ons systeem te weinig prikkels heeft om mensen aan het werk te zetten. Onderzoek van het Sociaal en Cultureel

Planbureau heeft al enige tijd geleden aangetoond dat er onder bijstandstrekkers te weinig prikkels zijn om de eigen situatie te veranderen.³ Een onvoorwaardelijk basisinkomen voor iedereen zal daar helaas weinig aan veranderen. Sterker nog, het zal juist aan de onderkant van de arbeidsmarkt de bereidheid tot werken verder doen afnemen met alle gevolgen van dien.

Zowel Stoop als Stam pogen in hun reactie aan te tonen dat het basisinkomen verenigbaar is met het liberale gedachtengoed. Stoop koppelt het aan de vijf beginselen van de VVD, terwijl Stam een forse stap verder gaat en het zelfs een intrinsiek onderdeel van de liberale politieke theorie noemt. Daarbij doet hij een beroep op een groot aantal liberale denkers als Locke, Hayek en Friedman en een aantal denkers die Stam weliswaar als liberaal beschouwt, doch waar menig liberaal toch grote kanttekeningen bij zal plaatsen.

Graag maak ik een tweetal opmerkingen bij de argumentatie van Stam. In de eerste plaats zijn uitleg van Locke's proviso, door hem direct ontleend aan links-libertariër Peter Vallentyne. Het uitgangspunt dat de aarde in haar ongerepte toestand het gemeenschappelijk eigendom was van alle mensen, maakt volgens Vallentyne en Stam, dat ieder individu voldoende kans moet krijgen zich een deel van dat gemeenschappelijk eigendom toe te eigenen of op z'n minst van de opbrengst te kunnen profiteren. Direct gevolg zou dan zijn dat mensen die over meer dan hun 'fair share' beschikken een deel daarvan aan anderen moeten overdragen. Deze anderen zouden daar zelfs recht op hebben.

In deze argumentatie wordt aan een belangrijk punt voorbijgegaan. De arbeid die individuen steken in de bewerking van de natuurlijke hulpbronnen. Als het ene individu ervoor kiest door toevoeging van arbeid opbrengsten te generen uit natuurlijke bronnen, terwijl het andere individu dat niet doet (ook al heeft hij de kans om het te doen), met welk recht mag hij dan de opbrengsten van het werkende individu afroemen? Overigens is het daarnaast natuurlijk zo dat anno 2016 een heleboel inkomen wordt gegenereerd in de dienstensector, waarbij ieders vermeende recht op een deel van de opbrengsten nog moeilijker te verdedigen is met bovenstaande argumentatie, maar dat terzijde.

De tweede kanttekening die ik zou willen plaatsen heeft betrekking op het vervolgens nog verder oprekken van het Lockeaanse eigendomsprincipe

door politiek-filosoof Philippe van Parijs. Ieder individu zou, aldus Parijs, in staat moeten worden gesteld om zijn 'opvatting van het goede leven' te realiseren, waarbij de eventueel daarvoor noodzakelijke financiële middelen niet aan het individu mogen worden onthouden. Zou de gemeenschap dit wel doen, dan wordt aan individuen een bepaalde opvatting over 'wat het goede leven zou zijn' door anderen opgelegd.

Als liberaal ben ik natuurlijk van mening dat ieder individu in volledige vrijheid zelf invulling moet kunnen geven aan zijn leven, maar de keerzijde is voor liberalen nog altijd dat daar ook een zekere verantwoordelijkheid bij komt kijken. Stoop gaat in zijn argumentatie aan dit aspect van de individuele verantwoordelijkheid voorbij. Natuurlijk hebben we een verantwoordelijkheid voor wat Stoop de zwakke mensen noemt, maar we hebben ook een verantwoordelijkheid voor onszelf. Onnodig *free wheelen* op kosten van het collectief is in strijd met deze verantwoordelijkheid. Dat de redenering van Van Parijs spaak loopt spreekt voor zich. Waar is immers de grens? Wat als mijn opvatting van het goede leven betekent dat ik niet wil werken, maar wel in enorme rijkdom wil baden. Mag de gemeenschap me deze droom dan wel onthouden? Terecht plaatst ook Stam vraagtekens bij het liberale gehalte van deze denker.

Zoals Stam aanhaalt zijn veel liberale denkers voor een bestaansminimum voor mensen die daar om legitieme redenen (tijdelijk) niet in kunnen voorzien. Veelal wordt dan verwezen naar arbeidsongeschikten, zieken, ouderen, weduwen en wezen. In een liberale samenleving zal met een beroep op sociale rechtvaardigheid naar hen worden omgekeken. Diverse denkers van Hayek, Tocqueville, Mill en Rawls tot Dahrendorf hebben daarop gewezen. Zij hebben echter ook allen in meer of mindere mate gewezen op de gevaren van te ruimhartige en te omvangrijke stelsels van sociale zekerheid. Voorstanders van het basisinkomen gaan daar vaak al te eenvoudig aan voorbij en citeren deze denkers wel heel selectief, zodat ze in hun straatje passen. De terrechte en vooruitziende waarschuwingen van deze denkers zijn echter minstens zo belangrijk bij het argumenteren dat het basisinkomen een intrinsiek onderdeel van de liberale politieke theorie zou vormen.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en lid van de redactie Liberaal Reveil.

Eindnoten

- 1) <http://www.nationaalkompas.nl/participatie/arbeidsparticipatie/omvang/>.
- 2) Zie meer uitvoerig: Fleur de Beaufort, *Van stigma naar sociale stijging. Een liberale toekomst voor 'achterblijvers'*, prof.mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 2011.
- 3) Patricia van Echtelt en Stella Hoff, *Wel of niet aan het werk. Achtergronden van het onbenut arbeidspotentieel onder werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2009.

VERBIEDEN OF NIET VERBIEDEN, DAT IS DE VRAAG

– Daniëlla Gidaly –

Mogen salafistische organisaties, die wel antidemocratisch zijn, maar niet tot geweld oproepen, verboden worden? In dit artikel gaat Daniëlla Gidaly in op de afweging tussen het belang van de handhaving de beginselen van onze rechtsstaat en het nemen van antidemocratische maatregelen, zoals het verbieden van een godsdienstige organisatie.

Inleiding

Een meerderheid van de Tweede Kamer steunde eind 2015 een motie van Ockje Tellegen en Ahmed Marcouch om te onderzoeken of salafistische organisaties verboden kunnen worden wegens strijd met de openbare orde.¹ De motie werd ingegeven door een toenemende zorg in Nederland over het feit dat het onderscheid tussen jihadi-salafisme en geweldloos salafisme vervaagt. Jihadi-salafisten roepen op tot geweld en kunnen dus al aangepakt worden. De overige salafisten roepen niet op tot geweld en kunnen tot nu toe niet strafrechtelijk worden aangepakt.

Daarmee ligt de vraag voor of we salafistische organisaties, die wel antidemocratisch zijn, maar niet tot geweld oproepen, ook moeten verbieden, enkel omdat jihadi-terroristen vaak eerst geweldloze salafisten zijn geweest.

Is die dreiging zo groot dat het een verbod rechtvaardigt of heeft burgemeester van Den Haag Jozias van Aartsen gelijk als hij stelt dat een verbod op geweldloze, salafistische organisaties indruist tegen de grondrechten vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst en dat we een beter resultaat bereiken als we mensen met een afwijkende mening meer bij Nederland betrekken? Onder zijn bewind lopen al vijf jaar op oudejaarsavond jongeren van de salafistische as-Soennah-moskee mee met de politie in de Schilderswijk om leeftijdgenoten aan te spreken op hun gedrag.²

In dit artikel wordt eerst ingegaan op de vraag wat we verstaan onder (jihadi-)salafisme en onder terrorisme; welke mogelijkheden de huidige wetgeving biedt om ons tegen dit gevaar te beschermen en hoe wetgeving die nog verder gaat zich verhoudt tot onze democratische rechtsbeginselen om vervolgens de vraag te beantwoorden of wij inderdaad salafistische organisaties zouden moeten verbieden.

Terrorisme

Een definitie van terrorisme is moeilijk te geven,

omdat het, zoals Uri Rosenthal stelt een ‘contested concept’ is, een concept waarvoor het zeer moeilijk is tot een definitie te komen.³ Ik zal in dit artikel uitgaan van de volgende omschrijving van terrorisme: ‘Angst aanjagen door – dreiging met – het willekeurig inzetten van geweld om op die manier uiteindelijk gewone burgers in het gewenste politieke ga-reel te krijgen’.⁴ Het intimideren van de bevolking; overheden/internationale organisaties verplichten iets te doen/ na te laten en het destabiliseren van de basisstructuren van een land zijn veel voorkomende strafbare feiten die samenhangen met terrorisme.⁵ De Chinezen vatten het korter samen: dood één, beangstig duizenden.

Of zoals Uri Rosenthal zei: het hedendaags catastrofaal terrorisme beoogt de totale ontwijking van een maatschappij en kan enkel met dreiging al voldoende angst aanjagen om onze maatschappij te destabiliseren.⁶ Afshin Ellian wijst op het gevaar dat terrorisme rampzalige, emotionele, ondoordachte electorale verschuivingen teweeg kan brengen.⁷

Salafisme

Het salafisme is een stroming binnen de islam die zich kenmerkt door een streven naar de ‘zuivere islam’, de islam uit de begintijd en moet niet verward worden met de orthodoxe islam die zich gedurende vele eeuwen heeft ontwikkeld. Het kent geen centrale autoriteit zoals bijvoorbeeld de Paus in de Katholieke Kerk. Het salafisme is gericht op morele ‘heropvoeding’ van moslims en op het ‘zuiveren’ van het geloof van gepercipieerde ‘nieuwlichterij’ en als vijandig ervaren ‘ketterij’. Dit streven kan leiden tot een van de buitenwereld afgegrensde levensstijl. Het biedt voor de daartoe aangetrokken personen een duidelijke identiteit, structuur en groepsbinding en een mogelijkheid om als individu een persoonlijke bijdrage te leveren aan een hoger doel.

Deskundigen schatten het aantal salafisten in

Nederland op ongeveer 45.000. Men onderscheidt binnen het salafisme grofweg drie belangrijke stromingen: het apolitieke salafisme, het politieke salafisme en het jihadi-salafisme.⁸ Het apolitieke salafisme richt zich op het persoonlijke, religieuze leven en afzondering van de niet-islamitische samenleving. Het verspreidt zijn leer *geweldloos*, alleen via da'wa (prediking). Ook het politiek salafisme verspreidt zijn leer *geweldloos* via da'wa. Het staat echter een actievere maatschappelijke rol en een sterker politiek engagement voor om zijn religieus geïnspireerde politiek-maatschappelijke doelen te bereiken. Het jihadi-salafisme verspreidt het geloof niet alleen via da'wa maar ook met geweld.⁹ Alle drie de stromingen streven naar de oprichting van een samenleving die volledig gebaseerd is op de waarden en normen van de zuivere islam en richten zich daarmee – in ieder geval impliciet – tegen de democratische rechtsstaat zoals wij die kennen. In een column waarschuwt Ellian tegen het apolitieke salafisme, omdat de stap van apolitieke salafist naar jihadi-salafist snel gezet is.¹⁰ Ook de AIVD ziet het onderscheid tussen da'wa-salafisme (geweldloos) en jihadisme (geweld) diffuser worden. Het antidemocratische karakter klinkt sterker door en het Nederlandse da'wa-salafisme lijkt van de buffer tegen het jihadisme, dat het een aantal jaren geleden nog was, juist een kweekvijver ervoor te zijn geworden.¹¹

Jihadi-salafisme

De leiders van het jihadi-terrorisme beogen een staat te vestigen die geheel gebaseerd is op de eeuwige onveranderlijke wetten zoals zij menen dat de zuivere islam die predikt en die het leven van de burgers totaal beheerst.^A Over het algemeen blijken jihadi-salafisten geworven te worden onder de geweldloze salafisten. Over wat de zuivere islam is en voorschrijft, verschillen de meningen onderling sterk, evenals over de vraag tot hoever die staat zich zal strekken.¹² Zo is er een felle discussie binnen de zuivere islam over de vraag wat het begrip *al-wala wal-bara* – afkeer en loyaliteit omwille van Allah – inhoudt. Volgens meer gematigde predikers betekent dit dat een ware gelovige wel het ongeloof moet haten, maar niet de ongelovigen.¹³ Meer rigide predikers menen dat ook de ongelovigen gehaat moeten worden. Eenzelfde verschil in opvatting bestaat over homoseksualiteit. Ook over de omgang met de eisen

die de democratische rechtsstaat stelt aan een burger ten opzichte van de eisen die het geloof stelt aan een moslim, verschillen de meningen binnen het salafisme. Velen vinden dat je als moslim een verbond bent aangegaan met het land waar je woont, en dat je vanuit dit idee dan ook de wetten en regels van dat land dient te gehoorzamen zolang je niet in je geloof belemmerd wordt. De extremisten daarentegen zijn van mening dat alleen Allah wetgever is en dat alles wat daarvan afwijkt afgewezen moet worden (*tawhid*).¹⁴ Het salafisme geeft uitgebreide en gedetailleerde regels over praktisch alles in het leven van opstaan tot slapengaan. De hoofdstroming is van mening dat voor wie niet in staat is een deel van datgene wat hem is opgedragen te verrichten, het volstaat om datgene te doen waartoe hij wel in staat is. Extremisten zijn hierin veel minder coulant.

Het Nederlands strafrecht en de bestrijding van het jihadi-terrorisme

Na 9/11 is in Nederland, net als in de rest van de EU, de wetgeving op het gebied van de bestrijding van terrorisme aanmerkelijk uitgebreid.¹⁵ Met behulp van die nieuwe wetgeving heeft het OM bijvoorbeeld de Hofstadgroep kunnen opsporen en achter de tralies kunnen krijgen. Zodra een salafist of een salafistische organisatie oproept tot geweld, biedt het strafrecht al middelen om individuele salafisten op te sluiten en salafistische organisaties te verbieden.

Het verbieden van een rechtspersoon

Strikt genomen is het verbod op een rechtspersoon geen strafrechtelijke aangelegenheid: het verbod is te vinden in artikel 2:20 Burgerlijk Wetboek (BW). De strafrechtelijke component wordt gevormd door twee zaken:

1. het Openbaar Ministerie (OM) dient het verzoek bij de civiele rechter in een rechtspersoon te verbieden op grond van het feit dat doel of werkzaamheden in strijd zijn met de openbare orde.
2. En vervolgens stelt artikel 140 Wetboek van Strafrecht (WvSr) voortzetting van een verboden organisatie strafbaar.

Een van de weinige keren dat de Hoge Raad (HR) daadwerkelijk een vereniging heeft verboden op grond van artikel 2:20 BW, namelijk in de zaak tegen pedofielenvereniging Martijn, oordeelde de HR dat de vereniging een bedreiging voor de openbare orde vormt, niet meebrengt dat zij verboden wordt ver-

A 9/11, de aanval op de Twin Towers en het Pentagon door aanhangers van Al Qua 'da wordt vaak gezien als het moment waarop in het Westen het besef doordrong dat er een aanval of onze manier van leven werd gepleegd.

klaard en wordt ontbonden; daarvoor moeten, aldus de HR, gronden worden aangevoerd die zwaarder wegen dan de *fundamentele vrijheid van vereniging*.

Is het feit dat lidmaatschap van een salafistische organisatie de kans vergroot dat iemand zich bekeert tot het jihadi-terrorisme voldoende rechtvaardigingsgrond om de organisatie te verbieden, nu de organisatie zelf, noch haar leiders, geweld propageren? Het is wellicht interessant te kijken welk percentage da'wa salafisten de overstap naar jihadi maakt?

Eind 2014 telde Nederland 162 jihadstrijders. Op 45.000 salafisten is dat nog geen procent.¹⁶ Hoe groot is de kans dat de HR tot het oordeel zal kunnen komen dat een geweldloze salafistische organisatie verboden moet worden, enkel op basis van het feit dat minder dan één procent van haar leden in het verleden zich tot een gewelddadige organisatie heeft bekeerd? Ook het enkele feit dat een organisatie een niet-democratische orde wenselijk acht, zal niet voldoende rechtsgrond bieden voor zo een zwaar verbod.

Het Verbieden van het salafisme in een weerbare democratie

Het strafrecht biedt het OM middelen om individuen, die samenspannen met een terroristische oogmerk, die oproepen tot het plegen van aanslagen of die werven voor een terroristische organisatie op te sporen, te vervolgen en zwaarder te straffen dan 'gewone' criminelen. Ook zijn bepaalde entiteiten die banden hebben met Osama bin Laden, het Al-Qa'ida-netwerk en de Taliban van rechtswege verboden.¹⁷ Bijzondere opsporingsbevoegdheden kunnen sneller ingezet worden als er aanwijzingen zijn dat er mogelijk sprake is van terrorisme.

Nu er echter aanwijzingen zijn dat het – op zich geweldloze – apolitieke en het politieke salafisme een opstap kan zijn naar jihadi-salafisme, rijst de vraag wat de Nederlandse staat kan en moet doen tegen organisaties die deze vormen van geweldloos salafisme propageren. Het apolitieke salafisme, noch het politieke salafisme roepen op tot het plegen van geweld. Zij kunnen dus ook niet van terrorisme worden beticht. Hun gevaar schuilt enerzijds in het feit dat ze blijkbaar een kweekvijver zijn voor jihadi-salafisme en anderzijds dat zij een samenleving nastreven die haaks staat op de normen en waarden van onze democratische rechtsstaat.

Wat als mensen zich beroepen op godsdienstige of ideologische opvattingen om zich te keren tegen onze democratische rechtsstaat? Het is in onze democratische rechtsstaat toegestaan, ja het wordt zelfs nuttig geacht dat mensen en organisaties zich

op basis van godsdienstige of ideologische overtuigingen, kritisch opstellen tegenover het democratische systeem. Wanneer vinden we dan dat de grens overschreden wordt? Dat er geen sprake meer is van zinvolle kritiek, maar van een bedreiging van de democratische rechtsorde en dat we die bedreiging een halt moeten toeroepen?

In het kader van deze vraag is het interessant te onderzoeken of de dissertatie van Bastiaan Rijpkema ons verder kan helpen. In zijn onlangs verschenen *Weerbare Democratie* bepleit Rijpkema de mogelijkheid van een rechterlijk partijverbod wanneer een politieke partij als doelstelling heeft het democratisch zelf-correctievermogen van een staat af te schaffen.¹⁸ Ter onderbouwing stelt hij dat de democratie een aantal inherente zwakheden kent: Eén daarvan is dat ook – antidemocratische – vijanden worden toegelaten in het hart van haar systeem: het parlement.¹⁹

Zou men naar analogie van het door Rijpkema voorgestelde partijverbod ook andere organisaties dan politieke partijen mogen verbieden omdat zij het democratisch zelf-correctievermogen wensen af te schaffen? Een salafistische organisatie die niet tevens een politieke partij is, kan niet tot het parlement doordringen en kan dus ook geen wetten voorstellen of aangenomen krijgen die het democratisch vermogen tot zelfcorrectie kunnen afschaffen. Rijpkema's argumentatie biedt dus eerder geschut om salafistische organisaties niet te verbieden dan om ze wel te verbieden. Dit standpunt krijgt ook steun van Michael Ignatieff, de Cleveringa-hoogleraar 2013-2014, die er juist voor pleit in maatschappijen met veel verschillende meningen zoals Nederland de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst pas te laten wijken voor de bescherming van de openbare orde wanneer zij die haat uiten ook terroristische (mis)daden gaan steunen.²⁰ En voor het aanpakken van steun aan terroristische (mis) daden biedt het Nederlands recht al rechtsmiddelen zoals we hierboven zagen.

Andere middelen om het jihad salafisme te bestrijden

Er blijken andere mogelijkheden te zijn om met minder vergaande middelen de functie van geweldloos salafisme als kweekvijver voor jihadi-salafisten terug te dringen. Zo worden er al vaak activiteiten succesvol verstoord,^B komt Ellian met het interes-

B L. Asscher, *Beleidsreactie op de notitie 'Salafisme in Nederland: diversiteit en dynamiek'*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2015-0000256413, 8 september 2015.

sante voorstel wantrouwen tussen de groepen aan te wakkeren en overweegt minister Asscher het verheerlijken van radicaalislamitische organisaties als Islamitische Staat strafbaar stellen.²¹ Jozias van Aartsen 'betrekt' een salafistische moskee verder bij onze maatschappij door samen de orde in de wijk te gaan bewaken en creëert daarmee de ruimte voor een dialoog die er in resulteert dat de moskee afscheid neemt van een omstreden imam.²²

Conclusie

Om de vraag of we salafistische organisaties, die wel antidemocratisch zijn, maar niet tot geweld oproepen – ook moeten verbieden – enkel omdat jihadi-terroristen vaak eerst geweldloze salafisten zijn geweest te kunnen beantwoorden zijn in het bovenstaande in vogelvlucht een aantal zaken behandeld. Ten eerste, het terrorisme, het salafisme en meer in het bijzonder het jihadi-terrorisme, het gevaar dat inmiddels niet alleen van het jihadi-salafisme, maar ook van het geweldloze salafisme uitgaat, omdat dit een kweekvijver blijkt te zijn voor jihadi-salafisten. Ten tweede, de middelen waarover wij zowel in ons strafrecht als elders beschikken om terrorisme te bestrijden en om organisaties die een gevaar vormen voor de openbare orde te verbieden. En ten slotte een afweging tussen het belang van handhaving van de beginselen van onze democratische rechtsstaat en het nemen van antidemocratische maatregelen, zoals het verbieden van een godsdienstige organisatie om diezelfde rechtsstaat te redden.

De conclusie is dat we hier verkeren in een spanningsveld dat hoort bij de Verlichtingsidealen. Wat moet in casu zwaarder wegen, de bescherming van burgers tegen overheidswillekeur of de bescherming van de mens tegen zijn medemens?²³ Gezien de jurisprudentie van de HR in de zaak Martijn over het zwaarwegende belang van de fundamentele vrijheid van vereniging, zal een rechterlijk verbod op grond van artikel 2:20 BW niet snel worden uitgesproken.

In de literatuur is terughoudendheid te bespeuren ten aanzien van een verbod op alle vormen van salafisme, zolang deze geen geweld propageren. Waar Rijkkema pleit voor de mogelijkheid van een rechterlijk verbod voor bepaalde antidemocratische politieke partijen, is een belangrijke rechtvaardiging

daarvoor het gegeven dat een politieke partij door-dringt tot ons wetgevend instituut. Dit argument is niet van toepassing op de religieuze, salafistische organisaties. Zij vormen immers geen politieke partij die meedoet aan de verkiezingen in Nederland. Dit krachtige argument om salafistische organisaties niet te verbieden zolang deze niet oproepen tot geweld wordt nog versterkt door het pleidooi van Ignatieff om juist in een samenleving met een veelheid aan religieuze en seculiere meningen, de vrijheid van meningsuiting en godsdienst niet op te offeren aan overwegingen van openbare orde.²⁴

In navolging van Etzioni en Ignatieff, is mijn voorlopige conclusie dan ook terughoudendheid te betrachten en eerst een kans te geven aan andere methoden waarbij met minder vergaande middelen de functie van geweldloos salafisme als kweekvijver voor jihadi-salafisten wordt verstoord. Daarop voortbouwend kunnen we wellicht salafistische da'wa organisaties er van overtuigen dat het goed zou zijn als zij actief zouden gaan prediken tegen jihadi-terrorisme. Zij hebben gezag en op die manier kunnen zij aantonen actief te werken aan het voorkomen van jihadi-terrorisme en zich van iedere verdenking van steun aan jihadi-salafisme te ontdoen.²⁵ Kortom, het salafisme moet krachtig worden aangepakt, maar het ultieme middel van een verbod moet voorlopig pas gebruikt worden als er sprake is van geweld of van een oproep tot geweld. Zo kunnen we weerbaar vasthouden aan onze eigen principes zonder onze democratische rechtsstaat in gevaar te brengen.

D. (Daniëlla) Gidaly is oud-gemeenteraadslid Den Haag voor de VVD en student rechtsfilosofie.

Eindnoten

- 3) Tweede Kamer, Vergaderjaar 2015-2016, 34300 VI, nr. 41. Vaststelling begroting Veiligheid en Justitie 2016, artikel 2:20 BW.
- 4) Den Haag Centraal, 'Van Aartsen zet samenwerking met as-Soennah-moskee door', *Den Haag Centraal*, 7 januari 2016.
- 5) Uri Rosenthal, 'Terrorisme', in: *Terrorisme, Studies over terrorisme en terrorismebestrijding*, onder redactie van E. R. Muller, U. Rosenthal en R. de Wijk, Deventer, 2008, p. 7.
- 6) In praktisch alle definities van terrorisme komen deze elementen voor volgens *Frequenties of Differential Elements* zoals geciteerd door Rosenthal 2008, p. 10.
- 7) Kaderbesluit Europese Unie, Kamerstukken II, 2001/2 23 490, nr. 221.
- 8) Rosenthal 2008, p. 12,18, zo ook Michael Ignatieff, *Het minste kwaad*, Amsterdam: Uitgeverij Cossee 2004, p. 119.
- 9) A. Ellian, 'De juridisch, ideologische strijd over de strijd

Voorbeelden van verstoring: Ronselaars worden aangepakt, verspreiders van de ideologie worden verstoord, hun bereik beperkt en verspreiding van de radicale boodschap wordt een halt toegeroepen. Radicalisering wordt gesignaleerd, tegengegaan, nieuwe aanhang van de jihadistische beweging wordt voorkomen en tegengeluiden worden gestimuleerd.

- tegen het terrorisme, *'Terrorisme, Studies over terrorisme en terrorismebestrijding'*, onder redactie van E. R. Muller, U. Rosenthal en R. de Wijk, Deventer: Kluwer 2008, p. 665-667; Rosenthal 2008, p. 14. Hij nuanceert in die zin dat hij stelt dat het tegenwoordig vaak religieus geïnspireerd is en dat naast moslimterrorisme in Zuidoost-Azië ook terrorisme op basis van andere religies voorkomt.
- 10) AIVD, *Transformatie van het jihadisme in Nederland Zwermdynamiek en nieuwe slagkracht*, Den Haag, 30 juni 2014, p. 32.
 - 11) AIVD en NCTV, *Salafisme in Nederland: diversiteit en dynamiek*, Den Haag, september 2015, p. 5.
 - 12) A. Ellian, 'AIVD wil maar niet begrijpen dat salafisme leidt tot jihadisme', *Elsevier*, 2 december 2015.
 - 13) AIVD, *Transformatie van het Jihadisme in Nederland*, p. 31.
 - 14) AIVD en NCTV, *Salafisme in Nederland: diversiteit en dynamiek*, p. 12.
 - 15) Ineke Roex, Sjef van Stiphout, Jean Tillie, *Salafisme in Nederland*, IMES in samenwerking met CBS, p. 91.
 - 16) Ibidem, pp. 94-5.
 - 17) Kaderbesluit van de raad van 13 juni 2002 inzake terrorismebestrijding (2002/475/JBZ) Pb EG L 164 op 22 juni 2002.
 - 18) Rob Bertholee, *Jihadism on the rise. The Dutch perspective*. Speech gegeven aan het Policy Forum bij The Washington Institute, 4 december 2014.
 - 19) Verordening (EG) nr. 881/2002 van de Raad van 27 mei 2002 juncto artikel 2:20 BW.
 - 20) B. Rijpkema, *Weerbare Democratie*, Amsterdam, 2015, p. 156.
 - 21) Ibidem, p. 13.
 - 22) Michael Ignatieff, *Het minste kwaad*, Amsterdam: Uitgeverij Cossee 2004, p. 14, zo ook: A. Ellian, 'Exploring the Limits of Freedom: Heresy in a Free Society', in: A. Ellian & G. Molier, *Freedom of speech under attack*, Den Haag, 2015, p. 232 en Gerry van der List, 'Zorg om fundamentalistische islam terecht, verbod gaat te ver', *Elsevier* nr. 49, 5 december 2015.
 - 23) Vaste commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid en de vaste commissie voor Veiligheid en Justitie dd., 10 december 2015.
 - 24) Den Haag Centraal, 'Van Aartsen zet samenwerking met as-Soennah-moskee door'.
 - 25) Ellian 2008 ,p. 662, 664, Amitai Etzioni, *The new golden rule, Community and Morality in a democratic society*, New York: BasicBooks: 1996, p. 25.
 - 26) Michael Ignatieff, *Het minste kwaad*, Amsterdam, 2004, p. 121.
 - 27) A. Ellian, 'Schuld, verwijtbaarheid en verantwoordelijkheid', in: Uri Rosenthal, Erwin Muller en Arnout Ruitenber, *Het terroristische kwaad. Diagnose en bestrijding*, Den Haag, 2005, p. 162.

VOORBIJ PATERNALISME EN EIGEN SCHULD: EEN PLEIDOOI VOOR EEN GEDEELDE VERANTWOORDELIJKHEID VOOR PUBLIEKE GEZONDHEID

– Beatrijs Haverkamp en Tjidde Tempels –

Is het onrechtvaardig wanneer burgers moeten opdraaien voor de zorgkosten van onverantwoordelijk gedrag door medeburgers? In dit artikel beargumenteren Beatrijs Haverkamp en Tjidde Tempels dat het idee dat alleen het individu verantwoordelijk is voor zijn ongezonde leven gebaseerd is op een versimpeld beeld van de werkelijkheid.

Stijgende zorgkosten en de roep om een gezondere leefstijl

De voordelen van goede gezondheid zijn onomstreden. Immers, een gezondere bevolking zorgt voor meer welvaart door meer arbeidskracht en minder zorgkosten. Bovendien blijkt uit onderzoek van o.a. het SCP dat voor 60% van de Nederlanders 'gezondheid' de belangrijkste waarde is.¹ Het is dan ook niet vreemd dat politici van links tot rechts stellen dat iedereen goede zorg verdient.² Echter, goede gezondheidszorg heeft een prijskaartje. In 2013 waarschuwde het CPB dat de uitgaven in de zorg de voorgaande jaren in rap tempo waren toegenomen en dat deze kosten binnen dertig jaar kunnen oplopen tot maximaal 31% van de begroting.³

De afgelopen jaren hebben verschillende kabinetten stappen gezet om de zorg betaalbaar te houden. Deze beleidsmaatregelen waren vaak financieel van aard, zoals de versoering van het basispakket, de hogere eigen bijdrage en de – niet geheel onomstreden – inkomensafhankelijke zorgpremie die in 2013 in het regeerakkoord stond. Daarnaast maakt men gebruik van preventieve maatregelen zoals vaccinaties, de rookvrije werkomgeving en recenter, het alcoholverbod voor jongeren. Hoewel minister Schippers er de afgelopen twee jaar in lijkt te zijn geslaagd de uitgavengroei te beperken, blijft de zorg met 74,6 miljard euro een van de grootste kostenposten op de rijksbegroting.⁴ De verwachting is dat, door zowel de toenemende vergrijzing als door de snelle ontwikkeling van nieuwe biomedische technologieën en behandelmethoden, de kosten voor evenwel de medische zorg als de langdurige zorg zullen blijven toenemen.

In het maatschappelijk debat over de verdeling van de zorgkosten en de toegankelijkheid van goede zorg, zien we dat er vaker aandacht komt voor die

andere belangrijke factor die onze gezondheid bepaalt, namelijk leefstijl. Steeds meer onderzoeken wijzen op het verband tussen dat laatste en een groot aantal veelvoorkomende ziektes zoals hartfalen, COPD en diabetes type II. Het genoemde preventiebeleid dat al wordt gevoerd om de publieke gezondheid te verbeteren, gaat volgens sommigen nog niet ver genoeg. Ondanks deze maatregelen blijven er natuurlijk mensen die ongezond leven, hierdoor ziek worden en vervolgens wel aanspraak maken op collectieve zorg. Hier lijkt in de publieke perceptie de schoen te wringen. Waarom zou de samenleving de kosten moeten dragen voor dergelijke 'leefstijlgerelateerde ziektes', terwijl deze toch vooral een persoonlijke verantwoordelijkheid zijn? Want is het niet je eigen keuze om veel en ongezond te eten, weinig te sporten of te roken?⁵

Onderzoek van NIVEL en het Sociaal Cultureel Planbureau laat zien dat deze vraag onder veel burgers leeft. 40 tot 50% procent van de Nederlandse bevolking zou het prima vinden wanneer ongezond levende burgers een hogere premie zouden moeten betalen.⁶ Zelfs een gedeelte van het behandelend personeel in de zorg lijkt zich te kunnen vinden in dit idee.⁷ Ook in de politiek wordt dit idee vaker geopperd. Zo gaf toenmalig minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Hans Hoogervorst al aan dat solidariteit zijn grenzen heeft, 'zeker als mensen ziek worden ten gevolge van een ongezonde levensstijl'⁸ en in 2011 gaf de Raad voor Volksgezondheid en Zorg (de huidige Raad voor Volksgezondheid en Samenleving) de regering het advies een leefstijlgevoelige zorgpremie in te voeren.⁹

Voorheen kleeften er veel praktische bezwaren aan een dergelijk plan, want hoe konden zorgverzekeraars in de gaten houden of mensen gezond leefden? Met de opkomst van self-tracking devices

en gezondheidsapps is het tegenwoordig al veel gemakkelijker om in kaart te brengen wat iemands BMI, bloeddruk en cholesterol percentage is en hoeveel stappen hij of zij per dag zet. Het invoeren van een leefstijlgevoelige zorgpremie lijkt daarmee gemakkelijker dan ooit. Voorstanders van een dergelijk systeem zien het als een win-win situatie: de individuele gezondheid gaat erop vooruit, terwijl de collectieve zorgkosten aanzienlijk zullen afnemen.¹⁰

Om die laatste mythe maar gelijk de wereld uit te helpen: het uitbannen van overgewicht en roken, zou alleen voor de korte termijn van 20 jaar tot een vermindering van zorgkosten leiden, daarna zullen kosten alsnog toenemen door een toename van ouderdomsziekten.¹¹ Dat laat onverlet dat wanneer het op korte termijn wel tot verhoogde zorgkosten leidt, men alsnog kan stellen dat het onrechtvaardig is wanneer medeburgers moeten opdraaien voor de kosten die onverantwoordelijk gedrag met zich meebrengen. Het is dit idee – dat het rechtvaardig zou zijn om mensen zelf te laten betalen voor de zorgkosten die het resultaat zijn van hun gedrag – dat we in deze bijdrage in een ander licht willen plaatsen. Naast een aantal principiële bezwaren, laten we zien dat het idee dat alleen het individu verantwoordelijk is voor zijn ongezonde leven gebaseerd is op een versimpeld beeld van de werkelijkheid. We beargumenteren tot slot dat verantwoordelijkheid voor gezondheid een gedeelde verantwoordelijkheid is van zowel individu, overheid als industrie.

Verantwoordelijkheid: tussen pech en keuze

Dat het rechtvaardig is om mensen verantwoordelijk te houden voor de keuzes die zij maken, is op zichzelf een vrij breed geaccepteerd idee.¹² Wie een ander aanrijdt op straat door dronkenschap, moet daar de consequenties van dragen. Waarom dan niet ook de leverpatiënt voor de kosten laten opdraaien waar overmatig drankgebruik toe heeft geleid? Het idee dat het rechtvaardig is om verantwoordelijkheid te verbinden aan eigen, individuele keuzes, kan – wanneer dit consequent doordacht wordt, tot wereldvreemde of harde conclusies leiden.

Dit wordt duidelijk wanneer we kijken naar de politiek-filosofische discussie die de zogenaamde 'luck egalitaristen' voeren.¹³ Deze liberale denkers onderschrijven in hoge mate het Rawlsiaanse idee van kansgelijkheid – mensen met gelijke talenten en motivaties deze te ontwikkelen verdienen gelijke kansen op onderwijs en werk ongeacht hun afkomst. Echter, in tegenstelling tot Rawls kennen ze een veel grotere rol toe aan individuele verantwoordelijkheid.¹⁴ Ze stellen grofweg dat men *niet* verant-

woordelijk is voor alles wat men 'onvrijwillig' – door toeval of pech – overkomt, en stellen daarnaast dat ieder individu de verantwoordelijkheid moet dragen voor de gevolgen van zijn of haar handelen, wanneer deze gevolgen 'redelijkerwijs' konden worden verwacht. Zo stelt Rakowski bijvoorbeeld dat wanneer iemand ervoor kiest om in een uiterwaarde te gaan wonen, hij niet gecompenseerd hoeft te worden wanneer zijn huis vervolgens getroffen wordt door een overstroming. Dit is immers zijn eigen verantwoordelijkheid, omdat de betreffende persoon had kunnen weten dat er een kans was dat de rivier buiten haar oevers zou treden én hij er ook prima voor had kunnen kiezen ergens anders te gaan wonen.¹⁵ Rakowski's idee is misschien radicaal, maar zijn visie illustreert het basale idee dat men gecompenseerd moet worden voor *ongekozen omstandigheden*, maar niet voor situaties die ontstaan zijn door *eigen keuze*.

Hoewel een dergelijk begrip van rechtvaardigheid en gelijkheid sturing zou kunnen geven aan het debat over persoonlijke verantwoordelijkheid voor gezondheid, zitten er twee belangrijke problemen in vervat. Een eerste probleem is hier dat een dergelijk onderscheid tussen keuze en pech kan leiden tot een vreemd soort slachtoffermentaliteit, aangezien alles wat men onvoorzien overkomt én nadelig is voor de kans op welzijn of succes, wordt gezien als onrecht. Geboren worden met een laag IQ, niet overdreven bedeed zijn met schoonheid, of juist 'belast' zijn met een verfijnde smaak en daardoor aanzienlijk meer boodschappenkosten hebben dan anderen, worden zo gezien als zaken waarvoor mensen compensatie verdienen. Elizabeth Anderson herinnert ons er in dit kader aan dat rechtvaardigheid uiteindelijk niet gaat over het compenseren van toevallige verschillen in talent, schoonheid of smaak, maar over de vraag of mensen gelijkwaardig behandeld worden.¹⁶ Dat wil niet zeggen dat dit nooit om enige vorm van compensatie vraagt, maar een dergelijke tegemoetkoming zou niet gebaseerd moeten zijn op jaloezie of medelijden, maar op de vraag of gelijke behandeling dit vereist. Zo heeft in Nederland iedereen recht op onderwijs en talentontwikkeling, maar dat betekent niet dat er een recht bestaat op slim en getalenteerd zijn.

Een tweede bezwaar is dat het tot het andere, minstens zo problematische, uiterste kan leiden, want terwijl ongelukkige pech om compensatie lijkt te vragen, is de samenleving of de overheid tot niets verplicht als het gaat om zaken die worden beschouwd als een kwestie van 'vrije keuze' en dus als eigen verantwoordelijkheid. Dit kan gemakkelijk leiden tot stigmatisering en uitsluiting van diege-

nen die zich naar het oordeel van de samenleving 'onverantwoord' gedragen. Om bij eerdergenoemd voorbeeld te blijven: wie een ander aanrijdt door dronkenschap, en daarbij bovendien zelf letsel oploopt, kan volgens de luck egalitaristische redenering geen aanspraak maken op (vergoeding van) medische zorg. Evenzo lijkt uit deze redenering te volgen dat het onrechtvaardig is als we ziek worden door stomtoevallige celdelingen en dat we om die reden een vergoeding van medische behandeling verdienen. Wanneer kanker echter een gevolg is van het roken van een pakje sigaretten per dag, zouden we zelf onze portemonnee moeten trekken. Dergelijk wegzetten van mensen die zich in hun dagelijks leven niet aan de heersende gezondheidsnormen houden, zouden liberalen die het ideaal van een zo neutraal mogelijke overheid omarmen, aan het hart moeten gaan.

Een luck egalitairistisch rechtvaardigheidsbegrip vraagt om een strikt onderscheid tussen situaties die het resultaat zijn van een vrije, individuele keuze, en situaties die het gevolg zijn van domme pech. Behalve de genoemde uitsluiting en stigmatisering enerzijds, en de neiging tot een slachtoffermentaliteit anderzijds, is het probleem ook dat dit onderscheid nauwelijks te maken valt. In het volgende deel laten we zien dat dit bij uitstek geldt voor gezondheid: niet alleen biologische, maar vooral ook maatschappelijke factoren zijn hiervoor bepalend.

Sociale determinanten van gezondheid

Sinds de jaren '70 van de vorige eeuw wordt er door sociaal-epidemiologen veel onderzoek gedaan naar de sociale determinanten van gezondheid. Daarbij wordt gekeken naar de relatie tussen het vóórkomen van ziekten, en zaken als inkomen, werk en werkloosheid, opleidingsniveau, gedrag, woonomgeving en sociale banden. Uit deze studies blijkt dat sociale status – veelal afgeleid van inkomen- of opleidingsniveau – een sterk bepalende factor is voor gezondheid. Hoe armer mensen en hoe lager opgeleid, hoe slechter hun gezondheid. De meest toonaangevende studies op dit vlak zijn de Britse Whitehall Studies. Tussen 1967 en 1977 werd door onderzoekers de gezondheid van een groep van zo'n 18.000 (manelijke) Londense ambtenaren gevolgd. Gedurende een periode van 10 jaar hielden zij o.a. overlijden en doodsoorzaak van de verschillende ambtenaren bij. Het sterftecijfer onder mannen tussen de 40-64 jaar bleek onder ambtenaren in de laagste schaal (ondersteunend personeel zoals portiers en bodes), driemaal hoger te liggen dan in de hoogste schaal (bestuursambtenaren). Zowel het sterftecijfer als de

morbiditeit (m.n. hart- en vaatziekten en long- en ademhalingsproblemen) bleken af te nemen bij stijging op de arbeidsschaal.¹⁷

Wat opvalt aan de Whitehall Studies, is dat deze verschillen niet volledig verklaard kunnen worden door te wijzen op absolute armoede. In een verzorgingsstaat als het Verenigd Koninkrijk is toegang tot medische zorg voor iedereen gelijk, en ook de laagst ingeschaalde ambtenaren hebben een redelijk inkomen. Het is het *relatieve* verschil in sociale status dat de voorspellende factor blijkt.

Ook andere Europese en Amerikaanse studies laten zien dat de levensverwachting daalt, hoe verder men de sociaaleconomische ladder afdaald. Het gedeelde inzicht van al deze studies is dat inkomen en opleidingsniveau bepalend zijn voor gezondheid via zowel materiële omstandigheden – goede behuizing en leefomgeving, goede arbeidsomstandigheden en toegang tot gezonde voeding – als via psychosociale factoren. Dit laatste betekent dat een lage sociale status vaak in verband wordt gebracht met (aanhoudende) stress door zaken als het ervaren van controlegebrek in het werk, discriminatie, baanonzekerheid, en algemene minderwaardigheidsgevoelens. Dergelijke stress verhoogt niet alleen de kans op depressies, maar leidt ook tot een slechtere fysieke conditie door verhoogde aanmaak van stresshormonen die het immuunsysteem verzwakken en de bloeddruk verhogen.¹⁸

In de complexiteit van verbanden tussen sociale status, materiële omstandigheden en psychosociale factoren, spelen ook gedrag en leefstijl een rol. Hoewel roken en een hoog BMI de grote verschillen in levensverwachting niet volledig kunnen verklaren, wordt er in armere milieus aanzienlijk meer gerookt en is het aantal mensen met een hoog BMI er veel groter, dan onder rijkere en hoger opgeleide groepen.¹⁹ Aangezien eten, bewegen, drinken en roken in principe individueel gedrag betreft, wordt dit gemakkelijk gezien als een kwestie van eigen verantwoordelijkheid. Dat overschat echter de invloed die het individu heeft op zijn of haar gedrag. Vaak gaat het hier bijvoorbeeld om sociale gewoonten: wanneer je vrienden, partner of collega's roken en er een ongezond eetpatroon op nahouden, dan is het lastig om daarvan af te wijken. Dat heeft overigens niet noodzakelijk te maken met een gebrek aan kennis over de gevolgen voor je gezondheid: Jarvis en Wardle vonden bijvoorbeeld dat de wens om te stoppen met roken even sterk aanwezig is in lagere sociale klasse, als bij rokers in de hogere sociale klassen.²⁰ Bovendien geldt zeker voor roken en alcoholgebruik, dat de verslavende effecten een extra

belemmering vormen om te stoppen, maar ook voor consumptie van 'ultra-processed foods' (producten met veel suiker, vet, kleur- geur- en smaakstoffen) wordt gesuggereerd dat verslaving een rol speelt in het ontstaan van obesitas.²¹ Het feit dat een lage sociale status kans op aanhoudende stress vergroot en dat rokers een kalmerende werking toekennen aan hun dagelijkse sigaretten, maakt het niet verwonderlijk dat de korte termijn geneugten het hier winnen van de lange termijn voordelen.

Wat dit alles laat zien, is dat gezondheid, begrepen als afwezigheid van ziekten, moeilijk kan worden begrepen als een kwestie van louter individuele keuze. Het individu in zijn eentje verantwoordelijk houden is dan ook onterecht en stigmatiserend: hoe kleiner de invloed is op het eigen gedrag en de gevolgen ervan, hoe groter de schandvlek op de mensen met obesitas en de rokers zal zijn, wanneer zij hiervoor veroordeeld worden. Tegelijkertijd moeten we ervoor waken geen meelijwekkende schepsels te maken van de ongezond levende medemens, willen we het idee van gelijkwaardigheid serieus nemen.

Een gedeelde verantwoordelijkheid voor publieke gezondheid

Als sociaaleconomische status zo bepalend is voor gezondheid, is het voor de hand liggend om te pleiten voor een egalitaire samenleving. Maar hoe belangrijk gezondheid ook mag zijn, het kan geen alles rechtvaardigende waarde zijn. Het goede leven heeft meer om handen dan gezondheid alleen, en aan het idee van strikte sociaaleconomische gelijkheid omwille van gezondheid hangt een totalitair luchtje. Als we gezondheid belangrijk vinden, geeft het hierboven geschetste beeld van gezondheid als maatschappelijk 'product' in elk geval aanleiding de vraag te stellen in hoeverre er een taak ligt voor de rest van de samenleving.

In plaats van het debat rond verantwoordelijkheid te framen in termen van persoonlijke verantwoordelijkheid, is het vruchtbaarder gezondheid als een collectief goed te beschouwen, en derhalve te zien als een gedeelde verantwoordelijkheid van verschillende maatschappelijke actoren.²² Zoals we hebben laten zien, zijn gezondheidsproblemen dermate complex dat het niet mogelijk is om één actor verantwoordelijk te houden voor bepaalde problemen en dat het ook weinig effectief is om dit te doen wanneer we de deze problemen daadwerkelijk willen oplossen.²³ De tendens in het publieke debat over gezondheid lijkt te zijn om ofwel het individu dat zich voedt met *fastfood*, rookt en weinig beweegt verantwoordelijk te houden, dan wel te stellen dat

de overheid de verantwoordelijkheid heeft om met meer regelgeving en maatregelen te komen om de gezondheidsverschillen te verkleinen.

Volgens filosofe Iris Marion Young biedt een dergelijk terugkijkend perspectief op verantwoordelijkheid weinig heil als het gaat om problemen waarvan de oorzaken in maatschappelijke structuren liggen, zoals veelal het geval is bij ziekte en gezondheid. We moeten een meer prospectieve houding aannemen en ons niet alleen afvragen wie gezondheidsproblemen veroorzaken, maar vooral ook kijken wie het best gepositioneerd zijn om actie te ondernemen om het probleem op te lossen.²⁴ Dit betekent dat we onze blik moeten verbreden en kijken welke maatschappelijke actoren zich in het netwerk bevinden waarbinnen gezondheidsproblemen ontstaan. Als we dit netwerk in ogenschouw nemen dan zien we dat er naast overheid en individuen, een belangrijke rol is weggelegd voor andere actoren zoals scholen en werkgevers, maar ook restaurants, supermarkten en producenten.²⁵

Hoewel de rol van scholen en families steeds meer erkend wordt door beleidsmakers, blijft publieke erkenning van de mogelijke positieve invloed van de private sector relatief beperkt. Dit is opmerkelijk aangezien in het debat over maatschappelijk verantwoord ondernemen juist meer aandacht komt voor een mogelijk grotere reikwijdte van bedrijfsverantwoordelijkheid. In het bijzonder in situaties waar sprake is van marktfalen, de overheid zwak is of niet de benodigde expertise heeft, lijkt een beroep op een grote sociale en politieke verantwoordelijkheid van bedrijven gerechtvaardigd.²⁶ Eén van de industrieën waar bijvoorbeeld nog meer stappen gezet kunnen worden ten aanzien van publieke gezondheid, is de voedselsector. Door de verspreiding van o.a. 'gemaksvoedsel' is de voedselindustrie direct betrokken bij de huidige problemen met de publieke gezondheid.²⁷ De huidige praktijk van informatievoorziening in de vorm van logo's en vinkjes kan helpen deze impact ten goede te keren, maar het is de vraag of men eigenlijk niet verder zou moeten gaan dan louter informatievoorziening. Immers, het zijn juist deze bedrijven die de kennis en de capaciteit hebben om meer gezonde producten te ontwikkelen en consumenten kunnen stimuleren een meer gezonde keuze te maken. Naast het ontwikkelen van gezondere producten, of het gefaseerd terugbrengen van ongezonde producten, kunnen deze bedrijven hun marketingkwaliteiten ook ten goede gebruiken.²⁸ In plaats van de cola op ooghoogte in het schap te plaatsen of de kleurige kinderkoekjes te promoten op de sportdag van de lokale basisschool, kunnen

deze dergelijke technieken even goed worden aangewend om mensen een gezonde keuze te laten maken.

De industrie is slechts één van die maatschappelijke actoren die een grotere rol zou kunnen spelen om de publieke gezondheid te verbeteren. Onze visie op gezondheid als gedeelde verantwoordelijkheid impliceert dus niet dat het individu geen verantwoordelijkheid meer zou hoeven dragen over zijn eigen gezondheid, of dat de overheid geen zorg meer zou hoeven dragen voor de publieke gezondheid. Het individu blijft in belangrijke mate verantwoordelijk voor zijn of haar eigen gedrag, maar kan er niet als *enige* op worden afgerekend wanneer dit tot problemen leidt. De overheid behoudt hier haar rol in het beschermen en bevorderen van gezondheid. Wat we laten zien is dat *meerdere* actoren betrokken zijn bij dit complexe probleem en dat deze andere maatschappelijke actoren ook een verantwoordelijkheid delen voor de nationale en globale gezondheidsproblematiek. Gedeelde verantwoordelijkheid betekent dat verschillende actoren elkaar aanspreken op hun verantwoordelijkheid en elkaar stimuleren deze verantwoordelijkheid ook te nemen.^A

Conclusie

We begonnen met de vraag hoe rechtvaardig het is om het individu verantwoordelijk te houden voor de zorgkosten die hij of zij maakt door individueel gedrag. We hebben er hier op gewezen dat het maken van dit onderscheid tussen keuze en pech ten eerste op principiële bezwaren stuit. Daarnaast hebben we laten zien dat een focus op individuele keuze ons verblindt voor de complexe, maatschappelijke factoren die onze gezondheid bepaalt. Door verantwoordelijkheid niet langer te zien als iets wat we primair proberen toe te schrijven aan alleen het individu of de overheid, doorbreken we het dominante discours over verantwoordelijkheid voor publieke gezondheid.

Verantwoordelijkheid voor publieke gezondheid moet worden gezien als een gedeelde verantwoordelijkheid waarin alle betrokken actoren – van burger en overheid tot school en producent – een rol spelen. Pas wanneer we erkennen dat dat dit een gemeenschappelijk probleem is waarin zowel individuen, private en publieke actoren een verantwoordelijkheid hebben, kunnen we richting een duurzame oplossing voor de gezondheidsproblematiek komen.

A I.M. Young, 'Responsibility and Global Justice: A Social Connection Model', *Social Philosophy and Policy*, vol. 23(1), 2006, pp. 102–30.

T.H. (Tjidde) Tempels MSc, MA is als promovendus verbonden aan Wageningen University.

B. (Beatrijs) Haverkamp MA is als promovendus verbonden aan Wageningen University.

Eindnoten

- 1) S. Kooiker, 'Je gezondheid is je kostbaarste bezit.' De veranderde waarde van gezondheid in de periode 1966-1993. In: S.E.Kooiker en M. Mootz (red.). *Patiënt en professie: culturele determinanten van medische consumptie*, Sociaal en Cultureel planbureau, Rijswijk, 1996.
- 2) E. Plooij-van Gorsel, M. van der Aa, F. de Gruil, C. Lockefeer-Maas, T. Roelveld, en J. Tielen, *Kunnen Kiezen – Vrijheid, keuzes en rechtvaardigheid in de curatieve gezondheidszorg*. TeldersStichting, Den Haag, 2015.
- 3) C. Ewijk, A. Van der Horst, en P. Besseling, *Gezondheid loont | Tussen Keuze en Solidariteit*. Centraal Planbureau, Den Haag, 2013.
- 4) Rijksoverheid (n.d.). *Huishoudboekje van Nederland 2016*. Geraadpleegd op 15-3-2016: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/prinsjesdag/inhoud/miljoenennota-rijksbegroting-en-troonrede/huishoudboekje>.
- 5) E. Plooij-van Gorsel, M. van der Aa, F. de Gruil, C. Lockefeer-Maas, T. Roelveld, en J. Tielen, *Kunnen Kiezen*.
- 6) S. Kooiker, S., Klerk, M. de, Berg, J. ter en Schothorst, J. *Meebetalen aan de zorg*. http://www.scp.nl/nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2012/Meebetalen_aan_de_zorg; B. Koopmans, J. Korevaar, e.a., *NIVEL Overzichtstudies: preventie kan effectiever! Deelnamebereidheid en deelnamevrouw aan preventieprogramma's in de zorg*, 2013, <http://www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/Overzichtstudie-preventie.pdf>.
- 7) KNMG, *Website KNMG*, 25 oktober 2012. <http://www.knmg.nl/Nieuws/Overzicht-nieuws/Nieuwsbericht/122816/KNMG-voor-actiever-preventiebeleid.htm>.
- 8) H.A.M.J. ten Have, R.H.J. ter Meulen en E. van Leeuwen, *Medische Ethiek*. Houten, 2009, p. 127.
- 9) R. van den Brink, 'Ongezond leven? Hogere zorgpremie'. *Website NOS.nl*. 28 oktober 2010, <http://nos.nl/artikel/132638-ongezond-leven-hogere-zorgpremie.html>.
- 10) M. Bartels en B. Bos, (2015). 'Beloon gezond gedrag met een lagere zorgpremie', *NRC Next*, 2 december 2015 <http://www.nrc.nl/next/2015/12/02/beloon-gezond-gedrag-met-een-lagere-zorgpremie-1563242>.
- 11) RIVM, 'Zorgkosten van ongezond gedrag', *RIVM*, 2012 (zie, ook voor uitgebreidere gegevens: www.kostenvanziekten.nl).
- 12) M. van Hees, F. de Beaufort, e.a., (2014). *Liberaal Verantwoordelijkheid: individuele, economische en democratische plichten*, TeldersStichting, Den Haag 2014.
- 13) Arneson, R. J., 'Equality and equal opportunity for welfare', *Philosophical studies*, vol. 56(1), 1989, pp. 77-93.; R.

- Dworkin, *Sovereign virtue: The theory and practice of equality*, Harvard, 2002.
- 14) E. Anderson, 'What's the Point of Equality?', *Ethics*, Vol. 109, 1999, pp. 287-337.
 - 15) E. Rakowski, E., *Equal Justice*, New York, 1991.
 - 16) E. Anderson, 'What's the Point of Equality?', pp. 287-337.
 - 17) M. Marmot, e.a., 'Inequalities in death – Specific explanations of a general pattern?', *The Lancet*, 5 mei 1984, pp. 1003-1006.; M. Marmot, e.a., 'Health inequalities among British civil servants: the Whitehall II study', *The Lancet*, Vol. 337, 1991, pp. 1387-1393.
 - 18) E. Brunner en M. Marmot, 1999 'Social organization, stress and health', *Social Determinants of Health* (ed. M. Marmot en R.G. Wilkinson), 1999, pp. 17-43.; R.G. Wilkinson, 'Putting the picture together: prosperity, redistribution, health, and welfare', *Social Determinants of Health* (ed. M. Marmot en R.G. Wilkinson) Oxford, 1999, pp. 256-274.
 - 19) M.J. Jarvis en J. Wardle, 'Social patterning of individual health behaviours: the case of cigarette smoking', *Social Determinants of Health* (ed. M. Marmot en R.G. Wilkinson), Oxford, 1999, pp. 240-255.
 - 20) Ibidem.
 - 21) A.N. Gearhardt, e.a., 'Obesity and Public Policy', *Annual Review of Clinical Psychology*, Vol. 8, 2012, pp. 405-430.
 - 22) M.F. Verweij, *Curiosity and Responsibility: Philosophy in Relation to Healthy Food and Living Conditions*, Wageningen, 2014.
 - 23) I.M. Young, *Responsibility for justice*, Oxford, 2011.
 - 24) Ibidem.
 - 25) M.F. Verweij, *Curiosity and Responsibility: Philosophy in Relation to Healthy Food and Living Conditions*, 2014.
 - 26) J.G. Frynas en S. Stephens, 'Political Corporate Social Responsibility: Reviewing Theories and Setting New Agendas: Political CSR: Reviewing Theories', *International Journal of Management Reviews* vol. 17(4), 2015, pp. 483–509.; Wayne Norman, 'Business ethics as self-regulation: Why principles that ground regulations should be used to ground beyond-compliance norms as well', *Journal of Business Ethics* vol. 102(1), 2011, pp. 43-57.
 - 27) R. Jeurissen en A. Pater, 'De voedingsindustrie en overgewicht: MVO op z'n smalst?', *Obesogene samenleving* (ed. H. Dagevos en G. Munnichs), Amsterdam, 2007, pp. 105-115.; M. Nestle, (2013). *Food politics: How the food industry influences nutrition and health*, Vol. 3, 2013.
 - 28) M.F. Verweij, *Curiosity and Responsibility: Philosophy in Relation to Healthy Food and Living Conditions*, 2014.

HET LIBERALE GEHALTE VAN VERLICHTINGSDENKER ADAM FERGUSON (1723-1816)

– Patrick van Schie –

In dit artikel van Patrick van Schie een kennismaking met de Schotse Verlichtingsdenker Adam Ferguson. Is deze filosoof tweehonderd jaar na zijn overlijden nog actueel? En passen zijn denkbeelden binnen het liberalisme? Van Schie laat zien dat hoewel Ferguson minder bekendheid geniet dan David Hume of Adam Smith, zijn ideeën – wellicht meer dan ooit – een grote actualiteitswaarde hebben.

Tweehonderd jaar geleden stierf de Schotse Verlichtingsdenker Adam Ferguson. Vermoedelijk zullen weinig mensen in februari bij zijn sterfdag hebben stilgestaan, al was het maar omdat amper iemand weet wie Ferguson was. Voor zover de Schotse Verlichting al bekendheid geniet, zijn de namen die opkomen: David Hume en Adam Smith. Beiden steken inderdaad met kop en schouders uit boven de andere epigonen van hun denktraditie. Maar dit betekent geenszins dat die anderen onbeduidend of irrelevant zijn.

Adam Ferguson was een goede vriend van Hume en Smith, niettegenstaande hun op onderdelen forse meningsverschillen. Dit laatste maakt meteen dat Ferguson geen doorsnee representant van de Schotse Verlichting was, laat staan een ‘leerling’ die aan het denken van Hume en Smith niets zou hebben toegevoegd. Met dit artikel wil ik in liberale kring aandacht vragen voor Adam Ferguson en zijn werk. Wat was het ‘eigene’ aan zijn denkbeelden? Is Ferguson tegenwoordig terecht ‘vergeten’, of is zijn oeuvre nog altijd leerzaam? En *last but not least*: kan Ferguson worden beschouwd als een denker uit de liberale traditie? Zou hij het dus verdienen te worden opgenomen in een ‘eregalerij’ van liberale denkers?

Een unionistische Schot, een krijgslustig wetenschapper

Adam Ferguson werd op 20 juni 1723 geboren in Logierait, een dorpje gelegen ongeveer 50 kilometer ten noordwesten van Dundee, tegen de Schotse Hooglanden aan. Zijn vader was een presbyteriaanse (Schots-calvinistische) dominee. Adam ging op 15-jarige leeftijd theologie studeren aan de universiteit van St. Andrews. Vier jaar later behaalde hij er een graad, waarna hij zich verder wetenschappelijk ging verdiepen aan de universiteit van Edinburgh.

In 1745 trad Adam, op 22 jarige leeftijd, als *deputy chaplain* in dienst van de Black Watch, een elite-regiment van het Britse leger samengesteld uit Schotten uit de Hooglanden. Dit beviel hem zo goed dat hij er negen jaar in dienst bleef. Hij maakte verschillende militaire campagnes mee, ook buiten Groot-Brittannië. De allereerste militaire actie die hij zag vond echter plaats tijdens de Jacobijnse opstand, toen een kleinzoon van de in 1688 verdreven katholieke koning James II uit het van oorsprong Schotse vorstenhuis-Stuart – te weten Bonnie Prince Charlie, oftewel ‘the young pretender’ – aan het hoofd van een invasielegertje trachtte op de Britse troon te komen. Die poging mislukte, mede door toedoen van het Black Watch-regiment.

In de Schotse hooglanden was relatief veel sympathie blijven bestaan voor de Stuarts na de *Act of Union* van 1707 tussen Engeland en Schotland – die de facto een einde aan de Schotse onafhankelijkheid maakte. Ferguson deelde die sympathie niet, wat deels te maken had met zijn religieuze achtergrond maar wat ook typerend was voor de denkers uit de Schotse Verlichting. Daar heerste geen nostalgie naar een Schots vorstenhuis, laat staan naar de dagen van Schotse onafhankelijkheid. De Schotse Verlichtingsdenkers waren warme voorstanders van het Verenigd Koninkrijk der Britten. Zij verwachtten er meer vrijheid en welvaart van.

De hoogtijdagen van de Schotse Verlichting lagen tussen ongeveer 1745 en 1790, dus in de decennia na het neerslaan van de Jacobijnse opstand. Zij vielen samen met een economische en culturele bloeitijd die zich vooral ook in Schotland deed gelden. Edinburgh veranderde bijvoorbeeld in die tijd van een vervuilde, nogal louche sloppenstad in een statig Schots ‘uithangbord’. Nog altijd kan men in de New Town de fraaie uitleg van de binnenstad

destijds bewonderen. Deze wijk is aangelegd door John Adam, de beroemde Schotse bouwmeester in neo-klassieke stijl. Hij maakte eveneens deel uit van de vriendenkring die de kern vormde van de Schotse Verlichting, waartoe ook Adam Ferguson behoorde.

Ferguson had het leger toen alweer geruime tijd verlaten. In 1754 nam hij ontslag, hoewel hij op dat moment geen andere bron van inkomsten had. Daar hij ook bepaald niet uit een bemiddeld gezin kwam, ondervond Ferguson gedurende een aantal jaren hoe het is om arm te zijn. Eindelijk vond hij in januari 1757 een betrekking als bibliothecaris, enige tijd later als privé-docent van de latere minister-president lord Bute (de eerste uit Schotland afkomstige premier van het Verenigd Koninkrijk).

Ferguson vertrok niet wegens onmin uit het leger; zijn hart zou blijven kloppen voor militaire zaken en hij behield er zijn leven lang een voor wetenschappers ongebruikelijk grote belangstelling voor. In 1756 trok hij aandacht met een pamflet dat een pleidooi voor een militie-leger bevatte. Zijn carrière als wetenschapper ving drie jaar later aan met de benoeming tot hoogleraar natuurlijke filosofie in Edinburgh. In 1764 solliciteerde Ferguson met succes naar de meer prestigieuze leerstoel in de pneumatica (de filosofie van de geest) en de morele filosofie. Dat ambt bekleedde hij tot 1785, toen hij zich om gezondheidsredenen genoodzaakt zag terug te treden. Ook daarna bleef hij de ontwikkelingen in de actualiteit en in de wetenschap volgen en erover schrijven.

Tijdens zijn jaren als hoogleraar in Edinburgh was Ferguson een actief lid van gezelschappen als de 'Select Club' en 'The Poker' (waarvan hij de oprichter was). Hier kwam de *creme de la creme* uit de Schotse Verlichting bijeen: onder anderen, naast Hume en Smith, de historicus William Robertson en de rechtsgeleerde Henry Home (bekend als lord Kames). Een eigentijdse beroemdheid werd Ferguson door zijn in 1767 gepubliceerde *An Essay on the History of Civil Society*, dat veel intellectuele aandacht in Europa en Noord-Amerika kreeg. Dit werk heeft hem ook wel de bijnaam vader van de sociologie opgeleverd. Daar kunnen meer kandidaten voor worden aangewezen, onder wie Montesquieu, maar Ferguson heeft zeker mede aan de wieg gestaan van deze tak van wetenschap die overigens pas meer dan een eeuw later een zelfstandig vak werd. Zijn *Essay* kan als een historisch-sociologische verhandeling worden getypeerd, die hij kruitde met zijn filosofische inzichten. Opmerkelijk genoeg hebben Fergusons twee specifieke filosofische boeken lang niet die aandacht en waardering getrokken die hij verwierf met het *Essay* uit 1767.

In 1766, op relatief late leeftijd, trouwde Ferguson met Katherine Burnet, de nicht van een goede vriend. Zij overleed 29 jaar later. Ferguson leidde daarna een teruggetrokken leven, eerst in een dorp later in St. Andrews. De definitieve val van Napoleon maakt hij nog mee (op de relevantie daarvan kom ik nog terug). Bij zijn dood in februari 1816 was Ferguson 92 jaar.

Mensen als groepsdieren, maar met keuzevrijheid

Ferguson moest niets hebben van 'sociaal contract'-constructies waarmee vooral Thomas Hobbes en John Locke de verhouding tussen mens en staat verklaarden, of liever rechtvaardigden. De mens is geen abstracte entiteit maar een wezen van vlees en bloed. Je moet hem, vond Ferguson, bestuderen in zijn werkelijke verschijningsvormen. De echte natuurtoestand wordt niet gevormd door een situatie waarin losse individuen bij elkaar komen die nog nooit met elkaar te maken hebben gehad, om vanuit hun geïsoleerde oorsprong een sociaal contract met elkaar te sluiten, doch is enkel te achterhalen door bestudering van primitieve samenlevingen. Deze bestaan uit mensen die in nauwe verbondenheid met elkaar leven. Reeds aan het begin van zijn *Essay* maakt Ferguson zijn eigen uitgangspositie duidelijk: 'Mankind are to be taken in groups, as they have always subsisted. The history of the individual is but a detail of the sentiments and thoughts he has entertained in the view of his species: and every experiment relative to this subject should be made with entire societies, not with single men.'¹

Niet alleen laten waarnemingen zien dat mensen niet op zichzelf maar in groepen leven, een leven in isolement zou de mens bovendien hoogst ongelukkig maken. 'Send him to the desert alone, he is a plant torn from its roots.'² Mensen zijn ook lang niet altijd elkaars vijanden, zoals Hobbes wel deed voorkomen. Door samen te leven bezorgen zij elkaar veelal juist het grootste geluk. 'Sadness and melancholy are connected with solitude; gladness and pleasure with the concourse of men.'³

Deze menselijke geneigdheid het gezelschap van anderen op te zoeken werd door Ferguson 'the law of society' genoemd. Dit was echter niet de enige 'wet' die het individu 'regeerde'; net zo goed gold 'the law of self-preservation'. Ieder individu raakt gealarmeerd door gevaar en zal wat hem schaadt verre van zich trachten te houden; ieder individu voelt zich graag veilig en wordt aangetrokken door wat hem bruikbaar voorkomt.⁴ Deze twee 'wetten', alsmede de neiging om voor zichzelf altijd verbetering

na te streven, bestaan naast elkaar.

Ferguson wees dan ook eenduidige verklaringen voor het menselijk gedrag, alsof dat uitsluitend zou worden bepaald door eigenbelang – de stelling van de Nederlandse denker Bernard Mandeville – of enkel behoorde te worden bepaald door naastenliefde – een normatieve positie van het christendom en, daarop voortbouwend, van menig filosoof – van de hand. De werkelijkheid was ingewikkelder. De mens is in staat zowel moed en opoffering voor zijn vrienden en landgenoten op te brengen, vooral in tijden van nood, als dat hij intens kan haten en geregeld ten strijde trekt. Welwillendheid moest voorts niet worden gezien als een opdracht die mensen tegen hun egoïstische aard in behoorden te vervullen, zoals de christelijke ethiek leerde. Welwillendheid is een menselijke neiging die veelal recht uit het hart komt. Ferguson meende dat die individuen het gelukkigst zijn ‘...whose hearts are engaged to a community, in which they find every object of generosity and zeal, and a scope to the exercise of every talent, and of every virtuous disposition’.⁵

Andersom zag Ferguson conflict en strijd niet per definitie als het gevolg van nare eigenschappen die maar beter konden worden onderdrukt. Integendeel, conflicten van belangen én van visies zijn onvermijdelijk in elke samenleving die niet tot slavernij is vervallen. Conflicten kennen zelfs gunstige gevolgen, omdat zij de menselijke geest stimuleren. Zonder conflict zou de mens al gauw tot loomheid vervallen. ‘Estrangement is not always a vice, nor association a virtue. Persons may assemble for contest, as well as for concord. And there are a few individuals who have not their enemies as well as their friends. But, in the choice of friendship and enmity, the task of human wisdom begins, and is there only properly exercised, where the good of society is matter of free choice, not of necessity, nor even of invariable instinct.’⁶

In zijn behoefte tot samenleven vertoont de mens vaak kuddegedrag. Ook hieruit blijkt dat de sociale neigingen niet per se positief zijn te duiden; zij laten zien dat de mens een van de diersoorten is. Tegelijkertijd is de mens niet zo maar één diersoort uit vele; hij verschilt niet slechts in gradatie maar in wezen van alle andere dieren.⁷ Dit verschil komt voort uit zijn intelligentie, die maakt dat het individu van zichzelf bewust is. Het vermogen zelf na te denken in combinatie met de menselijke wil maakt moreel denken en handelen mogelijk. Het individu hoeft niet uitsluitend te handelen uit instinct, gewoonte of de wens bij de groep te horen; hij is in staat zelf bewuste keuzes te maken. Dat is

de basis voor het kunnen onderscheiden tussen goed en slecht gedrag, zoals al bleek uit boven aangehaald citaat.

Het is met betrekking tot sociabiliteit en individualiteit dus al evenzeer geen kwestie van of/of, maar van en/en. De mens is een sociaal wezen, maar hij gaat niet op in de groep of in de gemeenschap. Hij maakt deel uit van de gemeenschap maar blijft een individu met eigen behoeftes, en maakt vooral eigen morele afwegingen en keuzes. Als zodanig levert het individu ook zijn specifieke bijdrage aan de samenleving waarvan hij deel uitmaakt.

Voortschrijdende samenlevingen, en de kiemen van hun verval

In de achttiende eeuw was het vrij gebruikelijk het vooruitgangsgeloof te koppelen aan een indeling van samenlevingen in fasen, waarbij elke volgende fase stond voor een hogere graad van ontwikkeling. Ferguson classificeerde samenlevingen op eenzelfde manier. Hij schetste drie fasen: de wilde, de barbaarse en de commerciële samenleving. Het was niet zozeer zijn indeling die opmerkelijk was, als wel zijn waardering van elk der fasen. Want hoewel Ferguson elke volgende fase zag als een verfijndere, verwierp hij het geloof dat zo’n volgende fase automatisch als een betere moest worden gezien.

De meest primitieve, ‘wilde’, fase was zijns inziens bepaald niet van deugden verstoken. Deze ‘wilde’ fase kenmerkte zich door een grote mate van gelijkheid tussen de leden. Daarbij ging het niet om een geforceerde maar om een in oorsprong natuurlijke gelijkheid. Vooral in tijden van gevaar, en die deden zich veelvuldig voor, spreidden de leden van de samenleving spontaan deugden ten toon die in zogenaamd ‘beschaafde’ samenlevingen dreigden te eroderen: moed, kameraadschap, de neiging om zelfs met gevaar voor eigen leven een vriend bij te blijven staan. Het onderscheid dat tussen mensen ontstond berustte op de in zulke momenten vertoonde persoonlijke eigenschappen. Verschil in rang was er niet van geboorte, meende Ferguson net als Rousseau^A, doch ontstond louter op basis van een meer of een minder deugdzzaam optreden.

Een ‘barbaarse’ samenleving ontstond zodra het recht op eigendom werd onderkend. Dit recht was een noodzakelijke voorwaarde wilden individuen zich inspanssen en zo meer voor de samenleving

A Maar anders dan Rousseau beoordeelde Ferguson de sociale invloeden op het individu eerder als positief dan als negatief. Voorts verwierp Ferguson Rousseau’s conceptie van één volkswil; onenigheid was, zoals we zagen, juist kenmerkend voor een vrije samenleving.

kunnen betekenen. Voor Ferguson was eigendom derhalve geen kwaad in zich. Maar er kon wel een corrumperende werking van uitgaan. Die vond plaats zodra maatschappelijke waardering niet langer berustte op persoonlijke verdiensten maar enkel ging samenhangen met veel bezit, ongeacht of dat bezit voortkwam uit persoonlijke inzet en kwaliteiten. Ferguson noemde samenlevingen die in deze fase verkeerden 'barbaars' zolang de maatschappelijke, spontane erkenning van eigendom wettelijk nog onvoldoende was vastgelegd en gegarandeerd.

In de meest voortschreden samenlevingen waren eigendomsrechten wel wettelijk verankerd. Zulke 'commerciële' samenlevingen kenden een hoge graad van arbeidsspecialisatie. Ferguson zag in dat een steeds verder doorgevoerde arbeidsspecialisatie niet alleen onvermijdelijk samenhang met het voortschrijden van de beschaving, maar dat zij tevens welvaart genereerde. Toch stond hij veel kritischer tegenover dit verschijnsel dan bijvoorbeeld zijn vriend Adam Smith. In de onderste lagen van de samenleving nam Ferguson waar dat een deel van de arbeid bestond uit eentonige zich telkens weer herhalende handelingen. Hierdoor stompte de menselijke geest af en raakten de arbeiders van zichzelf vervreemd. Zij konden daardoor ook niet meer als deugdzame burgers aan de belangrijke beslissingen van de samenleving deelnemen.

Nog veel meer zorgen maakte Ferguson zich echter over de gevolgen van arbeidsdeling in de bovenste lagen van de samenleving. Daar dreigde een gerichtheid op het verwerven van welvaart en een zwelgen in de genietingen die men zich zodoende kon veroorloven, het publieke ethos te ondermijnen. Maar geluk behoorde niet te bestaan uit 'idle pleasure' doch was gelijk te stellen met het leiden van een deugdzzaam leven. De bereidheid zich in te zetten voor de samenleving mocht niet ten onder gaan aan een jacht op eigen economische voordelen.

Fergusons schets van de schaduwzijden die met arbeidsspecialisatie gepaard gingen voor de onderste lagen van de samenleving, zou in de negentiende eeuw instemmend worden aangehaald door Karl Marx. Ferguson was echter allerm minst een proto-marxist. Zoals aangegeven waren zijn zorgen meer gericht op de gevolgen aan de bovenkant dan op die aan de onderkant. De Schotse Verlichtingsdenker stond zeker geen klassenloze samenleving voor; een onderscheid in rangen was zijns inziens in een enigszins voortschreden samenleving onvermijdelijk. Wel meende Ferguson dat het onderscheid gegrond behoorde te zijn op verdienste, en niet op bezit als zodanig. Het is geen verdienste om met een gouden

lepel in de mond te worden geboren.

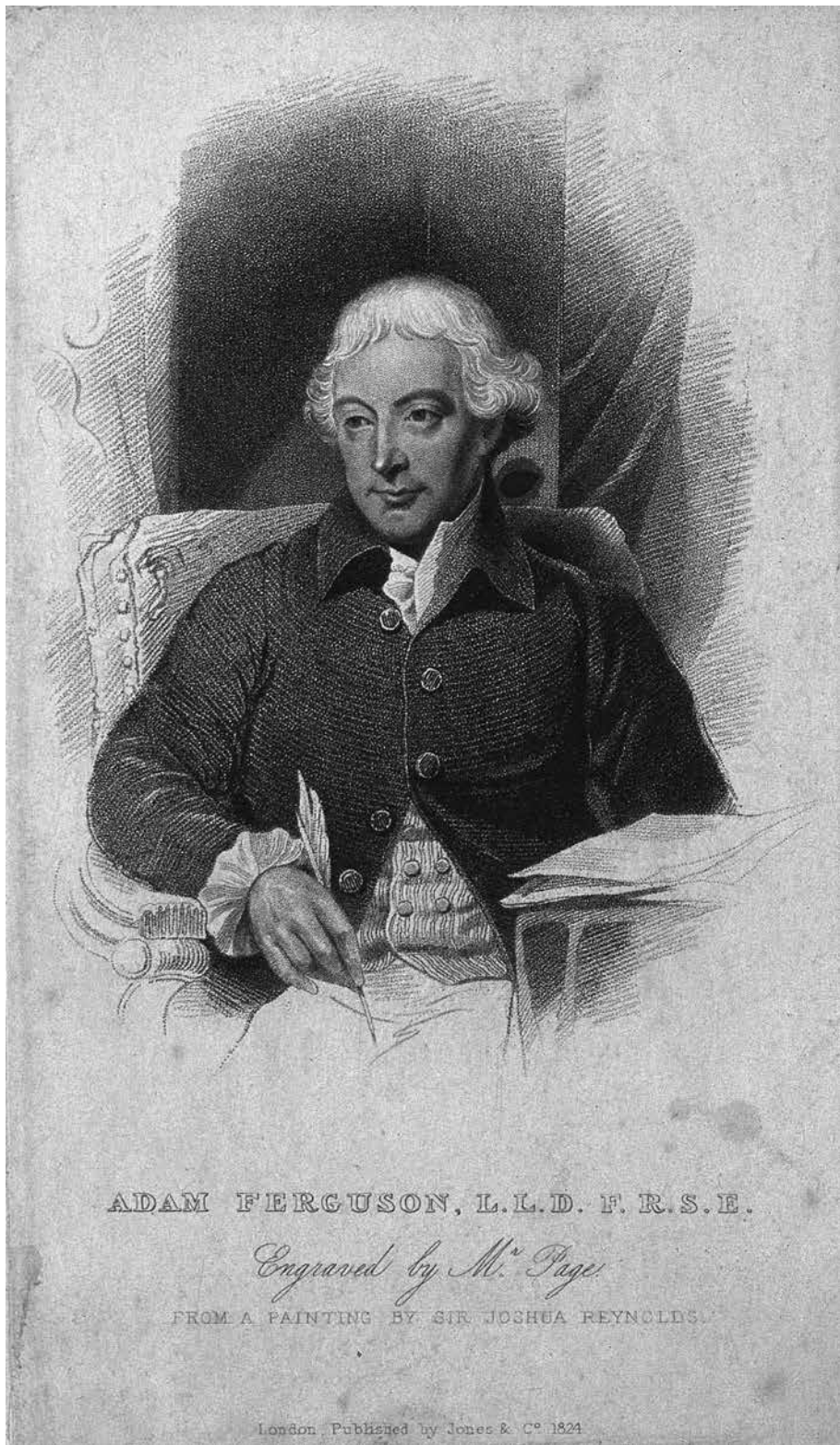
Het zou ook een misvatting zijn te denken dat Ferguson het instituut van particulier eigendom verwierp. Wilde een samenleving de fase der 'wilden' achter zich laten, dan diende zij zeker te stellen dat inspanning loonde. Ongelijkheid was het logische gevolg van een complexe samenleving. Zij viel tenslotte terug te voeren op 'the unequal dispositions of men to frugality and industry, as well as more casual advantages'.⁸ Indien mensen, en dan vooral armere mensen, geen prikkel meer zouden voelen tot een leven vol vlijt en arbeid, vervielen naties tot armoede.

Hoe het lot van de Romeinse Republiek te vermijden

Soms wordt Ferguson aangeduid als een (ten dele) 'republikeins' denker. Het woord 'republikeins' wordt dan niet gebruikt in de alledaagse betekenis van anti-monarchist, want dát was Ferguson zeer zeker niet. Het wordt dan gebruikt in de Machiavellistische zin van een voorkeur voor een staatsordening die een actieve betrokkenheid van burgers bij de publieke zaak veronderstelt, je zou kunnen zeggen: een 'participatiestaat'. Dit ideaal greep terug op deugden die werden gekoppeld aan het antieke Rome ten tijde van de republiek.

Het was niet louter uit historische belangstelling dat Ferguson tevens een grote studie schreef over de opkomst en ondergang van de Romeinse Republiek. Hij meende dat er lessen te trekken waren uit het verval van de oude republiek Rome. Wat destijds fout was gegaan vond haar oorzaak in een combinatie van het streven naar materiële gelijkheid met het ontstaan van een aparte militaire kaste. Het streven naar materiële gelijkheid, vooral bevorderd door de populistische gebroeders Gracchi in de tweede eeuw voor Christus, had geresulteerd in een staat die (financiële en andere) voordelen was gaan verstrekken aan het gewone Romeinse volk (*populus*). Daarbij kwam dat de maatschappelijke elite tegen het einde van de Romeinse republiek niet langer, zoals voorheen, zelf mee ten strijde trok om Rome in tijden van gevaar te verdedigen maar dit aan beroepssoldaten overliet. Het militaire en het civiele bestuur raakten aldus van elkaar gescheiden.

Dit had volgens Ferguson funeste gevolgen gekregen. De legeraanvoerders hadden nu een zelfstandig belang bij oorlogen ter uitbreiding van het Romeinse Rijk, een uitbreiding die veel verder ging dan wat met het oog op de veiligheid van het Rijk geboden was. Zij konden door die veroveringscampagnes roem, buit en macht vergaren. Zij bonden de gewone soldaten aan zich door hen enigszins te laten

delen in de roem en hen kruimels van de buit toe te strooien. Dit mechanisme maakte het Romeinse Rijk te groot, hetgeen ook kostbaar was.

Nog erger was dat er in de buitenprovincies een despotische, niet gecontroleerde vorm van macht ontstond. Ver weg van Rome gingen de generaals hun gang. Uiteindelijk zouden zij deze macht misbruiken om de Romeinse Republiek te vernietigen; dit werd verbeeld door het moment dat Julius Caesar in 49 v Chr. de Rubicon overtrok (het riviertje ten noorden van Rome, ten zuiden waarvan geen legermacht mocht komen omdat dit gebied onder het directe gezag van de Senaat stond). Met de ondergang van de Romeinse Republiek als gevolg van de daarop uitgekomen burgeroorlog tussen rivaliserende generaals en de uiteindelijke vestiging van een keizerrijk onder Octavianus – de vergoddelijkte Augustus – dolf de vrijheid in het oude Rome het onderspit.

De ‘commerciële’ samenleving waarin Groot-Brittannië in de achttiende eeuw was geëvolueerd, mocht zich niet onkwetsbaar wanen voor eenzelfde gevaar. Internationale handel bevorderde namelijk niet als vanzelf de vrede, zoals sommige negentiende-eeuwse liberalen later zouden gaan betogen (de traditie van Cobden en Bright) maar kon net zo goed een bron van naijver en fricties zijn. Bovendien behoorden rivaliteit en strijd tussen naties volgens Ferguson, zoals wij al zagen, tot de inherente en zelfs heilzame kenmerken van het menselijk bestaan.

In één opzicht liep Groot-Brittannië minder gevaar dan het antieke Rome. Het land was een gematigde monarchie, wat wilde zeggen dat de macht van de koning in toom werd gehouden door het parlement – Ferguson was als *Whig* een voorstander van de *parlementaire* monarchie – maar tevens dat het gezag van de koning werd ingezet om eigengereide legeraanvoerders van snode plannen af te houden. De republikeinse staatsvorm in de betekenis van een staat zonder monarch was in de ogen van Ferguson hooguit geschikt voor kleine naties, zoals Zwitserland en de Zeven Verenigde Nederlanden, niet voor een middelgroot land zoals Groot-Brittannië. Volgens Ferguson was het beter om in een middelgrote natie te leven dan in een uitgestrekt rijk. Want in dat laatste, zo liet het Romeinse voorbeeld zien, zouden militairen zich al te gemakkelijk aan het burgerlijk gezag kunnen onttrekken en op die manier een bedreiging voor de vrijheid gaan vormen.

Om dit gevaar tegen te gaan volstond het niet een koning te hebben. Belangrijker was ervoor te zorgen dat de militaire macht niet los kwam te staan van de burgerlijke macht. Beide machten moesten nauw met elkaar verweven zijn, op zo’n wijze dat de

militaire macht een verlengstuk bleef van de burgerlijke macht. Dit vergde dat burgers, met name uit de hogere en middenlagen in de samenleving, bij de verdediging van de natie betrokken bleven, en deze cruciale taak niet aan *professionals* zouden uitbesteden. Vandaar Fergusons pleidooi voor een militie, een krijgsmacht samengesteld uit burgers die in vrede tijd geregeld bijeen kwamen om te oefenen en in oorlogstijd hun normale werkzaamheden tijdelijk zouden staken om gezamenlijk de natie te verdedigen. Met het vervullen van deze algemene weerplicht – uiteraard alleen voor mannen, en als het goed was door hen niet als ‘plicht’ maar als eervol ervaren – konden burgers in Fergusons ogen blijk geven van hun beste publieke deugden. Zij stonden er zo meteen borg voor dat de krijgsmacht enkel zou worden ingezet ter verdediging van de vrijheid, en niet ter vernietiging ervan.

Fergusons pleidooi voor een militieleger was in zeker twee opzichten opmerkelijk. Ten eerste waren milities na de Jacobijnse opstand van 1745 in Groot-Brittannië juist verboden. Een beroepsleger betaald door het centraal gezag in Londen werd gezien als de waarborg tegen een volgende aanslag op het gezag van zowel het regerende vorstenhuis-Hannover als dat van Westminster. Ten tweede zou Ferguson hiermee lijnrecht komen te staan tegenover zijn vriend Adam Smith, die in zijn befaamde werk *The Wealth of Nations* (1776) een staand beroepsleger aanbeval als een voorbeeld van weldadige arbeidsdeling. Smith betoogde dat een militie onvermijdelijk minder goed gedisciplineerd en geoeffend was dan een staand leger. In een oorlog had je dus eenvoudigweg meer aan een staand leger. Voorts bestreed Smith de veronderstelling dat een staand leger als vanzelf de interne vrijheid zou bedreigen. Zolang maar verzekerd was dat ‘the sovereign himself is the general’.⁹ Ferguson zag dit dus volstrekt anders. Bovendien betoogde hij dat de kracht van een leger nog méér dan uit zijn geoeffendheid voortkwam uit de vrijheidslievende geest die aanzette tot vechtlust. Militairen die slechts voor geld vchten konden nooit op tegen de gedrevenheid van burgers die voor hun vrijheid en voor het voortbestaan van hun eigen samenleving ten strijde trokken.

Fergusons afkeer van revolutie

Een samenleving diende niet volgens een vooropgezet plan te worden ingericht. Zij kreeg geleidelijk aan vorm door de inspanningen van haar bewoners. Niet elke loop van de geschiedenis was even goed; Ferguson had duidelijk een voorkeur voor een samenleving waarin burgers vrij waren en hij wenste

drempels op te werpen tegen een afglijden naar despotie. Het was belangrijk dat de instellingen van de samenleving de vrijheid veilig stelden maar uiteindelijk kwam het veel meer aan op de geestesgesteldheid van de burgers. 'Liberty is a right which every individual must be ready to vindicate for himself, and which he who pretends to bestow as a favour, has by that very act in reality denied. Even political establishments, though they appear to be independent of the will and arbitration of men, cannot be relied on for the preservation of freedom; they may nourish, but should not supersede that firm and resolute spirit, with which the liberal mind is always prepared to resist indignities, and to refer its safety to itself.'¹⁰

Terwijl Ferguson hechtte aan burgerlijke spontaniteit ter verdediging van een vrije samenleving, wantrouwde hij ten zeerste eenzelfde spontaniteit die gericht was tegen bestaande gezagsverhoudingen. Dit wantrouwen uitte zich toen in Amerika de kolonisten in opstand kwamen tegen de Britse kroon. Ferguson ontkende niet dat de Amerikaanse opstandelingen terechte grieven hadden, maar hij meende dat zij die via de legitieme kanalen tot uiting dienden te brengen en dus niet naar geweld hadden mogen grijpen.

Hij ging daarmee simpelweg voorbij aan de voornaamste grief van de Amerikanen, te weten dat zij werden geacht belasting te betalen en verhoging van allerlei heffingen dienden te slikken zonder dat hun een vertegenwoordiging in het Britse parlement werd gegund. 'No taxation without representation' was begonnen als een roep om vertegenwoordigers naar Westminster te mogen afvaardigen. Juist omdat Londen een 'constitutionele' route voor de Amerikanen blokkeerde, zagen zij ten slotte geen andere weg dan het Britse gezag te verwerpen. Ferguson nam in 1778 deel aan een diplomatieke delegatie die de Amerikanen tot inbinden trachtte te bewegen. Maar toen deze delegatie mede door eigen halsstarrigheid onverrichterzake huiswaarts keerde, hield Ferguson vast aan zijn al direct in 1776 in een (door de Britse regering bekostigd) pamflet neergelegde opvatting dat de Amerikaanse revolutie hardhandig de kop in diende te worden ingedrukt.

Opmerkelijk genoeg verwelkomde Ferguson de Franse Revolutie in haar vroegste stadia wel. In zijn ogen had de Franse monarchie een vrije samenleving verstikt en Ferguson bezag met bewondering hoe aan de overzijde van Het Kanaal een patriottisch enthousiasme opklaarde dat een door hem voorgestane vrijwillige burgermilitie leek voort te brengen. In 1792 echter was zijn aanvankelijke enthousiasme

inmiddels danig overschaduwd door enerzijds afschuw van de geweldsorgie in Frankrijk zelf – 'The Madness of France has made us understand and relish the sobriety of our own forms'¹¹ – en anderzijds zijn beduchtheid voor de Franse expansiedrift. Uiteindelijk bleek Frankrijk de weg te gaan waarvoor Ferguson reeds in 1767 – in zijn *Essay* – had gewaarschuwd: een republiek die de vlag van de gelijkheid hees en op veroveringstocht ging. Dit eindigde, geheel volgens het patroon dat Ferguson had geschetst, met een militair despoot die de macht greep – Napoleon Bonaparte –, die binnenlands de vrijheid vertrapte en extern andere naties bezette of bedreigde. Groot-Brittannië diende zich hiertegen te weer te stellen, door een *containment*-politiek of als het gevaar te groot werd door in allianties oorlog met de despoot aan te gaan.

Hoewel Ferguson revoluties instinctief afwees, hing zijn oordeel kennelijk toch vooral samen met wat hij beschouwde als het Britse belang. Daardoor wees hij, anders dan zijn tijdgenoot Edmund Burke, de Amerikaanse Revolutie meteen af terwijl hij, opnieuw in tegenstelling tot Burke, heimelijk bewondering koesterde voor de *esprit* achter de Franse Revolutie. Die revolutie ging hem pas écht tegen staan toen zij een bedreiging werd voor het Europese machtsevenwicht en andere Britse belangen.

Al te stellig kon zijn afwijzing van elke revolutie eigenlijk niet zijn, daar hij als *Whig* als het ware een 'erfgenaam' was van de *Glorious Revolution* uit 1688/89 welke in Groot-Brittannië de parlementaire monarchie had gevestigd. Maar waarom de Britten destijds wel in opstand hadden mogen komen tegen een als tiranniek ervaren monarchaal bewind terwijl hij dit recht de Amerikanen een kleine eeuw later ontzegde, verzuimde Ferguson uit te leggen. Hetgeen de vraag opwerpt hoe hij over de Amerikaanse revolutie zou hebben geoordeeld indien hij zelf geen inwoner van Groot-Brittannië was geweest doch van een der Amerikaanse kolonies.

Hoe liberaal was Ferguson?

In zijn grote trilogie over de Verlichting haalt ook de Britse historicus Jonathan Israel Ferguson aan als tegenstander van gelijkheid alsmede van zowel de Amerikaanse als de Franse Revolutie. Voor Israel is echter de hele Schotse Verlichtingstraditie verdacht. Hij betoogt dat deze vorm van 'moderate' of wat hij ook wel noemt 'conservative' Verlichting de 'Counter Enlightenment' in de kaart speelde. Hij ziet de Schotse Verlichtingsdenkers daarom eigenlijk als vijanden van de 'echte', dat wil zeggen radicale, Verlichting.¹² Aldus lijken bij Israel Hume en

Smith mét Ferguson buiten de kring der liberalen te belanden.

Daarentegen voerde de rechtsfilosoof Andreas Kinninging eerder de Schotse Verlichtingsdenkers, met inbegrip van Ferguson, op als filosofen van het liberalisme. Hij onderkende hun gematigde, anti-utopische inslag. Volgens Kinninging waren de Schotse filosofen 'bedaarde, soms zelfs onderkoelde analytici'.¹³ Ferguson-biograaf Lisa Hill zag in de hoofdpersoon van haar boek een soort liberale stocicijn, terwijl de auteurs van een studie over de aanvang van het liberalisme Ferguson 'a political liberalism best understood as antagonistic' toeschrijven.¹⁴

Met zijn nadruk op het belang van groepen, en op de mate waarin het individu afhankelijk is van de gemeenschap, oogt Ferguson op het eerste gezicht eerder als wat we tegenwoordig als 'communitarist' (gemeenschapsdenker) aanduiden dan als een loepzuivere liberaal. Zelfs los van de vraag hoe liberaal hij was, is Ferguson als Verlichtingsdenker een buitenbeentje gezien zijn relatief pessimistische inslag. Dat laatste hield echter niet in dat Ferguson vooruitgang onmogelijk achtte. De drie fasen waarin hij samenlevingen opdeelde, vertoonden wel degelijk een opgaande lijn qua welvaart en vrijheid. De mens werd echter met het voortschrijden van de tijd niet deugdzamer, zo waarschuwde hij. Als men niet oppaste, lag een terugval naar een despotisch regime op de loer. In wezen betoogde Ferguson dat beschaving en vrijheid een dun laagje vernis vormden, waaronder de donkere kanten van het menszijn sluimerden. Kalyvas en Katznelson constateren dan ook: 'Ferguson thus helps us see liberalism through a glass, darkly.'¹⁵

Hoezeer Ferguson er ook op wees dat mensen altijd in groepen functioneerden, en hun geluk aan relaties met anderen ontleenden, hij zag zeer wel het belang in van individualiteit en van individuele ontplooiing. De burger had een morele plicht tot 'elevation of the mind', die hem 'self command' zou brengen.¹⁶ Een samenleving kwam ook niet vooruit dankzij kuddegedrag maar door de keuzes en inzet die individuen maakten. Daarbij moesten individuen voor zichzelf uitmaken wat goed voor hen was, zeker niet voor de samenleving als geheel. 'Men, in general, are sufficiently disposed to occupy themselves in forming projects and schemes: but he who would scheme and project for others, will find an opponent in every person who is disposed to scheme for himself.' De samenleving als geheel moest vooral niet naar een vooropgezet plan worden gekneed. 'Every step and every movement of the multitude, even in what are termed enlightened ages, are made with

equal blindness to the future, and nations stumble upon establishments, which are indeed the result of human action but not the execution of any human design.'¹⁷ Dit zou een favoriete passage worden voor de twintigste-eeuwse liberale denker Friedrich von Hayek, die er zijn voorkeur voor een 'spontane orde' mee onderbouwde.

Ver voor de twintigste-eeuwse denker Isaiah Berlin, aan wie dit vaak wordt toegeschreven, en tevens voor negentiende-eeuwer Thomas Hill Green, die reeds op Berlin vooruitliep¹⁸, maakte Ferguson al een onderscheid tussen de zogenoemde 'negatieve' vrijheid en de 'positieve' vrijheid.¹⁹ De louter 'negatieve' vrijheid – een 'exemption from all restraint' – werd door Ferguson als een misvatting afgewezen. Want om vrijheid te realiseren moest men deze wel organiseren. Geen gemeenschap kan bestaan zonder een zekere beperking van de wil van de leden van die gemeenschap. 'In most free states the populace have as much need to be guarded against the effect of their own folly and errors as against the usurpation of any other person whatever. And the essence of political liberty is such an establishment which gives power to the wise and safety to all'.²⁰ In het zeker stellen van veiligheid lag voor Ferguson de 'essentie' van vrijheid. 'Liberty is opposed to injustice, not to restraint'. En in die vorm werd vrijheid niet belemmerd door politieke instellingen, maar zij dankt haar bestaan aan die instellingen en wordt enkel belemmerd 'by usurpations and wrongs'.²¹ Dit is een 'positieve' omschrijving van vrijheid die klassiek-liberalen bepaald niet tegen de borst hoeft te stuiten.

Rechtvaardigheid impliceerde volgens Ferguson zeker geen herverdeling als staatstaak. Dit hing samen met zijn kijk op de onvermijdelijke ongelijkheid in elke ontwikkelde samenleving. Het was verkeerd om te denken 'that liberty should consist in stripping the industrious and skillful, who have acquired much, to enrich the lazy and profligate, who may have acquired nothing, or who may have wasted all they could reach. (...) As liberty consists in the communication of safety to all, nothing could be more repugnant to it than the violation of right in any part, in order to level the whole'.²² Ferguson gaf aan zijn scherpe afkeuring van nivelleringspolitiek zelfs een (voor hedendaagse oren) Nozickiaanse (libertarische) toon: 'Benefits extorted by force are robberies, not acts of beneficence.'²³ De voornaamste sociaal-economische taak die Ferguson voor de staat zag weggelegd, was die van het garanderen van eigendomsrechten.

Evenmin moest Ferguson iets hebben van een staat, dan wel een kerk, die de burgers dacht voor

te moeten schrijven wat goed en kwaad inhield. Dit was namelijk bij uitstek een individuele verantwoordelijkheid. 'When magistrates think themselves armed with the sanction of religion, and entitled to restrain thoughts as well as actions, they attempt what is beyond the reach of their power.'²⁴ Een voorloper van confessionele partijen of van politiek activistische kerkleiders, kan Ferguson dus allerminst worden genoemd.

Voor wat betreft zijn mens- en maatschappijbeeld kan Ferguson worden gezien als een wegbeider van het sociaal-liberalisme, dat ongeveer een eeuw later – in het laatste kwart van de negentiende eeuw – opkwam. Bij Ferguson kan het individu immers al niet los worden gezien van zijn omgeving. Het individu heeft zijn eigen betekenis – moet zijn eigen morele afwegingen maken – maar hij functioneert eerst en vooral als lid van de groep waarvan hij deel uitmaakt en waardoor hij sterk wordt beïnvloed.²⁵ Wel is er een essentieel verschil tussen het maatschappijdenken van Ferguson en het latere sociaal-liberalisme. Want terwijl sociaal-liberalen de interactie tussen individu en samenleving zagen als zoveel mogelijk harmonieus van aard, en in ieder geval wilden dat de staat dat harmonieuze karakter zou bevorderen, zag Ferguson conflict en strijd (tot aan oorlog toe) als onmisbare en zelfs heilzame onderdelen van het menselijk bestaan. Conflict en strijd zijn nodig om mensen aan te zetten verbeteringen aan te brengen in hun leven, zij kweken saamhorigheidsgevoel binnen de eigen natie en zij geven aanleiding de fraaiste deugden zoals kameraadschap ten toon te spreiden.

Voor wat betreft de staatstaken is Ferguson allerminst een voorloper van de sociaal-liberalen. Elke vorm van herverdeling – waar het verstrekken van sociale zekerheid op neer komt – was bij Ferguson uit den boze. Een staat die voorzieningen verstrekt wordt als een 'welwillende' despoot; burgers vervallen in zo'n staat tot slaven.²⁶ Meer dan veiligheid bieden – de landsverdediging; en het bewaken van de binnenlandse rechtsorde, met inbegrip van het zeker stellen van eigendomsrechten – had de staat niet te doen, mócht de staat ook niet doen omdat hij anders onrecht pleegde en de vrijheid ondermijnde. Het heeft er alle schijn van dat Ferguson nóg minder staatsbemoeienis bepleitte dan klassiek-liberaal Adam Smith, die immers ook ten aanzien van infrastructuur en basaal onderwijs taken voor de staat zag weggelegd. Over infrastructuur liet Ferguson zich verder echter niet uit; zo'n meer economische kwestie liet hij liever aan kenner Smith over.

Een voor ons tegenwoordig curieus aandoen-

de mengeling van een merendeels sociaal-liberaal mens-en maatschappijbeeld gecombineerd met een uitermate strikt klassiek-liberaal vormgegeven staat; dat is hoe Ferguson naar liberale maatstaven kan worden getypeerd. Uiteraard is dit een typering achteraf; het liberalisme als partijpolitieke stroming bestond voor de vroege negentiende eeuw immers nog niet. In die zin kunnen ook denkers als Locke en Smith alleen met 'de kennis van nu' politiek gezien liberaal worden genoemd. De denkbeelden van Locke en Smith zijn door veel liberalen later instemmend aangehaald ter onderbouwing van hun politiek. Ferguson heeft voor zover valt na te gaan slechts zelden latere liberalen tot inspiratie gediend; hij raakte sowieso na zijn dood al vrij gauw in de vergetelheid. Onder liberalen was het Hayek die hem in de twintigste eeuw als het ware heeft herontdekt. Hayek stelde zijn waarschuwingen tegen een van bovenaf geplande samenleving en zijn voorkeur voor een spontane orde mede en expliciet op de inzichten van Ferguson.

Menigeen zal uit Fergusons werk wellicht net zo makkelijk conservatief als liberaal gedachtengoed destilleren. Fergusons afkeer van revolutie – en anders dan in het geval van Burke: meteen ook al van de Amerikaanse revolutie van 1776 –, zijn nadruk op de onvermijdelijkheid van standen en rangen alsmede zijn organische beeld van de samenleving passen goed in een conservatief patroon. Voor een sociaal-liberaal *avant la lettre* is dat trouwens niet zo vreemd, want er bestaat een nauwe verwantschap tussen het sociaal-liberalisme en het conservatisme.²⁷

Anders dan voor een conservatief, was niet elke orde Ferguson even lief. Het ging hem wel degelijk om het behoud van een samenleving van vrije burgers en om een orde die zou verhinderen dat de samenleving naar despotie afgleed. Zelfs in de standen en rangen zit bij Ferguson een liberaal element, want die behoorden wel op verdienste te zijn gebaseerd. Ferguson was dus voorstander van een meritocratie, wat omdat mensen niet hetzelfde zijn automatisch ongelijkheid (van uitkomsten) impliceerde.

Het politiek indelen van Ferguson bij de liberalen is overigens in nog zeker één opzicht allerminst gekunsteld. Ferguson was namelijk, zoals reeds opgemerkt, een *Whig*. Het partijpolitieke landschap in Groot-Brittannië was in de achttiende eeuw ingedeeld in *Whigs* versus *Tories*: voorlopers van de liberalen (waarvan de *Whigs* één der substromingen vormden) respectievelijk de conservatieven. In die zin had Ferguson zich zelf reeds als een pre-liberaal geafficheerd.

Ten slotte

Waarom zouden we Ferguson eigenlijk moeten op-rakelen? Wat heeft deze achttiende-eeuwer ons in de eenentwintigste eeuw nog te zeggen?

Voor een Verlichtingsdenker was Ferguson tamelijk pessimistisch gestemd. Juist nu, na een eeuw vol wereldoorlogen en totalitaire staatsterreur, maakt hem dat des te interessanter. Bij Ferguson treffen we geen dagdromen aan over een ideale liberale samenleving, maar beschouwingen gebaseerd op de mens zoals hij is, en niet zoals men hem zou wensen. In dit opzicht was Ferguson trouwens een typische *Schotse* Verlichtingsdenker, maar omdat hij nog wat somberder was dan zijn tijdgenoten is het des te nuttiger ook zijn ideeën mee te nemen in overdenkingen hoe te voorkomen dat een samenleving ontspoor-t.

Ferguson sloeg een brug tussen het deugden-ethos uit het klassieke Rome en het vooruitgang-denken uit zijn eigen tijd. Zijn nadruk op het belang van de klassieke publieke deugden, lijkt hem ouderwets te maken; geen wonder zo gezien dat zijn faam snel verbleekte. Of worden de oude deugden dan toch te snel weggefrommeld? Is het niet juist meer dan ooit zaak aandacht te blijven vragen voor de rol van die deugden ten dienste van het algemeen belang? Kan een technisch nog veel verder voortgeschreden samenleving als de onze die in grote mate geïndividualiseerd is, blijven functioneren zonder ten minste een aantal gedeelde publieke deugden? En waar moeten die deugden dan vandaan komen? Ligt hier een taak voor het onderwijs? Of moet de vrije samenleving zelf de deugden weer centraal zien te stellen, op straffe van haar ondergang?

Fergusons grote aandacht voor militaire zaken en zijn waardering van oorlog doen waarschijnlijk nog het meest gedateerd aan. Wie wil tegenwoordig worden geassocieerd met verheerlijking van oorlog? Moet 'militarisme' niet juist worden uitgeroeid? Zulke oordelen berusten echter op een slecht begrip van Fergusons publicaties. Zijn overtuiging dat burgers bij de militaire verdediging van het land betrokken dienden te blijven, berustte juist op een vrees voor het ontstaan van een afzonderlijke militaire kaste. Indien burgers de verdediging van het land gingen uitbesteden, dreigden volgens Ferguson twee grote gevaren. Ten eerste ondergraving van de binnenlandse vrijheid door een militair aanvoerder, die zich met een achterban van uit de onderklasse gerecruteerde, hem blindelings volgende soldaten als despoot kon opwerpen. Ten tweede het niet langer onderkennen van externe gevaren en een onvermogen de eigen vrije samenleving te verdedigen indien het land daadwerkelijk een aanval te verdu-

ren krijgt. Na een tijd waarin West-Europa zich een kwart eeuw lang heeft laten wegdoezelen, dromend dat ons continent nooit meer oorlog te wachten zou staan, heeft deze laatste waarschuwing van Ferguson meer actualiteitswaarde dan ooit.

Belangrijkste publicaties van Adam Ferguson

- *Reflections Previous to the Establishment of a Militia* (1756)
- *An Essay on the History of Civil Society* (1767)
- *Institutes of Moral Philosophy: for the Use of Students in the College of Edinburgh* (1773)
- *Remarks on a Pamphlet Lately Published by Dr. Price* (ook wel aangehaald als *Remarks on Dr. Price's Observations on the Nature of Civil Liberty*) (1776)
- *History of the Progress and Termination of the Roman Republic* (3 delen; 1783)
- *Principles of Moral and Political Science* (1792)

Voornaamste secundaire literatuur

- Broadie, David, ed., *The Cambridge Companion to The Scottish Enlightenment* (Cambridge, 2007)
- Goldie, Mark, and Robert Wokler eds., *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought* (Cambridge, 2006)
- Heath, Eugene ed., *Adam Ferguson. Selected Philosophical Writings* (Exeter, 2007) [capita selecta uit Fergusons werken, met een inleiding door de redacteur]
- Heath, Eugene, and Vincenzo Merolle eds., *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature* (London, 2008)
- Hill, Lisa, *The Passionate Society: The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson* (Dordrecht, 2006)
- Kalyvas, Andreas, en Ira Katznelson, *Liberal Beginnings. Making a Republic for the Moderns* (Cambridge, 2008), Chapter 3.
- Kettler, David, *Adam Ferguson. His Social and Political Thought* (New Brunswick and London, 2005)
- McDaniel, Iain, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment. The Roman Past and Europe's Future* (Camb./Mass. and Londen, 2013)

Dr. P.G.C. van Schie is historicus en directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.

Eindnoten

- 1) Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, p. 10.
- 2) Ibidem, p. 23.
- 3) Ibidem, p. 21.

- 4) Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, pp. 86-88.
- 5) Ferguson, *Essay*, p. 59.
- 6) Ferguson, *Principles*, zoals opgenomen in Heath ed., pp. 136-137.
- 7) Kettler, *Adam Ferguson*, p. 109.
- 8) Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, I pp. 371-372.
- 9) Adam Smith, *The Wealth of Nations* (New York, 2003 [oorspr. 1776]) pp. 879-900, citaat op p. 898.
- 10) Ferguson, *Essay*, p. 251.
- 11) Zo schreef hij in een brief, aangehaald door Kettler, *Adam Ferguson*, p. 91.
- 12) Zie met name het 3e deel van de trilogie: Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790* (Oxford, 2013).
- 13) A.A.M. Kinneging, 'De Schotse Verlichting', in: P.B. Cliteur e.a. red., *Filosofen van het klassieke liberalisme* (Kampen, 1993) pp. 134-147 (citaat op p. 138).
- 14) Hill, *The Passionate Society*, p. 16; en Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings*, p. 52.
- 15) Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings*, noot 167 op p. 85.
- 16) McDaniel, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment*, pp. 161-162.
- 17) Ferguson, *Essay*, p. 119.
- 18) Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, *Sociaal-liberalisme* (Amsterdam, 2014) pp. 66-67.
- 19) Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings*, p. 56; en McDaniel, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment*, pp. 189-190.
- 20) Ferguson, *Remarks on a pamphlet*, pp. 8-9.
- 21) Ferguson, *Institutes*, p. 266.
- 22) Ferguson, *Principles* I, pp. 463-465.
- 23) Ferguson, *Principles*, zoals opgenomen in Heath ed., p. 149.
- 24) Ferguson, *Institutes*, p. 216.
- 25) Zie voor het sociaal-liberalisme rond 1900: De Beaufort en Van Schie, *Sociaal-liberalisme*.
- 26) Eendere observaties zijn later aan te treffen bij de liberale denkers Wilhelm von Humboldt en Alexis de Tocqueville; zie McDaniel, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment*, pp. 102-103.
- 27) De Beaufort en Van Schie, *Sociaal-liberalisme*, pp. 173-174.

HET GEVAAR VAN DE VERANDERENDE CIVIEL-MILITAIRE RELATIES

– Daniël Turk –

Het lijkt alsof defensie weer prominenter op de politieke agenda staat, desalniettemin zijn de relaties tussen burger en militair de afgelopen jaren aanzienlijk veranderd. De connectie tussen de militair en de samenleving is, niet alleen in Nederland, maar in heel het Westen vervaagd. Dit brengt risico's met zich mee, maar zoals Daniël Turk in zijn artikel betoogt, zijn er ook oplossingen om dit gat te dichten.

In januari jl. berichtte *NRC Handelsblad* dat de Nederlanders nog steeds onderaan bungelen op de ranglijst wanneer het aankomt op de 'vechtbereidheid' voor je land.¹ Uit opinieonderzoek, uitgevoerd door onder andere Gallup International, kwam een half jaar geleden naar voren dat slechts 15 procent van de Nederlanders bereid was om voor het eigen land te vechten. Alleen Japan scoorde lager. Een half jaar later is het aantal ja-zeggere gestegen naar 24 procent. Deze stemmingswisseling – hoewel beperkt – is in het licht van de vele conflicten aan de periferie van Europa en de vluchtelingenstromen die daar het gevolg van zijn, niet meer dan begrijpelijk.

Defensie staat derhalve, niet alleen in Nederland, maar in veel Europese landen weer op de agenda. Geplande bezuinigingen worden teruggedraaid en er is soms zelfs sprake van nieuwe investeringen. Dit is echter, na jarenlange bezuinigingen, onvoldoende om het tij – de afnemende macht en invloed van het Westen – te doen keren. Het is ook niet alleen een kwestie van geld.

De civiel-militaire relaties zijn in veel Europese landen de afgelopen jaren echter fundamenteel veranderd en lichte stijgingen in de uitgaven voor defensie zullen het toenemende gat in deze relaties niet doen keren. De veranderingen in de civiel-militaire relaties – onder meer het verdwijnen van de dienstplicht en de demografische veranderingen – zijn hier de meest voorname oorzaken van. De militair is minder zichtbaar in de samenleving en de connectie tussen de militair en samenleving is vervaagd. Dit breder wordende gat betekent enerzijds het potentiële gevaar van afnemende civiele controle over de strijdkrachten, maar kan anderzijds ook betekenen dat de samenleving haar interesse verliest in defensie.

Nu conflicten en de dreiging van terreur weer dichterbij huis komen en het vermogen en de wil van het Westen om militair te interveniëren sterk is

afgenomen, is het belangrijk om de veranderende civiel-militaire relaties onder de loep te nemen en te zoeken naar oplossingen om het gat te dichten. Allereerst is het belangrijk ons te realiseren dat het niet alleen een probleem is voor Nederland of Europa, maar voor heel het Westen.

Niet een Europees, maar een westers probleem

Deze transitie van 'Mars naar Venus' is niet alleen zichtbaar in Europa. Ook de Verenigde Staten – de militaire supermacht – dreigen hetzelfde pad te bewandelen. Enkele cijfers geven deze trend duidelijk weer. In 1990 had 40 procent van de jonge Amerikanen minstens één ouder die had gediend in de krijgsmacht; in 2014 was dit aantal 16 procent. In 1981 was 64 procent van de senatoren veteraan; nu is dat ongeveer 18 procent. Afgelopen jaar had de Amerikaanse krijgsmacht grote moeite om de beoogde 177.000 Amerikanen te rekruteren voor alle vier de legeronderdelen, terwijl het Pentagon kan vissen uit een vijver van 21 miljoen Amerikanen tussen de 17 en 21 jaar. Van deze 21 miljoen zullen grofweg 9 miljoen Amerikanen falen voor de benodigde kwalificaties en zijn er 7 miljoen die een strafblad hebben of simpelweg te dik zijn.² Van de overgebleven jonge Amerikanen zal het overgrote deel de universiteit of het bedrijfsleven verkiezen boven dienst in de Amerikaanse krijgsmacht. Het resultaat is dat enerzijds de zonen en dochters van dienende officieren terechtkomen bij de prestigieuze Amerikaanse officiersopleidingen, terwijl de lage rangen steeds meer worden gevuld met laagopgeleiden en etnische minderheden. Het gat tussen het leger en de samenleving zal hierdoor alleen maar verder toenemen.

Het Amerikaanse leger zal, zo is de intentie, krimpen van 566.000 naar ongeveer 440.000 militairen in 2019, maar het is de vraag of de huidige rekruteringsvijver zelfs hieraan kan voldoen.³ Het gebruik van huurlingen (*security contractors*) door

het Amerikaanse leger heeft gedurende twee kostbare oorlogen in Afghanistan en Irak een vlucht genomen en in het licht van de geschetste ontwikkeling zal deze trend zich doorzetten. Er is inmiddels een heuse wildgroei aan private beveiligingsbedrijven die veel ondersteunende taken van het Amerikaanse leger hebben overgenomen. Steeds meer Amerikaanse militairen, die op kosten van de Amerikaanse belastingbetaler hun militaire opleiding hebben genoten, kiezen na het aflopen van hun contract niet langer automatisch voor een verlenging van hun carrière bij de krijgsmacht, maar voor de hoge salarissen die de Private Military Companies (PMC's) hen kunnen bieden. Het feit dat deze PMC's indirect uit dezelfde rekruteringsvijver als de Amerikaanse regering putten, maakt het probleem alleen maar groter.

Voor een land dat trots is op zijn 'martial values', is dit een zorgwekkende ontwikkeling. Voor de Grieken en Romeinen stond het gebruik van huurlingen gelijk aan decadentie, corruptie en onvermijdelijk verval van de staat. Vechten voor geld is niet hetzelfde als voor het land en teveel leunen op huurlingen kan op termijn de staat zelf ondermijnen. Niet ondermijnen op de manier waar onder andere Machiavelli voor waarschuwde; het gebruik van huurlingen om de staatsmacht naar je toe te trekken (hoewel dit in delen van de wereld met tanend staatsgezag niet ondenkbaar is), maar eerder het ondermijnen van de lang gekoesterde verwachting dat burgers een bijdrage leveren aan de bescherming van hun eigen, vrije samenleving.

Deze verwachting dient echter – zeker voor westerse samenlevingen – bijgesteld te worden. In 1995, vlak na de op een mislukking uitgelopen Amerikaanse humanitaire interventie in Somalië en het westers onvermogen om in te grijpen in Rwanda, kwam de Amerikaanse strateeg Edward N. Luttwak met de term 'post-heroic warfare'.⁴ Luttwak bedoelt hiermee de dalende wil in het Westen om bij militair ingrijpen hoge verliezen van mensenlevens te accepteren. Eén van de redenen die hij noemt is dat gezinnen in westerse samenlevingen vaak maar uit één, twee of drie kinderen bestaan. Economische ontwikkeling, hogere levensstandaarden en dus vaker kleinere families hebben geleid tot een afkeer van oorlog; de tolerantie voor het verlies van mensenlevens is verlaagd. Christian Welzel schreef hierover dat 'when large parts of a population begin to see life no longer as a source of threats but as a source of opportunities, sacrificing lives increasingly seems an intolerable waste of human potential'.⁵

Zeker de jonge generaties zijn opgegroeid met

het besef dat veiligheid een gegeven is en zij zullen een andere opvatting hanteren van het woord 'oorlog'. Na de Koude Oorlog sprak men bij militair ingrijpen niet meer in termen van 'oorlog', maar eerder over 'opbouwmissies' of 'stabilisatiemissies' wanneer militairen naar conflictgebieden werden gezonden. Westerse politici nemen het woord 'oorlog' nog wel in de mond, zoals bijvoorbeeld bij de luchtaanvallen tegen ISIS, maar het gaat hier om het nemen van levens op éénzelfde schaal als ergens gesitueerd tussen bedrijfsongevallen en verkeersongelukken.⁶ Het Westen denkt simpelweg niet meer in termen van strijd tussen twee of meer samenlevingen, waarbij staten hun burgers op grote schaal mobiliseren en zijn hier – zoals is geschetst – ook niet meer op toegerust. Het probleem is dat veel andere, niet-westerse landen dit wel zijn.

De discussies over defensie in veel Europese landen gaan louter nog over de hoogte van het budget en de legaliteit of moraliteit met betrekking tot de inzet van de krijgsmacht, terwijl de eigenlijke discussie zou moeten gaan over de betekenis en het nut van de krijgsmacht als politiek instrument. De samenleving dient over een dergelijk instrument te beschikken omwille van twee overkoepelende doeleinden: defensie en veiligheid. Deze twee doeleinden zijn eeuwig – dat wil zeggen dat de verzorging van de krijgsmacht in zowel tijden van vrede als in tijden van oorlog de aandacht van de staat vereist.⁷ Adam Smith schreef hier treffend over dat 'defence is more important than opulence [weelde]'.⁸

Dit dienen politici zich te realiseren. Veelvuldig is het zo geweest dat politici zich enerzijds uitlaten in emotionele retoriek over de krijgsmacht ('onze dappere jongens en meisjes'), maar tegelijkertijd rücksichtslos in defensie snijden zonder oog te hebben voor de gevolgen. Die gevolgen werden onder meer pijnlijk duidelijk toen in augustus 2015 berichten naar buiten kwamen dat militairen tijdens oefeningen 'pang pang' moesten roepen om kogels te besparen. Bij dergelijke berichten blijkt dat niet alle politici zich omhullen in emotionele retoriek aangaande de krijgsmacht. Alexander Pechtold twitterde hierop als reactie: 'heerlijk zo'n bericht'.⁹ Als 'liberaal' politicus lijkt Pechtold de overheidstaak bij uitstek, namelijk defensie, niet al te serieus te nemen. Politici die medeverantwoordelijk zijn voor het uitzenden van onze militairen naar conflictgebieden, mogen niet lichtzinnig met dit soort problemen omgaan. Evenwel blijft defensie een makkelijke sluitpost van de rijksbegroting. Immers, wat is de achterban van defensie?

Een 'nieuw' sociaal contract

Thomas Hobbes stelde in zijn staatstheorie al vast dat vrije individuen zich verenigen om er zelf voordeel van te hebben. Ze geven een deel van hun vrijheid op om er veiligheid voor terug te krijgen. Individuen zullen immers niet snel de roeping voelen om op eigen kosten en initiatief verantwoordelijkheid te nemen voor de verdediging van de staat.¹⁰ Dat de overheid de veiligheidstaak op zich neemt, staat voor liberalen dan ook niet ter discussie. Veiligheid – zowel intern als extern – is immers een cruciale voorwaarde om individuele vrijheid te realiseren en te beschermen.

Wel is er onder liberalen altijd enige onenigheid geweest over de inrichting van die veiligheidstaak. Zo beschouwde Adam Smith een beroepsleger als de beste veiligheidsgarantie van de staat (mits deze onder het beval de soeverein stond en het algemeen belang diende), terwijl bijvoorbeeld John Stuart Mill vond dat van leden van de samenleving kon worden verwacht dat zij dienen bij te dragen aan 'the common defense, or in any other joint work necessary to the interest of the society of which he enjoys the protection'.¹¹ Het herinvoeren van de dienstplicht, hoewel dit de weerbaarheid van de samenleving immers zou vergroten, is politiek niet haalbaar en daar zal ik in dit artikel ook niet voor pleiten. Er zijn ook andere manieren om het gat tussen de samenleving en krijgsmacht te dichten.

Het in 2000 door het Britse ministerie van Defensie geschreven 'The Armed Forces Covenant' kan mogelijk als voorbeeld dienen. Dit document, hoewel niet juridisch bindend, heeft de wederzijdse verplichtingen en verwachtingen van enerzijds de krijgsmacht en anderzijds de overheid en samenleving vastgelegd: een nieuw sociaal contract in het licht van de veranderende civiel-militaire relaties.

De krijgsmacht is in Groot-Brittannië cultureel ingebed en het ter discussie stellen ervan wordt als on-Brits geacht. Desalniettemin is ook in Groot-Brittannië het civiel-militaire gat – precies om de hiervoor geschetste redenen – enorm gegroeid. Het covenant streeft ernaar om de band tussen de strijdkrachten en de vrije samenleving die deze militairen verdedigen, te bevorderen. Enerzijds vereist dit toewijding van de staat richting niet alleen de dienende militairen, maar ook zorg voor families en nazorg voor veteranen, en anderzijds moeten de strijdkrachten zich ook engageren met de samenleving.¹² Juist omdat het niet juridisch bindend is, zijn er twijfels omtrent de effectiviteit van dit covenant. Het covenant wordt dan wel aangehaald om ve-

teranen voorrang te geven bij de National Health Service (NHS) of het verlenen van verblijfsvergunningen aan voormalige Gurkha's,^A maar de regering is geen verantwoording verschuldigd bij accusaties van nalatigheid. Pogingen om het covenant wettelijk afdwingbaar te maken, zijn vooralsnog gestrand. Desalniettemin is de symbolische waarde van het militaire covenant enorm belangrijk en kan dit als voorbeeld dienen voor andere landen; zeker ook voor Nederland.

De Nederlandse defensie, hoewel opererend zonder een dergelijk 'nieuw' sociaal contract, is ook volop bezig met bewustwording voor het werk dat de Nederlandse strijdkrachten in binnen- en buitenland verrichten. Dit zijn positieve ontwikkelingen, maar het is de vraag of dit voldoende is. Er is in Nederland dan wel een groeiende waardering voor de militair zelf, maar dit vertaalt zich niet automatisch in steun voor militaire missies en een groter defensiebudget.

Meerjarige defensieplanning

Het defensiebudget is zeer afhankelijk van de grillen van de in Nederland veelal wisselende coalitiepartners. Politieke partijen die verdere bezuinigingen op defensie niet steunen, beschouwen dit niet als een dusdanig principieel struikelblok dat zij hierop coalitiebesprekingen met, vaak linkse partijen, laten stuklopen. Gezien het belang van defensie als uiteindelijke beschermer van onze vrije samenleving, maakt deze inconsistentie in politieke directie het lastig om langdurig vooruit te plannen, met alle mogelijke gevolgen van dien.

Om continuïteit te waarborgen kan men in Nederland leren van het in Denemarken en Zweden beproefde model van meerjarige defensieplanning. In deze Scandinavische landen wordt iedere grofweg vijf jaar door politieke partijen zowel binnen als buiten de regeringscoalitie gekeken naar het ambitieniveau van de krijgsmacht en het daarvoor benodigde budget. De defensieafspraken die hieruit voortvloeien dienen verkiezingen te overstijgen en defensie te 'depolitiseren'. De defensiebegroting moet dan niet meer per jaar, maar voor langere termijn vastgelegd worden om te voorkomen dat de krijgsmacht afhankelijk is van politieke grillen. Het feit dat deze defensieakkoorden door zoveel mogelijk partijen ondertekend dienen te worden, zal ertoe moeten leiden dat het ambitieniveau, ook bij een andere samenstelling van de coalitie, gestaafd zal blijven.¹³ Een absolute voorwaarde is wel dat de politici zich

A Nepalese elitesoldaten in Britse dienst.

dan ook aan die afspraken houden.

In Nederland wordt het voorstel van meerjarige defensieplanning al door verschillende politieke partijen gedragen. Indien Nederland dit model adopteert zal het een duidelijk signaal afgeven richting landen met wie Nederland op het gebied van defensie samenwerkt. Bij militaire samenwerking is vertrouwen tenslotte cruciaal.¹⁴ Bovenal geeft het een belangrijk teken richting de militairen die zich dagelijks voor ons inzetten en hun leven wagen; niet alleen het vertrouwen van de burger in defensie, zoals beoogd met het militaire convenant, maar omgekeerd moet de krijgsmacht ook kunnen rekenen op de burger. Het volgens Alexander Pechtold 'heerlijke' bericht dat militairen dan tijdens oefeningen 'pang pang' moeten roepen bij gebrek aan kogels, kan dankzij meerjarige defensieplanning hopelijk in de toekomst vermeden worden.

Conclusie

Er is in westerse landen lange tijd een groeiende desinteresse in de krijgsmacht geweest en het gat in de civiel-militaire relaties is een gevolg daarvan. Defensie is belangrijker dan weelde, schreef Adam Smith al, maar het onderzoek van Gallup Internationaal laat zien dat dit dictum althans voor Nederland – maar ook voor andere westerse landen – niet meer lijkt te gelden. Wanneer onze vrijheden echt op het spel zouden komen te staan, zal hopelijk onder meer dan 24 procent van de burgers de bereidheid ontstaan om in het uiterste geval de verworven vrijheden te beschermen. Bewustwording onder de burgers over het belang van defensie is daarbij in een vroeg stadium ontegenzeggelijk belangrijk.

Voorbeelden uit het buitenland om het civiel-militaire gat te dichten, zoals het Britse militaire convenant of de Scandinavische meerjarige defensieplanning zijn eerste stappen die Nederland in de goede richting kunnen duwen. Vrijheid gaat immers altijd gepaard met verantwoordelijkheid. Dat is een realisatie die helaas onder te weinig Nederlanders leeft. De befaamde Britse historicus Edward Gibbon benoemde dit in de achttiende eeuw al toen hij schreef over de ondergang van het oude Athene: 'In the end, more than freedom, they wanted security.

They wanted a comfortable life, and they lost it all – security, comfort, and freedom. When the Athenians finally wanted not to give to society but for society to give to them, when the freedom they wished for most was freedom from responsibility, then Athens ceased to be free and was never free again.'¹⁵

D.P. (Daniël) Turk MA, MSc is wetenschappelijk medewerker bij de Teldersstichting.

Eindnoten

- 1) Kees Versteegh, 'Een golfje van Vaderlandsliefde?', *NRC Handelsblad*, 16 januari 2016.
- 2) The Economist, 'Civil-military relations. Who will fight the next war?', *The Economist*, 24 oktober 2015.
- 3) Ibidem.
- 4) Edward N. Luttwak, 'Toward Post-Heroic Warfare', *Foreign Affairs*, mei/juni 1995, p. 115.
- 5) Ronald F. Inglehart, e.a., 'Declining willingness to fight for one's country: the individual level basis of the long peace', *Journal of Peace Research* Vol. 52(4), 2015, p. 420.
- 6) Mark Urban, *The Edge. Is the military dominance of the West coming to an end?*, Londen, 2015, p. 118.
- 7) Rupert Smith, *The Utility of Force. The art of war in the modern world*, Londen, 2005, p. 9.
- 8) Edwin van de Haar, *Classical Liberalism and International Relations Theory. Hume, Smith, Mises, and Hayek*, New York, 2009, pp. 67-8.
- 9) Jennie Barber, 'Roepen militairen 'pang pang' bij gebrek aan kogels?', *Volkskrant*, 3 augustus 2015.
- 10) Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, 'Liberalen en defensie', *Liberaal Reveil*, maart 2013 (1), p. 37.
- 11) John Stuart Mill, 'On Liberty', in: M. Warnock (ed), *Utilitarianism*, Londen, 1962 (1859), p. 136.
- 12) Ministry of Defence, *The Armed Forces covenant*, 2000, pp. 10-11.
- 13) Margriet Drent, Minke Meijnders, 'Multi-year Defence Agreements. A Model for Modern Defence?', *Clingendael Report*, september 2015, p. 5.
- 14) Emilie van Outeren, 'Idee: haal de politiek uit het leger', *NRC Handelsblad*, 10 november 2015.
- 15) Een quote toegeschreven aan Edward Gibbon, maar onder meer aangehaald door Margaret Thatcher tijdens een speech in Hillsdale College in 1994.

– Auke Leen –

De economische wereld waarin we leven is ondoorgrondelijk complex. Beleid op grond van een vermeende kennis daarover door de overheid leidt tot niets. Haar rol als scheidsrechter en regelmaker van het marktproces is de enige manier om met onze fundamentele onkunde om te gaan. Het resultaat is een wereld van welvaart, individuele vrijheid en vrede. Auke Leen gaat in dit artikel in op een liberaal economisch beleid.

Dit kan niet waar zijn – en toch is het zo

In zijn bestseller *Dit kan niet waar zijn. Onder bankiers*¹ beschrijft Joris Luyendijk zijn ervaringen in de City, het financiële centrum van Europa in Londen, alsof hij bij een noodsituatie in een vliegtuig naar de cockpit loopt en ontdekt dat er niemand in zit: een in zijn ogen angstaanjagende ontdekking. Maar wat als dat voor de liberaal de ideale en enig mogelijke situatie is? In de markteconomie heeft inderdaad niemand de controle. Het marktproces heeft ook geen doel. De situatie die Luyendijk beschrijft is bovendien niet van toepassing op de huidige financiële wereld. Banken zijn na de crisis primair niet meer onderhevig aan marktkrachten, waarop Luyendijks beschrijving van toepassing is en adequaat de situatie in een marktorde schetst, maar aan krachten van centrale banken.² Die lijken tegenwoordig de controle te hebben en dé speler te zijn van economisch beleid.

Een ondoorgrondelijke, complexe wereld

Waarom is een markteconomie veel te complex om begrepen en gecontroleerd te kunnen worden op grond van onze vermeende kennis? Waarom is het fundamenteel onmogelijk dat overheidsbeleid ons naar een vooraf gekozen doel loodst? Een eerste reden is de diversiteit van mensen met al hun verschillende eigenschappen en wensen. Denk aan hoe verschillend mensen zijn in hun karaktereigenschappen, hun levenservaringen, hun doeleinden en verlangens. Of meer concreet, denk alleen al aan de verschillende kledingwensen: ook in China lopen ze niet meer in de bekende Mao-pakken van weleer. Daar past geen eenvoudig sociaal systeem bij. Een tweede reden is het gecompliceerde productiesysteem dat nodig is om aan al die verschillende wensen te voldoen. De hiervoor nodige beslissingen moeten in de tijd en geografisch worden gecoördineerd.³ Kortom, alle informatie, die verspreid aanwezig is, moet worden gebruikt om te bepalen wat en hoe dit te produceren. Deze kennis te centraliseren en te

overzien is onmogelijk. Bovenal hebben we te maken met mensen die echte keuzes kunnen maken, ze kunnen op het moment van de keuze A kiezen maar ook B – en die keuze valt veelal niet te voorspellen. Menselijke keuzes kunnen creatief zijn; we kunnen immers met iets nieuws op de proppen komen.⁴ Te stellen dat alle kennis verspreid aanwezig is, is dus al te veel gezegd.

In een complex systeem is er een zodanige werking tussen de onderdelen dat de uiteindelijke uitkomst niet valt te voorspellen. Maar gelukkig, de markt organiseert zichzelf; een markt is complex maar ook zelf-ordenend. Activiteiten worden door prijzen dusdanig gecoördineerd dat er een orde ontstaat zonder dat er een planner is of de uitkomst vooraf bekend is. Het is een spontane orde: het resultaat van menselijk handelen maar niet van een menselijk ontwerp. De markt kan vergeleken worden met de orde die ontstaat als mensen op een zaterdagmiddag gaan winkelen en niet met de orde die ontstaat als mensen in een parade meelopen. In het laatste geval is er planning van bovenaf. In het eerste geval maakt eenieder eigen keuzes. Geen centraal planorgaan kan vooraf weten wie, waar in welke winkel is. Iemand kan opgehouden worden omdat hij toevallig een kennis ontmoet of wat dan ook.⁵

Kortom, er is een onvermijdbare onkunde over alle specifieke feiten die tot een marktorde leiden – maar van het functioneren ervan we wel afhankelijk zijn. De arbeidsdeling op de markt kan er alleen maar zijn omdat we op de onpersoonlijke prijzen reageren die het geheel coördineren. We passen ons aan de vele feiten aan, waarvan we het bestaan niet kennen.⁶

Hoe is het zover gekomen?

Hoe heeft dit systeem van orde, de markteconomie, die eenieder de vrijheid laat om zijn of haar doel na te streven, zich ontwikkeld? Een systeem dat we niet eens kunnen begrijpen omdat, inderdaad, alles-met-

alles samenhangt.^A

Het systeem heeft zich evolutionair met vallen en opstaan ontwikkeld door het na-apen van succesvolle gedragingen. We zijn gestart met systemen van centrale leiding: mensen die in stamverband leefden met een stamhoofd, of later in grotere groepen, maar ook met een leider die alleen of in samenspraak met anderen het doel bepaalde.⁷ Hoe ook, met de welvaart was het niet best gesteld, en tot het eind van de achttiende eeuw zat er niet veel vooruitgang in. Een Engelse landarbeider uit die tijd had het niet veel beter dan een Romeinse slaaf van weleer, en die eersten hadden het zelfs nog beter dan hun Duitse en Franse tijdgenoten. Het idee dat het voor eenieder beter kan worden, bestond niet. Hooguit kon een elite zich een beter leven verschaffen.⁸

Om de uitzichtloze armoede achter ons te laten, was de geleidelijk ontstane markteconomie nodig. De toekomst is geen verleden tijd, maar hangt af van de subjectieve overwegingen en creatieve, echte keuzes van individuen die geconfronteerd worden met fundamentele onzekerheid. In de relatief simpele natuurwetenschappen waarin vaak al twee of drie variabelen voldoende zijn om een verschijnsel te beschrijven, is voorspellen en controle mogelijk. In een complexe sociale wereld is dat onmogelijk: er zijn gewoon veel te veel variabelen.⁹ We kunnen slechts het evolutionaire proces beschrijven, maar dat geeft ons voldoende kennis om te weten wat we als overheid wel of niet kunnen doen.

Hét kenmerk van de markteconomie is dat het is gebaseerd op een vergaande specialisatie in de productie. De productiviteitsstijging die met de arbeidsdeling samengaat, zorgt voor een groei van de welvaart.^B Daarvoor is het echter wel noodzakelijk om het teveel aan een goed te ruilen waarover een ieder op grond van zijn specialisatie beschikt. De ontdekking van de ruil is dan ook een van de vruchtbaarste ontdekkingen ooit, daar onze wensen verschillen is een vreedzame ruil mogelijk – we willen niet allemaal

hetzelfde.¹⁰ Er is geen noodzakelijke strijd van allen tegen allen om de schaarse goederen zoals Thomas Hobbes in het midden van de zeventiende eeuw dit nog zag. Met de noodzaak van een allesbepalende overheid als *Leviathan* om de vrede te bewaren.

De ontdekking van Adam Smith aan het einde van de achttiende eeuw was dat we ons kunnen specialiseren en daarmee de productie doen stijgen en wat we te veel hebben ruilen op de markt – en het wordt geen-chaos. Mensen kunnen in vrede met elkaar leven en elkaar in de ruil een dienst bewijzen zonder dat zij het over de doeleinden eens hoeven te zijn. Als samenleving hoeven we daarin niet een rangorde te maken. Dat is immers een voordeel: het laat eenieder de vrijheid eigen doelen te kiezen. Deze ontdekking is door George Stigler ‘het kroonjuweel’ van Smith genoemd en zijn belangrijkste inhoudelijke stelling.¹¹ Prijzen coördineren onze handelingen en de ruil op een markt met concurrentie is de oplossing die zorgt voor orde. Vanaf die tijd ging de welvaart pijlsnel omhoog.¹²

Kan de statistiek ons niet helpen?

Waarom kunnen we de complexiteit niet met statistiek te lijf, zoals in de macro-economische modellen van het Centraal Planbureau? Dé reden is dat in de statistiek juist wordt afgezien van alle voor het marktproces relevante factoren en de verbanden daartussen.¹³ Zo gaat het in de modellen bijvoorbeeld om het algemeen prijspeil. Maar dat cijfer speelt helemaal geen rol in het marktproces. Stel er is een daling van het prijspeil, dat betekent niet dat alle prijzen in gelijke mate dalen. Sommige prijzen gaan omhoog, andere gaan omlaag en ze reageren op elkaar. Dát zijn de bepalende factoren in het marktproces waar een algemene stijging of daling ons niets over zegt. Bovendien zien ondernemers prijzen vaak helemaal niet als een gegeven en proberen ze er juist onder te duiken met een goedkoper en beter product.¹⁴

Zo zegt ook bijvoorbeeld het aantal ondernemers ons niets relevants over het marktproces. Daarvoor is de interne structuur bepalend: sommige producenten concurreren met substituuat producten direct met elkaar, anderen daarentegen produceren goederen die er complementair aan zijn en ze reageren ook op elkaar. Dat is allemaal heel wat anders dan het achteraf meten van een macro-economische grootheid. In de economie is er meten zonder te kunnen voorspellen, dit in tegenstelling tot in de veel minder complexe natuurwetenschappen waar het mogelijk is te meten en te voorspellen.^C

A Natuurlijk kunnen we in onze analyse wel doen alsof we alles behalve twee variabelen constant houden. Dit gebeurt in de standaard microeconomie met de bekende *one-thing-at-a-time* methode van Alfred Marshall. Het expliciteren van dat wat we constant houden, de *ceteris paribus*, is echter zo omvattend dat het de theorie weer complex maakt (Friedrich A. Hayek, *The Theory of Complex Phenomena*, in: Friedrich A. Hayek, *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, Chicago, 1967, pp.22-42).

B Zoals Paul Krugman schreef: ‘Productiviteit is niet alles, maar op de lange termijn is het bijna alles. Het vermogen van een land om de levensstandaard in de tijd te verhogen, hangt bijna helemaal af van het vermogen om de productie per werknemer te verhogen.’ In: Paul Krugman, *The Age of Diminished Expectations*, Cambridge, 1990.

C ‘Tot nu,’ aldus Hayek (*op.cit.*, 1967), ‘is er nog nooit een econoom geslaagd rijk te worden door op grond van zijn weten-

De grenzen van onze kennis en planning

In het marktproces zijn onbedoelde gevolgen alom tegenwoordig. Individuen die eigen doeleinden nastreven weten en kunnen niet weten wat het totale resultaat van hun interacties zal zijn. Er ontstaat een orde uit een proces van onderlinge concurrentie waarbij succes beslist – en niet een overheid die het allemaal wel denkt te weten. Een overheid die met, bijvoorbeeld, een topsectorenbeleid de winnaars denkt te kunnen kiezen.^D Decentrale besluitvorming leidt er toe dat er van meer kennis gebruik wordt gemaakt dan een centrale planner ooit kan doen: de markt buit kennis het beste uit.

Wat heeft de planning van het economisch leven ons gebracht? Vroeger al niet veel en ook in de moderne tijd alleen maar stagnatie. Planning gebaseerd op onze huidige kennis brengt ons niet veel verder dan we nu al weten. In het begrotingsbeleid wordt doormiddel van het vergroten van de overheidsuitgaven getracht de vraagzijde van de economie te stimuleren. Sinds de tijd van Keynes is het beslag van de overheid op het nationaal product verdubbeld; Keynes op Keynes gestapeld – en nog is het niet genoeg. In het monetaire beleid volgt de ene renteverlaging op de andere en wordt steeds duidelijker dat ook hier de zon niet voor niets op gaat. En als met bezuinigingen de hand op de knip wordt gehouden blijft de reguleringskraan wijd open staan. De creativiteit van het beleid is niet veel groter dan ‘meer van hetzelfde’. Met de genoemde vormen van beleid valt hooguit tijd te winnen. Het enige beleid dat echt groei genereert is het verhogen van de productiviteit: mensen in het marktproces de ruimte te geven. Voor groei hoeven we niet te wachten tot bijvoorbeeld de groei weer aantrekt in de opkomende economieën. Het marktproces is een dynamisch ondernemend-concurrerend proces van ontdekking.¹⁵ Wat het marktproces drijft is ondernemerschap, wat het karakteriseert is concurrentie, en de afzonderlijke stappen vormen evenzovele ontdekkingen.

Hoe met onze onkunde om te gaan?

Wat is de rol van de overheid als sturen op uitkomsten niet mogelijk is? Een economie valt het beste te beschrijven door de structuur, de regels, waarbinnen individuen keuzes maken. Wanneer we niet tevre-

schappelijke voorspellingen over prijzen, goederen met winst te kopen en te verkopen (hoewel sommigen misschien dat wel zijn geworden door hun voorspellingen te verkopen).’

D Zie hiervoor: www.topsectoren.nl. In plaats van bepaalde sectoren te subsidiëren en anderen een lager tarief in de vennootschapsbelasting te geven, zou met dat geld het tarief voor een ieder praktisch kunnen halveren.

den zijn met de uitkomsten dienen we ons primair op de structuur te richten. Pogingen om de uitkomsten daarbinnen te veranderen zijn gebaseerd, zoals eerder gezegd, op de fundamentele misvatting dat we het in een complexe wereld allemaal wel weten. Als mensen zeggen dat de markt, het kapitalisme, faalt, is het niet het proces van vrije ruil binnen de regels maar de structuur waarbinnen we ruilen die we ter discussie moet stellen. Het recht als hoogste gezag (de *rule of law*), individueel eigendom, concurrentie en een stabiele munt zijn de belangrijkste regels en instituties die ons een ongekende welvaart, individuele vrijheid en vrede hebben gebracht. Kortom, de overheid moet de scheidsrechter leveren en het kader bepalen. Dat is niet makkelijk – en daar heeft ze haar handen al vol aan.^F

Waarom is de rol van de overheid bij het bepalen van de spelregels en het leveren van de scheidsrechter essentieel? De regels zijn een collectief goed. De markt is goed in het produceren van individuele goederen: goederen die op de markt verkocht kunnen worden en mensen, als ze er niet voor betalen, van consumptie kunnen worden uitgesloten. Goederen waarbij de koper en de verkoper met alle lusten en lasten worden geconfronteerd. Bij een collectief goed, zoals de regels van het marktproces, ligt dat anders. Die regels (wetten) gelden voor eenieder en ze profiteren daar dan ook van. Individuen kunnen niet van gebruik worden uitgesloten. Ze worden dus niet geconfronteerd met alle lusten en lasten, zoals dat bij individuele goederen wel het geval is. Er zijn *free-riders*.¹⁶ Geen ondernemer ziet er daarom brood in om dat soort goederen te produceren. De markt zal de regels van de markteconomie dus maar moeilijk zelf ontwikkelen.¹⁷ Daarvoor is een overheid nodig.

Conclusie

In een markteconomie die is gegrond op arbeidsdeling als bron van welvaart is door de daarmee

E James M. Buchanan, “On the Structure of an Economy. A Re-emphasis of Some Classical Foundations”, in: James M. Buchanan, *Federalism, Liberty and the Law*, Indianapolis, 2001, pp. 263-275. De ethiek van de markt heeft dan ook weinig meer te maken met de op solidariteit gebaseerde ethiek van de kleine stamgemeenschap. We hebben de maatschappij waarin ieder elkaar kende en met ieders noden rekening kon houden allang achter ons gelaten. Op de grote onpersoonlijke markt is er ethisch goed gehandeld als er volgens de regels van de markt en niet, met list en bedrog, vals is gespeeld.

F Henry C. Simons, *A positive program for laissez faire. Some proposals for a liberal economic policy*, Chicago, 1934. Volgens Buchanan is de crisis van 2008 vooral ontstaan omdat overheden veel te toeschietelijk waren, wat betreft het noodzakelijke kader, bij de ontwikkeling en het gebruik van nieuwe financiële instrumenten (Buchanan, *op.cit.*, 2011).

samengaande complexiteit planning onmogelijk. Niemand heeft in het marktproces alle huidige en toekomstige kennis in pacht. Maar sommige ideeën lijken zo waarschijnlijk dat ze negen keer op een rij kunnen mislukken en toch de tiende keer weer worden geloofd. Andere ideeën lijken zo onwaarschijnlijk dat ze negen keer achter elkaar lukken en toch de tiende keer niet worden vertrouwd.¹⁸ Overheidsbeleid om de economie te sturen behoort blijkbaar tot de eerste categorie en de werking van de vrije markt en vrije prijsvorming tot de tweede. Kortom, we moeten wat betreft de rol van de overheid en de markt een onderscheid maken tussen wat goed klinkt en wat goed werkt.

Dus waarom dan toch negen van de tien keer de overheid? Is het onze (fatale) verwaandheid: dat we het allemaal wel denken te weten?¹⁹ Met andere woorden is het ons geloof dat net zoals bij de natuurwetenschappen het in de sociale wetenschappen nu niet, dan toch wel morgen, ook zal lukken 'te voorspellen en te controleren'. Nodig zijn betere modellen en nog meer computers die informatie verzamelen. Maar de marktorde is, zoals we hebben gezien, veel te complex om door ons begrepen en gestuurd te worden. Centraal in het marktproces staan de scheppende krachten van de spontane orde. Dit alles staat in tegenstelling tot de meer simpele wereld van de natuurwetenschappen. Mensen zijn geen stenen die willoos van een berg rollen, of zoals Smith stelde gelijk aan schaakstukken op een schaakbord. 'Op het grote schaakbord van de samenleving heeft ieder stuk zijn eigen doelstellingen die helemaal verschillend kunnen zijn aan dat wat de overheid erop drukt. Als beide doelstellingen samenvallen en in dezelfde richting werken zal het spel van de samenleving gemakkelijk en harmonieus verlopen en waarschijnlijk ook gelukkig en succesvol zijn. Als beide doelstellingen daarentegen verschillen of tegengesteld zijn, zal het spel miserabel verlopen en zal de samenleving altijd in grote mate in wanorde zijn'.²⁰

Kortom, zelfs een politicus die onbevooroordeeld het algemeen belang dient en alle kennis van de wereld bezit, heeft minder creativiteit dan wij met z'n allen. Het enige liberale beleid in een complexe samenleving is mensen de vrijheid geven. Als we echt willen weten hoe de samenleving in elkaar zit, zullen we de kenmerken van onze onkunde over de complexe economische wereld en het bereik daarvan moeten onderzoeken. Het grote probleem in de economie is hoe we allen kunnen profiteren van kennis die alleen verspreid bestaat als de, soms

tegengestelde, opvattingen van alle deelnemers.²¹ Zoals de geschiedenis ons echter leert, is een piloot in de cockpit van het marktproces met zekerheid desastreus.

Dr. A.R. Leen is econoom en doceert aan de Universiteit Leiden.

Eindnoten

- 1) Joris Luyendijk, *Dit kan niet waar zijn. Onder bankiers*, Amsterdam, 2015.
- 2) Daniel L. Thornton, Requiem for QE, Cato institute, *Policy Analysis* no.783, November 17, 2015.
- 3) Pierre Lemieux, *Somebody in Charge. A Solution to Recessions?* New York, 2011.
- 4) Viktor J. Vanberg en James M. Buchanan, "The Market as a Creative Process," in: James M. Buchanan, *Federalism, Liberty and the Law*, Indianapolis, 2001, pp. 289-310.
- 5) Randall G. Holcombe, *Advanced introduction to The Austrian School of Economics*, Cheltenham, 2014.
- 6) Friedrich A. Hayek, Coping With Ignorance, *Imprimis*, July 1978, Volume 7, No. 7.
- 7) Friedrich A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, London, 1982.
- 8) Sylvia Nasar, *Grand Pursuit. The story of the people who made modern economics*, London, 2011.
- 9) Friedrich A. Hayek, *Studies in Philosophy, Politics and Economics*.
- 10) Hayek, *Law, Legislation and Liberty*.
- 11) George Stigler, The Successes and Failures of Professor Smith, *Journal of Political Economy* 84 (December), 1976, pp. 1199-1213.
- 12) Mark Skousen, *The Big Three in Economics. Adam Smith, Karl Marx, and John Maynard Keynes*, New York, 2007.
- 13) Hayek, *Studies in Philosophy*.
- 14) Israel M. Kirzner, The Economic Calculation Debate: Lessons for Austrians. *The Review of Austrian Economics*, Vol.2, 1988. pp. 1-18.
- 15) Ibidem.
- 16) James M. Buchanan, The Limits of Market Efficiency, *Rationality, Markets and Morality*, Vol.2, 2011, pp. 1-7.
- 17) Viktor Vanberg, *Liberaler Evolutionismus oder Vertragstheoretischer Konstitutionalismus? Zum Problem institutioneller Reformen bei F.A. Hayek und J.M. Buchanan*, Tübingen, 1981.
- 18) Thomas Sowell, *Applied economics. Thinking beyond stage one*, New York, 2004.
- 19) Friedrich A. Hayek, *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*, Chicago, 1988.
- 20) Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 1759 (<http://www.econlib.org/library/Smith/smMS.html>).
- 21) Friedrich A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London and New York, 1960.

NAAR EEN TOEKOMSTBESTENDIG NEDERLANDS PENSIOENSTELSEL

– Jurriaan Kalf –

Past het huidige Nederlandse pensioenstelsel nog wel bij de veranderende maatschappij, arbeidsmarkt en economie? Jurriaan Kalf gaat in dit artikel in op de vraag hoe het Nederlands pensioenstelsel toekomstbestendiger en tevens liberaler gemaakt kan worden.

Er is volop beweging in pensioenland. Hoewel Nederland nog steevast in de top van beste pensioenstelsels staat heeft de schokgolf van de financiële crisis geleid tot een discussie over het Nederlandse pensioenstelsel. Deze discussie richt zich met name op het pensioen dat Nederlandse werknemers wettelijk of contractueel verplicht opbouwen via hun werkgever, oftewel de 'tweede pijler'. Hier heeft de financiële crisis voor veel fondsen (en deelnemers) gezorgd voor lage dekkingsgraden, kortingen en een indexatiestop. Voor pensioengerechtigden betekende dit een achteruitgang in koopkracht, voor alle deelnemers het verdwijnen van de illusie op een gegarandeerd pensioeninkomen. Doordat de pijn zo direct werd gevoeld, kwam er in het publieke debat ruimte voor een fundamentele discussie over ons pensioenstelsel. In eerste instantie ging dit over een aantal aanpassingen die vooral konden worden getypeerd als achterstallig onderhoud. Zo zijn er na de grote recessie verschillende wetten door beide Kamers aangenomen om de pensioensector op te lappen zoals de Wet pensioencommunicatie en de Wet versterking bestuur pensioenfondsen. Verder is een nieuw financieel toetsingskader (FTK) tot stand gekomen. Het huidige kabinet is vervolgens een fundamentele discussie gestart over de kern van het pensioenstelsel.

De grote vraag is hoe het pensioensysteem kan worden aangepast aan de eisen die burgers er in de 21ste eeuw aan stellen. Dit artikel stelt dat het pensioenstelsel op de schop moet: Het stelsel past steeds minder bij de veranderende maatschappij, arbeidsmarkt en economie. Daarbij komt dat een aantal wezenskenmerken van het huidige tweede pijler pensioen haaks staan op een aantal liberale uitgangspunten. Zo hebben werknemers momenteel niet of nauwelijks eigen keuze in de mate van pensioenopbouw, hoe hun pensioenvermogen wordt belegd en bij welke instelling zij hun eigen pensioengeld onderbren-

gen. Dit schuurt. Dit artikel schetst daarom hoe het pensioenstelsel toekomstbestendiger en liberaler gemaakt kan worden. Het opent met een blauwdruk van het huidige stelsel en welke maatschappelijke ontwikkelingen momenteel spelen. Daarna wordt aandacht besteed aan een, voor liberalen, heikele kwestie: de vraag of de overheid al dan niet burgers verplicht moet stellen om pensioen op te bouwen. Vervolgens wordt beknopt behandeld hoe de partijcommissie pensioenen een liberaal pensioenstelsel in 2030 ziet.

Kenschets van het huidige stelsel

Het Nederlandse pensioenstelsel is opgebouwd uit drie verschillende pijlers: De AOW, een werkgeverspensioen en individuele besparingen. De AOW geeft iedere Nederlander een minimum pensioeninkomen en er staat geen andere verplichting dan ingezetenschap tegenover. De AOW wordt via een omslagstelsel gefinancierd waarbij de huidige werkenden voor huidige gepensioneerden betalen. Daarnaast nemen de meeste Nederlandse werknemers verplicht deel aan een pensioenregeling die door de werkgever wordt aangeboden. Dit wordt veelal gedaan bij verplicht gestelde (bedrijfstaking) pensioenfondsen, en voor een deel bij ondernemingspensioenfondsen, verzekeraars en premiepensioeninstelling (PPI). In de derde pijler is er ruimte voor individuele besparingen voor de oude dag. Gemiddeld genomen bestaat het inkomen van een gepensioneerde voor ongeveer 38% uit een eerste pijler pensioen en 37% uit het tweede en derde pijler pensioen en de rest komt uit overig aanvullend inkomen (waaronder huurtoeslag).¹ Waar schuurt het dan momenteel?

Veranderende samenleving vraagt om aanpassing

De structuur van de tweede pijler is gestoeld op de gedachte dat werknemers hun leven lang bij dezelfde

de werkgever blijven werken.^A Dit valt te verklaren doordat de fundamenteën van het stelsel voortvloeien uit de jaren '50. Sindsdien is er echter veel veranderd: we hebben nieuwe sectoren gekregen die geen eigen bedrijfstakpensioenfondsen hebben, bijvoorbeeld in de ICT. Daarnaast zijn de grenzen tussen sectoren steeds meer vloeibaar geworden, en dit zal in de toekomst alleen maar sterker worden. Bedrijven en sectoren zullen een steeds kortere tijdshorizon qua verdienmodel kennen.² Wat ook speelt is dat Nederland tegenwoordig 806.000 zzp'ers kent. Als zelfstandigen kennen zij geen pensioenplicht.^B Omdat werkgeverlasten hoog zijn en pensioen duur is, zeker met de huidige lage rente, leidt dit ertoe dat werknemers soms worden ontslagen en opnieuw ingehuurd als 'schijnzelfstandige' waardoor ze niet meer verplicht zijn om pensioen op de bouwen. De OESO schat dat 15% van de zzp'ers schijnzelfstandige is.³ Deze ontwikkelingen leiden tot toegenomen weerstand tegen de verplichtstelling en/of de eenzijdige toepassing ervan.

Daarnaast is de ruimte voor eigen keuzes en verantwoordelijkheid binnen het huidige pensioenstelsel te beperkt. In een samenleving waarbij burgers door informatietechnieken steeds beter inzicht krijgen, wordt het bieden van keuzemogelijkheden steeds haalbaarder. Daarbij zijn het momenteel de werknemers en werkgevers die zelf voor hun pensioen betalen, maar zijn het uiteindelijk de sociale partners die daarover bepalen. In een samenleving waarbij steeds minder werknemers zich vertegenwoordigd voelen door vakorganisaties, kan de vraag worden gesteld waarom werknemers niet zelf mogen beslissen over hun eigen pensioenvermogen. In de samenleving is er dan ook een bredere roep hoorbaar om zelf zeggenschap te hebben over het eigen pensioen. Deze roep wordt versterkt door de intransparante en soms moeilijk te rechtvaardigen inkomensoverdrachten die plaatsvinden tussen deelnemers bij bedrijfstakpensioenfondsen. Deelnemers stellen (terecht) de vraag met wie ze wel en niet solidair moeten zijn. In de context van de doorsneepremie is er zelfs

overdracht van arm naar rijk en van jong naar oud doordat jongeren (onder de 47) actuarieel te weinig rechten krijgen voor hun inleg in een pensioenfonds, rechten die worden herverdeeld naar de oudere deelnemers.⁴ Dit maakt ondernemerschap op latere leeftijd ook minder aantrekkelijk.

Hoe typeren we keuzes in ons pensioenstelsel?

Als we vooruitkijken zijn er een drietal soort problemen waar we een antwoord op moeten formuleren: praktische, technische en ideologische vraagstukken. Praktische problemen vragen om pragmatische oplossingen. Een goed voorbeeld is het uniform pensioenoverzicht (UPO voor ingewijden). Dit overzicht is voor de gemiddelde WO'er al niet te lezen, laat staan voor andere deelnemers van een pensioenfonds. Hoe je op verantwoordelijke en begrijpelijke manier als fonds met je deelnemers communiceert is een praktisch probleem en moet als zodanig opgelost worden. De tweede categorie betreft problemen die technisch van aard zijn. Het gaat hier bijvoorbeeld om issues als de rekenrente waarmee pensioenfondsen hun toekomstige verplichtingen inschatten. Dit probleem wordt politiek gemaakt door de tegengestelde belangen van ouderen en jongeren maar in de kern is dit (financieel-) technisch van aard. De laatste categorie omvat vraagstukken die ideologisch van aard zijn. Dit zijn bij uitstek de onderwerpen die het meeste stof doen opwaaien in discussies, ook binnen een partijcommissie. De verplichtstelling van pensioensparen in de pensioenwet is hier een goed voorbeeld van.

Verplichtstelling: Noodzakelijk onnodig of juist liberaal?

Burgers hebben in Nederland geen *de jure* pensioenplicht. Er geldt echter wel een verplichting voor werknemers om mee te doen aan een door de werkgever afgesloten pensioenregeling (*de kleine verplichtstelling*). Bovendien kunnen sociale partners de Minister van Sociale Zaken verzoeken om pensioenafspraken binnen een bepaalde bedrijfstak algemeen verbindend te verklaren. Daardoor is iedere werkgever in die sector verplicht om zich aan te sluiten bij een bedrijfstakpensioenfonds (*de grote verplichtstelling*). Door deze systematiek neemt circa 90% van de werknemers verplicht deel aan een pensioenregeling. Deze werknemers hebben daarbij geen keuze in de regeling waaraan zij moeten deelnemen, evenals dat zij geen keuze hebben in de uitvoerder van deze regeling, al proberen pensioenfondsen wel wat keuzevrijheid te bieden buiten de overeengekomen regeling.

A Er zijn sinds de jaren '50 wel diverse aanpassingen geweest om het systeem aan de maatschappelijk economische context aan te passen, e.g. affinancieringsplicht en faciliteren waardeoverdracht (1987), wettelijk recht op waardeoverdracht (1994) en evenredige verwerving en financiering (2000).

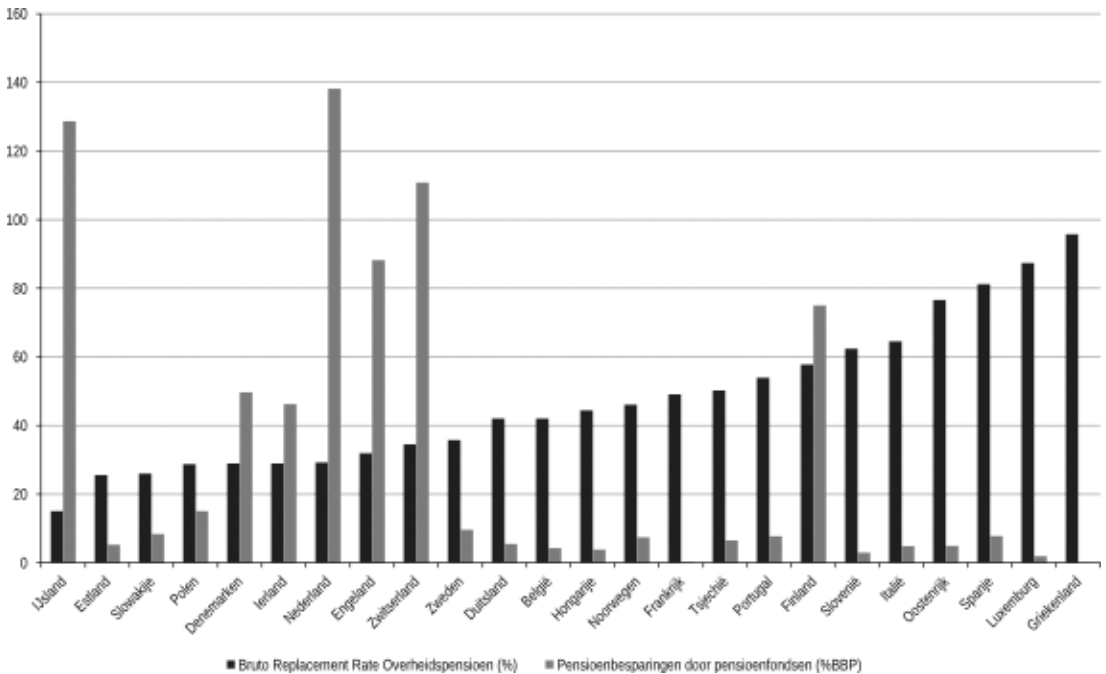
B Het is mogelijk om de verplichtstelling van een BPF ook zelfstandigen te laten omvatten en dit komt in de praktijk ook wel voor. Dit is echter geen 'standard practice' en veel zelfstandigen vallen in de vrije beroepen (e.g. consultants). Daarom kan deze verplichtstelling de problemen maar beperkt adresseren.

De vraag of we Nederlandse werknemers de vrijheid of de verplichting moeten geven om hun pensioen op te bouwen, is een van de meest prangende vragen voor een liberaal die het huidige stelsel wil hervormen. Een verplichting is immers zelden leuk, zeker voor liberalen. In deze paragraaf staan de plussen en minnen van een dergelijke verplichting op een rij.

Allereerst zijn er vanuit de economische rationaliteit goede (praktische) redenen voor een bepaalde plicht tot pensioensparen. Zo vertonen mensen van nature uitstelgedrag. Dit zien we ook in voorbeelden uit het buitenland. In landen waar mensen de vrijheid hebben om hun eigen pensioen op te bouwen, stellen ze het pensioensparen vaak uit en bouwen als gevolg hiervan te weinig pensioen op. Daarbij is het lastig om een rationele keuze te maken door het ontbreken van een feedbackloop: de impact van minder pensioensparen wordt immers pas zichtbaar op de lange termijn. Mensen voelen de pijn van te weinig pensioensparen pas wanneer het te laat is om meer te sparen voor hun oude dag en zij er vervolgens niets meer aan kunnen doen.⁵ Empirisch onderzoek laat zien dat mensen stelselmatig hun eigen levensverwachting onderschatten en dus niet voldoende sparen voor hun pensioen. Gegeven het economische

principe dat mensen over het algemeen het meest gelukkig worden wanneer zij over de levenscyclus ongeveer een gelijk besteedbaar inkomen hebben, kan verplichtstelling daaraan bijdragen.

Als liberaal kun je daar echter tegen inbrengen dat praktische bezwaren geen liberale bezwaren zijn. Is het de taak van de overheid om mensen – soms wellicht tegen hun zin in – gelukkig te maken en een inkomensspreiding over te tijd af te dwingen? De paternalistische aanname dat individuen niet goed genoeg in staat zijn hun pensioenvoorziening te regelen, staat op gespannen voet met liberalisme. Als mensen ergens het nut van inzien hoeft je ze niet te verplichten om iets te doen? Daar komt bij dat, zelfs als we individuen tegen zichzelf kunnen beschermen, we hun autonomie aantasten. Kant heeft het ooit mooi verwoordt: ‘Eine Regierung, die auf dem Prinzip des Wohlwollens gegen das Volk als eines Vaters gegen seine Kinder errichtet wäre, d.i. eine väterliche Regierung (imperium paternale), wo also die Untertanen als unmündige Kinder, die nicht unterscheiden können, was ihnen wahrhaftig nützlich oder schädlich ist, (...) ist der größte denkbare Despotismus.’⁶ Een klassiek liberaal zou stellen: een individu moet zelfs bij een evidente keuze voor ongeluk de autonomie

Figuur 1: Verband hoogte pensioen eerste pijler (% laatst verdiende loon) en pensioenbesparingen door pensioenfondsen⁷
Bron: OESO statistieken (www.oecd.org)

behouden om zelf die keuze te maken.

Vanuit dit perspectief kunnen we moeilijk een verplichtstelling rechtvaardigen. Wanneer we deze liberaal individualistische context verbreden tot een liberaal maatschappelijke context dan kan dit mogelijk tot een ander standpunt leiden. Door de verplichtstelling neemt de afhankelijkheid van de overheid juist af. We zien internationaal duidelijk een verband: in landen waar werknemers een verplichting kennen voor pensioenopbouw, is het overheidspensioen over het algemeen lager (zie figuur 1). Dit betekent dus dat mensen meer voor zichzelf sparen, en het pensioen dus minder afhankelijk is van de overheid. Door de huidige randvoorwaarden voor het opbouwen van pensioen te organiseren zorgen we ervoor dat het niet de overheid is die verantwoordelijk is voor de welvaart van ouderen, maar dat mensen hier zelf voor verantwoordelijk (kunnen) zijn. Sterker nog, we laten ouderen in toenemende mate bijdragen aan hun eigen zorgkosten, maar dan moeten mensen daar wel toe in staat zijn. We zien ook dat ouderen zonder aanvullend pensioen vaak afhankelijk zijn van bijvoorbeeld zorg- of huurtoeslag, en daarmee van aanvullende ondersteuning door de overheid. Toch willen ouderen financieel onafhankelijk zijn en niet hun hand hoeven op te houden. Daarbij komt dat we in Nederland niemand laten verkommeren. In die zin zou vanuit liberaal maatschappelijke context het standpunt worden ingenomen dat het niet liberaal is om in de toekomst een grote groep ouderen van de staat – dus de overige belastingbetalers - afhankelijk te laten worden.

De vraag is hoe we deze twee tegengestelde argumenten tegen elkaar afwegen. Hiervoor biedt de rechtsfilosofie handvatten in de vorm van het principe van proportionaliteit. Het is aan de lezer om zelf te oordelen of hij vindt dat de verplichting tot pensioensparen opweegt tot het vergroten van individuele verantwoordelijkheid tijdens de laatste levensfase. Ondergetekende vindt dit in elk geval wel. Een aantal jaar geleden trok de Teldersstichting hierbij een gelijke conclusie: 'Binnen een compleet vrije markt is het Pareto-optimaal dan ook onhaalbaar: markten werken immers nooit 100% efficiënt en de consument heeft nimmer 100% kennis van zaken. Met deze reële imperfecties dient rekening te worden gehouden om zo te voorkomen dat door dogmatisch denken, in dit geval individuele keuzevrijheid, veel mensen een goed pensioen mislopen'.⁸ De stelling dat een vorm van verplichtstelling te rechtvaardigen is vanuit liberaal perspectief betekent absoluut niet

dat geen aanpassing van het pensioenstelsel noodzakelijk zijn. Er moet continu kritisch worden gekeken dat de ingrepen in het individuele domein niet groter zijn dan strikt noodzakelijk. Bovendien kan er binnen een systeem van verplichte pensioenopbouw nog veel worden verbeterd.

Pensioenen in 2030

Het bovenstaande laat allereerst zien dat pensioenen een complex onderwerp zijn voor liberalen; ze zijn nauw verweven met andere beleidsterreinen en keuzes raken niet alleen het individu maar net zo goed samenleving en staatskas. Vanuit de partijcommissie pensioenen is er daarom nagedacht over een blauwdruk van een toekomstbestendig en liberaal stelsel. Hierbij is het uitgangspunt dat een pensioenstelsel een goede oudedagsvoorziening waarborgt zodat er geen (onnodig) beroep wordt gedaan op de maatschappij. Even belangrijk is dat de burger zelf centraal staat en eigen regie kan voeren over zijn pensioenopbouw. Dit toekomstbestendige pensioenstelsel zou kunnen bestaan uit twee basisgedachten, namelijk het (blijven) faciliteren dat iedereen in principe verantwoordelijk is voor zijn eigen oudedagsvoorziening en het liberaliseren van pensioenmarkt.

Om te bereiken dat iedereen aan het eind van zijn werkende leven een toereikend pensioen heeft, wordt voorgesteld dat iedere werkende (dus ook zzp'ers) verplicht een deel van zijn inkomen via een pensioenregeling spaart voor zijn oude dag. Wij hebben hier geen getal aan gehangen maar ervaring leert dat men voor toereikend pensioen ongeveer een vijfde van het inkomen opzij moet zetten. Wel kan deze verplichting om pensioen op te bouwen voor sommige groepen, zoals bijvoorbeeld hogere inkomensgroepen en ondernemers, wellicht op een lager niveau kunnen worden vastgesteld om deze groepen meer keuzevrijheid te geven. Net als nu is de pensioenopbouw fiscaal gefaciliteerd en bedoeld voor de oude dag. Het niveau van fiscale facilitering ligt daarbij ruim boven het niveau van de minimale verplichting, zodat er ook een werkelijke keuze ontstaat om meer of minder pensioen op te bouwen.

Binnen deze kaders die de overheid biedt, is het vervolgens de burger die de regie heeft over zijn eigen pensioen. Dat vereist een viertal aanpassingen aan het huidige stelsel:

- Ten eerste dient iedereen een vrije keus te krijgen, waar hij zijn pensioen onderbrengt.
- Daarbij moeten deelnemers ook de keuze krijgen in welk type pensioenregeling zij willen hebben

en bijvoorbeeld ook inspraak in hoe hun eigen pensioengeld wordt belegd. Natuurlijk kan hierbij een rol zijn voor werkgevers- en werknemersorganisaties, maar dit kan niet verplichtend zijn.

- Meer verantwoordelijkheid en keuzevrijheid vereist ook beter inzicht. De introductie van nieuwe transparantie eisen, maakt dat het duidelijk is hoeveel pensioenvermogen is opgebouwd via een individuele pensioenrekening.
- Bij een vrije keuze van fonds is het niet mogelijk om ex ante herverdeling tussen verschillende groepen binnen een pensioenfonds te handhaven, er zou immers een run op jonge (groene) fondsen ontstaan. Het voorkomen van herverdeling in het pensioenstelsel is echter ook om andere redenen wenselijk: enkel de overheid is democratisch gelegitimeerd om deze overdrachten (fiscaal) tot stand te brengen. Dit betekent dat de huidige doorsneesystematiek in de tweede pijler op termijn uit gefaseerd moet worden.

Conclusie

Pensioen is een zaak van de lange termijn. We kunnen er in Nederland trots op zijn dat de meeste Nederlanders sparen voor hun eigen oude dag, zodat de overheid deze (eigen) verantwoordelijkheid niet hoeft over te nemen. Voor een liberaal pensioenstelsel in 2030 zijn wel snel aanpassingen noodzakelijk. Daarbij moet het als doel zijn om snel naar zo'n stel-

sel toe te kunnen gaan, om op die manier het pensioenstelsel zo snel mogelijk weer aansluiting vind bij de veranderende omstandigheden en voorkeuren van burgers.

Jurriaan Kalf is opgeleid als econoom en zit in de partijcommissie pensioenen van de VVD. Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven.

Eindnoten

- 1) CBS, *Een op zes alleenstaande vrouwen met AOW heeft weinig extra inkomsten*, Den Haag, 2014.
- 2) Kurstjens, J. Maas en Th. Steffens, 'NL 2030: Contouren van een nieuw Nederlands verdienmodel', *Boston Consulting Group (BCG)*, 2012.
- 3) Rijksoverheid, *IBO Zelfstandigen zonder personeel*, 2015.
- 4) CPB, *Eindrapportage voor- en nadelen van de doorsneesystematiek*, Den Haag, 2013.
- 5) A.H. Munnell en A. Sundén, *Coming Up Short, The Challenge of 401(k) Plans*, Washington, 2004.
- 6) Immanuel Kant, *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*, Frankfurt, 1977 [1793], pp. 144-145.
- 7) Jurre de Haan, Michiel van Leuvensteijn, 'Nederlandse banken: hoog niveau leningen ten opzichte van spaartegoeden', *Me Judice*, 12 november 2012.
- 8) Dian van Leeuwen-Schut e.a., *Eigen keuze, samen sterk: duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioen*, Den Haag, Teldersstichting, 2012.

COLOFON

Liberaal Reveil is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting

Redactie

Prof.dr. M.L.J. Wissenburg (voorzitter)
mw.drs. F.D. de Beaufort
dr. C.F. van den Berg
drs. D.P. Turk (eindredacteur)

Redactieadres

Mauritskade 21
2500 GV Den Haag
telefoon: 070-3631948
e-mail: turk@teldersstichting.nl
website: www.teldersstichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever.
De vetgedrukte inleidingen bij de artikelen zijn opgesteld door de redactie,
niet door de auteur(s). Schrijven in *Liberaal Reveil* geschiedt altijd op persoonlijke titel.
ISSN 0167-0883

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2500 GV Den Haag
telefoon: 070-3631948
info@teldersstichting.nl

Abonnementen

Een papieren abonnement op *Liberaal Reveil* (4 nummers) kost €34,- euro per jaar (buitenland: €44,-).
Losse nummers kosten €9,50.
Een abonnement op TeldersCommunity.nl (alle publicaties van de TeldersStichting digitaal beschikbaar,
inclusief *Liberaal Reveil*) kost €35,-.

Druk & Vormgeving

G3M - Grafisch & MultiMedia Management, Zoetermeer

Illustratie omslag

Bron: Hein de Kort

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.

“

Liberty is a right which every individual must be ready to vindicate for himself, and which he who pretends to bestow as a favour, has by that very act in reality denied

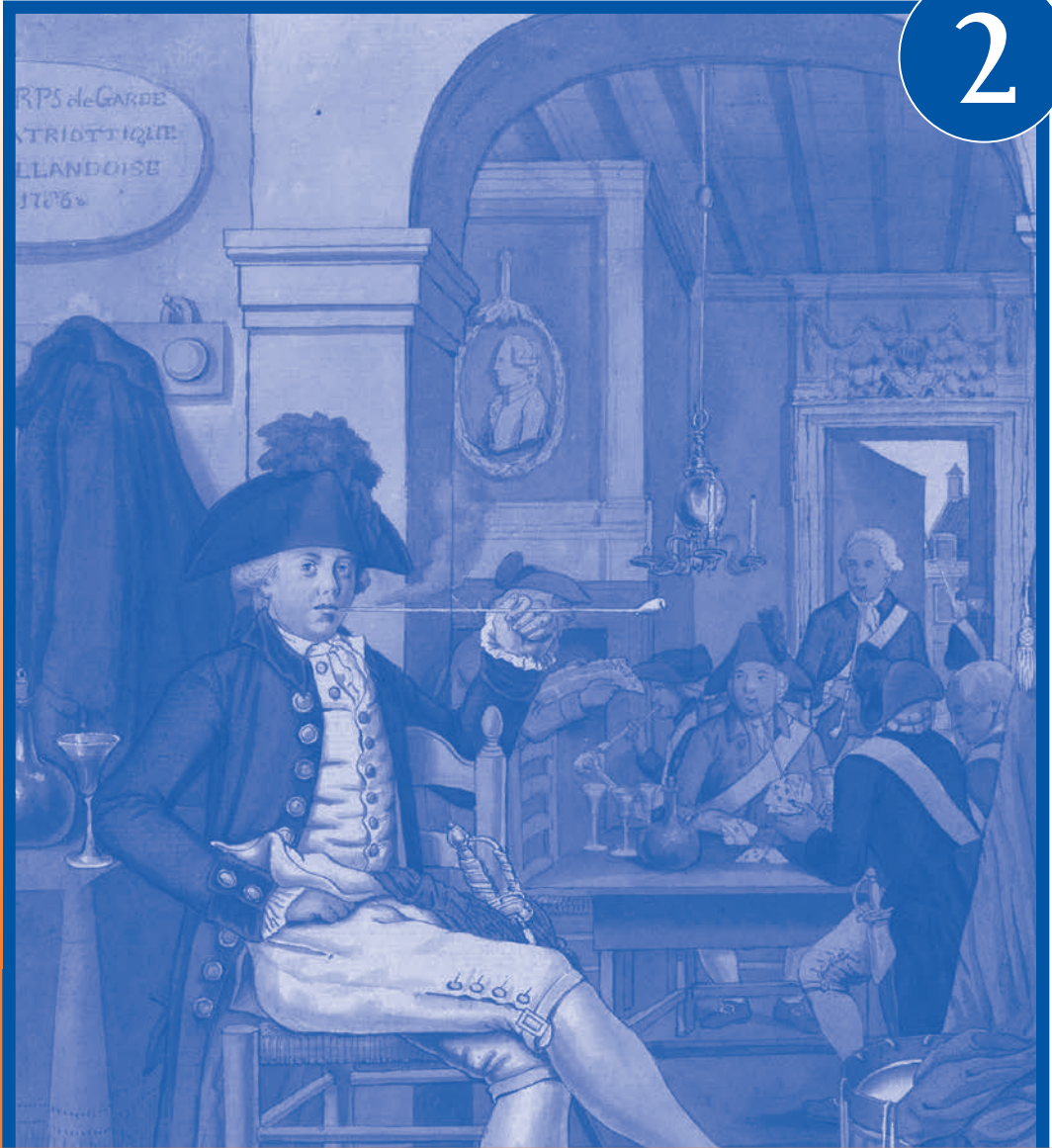
Adam Ferguson

”

Liberaal Reveil

2

juli 2016

De liberale lessen van Joan Derk van der Capellen

TTIP: een liberale spagaat?

De 'Adam Smith' van het Noorden

LR

INHOUDSOPGAVE

Column <i>Fleur de Beaufort</i>	49
De liberale lessen van Joan Derk van der Capellen <i>Ewout Klei</i>	51
‘De staat wil mij mijn organen afpakken’ <i>Govert den Hartogh</i>	56
Keuzeplicht bedreigt de zelfbeschikking en de vrijheid <i>Arno Rutte</i>	62
TTIP: Een liberale spagaat? <i>Paul Haseloo</i>	65
De relevantie van het gedachtegoed van John Maynard Keynes in onze tijd <i>Martin Fase</i>	71
Anders Chydenius (1729-1803). De ‘Adam Smith’ van het noorden <i>Niek Kok</i>	81
De FDP: van onmisbare coalitiepartner tot <i>German Mut</i> <i>Pieter de Jonge</i>	87
De hoogste tijd voor een fundamentele herbezinning op het instituut Nationale ombudsman <i>Gerrit Dijkstra en Frits van der Meer</i>	96
Leviathan temmen <i>Fleur de Beaufort</i>	100

– Fleur de Beaufort –

Een schokgolf trok door Europa na het Britse referendum op 24 juni jongstleden: de Brexit was een feit. Een kleine meerderheid van 51,9 procent van de Britse kiezers greep de hen geboden mogelijkheid zich uit te spreken over het Europese project met beide handen aan en keerde het de rug toe. De vraag hoe nu verder wordt overal bediscussieerd met heel verschillende uitkomsten, uiteenlopend van: nu een nexit (of welke exit dan ook), via nu hervormingen tot nu snel meer integratie met de overgebleven lidstaten.

Voor Nederland betekent het vertrek van de Britten in de eerste plaats het verlies van een belangrijke – zo niet de belangrijkste – bondgenoot. Reden voor Frits Bolkestein om in *de Volkskrant* de Nederlanders op te roepen aansluiting te zoeken bij de Duitsers. Alleen door hen samen met de Scandinaviërs en Balten te steunen, en daarmee het nodige zelfvertrouwen te geven, kunnen binnen de EU de broodnodige hervormingen worden doorgevoerd, aldus Bolkestein. Ik help het hem graag hopen, maar wordt weinig optimistisch gestemd door het gedrag van Europese leiders als Jean-Claude Juncker (voorzitter van de Europese Commissie) en Martin Schulz (voorzitter van het Europees Parlement).

Ze haastten zich direct na de Brexit op hautaine toon de Britten de les te lezen en te waarschuwen dat ze bij de onderhandelingen niet op enige compassie of medewerking zouden hoeven rekenen. Nog geen week na de Brexit dacht Juncker wel even het Europese vrijhandelsverdrag met Canada (CETA) via het Europees Parlement en een meerderheid van de handelsministers in de lidstaten te kunnen ratificeren. Terecht leidde dit tot woedende reacties van de volledig gepasseerde nationale parlementen.

Voor Juncker en Schulz en hun medestanders is het enige denkbare antwoord op een 'tegenslag' als de Brexit simpelweg meer integratie. De Europese trein moet niet alleen maar doordenderen, maar bij voorkeur ook nog harder gaan. Dat er een wagonnetje verloren is gegaan is zeker geen reden om aan de rem te trekken. Als burger krijg je zelfs het gevoel dat beide heren de rem volledig onklaar hebben gemaakt. Het was slechts de moed van premier Cameron, die de Britten nog toegang tot de noodrem verschaftte.

Niet voor niets kopte het Duitse weekblad *Der*

Spiegel afgelopen week nog 'Juncker en Schulz: das unbelehrbare duo'. De Brexit is een heel duidelijk signaal, zoals ook de verschillende referenda in 2005 over de Europese Grondwet een signaal waren, evenals de groeiende aanhang in diverse lidstaten voor euro-kritische partijen. Hoeveel signalen zijn er nog nodig om politici te bereiken? Wat dat betreft voelde onze eigen premier Mark Rutte het beter aan, toen hij het Europees Parlement daags na de Brexit toesprak en terugkeek op het Nederlandse EU-voorzitterschap. De kritiek en eurosceptis is, aldus Rutte, alom vertegenwoordigd in de lidstaten. 'Het zou verkeerd zijn om blind naar meer politieke integratie en een federaler Europa te rennen. Dat zou een ontkenning zijn van het sentiment dat door veel Europese burgers wordt gevoeld.'

Eurofiële politici lijken niet te begrijpen dat zij met hun handelswijze in feite het Europese project op de lange termijn meer schade berokkenen dan hen lief zal zijn. De Europese integratie heeft veel goeds gebracht, maar is op bepaalde punten ook te snel gegaan en vooral ook veel te ver, zonder een duidelijke democratische legitimatie en zonder oog voor de verschillen tussen lidstaten en hun nationale eigenheid. Direct gevolg is dat de Brusselse bureaucratie zich tot op het detailniveau met nationale aangelegenheden bemoeit en in feite voor burgers een oncontroleerbaar en wezensvreemd gedrocht is geworden.

Het probleem van het Europese project is dat het inmiddels meer tegen de lidstaten lijkt gericht dan voor en met hen. Als onwillige kleine kinderen worden de lidstaten gedwongen in het keurslijf van de Europese elite die volledig lijkt losgezongen van de realiteit. Grijp de Brexit aan om het Europese project te redden van de ondergang. Stop met de steeds verdergaande integratie – zowel de verbreding als de verdieping – en voer eerst een inhoudelijke discussie over de toekomst van de Europese integratie. Een daadwerkelijk open discussie waarbij geen optie onbesproken wordt gelaten en er geen taboes bestaan.

Alleen zo kan de juiste balans worden gevonden tussen enerzijds de nationale eigenheid en autonomie en anderzijds het succes van de Europese integratie. Nu door blijven denderen, zoals Juncker en Schulz graag zouden willen, zal alleen tot een

domino-effect leiden en uiteindelijk ook de goede elementen uit de Europese integratie tenietdoen.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en lid van de redactie Liberaal Reveil.

DE LIBERALE LESSEN VAN JOAN DERK VAN DER CAPELLEN

– Ewout Klei –

Onlangs heeft Elsevier het pamflet *Aan het Volk van Nederland* van Joan Derk van der Capellen opnieuw uitgegeven. Ewout Klei verzorgde in deze nieuwe uitgave de inleiding en zal in dit artikel ingaan op de politicus Joan derk van der Capellen. Wat wilde hij met zijn pamflet bereiken? En wat zijn de lessen voor het liberalisme?

In de nacht van 25 op 26 september 1781 werd vanuit geblindeerde koetsen over heel ons land een anoniem pamflet verspreid: *Aan het Volk van Nederland*. Dit vlugschrift was een aanklacht tegen de vriendjespolitiek van de Oranjestadhouders en de regenten en bevatte een hartstochtelijk pleidooi voor meer democratie en de vrijheid van meningsuiting en drukpers. Pas in 1891, meer dan honderd jaar na de verschijning, kon onomstotelijk worden vastgesteld dat de patriottische politicus Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) de anonieme auteur van het pamflet was.

In het voorjaar 2016 is *Aan het Volk van Nederland* opnieuw uitgegeven door Elsevier. Waarom? Omdat de inhoud van het pamflet ontzettend actueel is. De kloof tussen burger en politiek wordt, mede als gevolg van de groeiende macht van een bureaucratisch Brussel, alsmar groter. De kwesties rond de Duitse cabaretier Jan Böhmermann en de Nederlandse columniste Ebru Umar hebben bovendien laten zien dat de vrijheid van meningsuiting ook in het vrije Westen helaas allerminst vanzelfsprekend is.

Wat voor politicus was Joan Derk van der Capellen eigenlijk? Wat wilde hij met zijn pamflet *Aan het Volk van Nederland*? En wat zijn zijn lessen voor het liberalisme?

Democratische aristocraat

Joan Derk van der Capellen tot den Pol was, zoals al duidelijk blijkt uit zijn naam, niet bepaald een volks type. Hij was van adel, baron, en zijn voorvaders hadden in de provincie Gelderland eeuwenlang bestuurlijke functies bekleed. Van der Capellen beschouwde zichzelf dan ook als een 'geboren regent'. Omdat hij er echter niet in slaagde om in de Gelderse Ridderschap te komen beproefde hij zijn geluk in Overijssel. In 1772 werd hij op voorspraak van stadhouder prins Willem V van Oranje-Nassau (1748-

1806) toegelaten tot de Ridderschap. De prins besefte niet dat hij hiermee het paard van Troje had binnengehaald. Van der Capellen zou de komende jaren de stadhoudelijke politiek fel bestrijden.

Politieke strijd is iets van alle tijden. In de zeventiende en achttiende eeuw rivaliseerden de Oranjegezinden en de Staatsgezinden om de macht. Nadat stadhouder prins Willem IV van Oranje-Nassau (1711-1751) in 1747 erfstadhouder van alle zeven Nederlandse provincies was geworden waren de Oranjegezinden de bovenliggende partij. Willem IV en zijn zoon Willem V, die in 1766 meerderjarig werd, hadden in de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel bovendien via de zogenoemde regeringsreglementen een beslissende rol in de benoeming van nieuwe regenten. Hoewel Van der Capellen zijn positie te danken had aan Willem V bestreed hij de vriendjespolitiek van de stadhouder. Het was de baron echter niet te doen om de autonomie van oligarchische regenten, die het liefst zo ongestoord mogelijk hun zaakjes wensten te regelen. Van der Capellen wilde het 'volk' meer inspraak geven.

Als politicus was Van der Capellen zeer vernieuwend bezig. Hij maakte geheime raadsstukken openbaar, publiceerde zijn vertogen in de Statenvergadering als pamfletten en probeerde het 'volk' te mobiliseren. Van der Capellen had een fijne neus voor de actualiteit en begreep heel goed hoe de media werkten. In 1775 verzette Van der Capellen zich tegen de uitlening van de Schotse Brigade aan de koning van Groot-Brittannië, die dit eeuwenlang in Nederland geleverde Britse legerkorps wilde inzetten om de opstand in de Amerikaanse koloniën neer te slaan. Van der Capellen identificeerde zich met de Amerikaanse vrijheidsstrijd, die hij vergeleek met de Nederlandse vrijheidsstrijd tegen Spanje, en vond het echt een grove schande wanneer Nederland haar vrijheidsidealiteit te grabbel zou gooien door de Britse koning zijn zin te geven. De wijze waarop Van der

Capellen zijn standpunt naar buiten bracht zou echter voor de grootste controverses zorgen. De speech die hij in de besloten Statenvergadering hield verscheen namelijk al gauw in druk, 'officieel' buiten zijn medeweten. Omdat deze druk echter fouten bevatte verscheen er een nieuwe druk, uitgegeven door Van der Capellen, waarin deze fouten waren gecorrigeerd. Het laten uitlekken én het daarna opnieuw publiceren van zijn verzoeken zorgden voor veel ophef. De Nederlandse publieke opinie keerde zich tegen de uitlezing van de Schotse Brigade en de Britse koning trok zijn verzoek daarom maar in.

In 1778 deed Van der Capellen een vergelijkbare stunt. Ter discussie stonden de Drostendiensten, hand- en spandiensten die boeren in Overijssel voor hun heer moesten verrichten. In 1631 waren de Drostendiensten afgeschaft, maar omdat dit besluit nooit openbaar was gemaakt was men het vergeten en werden de diensten begin achttiende eeuw weer ingevoerd. Van der Capellen vond dat de Drostendiensten moesten worden afgeschaft en liet de speech die hij in de Statenvergadering ging houden van te voren drukken en als pamflet onder de Overijsselse burgers en boeren verspreiden. Hij dacht dat hij op deze manier de regels opnieuw te slim af zou zijn, maar omdat dit verhaal onbehoorlijk taalgebruik zou bevatten – de baron noemde degenen die verantwoordelijk waren voor de herinvoering van de Drostendiensten schurken – werd Van der Capellen als Statenlid geschorst. Vier jaar lang zou zijn politieke ballingschap duren.

'Als men niet vry tot zyne medeburgers kan spreken'

Intussen veranderde de binnenlandse situatie ingrijpend. In 1780 brak de Vierde Engelse Oorlog uit. Groot-Brittannië verklaarde de Republiek de oorlog vanwege de Amsterdamse steun aan de Amerikaanse opstandelingen. Omdat de Nederlandse vloot decennialang verwaarloosd was, kon men weinig tegen de Engelsen beginnen en werd de handel enorme schade toegebracht. Veel burgers waren zeer ontevreden over hoe de politiek de problemen aanpakte. De behoefte aan verandering werd steeds sterker.

Van der Capellen trok zich in deze jaren vaak terug op zijn landhuis in Appeltern, dat hij van zijn vader had geërfd. In de zomer van 1781 ontstond daar het idee om *Aan het Volk van Nederland* te schrijven. Van der Capellen wilde het volk van Nederland wakker schudden en weer terugkeren in de politiek.

Wat voor geschrift is *Aan het Volk van Nederland*? Het is in de eerste plaats een historisch betoog. Van

der Capellen beschrijft de Nederlandse geschiedenis vanuit een anti-orangistisch standpunt. Hij beroept zich vaak op de achttiende-eeuwse geschiedschrijver Jan Wagenaar, die in zijn *Vaderlandsche Historie* de staatsgezinde visie propageert: de stadhouders uit het huis van Oranje zijn volgens Wagenaar schurken, staatsgezinden als Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt moesten hun strijd voor de ware vrijheid met hun leven bekopen. Hoewel Van der Capellen in zijn pamflet ook vol lof is over Oldenbarnevelt en De Witt gaat het hem uiteindelijk niet om de regenten, maar om het volk. Hieronder verstond Van der Capellen trouwens niet alle Nederlanders, maar alleen de gegoede burgers, mensen die economisch zelfstandig waren en daarom een eigen politiek oordeel zouden kunnen vormen.

Van der Capellen begint zijn pamflet met de oude Bataven, die frank en vrij zouden zijn geweest en hun vrijheid hadden bevochten op de Romeinen. Helaas ging het daarna met de vrijheid alleen maar achteruit. In de Middeleeuwen maakten graven en hertogen de dienst uit. Daarna kwamen de Bourgondiërs en Habsburgers. De Nederlanders kwamen in opstand tegen koning Filips II, maar de Oranjes die aan deze opstand leiding gaven waren uit op het vergroten van hun eigen macht. Voor Willem van Oranje lag de gravenhoed klaar; Maurits liet Oldenbarnevelt uit de weg ruimen; onder Frederik Hendrik werd er een huwelijk gesloten tussen Willem II en Mary Stuart, waarmee de – volgens Van der Capellen – rampzalige betrekkingen tussen het Engelse koningshuis en het Oranjehuis begonnen. Willem II tot en met V hadden ook weinig op met de vrijheid van het volk van Nederland. Willem II probeerde in 1650 in een poging tot een staatsgreep Amsterdam te overweldigen en sloot zijn politieke tegenstanders op in Slot Loevestein; Willem III werd koning van Engeland en stelde in 1675 in de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel Regeringsreglementen in, die hem de beslissende stem gaven bij de benoeming van nieuwe regenten; Willem IV en V vervolgden ten slotte deze weg en waren volgens Van der Capellen ware despotten. Dat vanaf het huwelijk van Willem II met Mary Stuart de dynastieke belangen van de Oranjes zwaarder gingen wegen dan het Nederlandse belang, en dat vanaf Frederik Hendrik de Oranjes streefden naar een monarchie, wijkt volgens historicus Jan Romein niet veel af van de conclusies van de moderne wetenschap. Van der Capellens gekleurde lezing van de Nederlandse geschiedenis klopt dus grotendeels.

Van der Capellens zwarte canon over de Oranjes is slechts een aanloop tot zijn eigenlijke punt: het

benoemen van de misstanden waar de Republiek nu mee te kampen had. Dat de Vierde Engelse Oorlog rampzalig voor Nederland verliep is volgens Van der Capellen helemaal de schuld van Willem V. Ook heeft de baron kritiek op het privéleven van de stadhouder: Willems openbare dronkenschap en zijn amoureuze toenaderingspogingen tot Constantia van Lynden, oftewel freule Stijn. In het slot van *Aan het Volk van Nederland* komt Van der Capellen met een praktisch hervormingsprogramma:

‘Verzamelt U elk in Uw steden en ten plattelande in Uw dorpen. Komt vreedzaam bijeen, en kiest uit Uw midden een matig aantal goede, deugdzame, vrome mannen; kiest goede patriotten, waarop gij vertrouwen kunt. Zendt dezen als Uw gecommiteerden naar die plaatsen, waar de Staten van Uw verschillende provincies vergaderen en beveelt hun, dat zij zodra mogelijk bij elkander komen om uit naam en op het gezag dezer natie, met en naast de Staten van elke provincie een nauwkeurig onderzoek te doen naar de redenen van de verregaande traagheid en slapheid waarmee de bescherming van het land tegen een geduchte en vooral actieve vijand wordt behandeld. Beveelt hun verder, dat zij insgelijks met en naast de Staten der bijzondere provincien een raad voor Zijne Hoogheid kiezen, en hoe eerder hoe liever al zulke middelen helpen beramen en in het werk stellen als tot redding van het benauwde vaderland dienstig zullen worden geoordeeld. Laaten uwe gecommiteerden u lieden van tyd tot tyd, door middel der drukpers, in het publiek openlyk verslag doen van hunne verrigtingen. Zorg voor de vryheid der drukpers, want zy is de eenige steun van u lieder nationale vryheid. Als men niet vry tot zyne medeburgers kan spreken, nog hen by tyds waarschouwen, dan valt het den onderdrukkers des volks zeer gemakelyk hunne rol te speelen: hierom is het, dat zy, wier gedrag geen onderzoek kan lyden, altyd zo teegen de vryheid van schryven en drukken yveren, en wel gaarne zouden zien, dat niets gedrukt en verkogt wierd zonder permissie.’

Van der Capellen eindigt zijn verhaal met een oproep tot burgerbewapening, naar het voorbeeld van de Amerikaanse opstandelingen die de wapens opnamen tegen Groot-Brittannië:

‘Wapent U allen, verkiest zelf degenen die U bevelen moeten, en gaat (evenals het volk van Amerika waar geen druppel bloed gevloeid is, voordat de Engelsen hen eerst hebben aangevallen) in alles met kalmte en bescheidenheid te werk, en Jehova, de God der Vrij-

heid, die de Israelieten uit het diensthuis heeft geleid en hen tot een vrij volk gemaakt, zal onze goede zaak ongetwijfeld ook ondersteunen.’

Bij Van der Capellen vallen eigenbelang en het algemeen belang altijd samen. *Aan het Volk van Nederland* staat volkomen in dienst van zijn persoonlijke strijd. Hij schroomt niet om de lezer telkens weer te wijzen op zijn publicaties en zijn politieke activiteiten. Zijn vertalingen van Engelse pamfletten, zijn verzet tegen de uitlening van de Schotse Brigade en zijn strijd voor de afschaffing van de Drostendiensten passeren allemaal de revue. Van der Capellen is de eigenlijke held van het verhaal. Toch werd Van der Capellen niet ontmaskerd. Zijn vrienden hebben hem niet verraden. ‘Het geheim van Appeltern’ bleef veilig.

In 1782, een jaar na de publicatie van *Aan het Volk van Nederland*, slaagde Van der Capellen erin om weer te worden toegelaten tot de Statenvergaderingen. Dit kwam door een petitieactie die de baron en zijn naaste medewerkers hadden opgezet. De burgers van Overijssel eisten dat Van der Capellen zou terugkeren in de Staten en dat de gehate Drostendiensten zouden worden afgeschaft. Begin 1783, enkele maanden na zijn terugkeer, stemde een meerderheid in de Staten voor de afschaffing van deze hand- en spandiensten.

Liberales lessen

Van der Capellen was de geestelijk leider van de patriotten, na zijn vroege overlijden op 6 juni 1784 was de beweging de facto leiderloos. In het najaar van 1787 zou de patriottenbeweging een vroege dood sterven, toen de soldaten van Pruisen Willem V en zijn vrouw te hulp schoten en de patriotten naar de Oostenrijkse Nederlanden en Frankrijk verjoegen.

De oogst van de patriottenbeweging lijkt hierdoor wat magertjes. Toch is de betekenis van patriotten, van Van der Capellen en van *Aan het Volk van Nederland* heel belangrijk geweest voor de vorming van de Nederlandse democratie en het Nederlandse liberalisme. De patriotten brachten geen eenheidsstaat en geen democratisch gekozen parlement, maar ze zorgden wel voor een democratische politieke cultuur. De patriotten waren hartstochtelijke voorstanders van de vrijheid van meningsuiting en drukpers. Voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis kwam er een politieke pers op, die bovendien kritisch over de zittende machthebbers schreef. Politici stonden niet boven het volk, maar mochten aan de kaak gesteld worden. Het idee van ‘tegenmacht’, cruciaal voor een gezonde democratie, kon hierdoor

mede vorm krijgen.

Belangrijk voor het goed functioneren van een democratie is dat politici verantwoording moeten kunnen afleggen van hun daden en daarop aangesproken kunnen worden. *Aan het Volk van Nederland* pleitte voor meer democratische controle op degenen die het volk zouden vertegenwoordigen. Hoewel Van der Capellen niet van mening was dat de regenten en de stadhouder per sé moesten verdwijnen vond hij wel dat hun politieke werk door afgevaardigden van het volk gecontroleerd moest worden.

De soevereiniteit berustte volgens Van der Capellen bij het volk. Interessant is trouwens dat de baron het volk van Nederland vergelijkt met een onderneming:

‘Het volk dat in een land woont, de ingezetenen, de burgers en boeren, armen en rijken, groten en kleinen – allen bijeen – zijn de ware eigenaren, de heren en meesters van het land, en kunnen zeggen hoe zij het hebben willen, hoe en door wie zij geregeerd willen wezen. Een volk is een grote maatschappij, een compagnie en niets anders. De regenten, de overheden en magistraten, de Prins, wie ‘t ook is, die een post in die maatschappij bekleedt, zijn enkel maar de directeurs, de bewindhebbers, de rentmeesters van die compagnie of maatschappij en in deze kwaliteit minder dan de leden van die maatschappij, dat wil zeggen de gehele natie of het gehele volk.’

Hoe liberaal was Van der Capellen? Het liberalisme ontstond in de negentiende eeuw. Hoewel zijn denkbeelden zeker verwantschap met het liberalisme vertonen had Van der Capellen, als achttiende-eeuwse politicus, te maken met het *ancien régime*. Hij kwam op voor de rechten van het volk, maar was voor het behoud van de privileges van de adel. Hij wilde meer democratie, maar dacht niet aan een parlement of aan democratische verkiezingen. De oude politieke structuren moesten niet worden afgeschaft, maar binnen deze structuren moest de stem van het volk luider klinken. Protoliberal Van der Capellen was voor nieuwe wijn in oude zakken, hij was een liberale geest in een conservatief lichaam.

Toch kon er mede door het optreden Van der Capellen in Overijssel en Gelderland een vrijzinnig intellectueel klimaat ontstaan dat Rutger Jan Schimmelpennick, Herman Willem Daendels, Everhardus Johannes Potgieter en Johan Rudolf Thorbecke heeft voortgebracht. De Thorbeckes, een Lutherse familie in Zwolle, steunden in 1782 de petitieactie om Van der Capellen terug te laten keren in de Staten van Overijssel. En Van der Capellens kleinzoon Jacob

Hendrik van Rechteren van Appeltern was één van de ‘negenmannen’, die in 1844 onder leiding van Johan Rudolf Thorbecke voorstelden de Nederlandse grondwet in liberale zin te hervormen. Hoewel de bedeesde Thorbecke weinig moest hebben van de ‘partijchap’ van de patriotten – die stonden de gehele negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw als gevolg van de Franse Tijd in een kwade reuk – deelde hij hun visie op vrijheid.

Van der Capellen was behalve een protoliberal ook een protopopulist. Historicus Henk te Velde schrijft in zijn boek *Van regententaliteit tot populisme* dat je pas van populisme kan spreken als er een democratisch verkozen parlement is. Populisten verzetten zich immers tegen de gedachte dat volksvertegenwoordigers het echte volk vertegenwoordigen. Van der Capellen was, als we deze definitie hanteren, geen populist. Niettemin hebben zijn politieke methoden Pim Fortuyn zeer geïnspireerd. In navolging van Van der Capellen schreef Fortuyn in 1992 een *Aan het Volk van Nederland*, waarin de professor zich opwierp als de nieuwe redder van de Nederlandse natie. Fortuyn hoefde zijn pamflet uiteraard niet anoniem te schrijven en zijn kale hoofd prijkte ook pontificaal op de omslag. De vereenzelviging van Fortuyn met Van der Capellen ging heel ver. In een gesprek met Willem Oltmans in de *Gay Krant* dichtte Fortuyn zijn ‘illustere voorganger en voorbeeld’ zelfs een homoseksuele belangstelling toe. Na Fortuyn ontdekten meer partijen Van der Capellen. De populistische partij EénNL, die in 2006 tevergeefs aan de Tweede Kamerverkiezingen meedeed, begon haar verkiezingsprogramma met twee citaten over Nederland, één van Van der Capellen en één van Fortuyn.

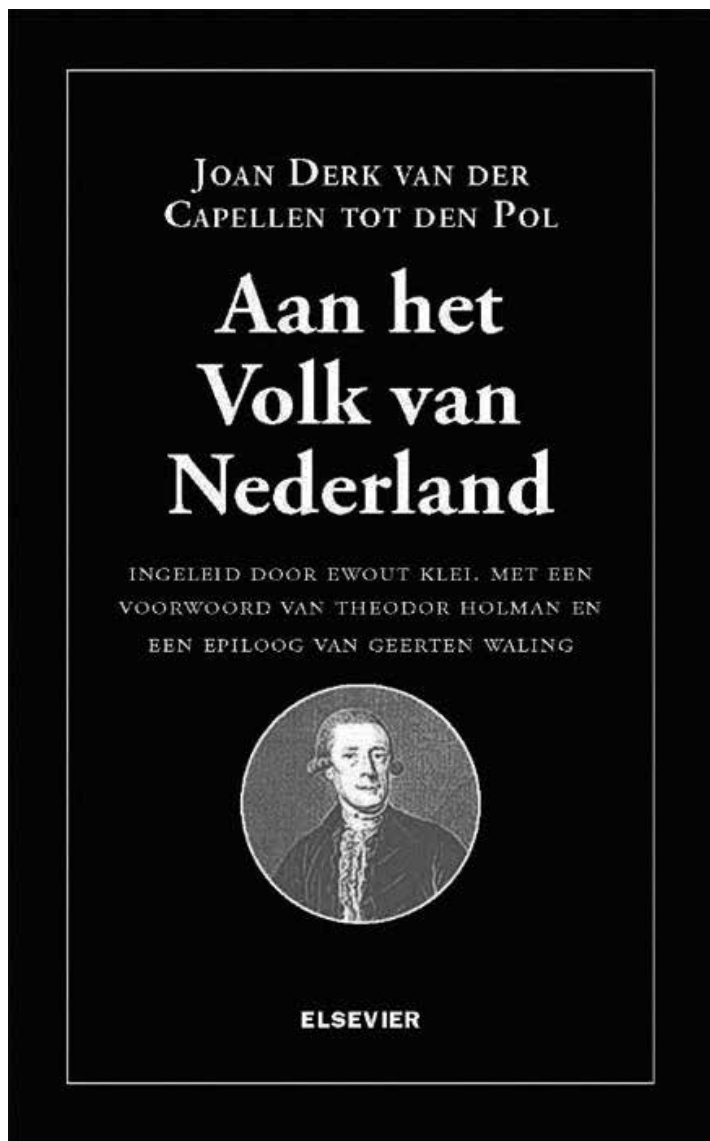
Wat kunnen liberalen, wat kan de VVD, met Van der Capellen? Dat is uiteraard helemaal aan u. Ik vind Van der Capellens inzet voor de vrijheid van meningsuiting en drukpers heel inspirerend. Iedereen kent het (overigens apocriefe) citaat van Voltaire: ‘Ik ben het niet eens met wat je zegt, maar ik zal het recht om het te zeggen tot de dood toe verdedigen.’ Van der Capellens citaat is wat langer, maar niet minder relevant:

‘Zorg voor de vryheid der drukpers, want zy is de eenige steun van u lieder nationale vryheid. Als men niet vry tot zyne medeburgers kan spreken, nog hen by tyds waarschouwen, dan valt het den onderdrukkers des volks zeer gemakkelyk hunne rol te spelen: hierom is het, dat zy, wier gedrag geen onderzoek kan lyden, altyd zo teegen de vryheid van schryven en drukken yveren, en wel gaarne zouden zien, dat niets gedrukt en verkogt wierd zonder permissie.’

Tegenover buitenlandse dictators, maar ook tegen-

over de zelfbenoemde DENK-politie in Nederland moeten we dit onvervreemdbare mensenrecht verdedigen. Het is de enige steun van onze nationale vrijheid.

Dr. E. (Ewout) Klei is politiek historicus, schrijver en freelance journalist. Hij studeerde af op een doctoraalscriptie over Joan Derk van der Capellen tot den Pol. Eind 2015 verscheen het boek De weg naar de macht, een kroniek van de JOVD. Hierin zoomt Klei in op de roemruchtige verenigingshistorie van de JOVD.

Joan Derk van der Capellen tot den Pol, *Aan het Volk van Nederland*. Ingeleid door Ewout Klei. Met een voorwoord van Theodor Holman en een epiloog van Geerten Waling (Elsevier Boeken, Amsterdam, april 2016). 180 pagina's. ISBN 9789035253032. 12,95 euro.

– Govert den Hartogh –

Het initiatief-wetsvoorstel van Pia Dijkstra voor invoering van het Actieve Donorregistratiesysteem (ADR) kon op krachtig verzet rekenen van de VVD. Govert den Hartogh gaat in dit artikel in op de argumentatie die VVD-Kamerlid Arno Rutte gebruikte tegen de invoering van het ADR. Laatstgenoemde heeft in zijn hierop volgende artikel *Keuzeplicht bedreigt de zelfbeschikking en de vrijheid* een repliek geschreven.

Het kamerdebat over het initiatief-wetsvoorstel van Pia Dijkstra (D66) voor invoering van het Actieve Donorregistratiesysteem (ADR) voor orgaandonatie is nu tot de Tweede Termijn gevorderd.¹ Het systeem houdt het volgende in. Als je 18 wordt of nog niet in het Donorregister staat vermeld, krijg je een verzoek om je te laten registreren: ik stem in met donatie, ik weiger, of ik laat de keus over aan mijn nabestaanden (of een specifiek persoon). Als je niet reageert, krijg je na zes weken een tweede verzoek. Bij beide verzoeken wordt aangegeven dat je, als je geen expliciete keuze maakt, geregistreerd zult worden als iemand die toestemming geeft tot donatie. Als dat na nog eens zes weken gebeurt, word je daarvan nogmaals op de hoogte gesteld, en krijg je ook meteen te horen hoe je die registratie zelf kunt wijzigen. Bijvoorbeeld door in te loggen op donorregister.nl en een paar vinkjes te verplaatsen.

In de Eerste Termijn kwam het krachtigste verzet tegen het voorstel van de kant van de VVD, bij monde van Kamerlid Arno Rutte. Laten we zijn argumenten eens bekijken.

De staat moet de default bepalen

‘Het is onaanvaardbaar dat, als ik geen expliciete keuze maak om wel of geen donor te zijn, de staat bepaalt wat er met mijn organen gebeurt.’

Als je in Japan geen expliciete keuze maakt, bepaalt de staat dat transplantatie van je organen niet kan plaatsvinden, hoewel het best mogelijk is dat je wel donor had willen zijn. Als je op het ogenblik in Nederland geen expliciete keuze maakt, bepaalt de staat dat je nabestaanden mogen beslissen, hoewel jij hun die keuze misschien helemaal niet toevertrouwt. En als je in het ADR-systeem geen expliciete keuze maakt, word je als donor geregistreerd, hoewel je daar misschien eigenlijk niet voor voelt. In alle drie gevallen is de rol van de staat precies dezelfde. In ieder registratiesysteem moet nu eenmaal vastgelegd worden wat het betekent als je niets laat registreren:

de *default*.^A Er zijn maar drie serieuze invullingen van de default mogelijk. En in geen van die gevallen kan volledig worden uitgesloten dat de betrokkene er eigenlijk anders over dacht.

Volgens Rutte tast de default van het ADR-systeem de keuzevrijheid aan, en daarmee het zelfbeschikkingsrecht. Hoe kan uitgerekend D66 zich daartoe lenen? Maar in feite is in alle drie systemen de keuzevrijheid precies even groot: er is een default en je kunt daar, geheel naar eigen verkiezing, op twee manieren van afwijken. De keuzevrijheid wordt verder alleen bepaald door de mate waarin burgers op de hoogte zijn van de default en het gemak waarmee ze daarvan kunnen afwijken. Op het ogenblik mankeert er veel aan die kennis, zoals een andere tegenstander van het wetsvoorstel, Carla Dik-Faber (CU) toegaf, overigens zonder daar enige consequentie aan te verbinden.^B Het ADR-systeem legt er een ongeëvenaarde nadruk op te zorgen dat iedereen over die kennis beschikt. Als het systeem zou worden ingevoerd, zou dat dan ook betekenen dat de keuzevrijheid nergens zo groot is als hier.^C

‘Altijd beter dat je nabestaanden voor je beslissen dan de staat.’ Dat is de verwarring ten top: het is immers niet dezelfde beslissing die de nabestaanden (soms) nemen en die de staat neemt. De staat beslist,

A Een systeem dat iedere ingezetene verplicht om een expliciete keus te maken (zoals dat in Nieuw-Zeeland en de staat New York bestaat) lijkt een uitzondering op deze regel te vormen, maar zelfs in dat systeem moet vastgelegd worden wat er gebeurt als de betrokkene zijn verplichting niet is nagekomen.

B Door met instemming de Leidse gezondheidsjurist Dick Engberts te citeren (‘wij zijn een land waar de grote rol van de nabestaanden diep in de cultuur geworteld zit’) wekte Rutte de indruk op dit punt geen probleem te zien in de bestaande praktijk. Dan laten we onze nabestaanden niet beslissen omdat dat de default bij de uitoefening van ons zelfbeschikkingsrecht is, maar omdat zij een eigen beslissingsbevoegdheid hebben. Dat lijkt me meer te passen bij een cultuur waarin de familie voor haar individuele leden beslist dan bij de Nederlandse. En zeker niet bij de idealen van de VVD.

C Ook in vergelijking met het ‘soft opt-out system’ dat op 1 december 2015 in Wales is ingevoerd.

onvermijdelijk, wat er gebeurt als je geen expliciete keuze maakt, en de nabestaanden beslissen wat er gebeurt als het systeem die keuze aan hen overlaat. Op het ogenblik beslist de staat dat je nabestaanden beslissen als je niet zelf (expliciet) beslist. Ook in het ADR-systeem is het niet de staat die bepaalt wat er met je organen gebeurt: je weet wat het betekent om niets te laten registreren en je beslist dus altijd zelf, hetzij door een uitdrukkelijke keuze te maken, hetzij door dat niet te doen. De staat pakt niemand iets af.

Op dezelfde manier moet de staat ook bepalen wat er na je dood met je eigendommen gebeurt als je daarvoor zelf geen uitdrukkelijke bestemming vastlegt. Dat betekent niet dat de staat zich jouw bezittingen toe-eigent en die vervolgens naar believen aan je gezins- en familieleden toebedeelt. In dat geval wordt je keuzevrijheid wel beperkt omdat je niet geheel naar wens van de default kunt afwijken en de staat ook zelf zijn deel opeist. Je keuzevrijheid wordt echter niet beperkt door het enkele feit dat de staat de default bepaalt. Daarom is het ook onjuist dat het ADR-systeem je eigendomsrecht over je eigen lichaam zou aantasten.^D

Het recht om geen keuze te maken

‘Maar burgers hebben het recht om, als ze dat willen, helemaal geen keuze te maken.’ Aldus Rutte en, eenparig, alle andere critici van het wetsvoorstel. Ik zou niet weten waarom de overheid in het algemeen belang mensen niet zou mogen verplichten om een keuze te maken. Dat doet nu echter niet ter zake. In alle drie systemen staat het iedereen vrij om geen expliciete keus te maken. Maar in alle drie systemen is het (het verhaal wordt eentonig) onvermijdelijk dat in dat geval wordt vastgesteld wat er met je organen gebeurt, mochten die beschikbaar komen. En dus is het ook onvermijdelijk dat je, ook als je geen expliciete keuze maakt, toch een keuze maakt: voor de default. Ook daarin verschillen de drie systemen niet van elkaar. Mevrouw Dijkstra zorgt er verder alleen zo goed mogelijk voor dat je precies *weet* welke keuze je maakt.

De meeste mensen die op het ogenblik nalaten om een expliciete keuze te maken doen dat niet omdat zij er het grootste belang aan hechten dat hun nabestaanden met de beslissing kunnen leven. Zij laten het na omdat de beslissing hen niet kan schelen, of, vaker, omdat zij er ambivalent over zijn: in principe zijn ze voor donatie, maar ze hebben daar

toch allerlei vage aarzelingen bij.² Zij kunnen er daarom niet toe komen de knoop door te hakken: voor of tegen donatie, en dat hoeven ze ook niet te doen. Dat betekent dan wel dat zij hun nabestaanden met die keuze belasten. Het recht om dat laatste te doen houden ze ook in het ADR-systeem, ze moeten daar dan alleen expliciet voor kiezen. Wie dáár bezwaar tegen maakt bedoelt met het ‘recht om geen keuze te maken’ kennelijk het recht om te *denken* dat je geen keuze maakt, ook als je daarmee jezelf voor de gek houdt.

Weigering als default

‘Maar we maken het toch ook niet mogelijk dat verkopers je een artikel aanbieden en betaling kunnen eisen als je het aanbod niet expliciet weigert. Kan mevrouw Dijkstra uitleggen wat het verschil is met haar systeem?’

Eén evident verschil is dat op jouw euro’s wel duizenden aanbieders kunnen azen. Dus, ook al zou je voor elke weigering maar die paar seconden kwijt zijn die het kost om je status in het Donorregister te veranderen, zou het zomaar een dagtaak kunnen worden om alle aanbiedingen te weigeren. Met betrekking tot de bestemming van je organen zijn er daarentegen drie en niet meer dan drie mogelijkheden, en om van de default af te wijken kost altijd evenveel tijd.

Ligt het toch niet het meest voor de hand om iemand die zich niet laat registreren op te vatten als een weigeraar, evenals degene die niet op een aanbieding ingaat? Zeker, dat heeft de charme van de eenvoud. Het is de conventie waaraan wij gewend zijn, maar toch niet meer dan dat: een conventie, geen moreel principe. Die conventie heeft vaak voordelen en soms nadelen. En Rutte kan dat niet ontkennen, want die simpele conventie komt neer op het Japanse systeem: weigeren is de default. En dat wil ook hij niet. Daarom roept zijn retorische vraag een wedervraag op. Wij accepteren toch ook niet dat verkopers van artikelen onze familieleden gaan benaderen met de vraag om bindend te beslissen of wij van hun aanbod gebruik zullen maken? Of – een ander voorbeeld van Rutte – dat medische informatie over ons opgeslagen mag worden in het Elektronisch Patiëntendossier? Wil de heer Rutte uitleggen wat het verschil is met het huidige registratiesysteem dat hij niet wil verlaten?^E

D Even daargelaten of je beschikkingsbevoegdheid met betrekking tot je lichaam met de term ‘eigendom’ adequaat wordt beschreven.

E De Raad van State wijst er op dat volgens de Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst in gevallen waarin je niet zelf in staat bent tot het waarderen van je belangen, je familie toestemming voor een behandeling moet geven. Maar dat is omdat het nu eenmaal onmogelijk is om voor

Waarom kiest ook de VVD niet voor weigering als de default? Natuurlijk omdat het maatschappelijk ongewenst is om die keuze te promoten, omdat het minder donoren zou opleveren. Door voor een bepaalde default te kiezen laat de staat aan de burgers weten wat maatschappelijk als de meest wenselijke en daarom de 'normale' keuze moet worden beschouwd. 'Maar als de staat de burgers gaat vertellen wat de meest wenselijke keuze is, wordt alsnog de keuzevrijheid van de burgers aangetast.' Nu leg ik Rutte even iets in de mond, maar dit moet hij bedoeld hebben toen hij zei dat donatie geen zaak was van solidariteit maar van zelfbeschikking: om de burger geheel vrij te laten mag de staat geen morele oordelen uitspreken of aanbevelingen doen.

Ook dat is echter een valse tegenstelling, zoals wij al op de eerste bladzijde van John Stuart Mill's *On Liberty* kunnen lezen. (Naar ik aanneem verplichte lectuur voor alle VVD-kamerleden.) Iemand's keuzevrijheid wordt niet aangetast door hem voor te houden dat de ene keuze uit een oogpunt van solidariteit te verkiezen is boven de andere, maar alleen door hem iets in de weg te leggen als hij die andere keuze toch wil maken. In ieder geval is het inconsistent om het daar niet mee eens te zijn, zolang men niet zelf pleit voor overgang naar het Japanse systeem.

Het recht op lichamelijke integriteit

Volgens de Afdeling Advisering van de Raad van State maakt het ADR-systeem inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht door uit te gaan van toestemming terwijl die niet uitdrukkelijk is gegeven.^F In dat verband spreekt de Raad zelfs van 'dwang', een term die niet gebruikt wordt bij het huidige systeem, hoewel de Raad daarin wel eenzelfde inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht ontwaart. Maar het enige waartoe iemand, opnieuw: in elk mogelijk systeem, wordt

'gedwongen', is om iets te doen (dat vinkje verplaatsen) om van de default af te wijken. Natuurlijk is een wettelijke regeling nodig, maar niet om het zelfbeschikkingsrecht te kunnen inperken, maar om de default te bepalen, en daarmee te specificeren wat je moet doen, of laten, om dat recht uit te oefenen.

Dit geldt alleen als de betrokkene weet wat de gevolgen zijn van het nalaten van een expliciete keus en zijn registratie gemakkelijk kan wijzigen. Als aan die voorwaarden niet voldaan is, is inderdaad sprake van een inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht. Dat is overigens ook al weer niet anders in het huidige systeem, wanneer we het recht van de nabestaanden om te beslissen tenminste mogen opvatten als een recht dat hen door de betrokkene stilzwijgend is verleend.^G Waarom is de ene inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht erger dan de andere?

Zoals de Raad van State aangaf houdt een aantasting van het zelfbeschikkingsrecht automatisch ook een aantasting van het recht op lichamelijke integriteit in. De kans op zo'n inbreuk zou zich met name voordoen bij mensen die, omdat ze ter zake wilsonbekwaam of laag-geletterd zijn, de boodschappen van de overheid niet kunnen lezen of begrijpen.^H Voor de CDA-fractie bleek dit uiteindelijk het centrale argument om zich tegen het wetsvoorstel uit te spreken.^I

In de grote meerderheid van zulke gevallen zullen deze mensen een beroep kunnen doen op anderen, familieleden, vrijwillige of professionele hulpverleners, om hen te helpen bij de communicatie met de overheid. In elk geval gaat de overheid er over de hele linie van uit dat een redelijke mate van inspanning om mensen te informeren volstaat om hen te kunnen houden aan hun plichten en hen in staat te stellen hun rechten uit te oefenen. Als deze informatie de betrokkene inderdaad niet heeft bereikt, zullen in het algemeen de nabestaanden de arts die

elke medische situatie waarin je terecht kunt komen vooraf beslissingen te nemen. Als de wet zoals in Japan toestemming voor donatie van de donor zelf eist, blijft er geen enkel probleem over waarvoor we de familie nodig hebben om het op te lossen.

F Hoewel Dijkstra regelmatig benadrukte dat stilzwijgende toestemming onder de aangegeven voorwaarden echte en volledige toestemming is, sprak zij de Raad op dit punt niet tegen en gebruikte ze ook zelf de onjuiste term 'presumed consent'. Zelfs Alexander Pechtold meende dat het zelfbeschikkingsrecht in het ADR-systeem meer onder druk staat dan in het huidige. Hij worstelde daarmee. Agnes Wolbert (PvdA) vond het niet nodig haar vingers aan de kwestie te branden, omdat ze het redden van mensenlevens in elk geval belangrijker vond dan onverkorte handhaving van het zelfbeschikkingsrecht. Helemaal mee eens, maar het aardige is nu juist dat compassie en solidariteit op dit punt niet tot inbreuken op dat recht hoeven te leiden.

G Anders is toekenning van dat recht aan de nabestaanden zelf een aantasting van het zelfbeschikkingsrecht. Of in het Japanse systeem van zo'n inbreuk sprake zou kunnen zijn hangt af van de omstrede vraag of het zelfbeschikkingsrecht alleen een negatief recht is of ook positieve claims omvat, bijvoorbeeld op informatie. Dat systeem kan in elk geval niet tot aantasting van de lichamelijke integriteit leiden.

H Rutte ziet ook een probleem bij mensen die met de overheid wel kunnen maar niet willen communiceren en daarom geen post van de overheid openen. Ik zou denken dat zulk gedrag voor eigen risico is. Zo zien de Belastingdienst en het OM het ook.

I Persbericht van 8 juni 2016. Vreemd dat de woordvoester, Hanke Bruins Slot, daar nu mee komt na in het debat een constructieve houding te hebben toegezegd: alsof het een tijdens dat debat gerijpt inzicht betreft. Het was in 2008 immers ook al het centrale argument van de toenmalige CDA-minister van VWS, Ab Klink, om het ADR-systeem af te wijzen.

hen over donatie aanspreekt daarop kunnen wijzen. En voor zover er dan uiteindelijk de reële mogelijkheid van een inbreuk op de lichamelijke integriteit overblijft, bestaat die nu ook al.^J De nabestaanden van de ongeïnformeerde burger kunnen immers ook nu beslissen zijn organen ter beschikking te stellen ook al zou hij zich daar zelf tegen hebben verzet.^K

Zo'n inbreuk kan overigens in het algemeen belang gerechtvaardigd zijn, maar moet dan wel voldoen aan een eis van proportionaliteit. Bij de beoordeling daarvan is de te verwachten meeropbrengst aan organen bij systeemwijziging natuurlijk van belang. Maar een relevante vraag is ook hoe ernstig die inbreuk op de lichamelijke integriteit dan wel is. Pechtold merkte daarover op dat het toch wel verschil maakt of die inbreuk het levende of het dode lichaam betreft, maar Dik-Faber sprak dat tegen. Dat er geen verschil is lijkt me moeilijk vol te houden. Een inbreuk op de lichamelijke integriteit die algemeen als proportioneel aanvaard wordt is autopsie of sectie in het belang van een crimineel onderzoek. Daarbij wordt het lijk van boven naar beneden opengesneden en inwendig onderzocht. Ook mevrouw Dik-Faber zal wel niet van mening zijn dat je in het belang van waarheidsvinding diezelfde handelingen bij een levend lichaam mag verrichten.

Door wat je met iemands lichaam na zijn dood doet kun je hem niet meer schaden, je kunt alleen gebrek aan respect tonen. Maar dat doe je niet door uitname van zijn organen voor transplantatie. Mensen die daar anders over denken kunnen uitname van hun organen weigeren en zullen dat zeker doen.^L De kans op een ernstige inbreuk op het recht op lichamelijke integriteit is dus gering.

Is het recht op lichamelijke integriteit überhaupt wel in het geding? Volgens velen houdt je bestaan op bij je dood, en in elk geval houdt je rechtspersoonlijkheid dan op. Hoe zou je dan nog rechten kunnen uitoefenen? Het antwoord is dat je tijdens je leven

rechten hebt waarvan de uitoefening nog na je dood rechtsgevolgen kan hebben. Zo kan ook de verplichting om na je dood je uiterste wilsbeschikking na te leven een verplichting zijn *tegenover jou*: de levende persoon die je eens was.^M Mijn claim is dan ook niet dat de staat het recht heeft om over jouw organen te beschikken nadat die door jouw dood zijn vrijgekomen. Mijn centrale claim is daarentegen dat je eigen beschikkingsbevoegdheid gerespecteerd wordt in elk beslissysteem, ongeacht de daarin gekozen default, zolang je maximaal geïnformeerd bent over je status en die eenvoudig kunt wijzigen.

Zijn meer donororganen te verwachten?

Maar is het wel juist dat we bij een overgang naar donatie als de default mogen verwachten dat er meer postmortale organen voor transplantatie ter beschikking zullen komen?³ Rutte had daar zo zijn twijfels over en de CDA-fractie valt hem nu bij. Rutte beriep zich voor zijn twijfels eerst op het recente onderzoek van Panteia, en nadat Dijkstra hem op de tekortkomingen van dat onderzoek had gewezen, op het onderzoek van Taels en Van Raaij in het kader van het Masterplan Orgaandonatie (2008).⁴ In onderzoek van dat type wordt aan een representatieve steekproef van Nederlanders gevraagd wat zij onder diverse wettelijke regimes, waaronder in elk geval het huidige en het ADR-systeem, zouden beslissen, zowel met betrekking tot registratie als, eventueel, in een rol als nabestaande.

Wat het huidige systeem betreft kunnen de antwoorden aan de feiten worden getoetst, en dan blijkt meteen dat alle onderzoeken van dit type aan hetzelfde euvel lijden: mensen dichten zichzelf bij hun beantwoording veel meer daadkracht toe dan zij in de praktijk aan de dag leggen. In het onderzoek uit 2008 geven bijvoorbeeld tweemaal zoveel mensen aan zich als donor te hebben laten registreren dan we in het Donorregister kunnen terugvinden.^N Als mensen minder daadkrachtig zijn dan ze

J Ik begrijp niet hoe de CDA-fractie dat in het persbericht van 8 juni kan ontkennen. Alleen staat nu in de wet dat bij wils- onbekwamen donatie geen doorgang kan vinden, en in het voorstel van Dijkstra zouden de nabestaanden daar alsnog over mogen beslissen. Bruins Slot wees daarop in het debat. Maar uiteraard had een amendement volstaan om dit verschil met het huidige systeem weg te nemen.

K Welbeschouwd zelfs als die beslissing toevallig wel in overeenstemming was met zijn voorkeuren, zie: Govert den Hartogh, 'Can Consent be Presumed?' *Journal of Applied Philosophy* vol. 28, 2011, pp. 295-307.

L Dat geldt ook voor mensen die de wettelijke criteria voor het vaststellen van de dood verwerpen en er waarde aan hechten dat hun organen niet worden uitgenomen voordat zij 'echt' dood zijn, ook al zijn al hun hersenfuncties onomkeerbaar uitgevallen. Voor zulke mensen is orgaandonatie als zodanig problematisch, ongeacht het beslissysteem.

M Een veel sterker argument voor de stelling dat mijn recht op lichamelijke integriteit geen betrekking kan hebben op mijn dode lichaam is te vinden in T.M. Wilkinson, 'Individual and family decisions about organ donation' *Journal of Applied Philosophy* vol. 24(1), 2007, pp. 26-40. Hierin stelt hij: ik ben mijn levende, maar niet mijn dode lichaam.

N In het onderzoek van Taels en Van Raaij in 2008 gaf 62,7% van de ondervraagden aan het donorformulier ingevuld te hebben ingezonden, 48,6 % met toestemming voor donatie, terwijl die percentages toen in feite resp. 40,6% en 25% waren. In het onderzoek van Panteia in 2014 gaf 73% van de ondervraagden aan zich desgevraagd onder het toestem- mingssysteem te 'zullen' laten registreren (in feite: 42%), maar 2 op de 5 zouden dat slechts 'waarschijnlijk' doen. Ook verwachtte men van vrienden en kennissen dat 54% van hen zich zou laten registreren.

zeggen leidt dat bij het huidige systeem tot minder geregistreerde donoren, bij het ADR-systeem juist tot meer. Iedereen die aankondigt een expliciete keuze te maken maar dat in feite niet doet wordt dan immers als donor geregistreerd. Daarom is het welbeschouwd goed nieuws voor Pia Dijkstra, als zulk onderzoek weinig of geen verschil laat zien tussen beide systemen.

Ook het percentage mensen dat aankondigt in de rol van nabestaande bij het ontbreken van registratie in donatie te zullen bewilligen is ongeveer tweemaal zo hoog (2 op de 3) als het feitelijke percentage. Bij zulke foutenmarges zouden we met Dijkstra kunnen zeggen: droom maar lekker verder. Maar bepaalde gegevens zijn harder dan andere en die zouden we toch voor een kleine rekenexercitie kunnen gebruiken.

Mensen laten vooral een weigering registreren omdat ze uitgesproken negatief over donatie denken. Dat zal niet veranderen. Daarom zal het percentage geregistreerde weigeringen ook wel constant blijven, in wat voor systeem dan ook.⁵ Dat percentage ligt nu iets boven de 10% van de meerderjarige bevolking, gelijk aan het percentage mensen dat zegt nooit een donororgaan te zullen accepteren.⁹ Het aantal mensen dat de beslissing uitdrukkelijk aan hun nabestaanden overlaat zal bij ADR waarschijnlijk flink stijgen. Panteia voorspelt een toename van 5 tot 22%, ander onderzoek wat meer of wat minder. Als in het ADR-systeem ruim 10% weigert en circa 22% de keus over donatie overlaat aan nabestaanden zou het ADR-systeem ons 65-70% geregistreerde donoren opleveren. Op het ogenblik is dit percentage 26%.

Als van de nabestaanden aan wie de beslissing is overgelaten net als nu 1 op de 3 toestemming geeft voor donatie, leidt dat tot donatie bij 7% van de potentiële donoren. Om een even goed resultaat te bereiken als nu zouden we dan nog een kleine 40% donaties moeten halen uit die 65-70% geregistreerde donoren.

Twee soorten toestemming?

Zit dat erin?^p We weten uit onderzoek dat de nabestaanden nu meestal die keuze zouden willen maken die het meest in de geest van de overledene is. Alleen hebben ze vaak geen idee welke keuze dat is. (En vervolgens denken ook zij dan dat ze geen keuze of een 'veilige' keuze maken als ze weigeren.) Als je onder

het ADR-systeem als donor geregistreerd staat, weten de familieleden in elk geval (op de besproken uitzonderingen na) dat de overledene daarvan op de hoogte was en geen reden zag om zijn registratie te veranderen. Alleen al daarom mag je aannemen dat zij zich vaker dan nu in donatie zullen kunnen vinden.

Maar in het huidige systeem weet je bij een expliciete registratie als donor iets meer: dat de overledene donatie belangrijk genoeg vond om er de tijd voor te nemen zijn beslissing vast te leggen.^q Die informatie gaat in het ADR-systeem verloren. Om dat verwateringseffect in te dammen bepleiten Rutte en anderen om het systeem in elk geval zo te wijzigen dat uit het Donorregister kan worden opgemaakt of de registratie als donor op een expliciete of alleen op een impliciete keuze berustte.

In deze benadering wordt ervan uitgegaan dat in het ADR-systeem nabestaanden de uiteindelijke beslissing nemen en daarbij de in het Donorregister vastgelegde status alleen als informatie gebruiken.^r Het doel van de voorgestelde wetswijziging is echter niet om aan de nabestaanden aanvullende informatie over de wensen van de overledene te verschaffen. Dat is hoogstens een welkom neveneffect. Het doel is de default te veranderen, in de verwachting dat een groter aantal Nederlanders dan zelf de keuze voor donatie zal maken. Dat die keuze in uitzonderingsgevallen door de nabestaanden nog overruled kan worden, doet er niet aan af dat de betrokkene hiermee niet alleen zijn voorkeuren kenbaar maakt maar zelf een beslissing neemt. Dan moet de wetgever natuurlijk niet de indruk wekken dat er twee soorten toestemming zijn: echte en inferieure.

Dat is niet alleen in strijd met de essentie van het wetsvoorstel. Met deze wijziging zou je voor de categorie echte toestemming het verwateringseffect wel uitsluiten, maar voor de waarschijnlijk grotere categorie zogenaamde toestemming zou je het maximaliseren. Dat je per saldo een positief effect overhoudt is onwaarschijnlijk.^s

O Hoewel de meesten dat wel doen als de nood aan de man komt.

P Taels en Van Raaij verwachten dat de nabestaanden donatie nog zullen blokkeren in 18% van de gevallen.

Q In het Panteia onderzoek wordt dit ten onrechte voorgesteld als een verschil tussen 'bewuste' en 'onbewuste' keuze voor donatie. Uiteraard is de vraag: zou u instemmen met donatie als u wist dat de registratie als donor berust op een onbewuste keuze, in hoge mate sturend. Wonderlijk dat zelfs dan nog 48% van de ondervraagden zegt zo'n 'keuze' te zullen respecteren.

R De vragen die Taels en Van Raaij in 2008 en Panteia in 2014 aan mensen stelden over beslissingen die zij in de rol van nabestaanden zouden nemen gaan, beide onderzoeken ook uit van deze onjuiste interpretatie van hun rol.

S Bedenk daarbij dat ook in het twee-smaken systeem mogelijk mensen zullen nalaten expliciet voor donatie te kiezen die dat nu wel doen.

Maakt het systeem iets uit?

Het is dus de primaire bedoeling van de wet om de rol van de nabestaanden wezenlijk te veranderen. Zij kunnen de beslissing van de betrokkene nog 'overrulen' maar alleen als ze daar zelf het initiatief toe nemen, en aannemelijk kunnen maken dat de geregistreerde status van de overledene niet met zijn feitelijke opvattingen strookte. Om te beginnen zullen ze dan moeten uitleggen waarom hij niet zelf zijn status gewijzigd heeft.

Maar zullen nabestaanden dat wel begrijpen en accepteren of zullen ze denken dat ze nog steeds het laatste woord hebben, net als nu bij afwezigheid van registratie? Dat zal vooral afhangen van de manier waarop het wettelijke systeem in de praktijk zal worden geïmplementeerd. Frankrijk kent al sinds 1976 een 'opt-out'-(geen-bezwaar) systeem, waarbij nabestaanden, net als in het voorstel van Pia Dijkstra, alleen maar mogen aangeven dat de overledene wel degelijk bezwaar had tegen donatie, ook al heeft hij dat bezwaar niet laten registreren. Maar in de praktijk wordt aan de nabestaanden doorgaans een open donatievraag gesteld, met twee gelijkwaardige keuzemogelijkheden.^T Dan kun je niet verwachten dat het wettelijk systeem veel verschil maakt.^U In de Derde Evaluatie van de Wet op de Orgaandonatie werd uit zulke gegevens geconcludeerd dat de wet er nauwelijks toe doet, alleen de autonome ontwikkeling van de praktijk zou de uitkomsten bepalen. Het is zeker aannemelijk dat er weinig verandert als

^T Ook in Spanje en andere landen met een 'opt-out' systeem wijkt de praktijk aanzienlijk van de bedoelingen van de wetgever af, met uitzondering van België en Oostenrijk. Zo stelt Graciela Nowenstein, 'The Generosity of the Dead: A Sociology of Organ Procurement in France', Ashgate 2010. Zie ook R.D. Friele, G.A. Blok, e.a., *Derde Evaluatie van de Wet op de Orgaandonatie*, Den Haag, 2006.

^U Dat is een van de redenen waarom ook het andere type van empirisch onderzoek dat we kennen zo weinig houvast geeft: onderzoek naar een mogelijk verband tussen het wettelijk systeem en het aantal gerealiseerde transplantaties per land. Het onderzoek dat we echt nodig hebben zou nagaan of het percentage familieweigeringen lager is in opt-out systemen waarin de praktijk aan het systeem is aangepast. Beschikbare gegevens uit Oostenrijk en België suggereren dit, maar systematisch onderzoek ontbreekt.

alleen de wet verandert. Daaruit volgt echter niet dat de wet niet hoeft te veranderen om de praktijk te kunnen veranderen.^V Het is precies daarom dat de Nederlandse artsen en verpleegkundigen die bij de donatieprocedure betrokken zijn in grote meerderheid snakken naar een wetswijziging: zij vragen de nodige legitimatie voor een andere benadering van de nabestaanden. Pas daarmee zullen, zoals het Masterplan 2008 al had bedacht, de vele verbeteringen in de aanpak van het donatiegesprek die het plan voorstelde en die sinds 2008 inderdaad zijn ingevoerd, hun volle effect kunnen krijgen.

Prof. G.A. (Govert) den Hartogh is Emeritus hoogleraar Ethiek en haar geschiedenis aan de universiteit van Amsterdam.

Eindnoten

- 1) Kamerstuk 33 506. Behandeling eerste termijn op 11 februari 2016, beantwoording door de initiatiefnemer en de minister van VWS op 30 maart 2016.
 - 2) Mooi beschreven in M. Taels en W.F. van Raaij, *Eindrapport: Beslissystemen, beloningen en orgaandonatie*, Universiteit Tilburg (in opdracht van het ministerie van VWS), 2008.
 - 3) Zie daarover ook: Govert den Hartogh, 'Nabetrachting op een evaluatie' *Liberaal Reveil* vol. 47(2), 2006, pp. 97-102; Govert den Hartogh, 'Afscheid van de vrijblijvendheid. Beslissystemen voor orgaandonatie in ethisch perspectief', *Centrum voor Ethiek en Gezondheid*, 2008, § 16 (te downloaden via www.ceg.nl of www.rvz.net).
 - 4) Van Raaij was ook betrokken bij het onderzoek van Panteia in 2014. H. Faun, M. Hollander, e.a., 'Registratiesystemen voor orgaandonatie: maatschappelijk draagvlak en effectiviteit', *Panteia*, 2014.
 - 5) M. Taels en W.F. van Raaij, *Eindrapport: Beslissystemen, beloningen en orgaandonatie*, p. 14; L.S. Siminoff, N. Gordon, e.a., 'Factors influencing families' consent for donation of solid organs for transplantation' *JAMA* vol. 286(1), 2001, pp. 71-77.
- ^V Volgens Friele zou de reden om de wet te wijzigen inderdaad wegvallen als zou blijken dat de intensivisten bij het stellen van de donatievraag op eigen houtje de default al veranderd hebben?

KEUZEPLICHT BEDREIGT DE ZELFBESCHIKKING EN DE VRIJHEID

– Arno Rutte –

Het debat over orgaandonatie is zeer emotioneel: voor de vele mensen die op de wachtlijst voor een donororgaan staan is het al dan niet krijgen van dat orgaan essentieel voor een goede kwaliteit van leven. Vaak maakt dat orgaan het verschil tussen leven en dood. Het is daarom begrijpelijk dat het debat over orgaandonatie en het donorregistratiesysteem met emotie gevoerd wordt. Het blijft tegelijkertijd echter essentieel strikt naar de feiten te kijken en daarbij een zuivere afweging te maken. In die zuivere afweging spelen liberale principes een grote rol, naast de effectiviteit van de voorgestelde maatregelen.

Het Kamerlid Pia Dijkstra (D66) heeft een initiatiefwet ingediend om te komen tot een zogenaamd Actief Donorregistratiesysteem (ADR). In het voorgestelde systeem wordt iedereen die tot twee keer toe niet reageert op een brief van de overheid met het verzoek je keuze over orgaandonatie te laten registreren, automatisch als donor geregistreerd. Zoals ik in mijn bijdrage tijdens het debat over dit wetsvoorstel heb betoogd, vind ik dat de VVD niet in moet stemmen met dit systeem, omdat het strijdig is met het zelfbeschikkingsrecht en het twijfelachtig is of het aantal orgaandonoren daadwerkelijk zal toenemen.

Govert den Hartogh kan zich, gezien zijn reactie, niet in mijn argumentatie vinden. Hij geeft aan dat er van een inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht geen sprake is in het voorstel van D66. Het zou, zo herhaalt hij telkenmale, slechts gaan om een verandering van de default bij het niet maken van een keuze. Aangezien er volgens hem altijd sprake is van een default zou ik het wetsvoorstel als liberaal zelfs moeten omarmen, aangezien het mensen aanzet tot het maken van een keuze. Ik heb mij over de redenering van Den Hartogh verbaasd. Als liberaal kan ik mij er in ieder geval niet in vinden.

Eén van de fundamenteën van het liberalisme is het zelfbeschikkingsrecht. Dat zelfbeschikkingsrecht is in het bijzonder van belang als het over mijn eigen lichaam gaat en houdt niet op vlak voor of direct na mijn overlijden. Als ik zelf geen beslissing neem over wat er met mijn lichaam gebeurt, dan beslis-

sen degenen die het dichtst bij mij staan, mijn nabestaanden. Dat is niet slechts een default. Neem nou bijvoorbeeld de beslissing of ik na mijn dood begraven wil worden, gecremeerd wil worden of dat ik mijn lichaam ter beschikking van de wetenschap wil stellen. Die beslissing heb ik bij voorkeur zelf en ook bij leven kenbaar gemaakt. Maar we zouden het niet acceptabel vinden als de overheid die beslissing zou mogen nemen zodra ik nalaat die beslissing zelf bij leven te nemen, bijvoorbeeld om invulling te geven aan het grote maatschappelijke belang van voldoende lichamen ten behoeve van de wetenschap. Bij het zelfbeschikkingsrecht gaat de eigen keuze voor het algemene belang. Dat is een fundamenteel recht. Een recht dat een serieuze bescherming vraagt en dat zich niet laat vernauwen tot een eenvoudige discussie over het invullen van een default.

Er is nog een reden waarom het ADR niet slechts een wijziging van de default is, maar een forse ingreep in het zelfbeschikkingsrecht vormt. Bij het ADR wordt namens degene die niet kiest namelijk actief een keuze ingevuld. In dit geval de keuze ‘ja ik wil donor zijn’. Namens de overheid wordt daarmee actief mijn wil vastgelegd, terwijl ik mij niet expliciet over die wil heb uitgesproken. Volgens Den Hartogh is dat geen probleem. Niet alleen verengt hij de discussie tot de vraag welke default maatschappelijk gekozen wordt, ook vindt hij het invullen van een keuze als iemand niet actief gekozen heeft geen enkel probleem, aangezien iemand in vrijheid alsnog een andere keuze vast kan laten leggen.

In het consumentenrecht hebben we vast laten leggen dat de opt-out niet acceptabel is. Bedrijven mogen geen producten of diensten verkopen onder het adagium ‘dit product is van u, tenzij u zich er op beroept dat u dit product niet wilt’. Het is heel terecht dat deze wijze van verkopen verboden is. Voor het tot stand komen van de koop van een product is het van groot belang dat de kopende partij vooraf actief zijn wil heeft bepaald met betrekking tot de koop. Maar als we dat bij de aanschaf van producten en diensten al een leidend principe vinden, zou dat bij beslissingen over ons eigen lijf nog veel meer moeten gelden.

Met zijn betoog dat ook het huidige registratiesysteem al een default kent, namelijk 'mijn nabestaanden beslissen' slaat Den Hartogh de plank mis. Het huidige stelsel kent geen default. Het kent alleen de mogelijkheid om je keuze te laten registreren. Als iemand zich niet registreert, wordt er geen keuze vastgelegd. Terecht, want de keuze van degene die zich niet registreert is niet bekend en kan derhalve ook niet bij één van de categorieën ingevuld worden. Het systeem registreert alleen welke keuze iemand daadwerkelijk zelf heeft gemaakt en komt daarmee op het gebied van registratie tegemoet aan het zelfbeschikkingsrecht. De vraag van Den Hartogh waarom de VVD niet pleit voor het Japanse systeem, waarin 'nee' de default is, is daarmee beantwoord. Een 'nee' registreren als iemand niet reageert op de brieven van de overheid is immers evenveel in strijd met het zelfbeschikkingsrecht als automatisch een 'ja' registreren.

Daar waar de huidige registratie geen default kent, is er wel een medische praktijk waarin nabestaanden gevraagd worden te beslissen over orgaandonatie. Het is waar dat te weinig mensen beseffen dat die praktijk er bij niet-registratie alsnog toe kan leiden dat iemand donor wordt. Ik ben er daarom ook groot voorstander van om dit in de voorlichting over orgaantransplantatie veel duidelijker naar voren te brengen. Het zou mooi zijn als daardoor meer mensen aangespoord worden hun keuze met betrekking tot orgaandonatie, wat deze keuze ook is, te laten registreren.

Den Hartogh gaat slechts zeer summier in op het belangrijke recht om niet te kiezen. Dat heeft wellicht te maken met het feit dat hij aangeeft niet te weten waarom de overheid in het algemeen belang mensen niet zou mogen verplichten om een keuze te maken. Op dat punt verschillen wij fundamenteel van mening. Het niet maken van een keuze is een essentieel onderdeel van de zelfbeschikking in een vrije maatschappij. In ons land zie je dat bijvoorbeeld vertaald in het feit dat we een kiesrecht hebben en geen kiesplicht, terwijl met het kiezen toch grote maatschappelijke belangen gemoeid gaan. We zouden het onacceptabel vinden als voor mensen die niet gaan kiezen alsnog automatisch een keuze voor een partij wordt ingevuld omdat dat nou eenmaal de default is en de maatschappelijke belangen groot zijn. Denkt u zich eens in wat het effect zou zijn geweest op het gevoel van vrijheid en zelfbeschikking als bij het recente Oekraïnerferendum voor iedereen die niet gestemd had automatisch een 'ja' was ingevuld. Het recht om niet te kiezen is derhalve van

groot belang. Het mag niet terzijde worden geschoven omwille van grote maatschappelijke belangen. Dat zou een forse aantasting van de vrijheid betekenen en daarmee verstrekken gevolgen hebben voor onze vrije liberale samenleving.

Tot slot wil ik kort ingaan op de vraag of het voorgestelde wetsvoorstel daadwerkelijk tot meer organen zal leiden. Ik heb daar op basis van de onderzoeken die in Nederland zijn gedaan naar de effectiviteit van orgaandonatiesystemen zeer ernstige twijfels over. Steeds komt naar voren dat door de rol van de nabestaanden het aantal daadwerkelijke donaties waarschijnlijk niet toe zal nemen ten opzichte van het huidige systeem en dat daarmee dus ook geen eind komt aan de huidige wachtlijsten.¹

Een vergelijking met andere landen gaat niet op. Het initiatiefwetsvoorstel dat voorligt is uniek in Europa en de rest van de wereld. Nergens ter wereld worden mensen die zich niet registreren samengevoegd met de groep mensen die zich bewust met een 'ja' geregistreerd hebben. Neem bijvoorbeeld het veelgenoemde België. Dit land kent een zogeheten 'geen bezwaar systeem'. Belgen kunnen zich, net als in Nederland, expliciet als donor registreren of expliciet laten registreren dat zij dat niet willen. Als iemand overlijdt, als donor in aanmerking komt, en zich niet heeft geregistreerd met een ja of een nee, geldt in België de premisse dat iemand donor is, tenzij nabestaanden bezwaar maken. Nabestaanden krijgen dus net als in Nederland voorgelegd dat de overledene geen keuze heeft laten registreren, maar zij krijgen niet net zoals in Nederland te horen dat de keuze aan hen is. Ze krijgen te horen dat ze bezwaar moeten maken als zij willen dat de overledene geen donor wordt. Daar waar in België expliciet 'nee' en 'ja' wordt geregistreerd, zou het wetsvoorstel van D66 er in Nederland toe leiden dat er expliciet nee en een mengvorm van expliciet en impliciet ja wordt geregistreerd. In plaats van meer duidelijkheid over de keuze van de overledene worden nabestaanden geconfronteerd met minder duidelijkheid.

Orgaandonatie vindt in de praktijk alleen plaats als de nabestaanden daar mee instemmen. Als iemand zich bewust heeft geregistreerd als orgaandonor stemmen de nabestaanden in 95% van de gevallen in met donatie. Bij mensen die zich niet hebben geregistreerd daalt dat naar 40% vanwege de onduidelijkheid over de wens van de overledene. Bij de invoering van ADR verdwijnt het onderscheid tussen deze twee groepen en kunnen nabestaanden niet

meer zien of de overledene bewust voor orgaandonatie heeft gekozen. De onduidelijkheid voor nabestaanden neemt daardoor toe en het valt niet uit te sluiten dat daardoor het aantal instemmingen daalt in plaats van stijgt.

Een gevoelig onderwerp als orgaandonatie is niet geschikt voor experimenten. Zeker niet als je je beseft dat er na de introductie van het ADR geen weg terug mogelijk is: zodra de expliciet 'ja' registraties vermengd zijn met de impliciete 'ja's', is de expliciete 'ja' met al zijn voordelen definitief verdwenen.

Orgaandonatie is van enorm belang. Maar laten we de discussie over orgaandonatie niet verengen tot de vraag hoe we het registratiesysteem vormgeven. En laten we niet doen alsof een registratiesysteem slechts raakt aan de vraag welke default wordt ingevuld als iemand niet kiest. Het debat over systemen voor orgaandonatie raakt aan fundamentele waarden die essentieel zijn in onze vrije liberale maatschappij. ADR maakt naar mijn mening een forse inbreuk op

het recht op zelfbeschikking en het daarbij horende recht om niet te kiezen. Bovendien is de effectiviteit van de voorgestelde maatregel onzeker. Als liberaal blijf ik het voorstel daarom op principiële en inhoudelijke gronden afwijzen. Dat staat los van mijn niet aflatende inzet om andere wegen te vinden om de wachtlijsten te verkleinen, bijvoorbeeld met behulp van technische en communicatieve innovaties. Die aandacht mag nooit verslappen.

A.C.L. (Arno) Rutte is lid van de Tweede Kamer voor de VVD en woordvoerder curatieve zorg en cultuur.

Eindnoten

- 1) Zie hiervoor: Coppen R. et al, 'The potential of legislation on organ donation to increase the supply of donor organs', *Health Policy* vol. 98, 2010, pp. 164-170; Coördinatiegroep Orgaandonatie, *Masterplan Orgaandonatie, de vrijblijvendheid voorbij*, 11 juni 2008; H.M.F. Faun, M.L. Hollander, e.a., 'Registratiesystemen voor orgaandonatie, maatschappelijk draagvlak en effectiviteit', *Panteia*, 29 september 2014.

– Paul Haseloo –

Het debat dat is opgelaaid rond TTIP wekt het beeld op dat liberalen in een spagaat gedwongen worden tussen politiek en economie. De vraag is echter of dit terecht is. Paul Haseloo gaat in dit artikel in op de vraag of het TTIP-verdrag leidt tot een keuze tussen democratische controle of concurrerend zijn op de mondiale economie.

Het *Transatlantic Trade and Investment Partnership* (TTIP) leidt tot veel discussie in Nederland. Het feit dat de inhoud van het verdrag nog niet uitonderhandeld is en de voorlopige inhoud nog niet officieel bekendgemaakt, draagt bij aan de publieke ophef en het onbegrip ten opzichte van deze handelsovereenkomst.^A Deze ophef richt zich niet puur op de gevolgen voor economische groei of andere indicatoren waar economen en politici graag mee schermen, maar ook op de legitimiteit van een dergelijk verdrag. De discussie lijkt zich op momenten losgeweekt te hebben van wat er ook daadwerkelijk in het verdrag zal staan, het is een discussie over handelsliberalisatie en supranationale besluitvorming, waarbij TTIP als instrument fungeert.

De daadwerkelijke economische consequenties van het handelsverdrag zijn hierdoor minder interessant en daarmee ook niet de focus van het artikel. Dit artikel zal de discussie rond TTIP benaderen vanuit de Internationale Politieke Economie (IPE). IPE houdt zich bezig met de wisselwerking tussen economie en politiek op mondiaal niveau, met een sterke focus op macht en machtsverhoudingen.^B

Vanuit dit perspectief zal gekeken worden naar zowel de economische als de politieke achtergrond van TTIP. Ten eerste zal de recente trend naar dit soort mega-regionale handelsovereenkomsten uiteengezet worden. Het investeringsdeel van het verdrag zal buiten beschouwing worden gelaten. Vervolgens zal er betoogd worden hoe handelsverdragen als TTIP uiteindelijk bij kunnen dragen aan een liberaal systeem van mondiale vrijhandel. Daarna zal in het tweede deel van het artikel vanuit liberaal perspectief worden stilgestaan bij de legitimiteit van dit handelsverdrag. Door bij deze twee punten stil te staan kan uiteindelijk gekeken worden of TTIP echt

tot een keuze leidt tussen economische vrijheid en democratische controle.

Impasse in de Doha-ronde

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond de wens tot het faciliteren van handel tussen landen en werd in 1947 de *General Agreement on Tariffs and Trade* (GATT) in het leven geroepen. Deze wens tot internationale handel week sterk af van het beleid in de jaren 1930, dat gekenmerkt werd door protectionisme. In verschillende onderhandelingsronden door de jaren heen werden invoerheffingen verlaagd en breidde het aantal deelnemende staten uit. Tijdens de Uruguay-ronde werd in 1995 vanuit de GATT de *World Trade Organization* (WTO) opgericht. Deze formele internationale organisatie ziet toe op de internationale handel en is het orgaan dat aan geschillenbeslechting doet wanneer staten er onderling niet uitkomen. Momenteel zijn er 162 staten lid van de WTO. In 2001 is de laatste onderhandelingsronde begonnen, de Doha-ronde. Deze onderhandelingsronde wordt 'een van de meest teleurstellende ondernemingen in de geschiedenis van het multilaterale handelssysteem' genoemd omdat ze zich momenteel nog steeds in een impasse bevindt.¹ Hierdoor laten nieuwe afspraken over mondiale handelsliberalisatie al enige tijd op zich wachten.

De patstelling in de Doha-ronde viel samen met een toename in 'mega-regionale' handelsovereenkomsten, een soort preferentiële handelsovereenkomsten die zich, binnen de kaders van de WTO, richten op een handelsliberalisatie van goederen en diensten.² Deze vorm van regulering wijkt af van het gebruikelijke WTO-model omdat de bedongen liberalisatie niet voor alle andere WTO-leden geldt. Vooral de Verenigde Staten hebben hun economische betrekkingen meer gericht op deze mega-regionale handelsovereenkomsten met TTIP en het *Trans-Pacific Partnership* (TPP).³ ^C Deze enorme regionale

A Ten tijde van het schrijven van dit artikel (mei 2016).

B Definitie van Jeffrey Frieden en David Lake. Origineel: '[...] the interplay of economics and politics in the world arena.' Uit: Mark Blyth, *Routledge Handbook Of International Political Economy (IPE)*, Londen, 2009, p. 12.

C Het TTP-verdrag wordt onderhandeld tussen twaalf landen in het Pacifisch gebied.

overeenkomsten zijn een alternatief voor de multilaterale Doha-onderhandelingen, waar momenteel nog geen overeenkomst in zicht is. Kenmerkend aan deze nieuwe vorm van overeenkomsten is dat ze niet enkel tarifaire belemmeringen adresseren, maar zich ook richten op non-tarifaire handelsbelemmeringen.⁴

Handelsbarrières

Handelsbelemmeringen kunnen verschillende vormen aannemen. De meest duidelijke is de tarifaire handelsbarrière, een importheffing die wordt opgelegd en zo de kosten van export naar een land verhoogt. Het tegengaan van deze vorm van handelsbarrières vormde de kern van de WTO-onderhandelingsrondes. Non-tarifaire handelsbelemmeringen vormen een barrière middels andere wegen, bijvoorbeeld door het instellen van quota, productstandaarden, reguleringen en normen. Een voorbeeld van zo'n handelsbelemmering is de EU-bepaling dat de verkoop van stofzuigers met een vermogen van meer dan 1600 watt verboden is.⁵ Dit werpt een barrière op voor buitenlandse producenten om een bepaald product te verkopen.

Binnen de Europese Unie zijn non-tarifaire handelsbelemmeringen in principe verboden.⁶ Lidstaten hebben echter de mogelijkheid om in bepaalde gevallen toch reguleringen of standaarden in te stellen die als non-tarifaire handelsbelemmering kunnen dienen, wanneer bijvoorbeeld de nationale gezondheid of veiligheid in het geding komt.⁷ Hier zijn echter strenge voorwaarden aan verbonden. Het moet bijvoorbeeld non-discriminatoir zijn en enkel ten doel hebben om het negatieve externe effect aan te pakken dat gebruikt wordt om de handelsbelemmering in te stellen, het mag dus niet enkel dienen als bescherming van de eigen markt. Het Hof van Justitie van de Europese Unie is bevoegd om te oordelen wanneer er onenigheid is over de toepassing van deze wetten. Mede door jurisprudentie van dit orgaan is er door de jaren heen een goed functionerende interne markt ontstaan.

Het is echter niet gezegd dat in de uiteindelijke verdragtekst van TTIP dezelfde principes doorklinken. Door het multi-regionaal karakter van TTIP moet er een integratie komen tussen de Amerikaanse en de Europese markt. Omdat dit nu twee verschillende markten zijn, zal een compromis onvermijdelijk verliezers kennen. Er is met name vrees dat men in bepaalde gevallen geen non-tarifaire belemmeringen meer in kan stellen (een verbod op *fracking*, bijvoorbeeld) en voor de wijze waarop arbitrage bij onenigheden plaats zal vinden (het ISDS-systeem met bedrijfsinmenging in plaats van een Hof van Justitie).

Ook productstandaarden in Washington en in Brussel verschillen op bepaalde gebieden enorm en compromissen zullen ook op dit gebied verliezers kennen. Wat hier uiteindelijk mee zal gebeuren zal uit de definitieve verdragstekst moeten blijken.

Het karakter van TTIP als mega-regionale handelsovereenkomst verschilt dus van andere handelsovereenkomsten doordat ook non-tarifaire handelsbelemmeringen meegenomen worden in het verdrag. Dit zorgt ervoor dat bepaalde besluitvormingsmacht die nu bij de lidstaat of de EU is, overgedragen wordt aan het TTIP-verdrag. Tegelijkertijd is deze nieuwe vorm van economische betrekkingen kenmerkend voor de periode na de impasse in de Doha-ronde. In plaats van multilaterale handelsverdragen worden er preferentiële, bilaterale handelsverdragen gesloten. Op het eerste gezicht lijkt dit de weg naar mondiale vrijhandel te belemmeren, maar er is een stroming die juist compleet het tegenovergestelde beargunteerd.

Van TTIP naar vrijhandel

Hoewel het woord 'vrijhandelsverdrag' anders doet vermoeden, leidt het afsluiten van preferentiële vrijhandelsakkoorden op mega-regionaal niveau in eerste instantie tot uitsluiting van de landen die geen deel uitmaken van het verdrag. Dit zijn bijvoorbeeld kleine landen zonder marktmacht⁸ en de *least developed countries* (LDCs).⁹ Het verdrag zal grote implicaties hebben voor de voordelen die dit soort landen momenteel onder de WTO hebben en de vrees is dat deze trend de mogelijkheid tot groei in deze landen zal remmen.¹⁰ De 'vrijhandel' waar de verdragen aan refereren is beperkt tot de deelnemende staten en lijkt dus een stap weg van de multilaterale 'vrijhandel' waar de WTO naar streeft en waar LDCs een speciale positie hebben. Desalniettemin zijn er academici die stellen dat de trend tot meer onderlinge handelsverdragen juist leidt tot méér vrijhandel.

Open regionalism is de theorie die rust op de veronderstelling dat regionale overeenkomsten als bouwstenen fungeren voor mondiale liberalisering in plaats van als struikelblokken.¹⁰ Deze denkwijze is terug te vinden in de Amerikaanse mega-regionale handelsdiplomatie. Daniel Hamilton schrijft over een strategie van *competitive liberalisation*, waarbij het idee is dat vrijhandelsverdragen met bepaalde

D De WTO kent bijvoorbeeld het *Most Favoured Nation* principe, waarbij je speciale overeenkomsten met één partner ook voor alle andere lidstaten moet laten gelden. LDCs hebben binnen de WTO een speciale positie en krijgen hierdoor technische assistentie, meer tijd om aan de verplichtingen te voldoen, betere voorwaarden en provisies waarbij LDCs bevoordeeld worden ten opzichte van ontwikkelde landen.

landen andere landen motiveren om ook aan handelsliberalisatie te doen, waardoor op mondiaal niveau de handelsbelemmeringen afnemen.¹¹ Richard Baldwin stelt, in lijn met de theorie van *open regionalism*, dat de volgende stap naar mondiale vrijhandel een multilateralisatie is van het bestaande regionalisme waarbij de WTO een faciliterende rol zal moeten spelen.¹² Er is uiteraard kritiek op deze visie op regionalisatie, academici wijzen op de positie van niet-leden, het gevaar dat er dankzij regionalisatie geen aandacht meer is voor multilaterale overeenkomsten en de ongelijke ontwikkeling van regulerende structuren.¹³ Desondanks leidt de impasse in de Doha-ronde ertoe dat er een toename is in regionale overeenkomsten. Vanuit de theorie van het *open regionalism* gezien hoeft deze ontwikkeling geen stap weg van multilateralisme te zijn, maar kan het gezien worden als een opstap naar een toekomst van mondiale handelsliberalisatie.

Vanuit economisch perspectief bekeken zou deze gang naar handelsliberalisering voor liberalen een positieve ontwikkeling moeten zijn.¹⁴ Al vanaf Adam Smith in *The Wealth of Nations* pleiten liberale denkers vóór vrijhandel.¹⁵ Dit heeft een economische en een ideologische basis. Economisch gezien is het argument, kort gesteld, dat landen niet alles zelf moeten willen doen maar zich moeten richten op die sectoren waar ze een comparatief voordeel hebben. Zo kunnen ze zich specialiseren in waar ze goed in zijn en handelen met andere landen, die een comparatief voordeel hebben op andere gebieden. Door deze vrijhandel is uiteindelijk iedereen beter af, het instellen van barrières beperkt dit voordeel. Vanuit ideologisch perspectief staan twee concepten centraal in het liberalisme: individuele vrijheid en privaat eigendom van productiemiddelen. De marktconomie wordt gefaciliteerd door individuen die op basis van (keuze)vrijheid en eigen initiatief opereren. Dit principe leidt tot concurrentie en innovatie en heeft geleid tot een enorme welvaartsverhoging. Inmenging van een overheid breekt in op deze concepten en moet daarom zo beperkt mogelijk blijven. Handelsbelemmeringen leiden tot nadelen voor velen en geconcentreerde voordelen voor de enkelen die baat hebben bij de belemmeringen. Door het beschermen van de thuishmarkt wordt de keuzevrijheid van het individu aangetast en beïnvloedt de overheid de markt.

¹¹ In *The Wealth of Nations* bepleit Adam Smith dat handelsbarrières wél gelegitimeerd zijn wanneer dit, bijvoorbeeld, noodzakelijk is voor de nationale veiligheid.

Hoewel elk handelsverdrag winnaars en verliezers kent, zal Nederland als exportland vooral baat hebben bij intensievere handelsbetrekkingen. Anderzijds draait het liberalisme om meer dan de economie en kan men vanuit liberaal perspectief vraagtekens plaatsen bij de politieke implicaties van deze mega-regionale overeenkomsten.

Supranationalisme

De basis van de internationale rechtsorde is het rechtsprincipe *pacta sunt servanda*, een staat is gebonden aan de afspraken die hij gemaakt heeft. Wanneer een verdrag getekend wordt dat bevoegdheden overdraagt aan een internationale organisatie of een regulerend orgaan, hebben staten zich hier aan te houden. Dit is een vorm van supranationalisme, besluitvorming die boven de staat plaatsvindt, maar waar staten aan gebonden zijn.

Vanuit het liberalisme bekeken is het goed om te weten wie er de macht heeft. Liberalisme in de Internationale Betrekkingen beschouwt de staat als het principiële orgaan binnen het internationale systeem. Supranationale besluitvorming kan dus beschouwd worden als een intergouvernementeel proces, waar staten soevereiniteit delegeren aan een supranationaal orgaan, maar uiteindelijk zelf *in control* zijn. Dit kan bijvoorbeeld om handhaving te verzekeren, zodat gemeenschappelijke doelen bereikt kunnen worden.¹⁵ Aan de andere kant kan supranationalisme beschouwd worden als een vorm van federalisme, waarbij uiteindelijk het nieuwe orgaan *in control* is en de staten zich hier naar zullen moeten schikken. In het laatste geval kunnen liberalen zich afvragen in hoeverre een dergelijke constructie legitiem is.

Legitimiteit

Liberalen stellen dat de staat haar legitimiteit dankt aan een 'sociaal contract' dat er met haar inwoners is gesloten. Dit grijpt terug op denkers als Hobbes en Rousseau en stelt, kort door de bocht, dat individuen een deel van hun vrijheid inleveren zodat de staat kan voorzien in ieders veiligheid. De mate waarin de staat macht uit mag oefenen over de inwoners is voor liberalen onderwerp van debat, maar in de kern is deze sociale contracttheorie de basis van legitimiteit waarop de staat zich in het internationale systeem kan bewegen. De vraag is echter of de staat daarmee ook gelegitimeerd is om namens zijn inwoners deze macht over te dragen aan een supranationaal orgaan zoals de Europese Unie en in het verlengde hiervan of de Europese Unie deze macht over zou mogen dragen aan TTIP.

Er is binnen de IPE een groot academisch debat over de legitimiteit van supranationale besluitvorming. In brede zin wordt er onderscheid gemaakt worden tussen inputlegitimiteit (legitimiteit wordt bepaald op basis het proces om tot een besluit te komen) en outputlegitimiteit (legitimiteit wordt beoordeeld op basis van de resultaten van het besluit).¹⁶ Legitimiteit kan getoetst worden op verschillende wijzen. In dit artikel wordt, gebaseerd op literatuur binnen de IPE, gekeken naar democratische controle, verantwoording, representatie, participatie en transparantie.¹⁷ Stakeholders moeten betrokken worden bij het proces en hun input kunnen leveren op basis van betrouwbare en relevante informatie, ook moet er een vorm van democratische controle en verantwoording plaatsvinden zodat er kan worden toegezien op naleving van de supranationale besluiten. Het uitgangspunt is dat deze concepten terug te vinden zouden moeten zijn in een liberale, legitieme structuur.

Mega-regionale handelsovereenkomsten, TTIP in het bijzonder, worden verweten ernstige gebreken te hebben op het gebied van deze concepten. Als deze kritiek gefundeerd zou zijn, zou dit ernstige consequenties hebben voor de vermeende legitimiteit van een dergelijk verdrag vanuit liberaal perspectief.

TTIP en legitimiteit

Hoe verhoudt TTIP zich tot de punten die hierboven zijn beschreven? Omdat de inhoud en uitkomsten van het verdrag momenteel niet beschikbaar zijn, is het moeilijk iets te concluderen over de legitimiteit van het verdrag. Informatie over de uitkomsten van het verdrag zou ontleend kunnen worden aan de onderhandelingsteksten die zijn uitgelekt, of aan artikelen in de media betreffende de inhoud van het verdrag. Deze onderhandelingsteksten hebben tot een golf van kritiek geleid, maar omdat het voorlopige versies betreffen kunnen hier geen conclusies aan verbonden worden aangezien dit voorbarig zou zijn. Wel kan worden beargumenteerd dat het verdrag voor liberalen legitiem zou zijn omdat het, zoals hierboven betoogd, de best beschikbare route is naar verdere handelsliberalisatie. Dit zou betekenen dat de uitkomst van het verdrag (liberalisatie van internationale handel) tot een zekere outputlegitimiteit leidt. Uiteindelijk kan outputlegitimiteit enkel afgewogen worden na bekendmaking van het uiteindelijke verdrag, pas dan kan gekeken worden naar de economische en de politieke consequenties die het verdrag zal hebben. Het zou de uiteindelijke legitimiteit van het verdrag ten goede komen wanneer hier in het verdrag ook aandacht voor is. Dit

kan bijvoorbeeld gedaan worden door bepalingen op te nemen waardoor het verdrag binnen bepaalde kaders gewijzigd kan worden.

De inputlegitimiteit van het TTIP-verdrag zal ook moeten blijken uit de uiteindelijke verdragstekst, maar is momenteel de focus van veel kritiek. Op haar website adresseert de Europese Commissie een groot deel van deze legitimiteitswaarden, waarbij ze al deels tegemoet komt aan de punten verantwoording en transparantie.¹⁸ De Commissie schrijft zelf: "Throughout the process, we have been doing more to spread information about TTIP and involve everyone with a stake than any other trade talks in the EU's 60-year history."¹⁹ Aan de andere kant leiden de geheime onderhandelingsronden tot veel speculatie en frustratie, hetgeen het gevolg is van een gebrek aan transparantie. Op het gebied van participatie kan door het EU-systeem van consultatie iedereen tegenover de Commissie haar input leveren op het verdrag.²⁰ Ook is de Commissie gemandateerd door de 28 lidstaten en legt zij wekelijks verantwoording af aan deze lidstaten. Democratische controle zou bij het Europees Parlement en tijdens ratificatie in de parlementen plaatsvinden.

Uit de informatie van de Europese Commissie blijkt dat de EU wel degelijk bezig is met vraagstukken die de legitimiteit van TTIP raken.²¹ Omdat de exacte inhoud van het verdrag niet bekend is, kan daar niet op getoetst worden. Desalniettemin is het feit dat de Commissie meer doet aan informatievoorziening bij TTIP dan bij andere handelsonderhandelingen geen bewijs dat het voldoende is. De besluitvormers zouden democratische controle, verantwoording, representatie, participatie en transparantie moeten integreren in het uiteindelijke verdrag. Dit is tevens van belang om voor dit soort mega-regionale handelsovereenkomsten draagvlak en legitimiteit te waarborgen.

Vanuit het liberalisme bezien zou het proces tot nu toe een legitiem proces zijn, mits men veronderstelt dat de Europese Unie bevoegd is om nationale soevereiniteit over te dragen. Input- en outputsoevereiniteit moeten samen bekeken worden en uiteindelijk zou er rekening gehouden moeten worden met beide concepten. Het legitimiteitsvraagstuk met betrekking tot TTIP hangt erg sterk samen met de perceptie ten opzichte van de Europese Unie, omdat de EU namens de 28 lidstaten de onderhandelingen voert. Of deze veronderstelling geheel terecht is, is onder liberalen nog steeds geen uitgemaakte zaak. Hoewel juridisch gezien correct, kan men vraagtekens zetten bij de legitimiteit van de Europese Unie en vervolgens bij de legitimiteit van verdragen die door de

EU gesloten worden. In dit artikel wordt uitgegaan van het feit dat de EU gelegitimeerd is om verdragen te sluiten op basis van de EU-wetgeving die door lidstaten democratisch is aangenomen, de wenselijkheid hiervan is buiten beschouwing gelaten.

Conclusie

Het is een hardnekkig vooroordeel dat liberalen zich enkel bezighouden met het belang van de economie. Democratische controle en politieke vrijheid zijn inherent aan een liberaal wereldbeeld. Het debat dat is opgelaaid rond TTIP wekt het beeld op dat liberalen in een spagaat gedwongen worden tussen politiek en economie. De vraag is echter of dit terecht is. Leidt het TTIP-verdrag tot een keuze tussen democratische controle of concurrerend zijn op de mondiale economie?

Met de impasse in de Doha-ronde is er weinig perspectief voor intensivering van het multilateraal wereldhandelsstelsel. Mega-regionale handelsovereenkomsten binnen het WTO-raamwerk zijn hierdoor het beste alternatief die uiteindelijk tot een mondiale liberalisatie zouden kunnen leiden. TTIP past in deze traditie en is voor liberalen een wenselijke ontwikkeling, mits de legitimiteit op liberale wijze gewaarborgd wordt. Hierover is momenteel weinig te zeggen, want de inhoud en de toekomst van het verdrag zijn nog onzeker.^F Het onderhandelingsproces om tot het verdrag te komen vindt echter op een legitieme wijze plaats, hetgeen laat zien dat supranationale besluitvorming niet per definitie de democratische controle teniet doet. Of dit ook geldt voor het uiteindelijke verdrag zal nog moeten blijken.

Om een echt liberaal systeem van mondiale vrijhandel te bewerkstelligen moet er op mondiaal niveau worden samengewerkt aan het weghalen van handelsbelemmeringen. Mega-regionale handelsovereenkomsten zijn een verdere stap in dit proces naar een liberale wereld economie. Het TTIP-verdrag is daarmee in essentie een goede zet voor liberalen in Nederland, maar men moet aandacht blijven houden voor de effecten die het kan hebben op onze democratische waarden.

P.T.R. (Paul) Haseloo, masterstudent Internationale Politieke Economie aan de Rijksuniversiteit Groningen, is sinds zijn zestiende actief lid van de VVD. Naast zijn politieke activiteiten op provinciaal en lokaal niveau houdt hij zich binnen zijn opleiding bezig

^F Te meer door de weinig enthousiaste uitlatingen over het verdrag door EU-regeringsleiders en Amerikaanse presidentskandidaten.

met mondialisering vanuit liberaal perspectief. In de zomer van 2015 heeft hij deelgenomen aan de zomerschool van de TeldersStichting. Dit artikel is geschreven op persoonlijke titel.

Eindnoten

- 1) Jeffrey A. Frieden, *After The Fall*, Geneve, 2012, p. 21.
- 2) Christopher Frey, 'Mega-Regional Trade Agreements and Post-2015 Climate Protection: Bridging The Gap', *Journal for European Environmental & Planning Law* vol. 12(3-4), 2015, p. 265.
- 3) Daniel S. Hamilton, 'America's Mega-Regional Trade Diplomacy: Comparing TPP and TTIP', *The International Spectator* vol. 49(1), 2014, p. 81.
- 4) *Ibidem*, p. 84.
- 5) 'Verordening (EU) Nr. 666/2013 van de Commissie', *Eur-Lex.Europa.Eu*, geraadpleegd op 28 mei, 2016.
- 6) Artikel 34 en 35 van de 'Geconsolideerde Versie Van Het Verdrag Betreffende De Werking Van De Europese Unie', *Eur-Lex.Europa.Eu*, geraadpleegd op 28 mei, 2016.
- 7) *Ibidem*, art. 36.
- 8) Bernard Hoekman, 'Sustaining Multilateral Trade Cooperation In A Multipolar World Economy', *Rev Int Organ* vol. 9(2), 2014, p. 243.
- 9) Amitendu Palit, 'Mega-RTAs And LDCs: Trade Is Not For The Poor', *Geoforum* vol. 58, 2015, p. 24.
- 10) C. Fred Bergsten, 'Open Regionalism', *The World Economy* vol. 20(5), 199, p. 545.
- 11) Hamilton, p. 84.
- 12) Richard E. Baldwin, 'Multilateralising Regionalism: Spaghetti Bowls As Building Blocs On The Path To Global Free Trade', *The World Economy*, vol. 29(11), 2006, p. 1451.
- 13) Tom Moylan, 'Is Regionalism A Threat To Trade Liberalization?', *E-International Relations*, geraadpleegd op 22 mei 2016, <http://www.e-ir.info/2013/04/10/is-regionalism-a-threat-to-trade-liberalization/>.
- 14) Auke Leen heeft in het *Liberaal Reveil* en andere platformen enkele uitstekende artikelen geschreven over dit onderwerp: <http://www.law.leidenuniv.nl/org/fisceco/economie/medewerkerseconomie/leen.html>.
- 15) Eric Shiraev en Vladislav Zubok, *International Relations, 2nd ed.*, New York, 2015, p. 201.
- 16) Daniel Mügge, 'Limits Of Legitimacy And The Primacy Of Politics In Financial Governance', *Review of International Political Economy* vol. 18(1), 2011.
- 17) Zie Claire Cutler, 'Location "Authority" In the Global Political Economy', *Int Studies* vol. 43(1), 1999 en Tony Porter en Karsten Ronit, *The Challenges Of Global Business Authority*, Albany, 2010.
- 18) 'Transatlantic Trade And Investment Partnership (TTIP), - Trade - European Commission', *Ec.Europa.Eu*, geraadpleegd op 28 mei, 2016, <http://ec.europa.eu/trade/policy/in-focus/ttip/>.

- 19) 'Questions And Answers (TTIP), - Trade - European Commission', Ec.Europa.Eu, geraadpleegd op 28 mei, 2016, <http://ec.europa.eu/trade/policy/in-focus/ttip/about-ttip/questions-and-answers/>.
- 20) 'Have Your Say - TTIP - Trade - European Commission', Ec.Europa.Eu, geraadpleegd op 28 mei, 2016, <http://ec.europa.eu/trade/policy/in-focus/ttip/have-your-say/>.
- 21) Deze informatie is beschikbaar op de website van de Europese Commissie.

DE RELEVANTIE VAN HET GEDACHTEGOED VAN JOHN MAYNARD KEYNES IN ONZE TIJD

– Martin Fase –

John Maynard Keynes speelt nog steeds een voorname rol in het huidige economische debat en beleid. In dit artikel schenkt Martin Fase aandacht aan het leven van Keynes en gaat in op de rol die hij heeft gespeeld voor het liberale gedachtegoed. Is zijn betekenis niet veel algemener dan de enigszins beladen partijpolitieke aanduiding keynesiaans suggereert?

Inleiding

Er zijn altijd mensen geweest die de geschiedenis ingrijpend hebben beïnvloed door er met hun werk en denken richting aan te geven. Voorbeelden zijn Adam Smith, Karl Marx, Albert Einstein of Winston Churchill. Ook het werk van de land- en tijdgenoot van Churchill, John Maynard Keynes, is een voorbeeld. Deze is zonder twijfel de invloedrijkste econoom geweest van de eerste helft van de twintigste eeuw. Bij zijn overlijden in april 1946 kenschetste de liberale Amsterdamse hoogleraar P. Hennipman – hij maakte vele jaren deel uit van het curatorium van de Teldersstichting – in *Vrij Nederland* Keynes' werk als een treffend voorbeeld van de nauwe verbondenheid van de economie met de vragen en noden van de dag. Uitgangspunt van zijn denken was volgens dit *in memoriam* het zoeken naar oplossingen voor dringende actuele vraagstukken en niet zozeer het ontwarren van theoretische moeilijkheden. Tezelfdertijd herdacht Hennipmans collega, de liberale Leidse hoogleraar P.B. Kreukniet, in *De Economist* Keynes met de woorden: 'Een groot man heeft zijn rust gevonden, groot als beoefenaar der economische wetenschap, als staatsdienaar en in zijn geheelen levensstijl.'

Dit artikel gaat over deze in zijn denken en doen liberale econoom wiens invloed nog steeds aanwezig is in het praktische beleid en intellectueel discours. Uitgangspunt van mijn opstel zijn de vier voornaamste biografieën die in de loop der jaren over Keynes zijn verschenen. Hij was, om met R.L. Heilbroner (1955) te spreken, een filosoof van het dagelijks brood in de zieke wereld van de jaren dertig in de vorige eeuw. Volgens een bewonderaar van hem en tevens zijn eerste biograaf, Roy Harrod (1951), was hij ook iemand die meer dan wie ook heeft bijgedragen aan het winnen van de Tweede Wereldoorlog. Of deze bewering overeenkomstig de histo-

rische waarheid is, blijft hier in het midden. Vast staat echter dat Keynes uitnemend getalenteerd en buitengewoon veelzijdig was met een gedachtegoed dat van wezenlijk belang is gebleken voor de economische en politieke stabiliteit in de wereld.

Mijn centrale vraag is wat hij nu nog te zeggen heeft over de telkens bij herhaling optredende economische crises van het laatste decennium in de Europese Unie en de wereld. Kortom, of zijn betekenis niet veel algemener is dan de enigszins beladen partijpolitieke aanduiding keynesiaans suggereert. En of met die typering de tegenstelling met het gedachtegoed van de icoon van het economisch liberalisme F.A. Hayek (1899-1992) niet overmatig is uitgegroot. Beiden, Keynes en de wat jongere Hayek, hadden namelijk ondanks opmerkelijke verschillen in hun economische analyses, heel veel gemeenschappelijks in hun maatschappijbeschouwing en politieke filosofie. Op de keper beschouwd stonden zij sympathiek tegenover elkaar, wat ook blijkt uit hun levensverhalen en briefwisseling aan het einde van Keynes' leven.

Het gedachtegoed van Keynes biografisch bezien

Over Keynes zijn de afgelopen 65 jaar vele biografieën geschreven, de een belangrijker dan de ander, maar allemaal belichten zij ook andere facetten uit zijn veelzijdig leven en denken. Elk van deze biografieën verdient bijzondere aandacht door haar eigen stijl en benadering. Alle bezien zij hun held in het licht van de bijzondere omstandigheden van zijn tijd. Deze vier levensbeschrijvingen zijn het uitgangspunt van dit artikel dat de betekenis van Keynes voor de huidige samenleving wil schetsen. Het oudste levensverhaal van Keynes stamt uit 1951 en werd geschreven door de econoom Harrod. Deze levensbeschrijving gold lange tijd als de meest gezaghebbende bron over Keynes waarvan elke econoom kennis genomen moest hebben; al mag worden be-

twijfeld of dat daadwerkelijk zo was. Het is een goed geschreven boek met sympathieke autobiografische trekken van de auteur zelf, maar nu, bijna 65 jaar na verschijnen, doet het wat verouderd aan. Onze huidige kennis is immers groter geworden door ontsluiting van archieven, terwijl thans ook minder verbloemde details uit het privé leven van de beschreven held worden verteld dan in Harrods tijd gebruikelijk was. De biografie van de econoom Harrod heeft echter wel de charme van wetenschap uit de eerste hand.

De tweede levensbeschrijving die hier aandacht krijgt is van de historicus D.E. Moggridge (1992) en is veel zakelijker van toon. Moggridge kon voor zijn boek met vrucht gebruik maken van nieuw beschikbaar gekomen officiële en privé-documenten. Dit boek brengt Keynes en zijn tijd volmaakt in kaart. De derde is het driedelige levensverhaal door Robert Skidelsky (1983; 1992; 2000), dat sinds Moggridge in zekere zin als mosterd na de maaltijd kwam. De drie delen van Skidelsky verschenen achtereenvolgens met tussenpozen van telkens bijna tien jaar en tellen bij elkaar nagenoeg 1800 bladzijden. De vertelling in deze trilogie is boeiend. Wel zullen sommige lezers wellicht Skidelsky's overmaat aan detail soms een beetje vermoeiend vinden.

Hoogstwaarschijnlijk zijn deze drie delen tezamen de standaardbiografie van Keynes waaraan weinig nieuws valt toe te voegen. Desondanks verscheen er kortgeleden nog een sympathieke en korte aanvulling door Gilles Dostaler (2014). In dit biografisch terzijde, borduurt deze Franse auteur voort op Keynes' essay uit 1930 over de economische kansen van onze kleinkinderen. Voor hen zag Keynes een toekomst van overvloed waar de noodzaak van werken plaats zou maken voor ongekende mogelijkheden voor vorming en ontspanning. Naar strekking was Keynes daarmee in zekere zin een voorloper van Robert Galbraith (1961) die eveneens een economie van overvloed in beeld bracht. Evenals Dostaler kwam ook Skidelsky (2009) zelf na zijn indrukwekkende biografie van Keynes terug op zijn held. Hij beschouwt daarin Keynes' lange termijn economische visie tegen de achtergrond van de wereldwijde economische en financiële crisis die in 2008 onverwacht uitbrak.

Onder het motto dat een biografie van Keynes zonder economie met bijzondere details lijkt op Hamlet zonder de prins, verscheen recentelijk nog een vierde levensbeschrijving en wel door de Britse historicus Richard Davenport-Hines (2015). De strekking van dat boeiende boek is dat Keynes vooral voortleeft als een universeel intellectueel die

veel meer was dan alleen een econoom en geleerde. Deze veelzijdigheid demonstreert Davenport-Hines door zijn keuze van de titels voor de zeven hoofdstukken in dit levensverhaal. Deze zijn achtereenvolgens Keynes als altruïst, wonderkind, ambtenaar, publieke persoonlijkheid, minnaar, connaisseur en diplomaat. Onder de paraplu van deze trefzekere typeringen verschaft Davenport-Hines vele interessante wetenswaardigheden over een aantal aspecten van Keynes' leven waarvan tot dusver nauwelijks wat bekend was. En ook dat is lezenswaardig en maakt het profiel van hem nog scherper dan in de drie hierboven genoemde levensbeschrijvingen wordt getoond. Opvallend is dat dit boek anders dan de drie andere biografieën zwijgt over Hayek.

De in deze bijdrage vermelde vier biografieën geven ten volle steun aan Hennipmans zienswijze uit 1946. Keynes is ongetwijfeld de bij het grote publiek bekendste econoom wiens invloed groot is geweest op het economisch doen en laten in het beleid. Opvallend daarbij is de tegenstelling en overeenkomst op het terrein van de politieke economie met de ruim vijftien jaar jongere Hayek. In 1974 ontving deze overigens de Nobelprijs economie voor zijn werk over politieke economie en economische orde waarin Keynes ook aandacht kreeg. In de jaren 1930 bijvoorbeeld, debatteerde Keynes uitgebreid met hem over de ontstaanswijze van conjuncturele neergang en het gevaar van overheidsingrijpen waarbij Hayek anders dan Keynes in het bijzonder aandacht vroeg voor monetaire oorzaken. Later schreef Keynes aan Hayek met veel instemming over zijn zienswijze in diens *The road to serfdom* uit 1944 en deelde hij diens beduchtheid voor een overmaat aan staatsinvloed. De invloed van de denkbeelden van beiden duurt nog steeds voort. Paradoxaal genoeg vervallen de volgelingen van Hayek en diens Oostenrijkse voorgangers soms in een soort economisch nihilisme met Keynes' constructief interventionisme met oog voor de gevaren daarvan als kop van jut. Hierbij wordt vaak vergeten dat de Britten een lange democratische traditie bezitten.

De hier beschouwde vier Keynes-biografieën onderstrepen niet alleen die opvatting, maar laten bovendien zien dat hij een zeer veelzijdige man was die zich, evenals Hayek, op een veel breder terrein dan alleen het rationele economische bewoog. Hayeks intellectuele biograaf Bruce Caldwell (2004) heeft dit overtuigend laten zien. Interessant is bovendien dat Keynes' gedachtesysteem ook de intuïtie, dus de directe kennis, erkent als legitieme bron van weten. Hier komen de denkers Keynes en Hayek ongemerkt samen. Keynes' denken heeft het economisch beleid

sinds de Tweede Wereldoorlog zeer sterk beïnvloed terwijl dat van Hayek enigszins in de marge is gebleven van het praktisch beleid. Niettemin strekt hun invloed zich uit tot in onze dagen en betreft zowel de lidstaten van de Europese Unie als de gehele wereld. Voor alles was Keynes echter een briljante en gecompliceerde persoonlijkheid waar moeilijk vat op was te krijgen. Hayek daarentegen is historisch makkelijker te duiden. Uit de Keynes biografieën komt dit beeld onloochenbaar naar voren. Daarom hier eerst iets over de persoon Keynes zelf.

Afkomst en beginjaren van Keynes

Cambridge en Eton

John Maynard Keynes, roepnaam Maynard, werd geboren op 5 juni 1883 op Harvey Road 6 in Cambridge. Zijn vader, John Neville Keynes (1853-1949), had in Londen wiskunde gestudeerd en verwierf een fellowship op Pembroke college voor 'moral philosophy'. Hij was er docent politieke economie en formele logica maar daarnaast universiteitsbestuurder en auteur van een tweetal leerboeken over klassieke logica en methodologie in de economie. Maynards moeder was Florence Ada Brown (1861-1958), en stamde uit een gerenommeerd predikantengeslacht uit Manchester en Brenton. Zij behoorde tot de eerste meisjesstudenten in Cambridge waar ze op Newnham college onder meer geschiedenis studeerde. Tijdens haar leven was zij actief als lokaal bestuurder en werkte zij in de plaatselijke maatschappelijke dienstverlening en zorg. Zij was ook een verdienstelijke historisch onderzoekster. Maynard ging er prat op, zo vertelt zijn biograaf, dat Harrod de eerst geborene zou zijn uit de verbintenis van een Cambridge fellow en een afgestudeerde van Newnham. Na Maynard, zouden nog twee kinderen volgen. De enige dochter Margaret (1885-1970) gebruikte na haar huwelijk in 1913 met A.V. Hill, de achternaam van haar man.^A Geoffrey (1887-1982), later een vooraanstaand chirurg en geneesheer, was het derde kind en completeerde het gezin Keynes. De ouders zouden gedurende Maynards leven, ook nadat de kinderen hun eigen weg hadden gevonden, op Harvey Road blijven wonen. Beide ouders waren van gegoede familie zonder echt vermogend te zijn. Hun gezin vormde een hechte eenheid en was spil van het familieleven. Dat was hartelijk met vaste tradities, stevig verankerd in de academische gemeenschap van Cambridge. Die maakte zich in

die tijd langzaam los van haar godsdienstige tradities waarin predikanten eeuwenlang de toon hadden gezet. Die plaats werd tegen het eind van de 19^e eeuw geleidelijk overgenomen door de opkomende maatschappijwetenschappen die naast de exacte vakken en geesteswetenschappen, hun plaats in de academische wereld probeerden te veroveren. Het vak economie of staathuishoudkunde was daarvan een jong onderdeel met een eigen profiel in de zich seculariserende academische gemeenschap van eind 19^e eeuw.

De jonge Maynard ontving zijn eerste onderwijs thuis van zijn ouders en vervolgens op de school in zijn geboorteplaats tot hij in 1897 naar kostschool ging en wel in Eton. Dit was een internaat en eliteschool. Het onderwijs was er prestatiegericht met wiskunde en klassieke talen als zwaartepunten. De jonge Keynes was voor beide vakken uitverkoren met een toelage – *fellowship* – vanwege de school. Voor Keynes vormde Eton ook de eerste stap in zijn latere sociale netwerk waarvan hij in zijn verdere leven in grote mate zou profiteren. Het onderwijs op Eton was streng, gericht op vorming maar ook patriottisch. Bewijzen hiervan leveren wat de jonge Keynes betreft de wekelijkse briefwisseling met het ouderlijk huis. Een treffend voorbeeld is een brief uit 1900 waarin de zeventienjarige jongeling Maynard de mogelijkheid oppert zich uit vaderlandsliefde aan te sluiten bij het vrijwilligerscorps voor de Boerenoorlog, die de Britten voerden in Zuid-Afrika. Het kwam er niet van. In Eton, zo leert de correspondentie met zijn ouders verder, werd de grondslag gelegd voor zijn literaire belangstelling en latere verzameling van waardevolle handschriften en antiquarische boeken. Beide liefhebberijen zouden een rol van belang blijven spelen in zijn verdere leven. Ook deed hij er een aantal vrienden op die later belangrijke posten zouden bekleden in Engeland en zijn overzeese gebieden. Aan de hand van overgeleverde brieven en bewaarde notities roemen zijn biografen eenstemmig Maynards innemend karakter en prettige omgang met medeleerlingen op Eton. Die kwamen natuurlijk allemaal wel uit soortgelijke gegoede milieus met zekere beschaving en intellectuele achtergrond. Toch was hij ook zelfbewust met een besef bijzonder te zijn. Dit besef behield hij zijn hele leven.

Kings' College

Eton was in die tijd de toegangspoort bij uitstek tot het gepriviliegeerde academisch milieu van King's College in Cambridge. Beide waren, sinds hun stichting door koning Henry VI van Engeland in 1441, nauw met elkaar verbonden. In 1902 werd

A Aan A.V. Hill zou in 1922 de Nobelprijs geneeskunde worden toegekend.

Keynes na een vergelijkend examen toegelaten tot King's College. Hij studeerde hier wiskunde en moraalfilosofie met daarnaast staathuishoudkunde. Latere vooraanstaande geleerden, intellectuelen en politici waren zijn studie- of huisgenoten. Ook zijn docenten waren mannen met groot wetenschappelijk gezag. Keynes volgde onder meer de lessen bij de filosoof-logicus G.E. Moore over ethica en bij de econoom en grondlegger van de economische traditie in Cambridge, Alfred Marshall. De colleges economie door Marshall boeiden Maynard wegens de aandacht voor de theorie en de gebezigde toepassingen. Hij zou één van Marshalls favoriete leerlingen worden en schreef hij voor hem in 1905 een verhandeling over indexcijfers die later werd bekroond met een academische prijs. Maar Maynard zat niet alleen in de boeken. Hij vond ook ontspanning in sporten als roeien, paardrijden, bergbeklimmen en golf. Dat laatste deed hij o.a. met zijn vader Neville. Ter afsluiting van zijn academische vorming bereidde hij bij de logicus Moore een proefschrift voor over een onderwerp uit de waarschijnlijkheidsleer. Die wilde hij gebruiken om de geloofwaardigheid van morele, wijsgerige en feitelijke beweringen te analyseren. Keynes aanpak uit deze dissertatie toont grote verwantschap met de Bayesiaanse statistiek. Aanvankelijk werd zijn proefschrift echter, mede wegens het negatieve oordeel van de wiskundige en filosoof Whitehead, geweigerd. Een hernieuwde poging na bemoeienis van de wiskundige en hoogleraar moderne wijsbegeerte B. Russell, was echter succesvol. Dit proefschrift uit 1908 zou hij later omwerken tot de monografie *A Treatise on probability*, die uiteindelijk in 1921 het licht zag. In 1908 verschaftte het hem echter een fellowship op King's College, wat het begin werd van zijn academische en maatschappelijke carrière.

Maatschappelijke loopbaan van Keynes

Keynes levensverhaal speelt zich af in een zestal onderscheiden naast elkaar staande en soms ook overlappende kringen. Deze zes kringen waren de ambtelijke, de academische, de kunstzinnige, de publicistische, de bestuurlijke en de persoonlijke wereld van familie en vrienden. In elk van deze zes kringen zou hij zich gedurende zijn gehele leven opvallend onderscheiden door kennis van zaken, onvoorwaardelijke toewijding, innemend optreden en een zekere rebelsheid.

Ambtenaar in overheidsdienst

Na in het voorjaar 1906 met succes een vergelijkend examen voor een betrekking bij de overheid te heb-

ben afgelegd – hij werd tweede – trad hij toe tot het Britse ambtenarencorps. Maynard aanvaardt in september een ambtelijke betrekking bij het Indian Office. Dit was een onderdeel van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Hij koos hiervoor omdat het een knooppunt binnen het openbaar bestuur was en niet zo zeer vanwege zijn belangstelling voor India. Bovendien bood deze werkring goede vooruitzichten voor een verdere ambtelijke loopbaan. Op het ministerie hield hij zich onder andere bezig met de financiële verhoudingen tussen India en het moederland. Het was overigens geen overdrukke werkring getuige de omstandigheid dat hij voldoende tijd vond om in 1908 zijn dissertatie af te ronden. Ook had hij op het Indian Office ruime gelegenheid voor het schrijven van stukken over de doelmatigheid van het geldstelsel in India. Voor dit onderdeel van het Britse Rijk bepleitte hij een goudwissel standaard ter vervanging van de heersende zilveren standaard: die functioneerde volgens de jonge ambtenaar Keynes gebrekkig. De ambtelijke werkring bij het Indian Office beviel hem uiteindelijk niet.

Toen hij in 1908 in aanmerking kwam om fellow te worden van King's College, nam hij dan ook ontslag uit overheidsdienst en keerde hij terug naar King's college. Hier kreeg hij een onderwijstaak voor economie en vooral tijd voor onderzoek en publiceren. Daarvoor benutte hij mede zijn praktische beleidservaring opgedaan als ambtenaar. De belangrijkste vrucht van die ambtelijke werkring, die overigens maar 20 maanden duurde, was de monografie *Indian Currency and Finance*. Dit boek verscheen in 1913 en was zijn debuut als monetair econoom. Het biedt een kritische analyse van de Britse geld- en muntpolitiek in zijn koloniën, met het beleidsvoorstel de goudwissel standaard in te voeren als grondslag van de monetaire politiek in India. Tegelijkertijd bepleitte hij de stichting van een centrale bank voor India analoog aan de Federal Reserve in de VS die toevallig in 1913 tot stand kwam. Keynes' eersteling trok de aandacht in beleidskringen. Het vestigde zijn naam in regeringsmilieus en binnen de academische wereld als een monetair deskundige. Het is dan ook geen toeval dat hij, op voorspraak van zijn voormalige chef op het ministerie, werd benoemd in een regeringscommissie die zich boog over de inrichting van een doelmatig geldstelsel in India.

Deelnemer vredesonderhandelingen Parijs

Zijn ster rees echter toen hij op voorspraak van o.a. Austin Chamberlain en Lloyd George, die later tijdens de Eerste Wereldoorlog premier werd, in 1915 werd gedetacheerd bij het ministerie van Financiën.

Hierdoor nam hij als lid van de Britse onderhandelingsdelegatie in Parijs in 1918-1919 deel aan de vredesbesprekingen die aldaar werden gehouden na afloop van de Eerste Wereldoorlog in november 1918. Onder druk van vooral Groot-Brittannië en Frankrijk mondden die besprekingen uit in wat wel het wurgverdrag van Versailles is genoemd. Keynes vond dit verdrag economisch gezien rampzalig omdat het geheel was ingegeven door revanchistische gevoelens zonder een realistische economische toekomstvisie dat een hoopvol perspectief bood aan de verliezers en de geteisterde bevolking in de betrokken oorlogvoerende landen, in het bijzonder Duitsland en Oostenrijk. Met name de Britse en Franse regeringsleiders hadden volgens Keynes onvoldoende oog voor de economische toekomst van Europa. Naar zijn oordeel was het verdrag ook schadelijk voor de economische en politieke belangen van de overwinnaars. Mede vanwege dit ongenoegen, nam hij op 5 juni 1919, zijn 42ste geboortedag, opnieuw ontslag uit overheidsdienst om zich daarvoor pas in 1940 weer te willen inzetten.

Hij wist echter zijn intussen opgebouwde netwerk van ambtelijke en politieke contacten in stand te houden. Door dit vrijwillig terugtreden, kreeg hij overigens de handen vrij om voortaan in het openbaar zijn mening over het vredesverdrag en de politiek die eraan ten grondslag lag, ongehinderd te ventileren. Dat deed hij met overtuiging en deskundigheid. Hij koos daarvoor de publicistische weg van het schrijven van artikelen in kranten en andere media. Zijn bijdragen werden gretig gelezen. Deze kritische en waarschuwendende commentaren op het vredesverdrag zouden uiteindelijk neerslaan in zijn boek *The Economic Consequences of the Peace* van 1920. Dit heel toegankelijk geschreven boek met gefundeerde kritiek op het vredesverdrag van Versailles biedt een diepgravende analyse van de fatale economische gevolgen van de vredesbesprekingen in Parijs. Het verschijnen van dit boek maakte Keynes op slag wereldberoemd. Met een verkochte oplage van 100.000 exemplaren per juni 1920 en vertalingen in tien talen was dit boek een enorm succes. De toenmalige president van de Nederlandsche Bank, G. Vissering, schreef bij de door Elsevier uitgebrachte Nederlandse vertaling een enthousiast ten geleide. Hierin prees Vissering Keynes' meesterschap en merkte hij de publicatie van dit boek aan als een wereldgebeurtenis. Het bracht voor Keynes ook geld in het laatje. De revenuen uit de verkoop van het boek en vertalingen compenseerden ruimschoots de deriving aan inkomen ten gevolge van zijn ontslagname als ambtenaar. Sommigen vonden het ook zijn beste

tot dan toe geschreven werk. Het bezorgde hem wereldfaam maar maakte hem ook in de overheidsmilieus en beleidskringen voor vele jaren een persona non grata. Dat kon hem overigens weinig schelen. Ofschoon hij als fellow terugkeerde naar Cambridge King's College, hield Keynes, vanaf 1919 op Gordon Square in Londen, zijn kamers aan. Deze zouden hem tot zijn dood in 1946 een pied-à-terre verschaffen in de City als hij het provinciale en soms benauwende Cambridge wilde ontvluchten. Tussen juni 1919 en juli 1942 zou hij echter geen officiële regeringsfuncties meer vervullen.

De wereld van Bloomsbury, de politiek en de schone kunsten

In Londen maakte Maynard deel uit van de bohemienachtige wereld van de Bloomsbury groep. Hierbij waren ook verschillende leden van het befaamde en exclusieve literaire dispuutgezelschap *Conversatiotoon* uit zijn studententijd in Cambridge aangesloten. Leden van deze studentenclub noemden zich Apostels en waren oude bekenden van Keynes. Naast zijn beste vriend Lytton Strachey – de latere auteur van de klassieker *Eminent Victorians* – behoorden ook E.M. Foster, Leonard Woolf evenals de gezusters Stephen hierbij. Een van hen, Virginia, zou later Woolf huwen. Foster en Virginia Woolf zouden grote bekendheid krijgen als schrijvers terwijl Leonard naam maakte als literaire uitgever. In dit artistieke wat vrijgevochten antiburgerlijke intellectuele Londens milieu, zo beeldend getekend door Spalding (2013), voelde Keynes zich thuis. Hier zou hij ook zijn eerste grote liefde, de schilder Duncan Grant (1885-1978), ontmoeten. Met hem had Keynes vele jaren een liefdesrelatie. Maar die was destijds zeker niet zijn enige al was Grant wel één van de twee grote liefdes in het leven van Maynard.^B

In zijn persoonlijk leven was er naast continuïteit ook ingrijpende verandering. De opvallendste was dat Keynes, die voorheen liefdesrelaties met mannen had, in 1925 op de leeftijd van 42 jaar in het huwelijk trad met de gevierde Russische ballerina Lydia Lopokova (1892-1981). Zij had tot haar vestiging in Engeland behoord tot het befaamde dansgezelschap van Diaghilev. Hij had haar via zijn Bloomsbury vrienden leren kennen en werd smoorverliefd op haar. Dit huwelijk was wereldnieuws. Mary Marshall, de weduwe van Alfred Marshall,

^B Overigens waren tot 1964 mannenrelaties volgens de Engelse wet strafbaar zodat voorzichtigheid was geboden. Chantage lag immers altijd op de loer. Dit heeft Keynes echter nooit problemen gegeven.

noemde Keynes besluit haar te huwen het beste wat hij tot dan toe gedaan had en Lydia schijnt daar in haar wat gebroken Engels ludiek aan te hebben toegevoegd: 'and she was right'. Het werd een volmaakt en liefdevol huwelijk dat volgens zijn biografen tot hun beider verdriet kinderloos bleef. Ook met zijn ouders, zuster en broer, alsook met hun kinderen bestond een innige band waarin Lydia ten volle mocht delen. Het huwelijk werd een keerpunt in zijn leven. Hij keerde weer grotendeels terug naar de wetenschap waarin hij ook een eerste erkenning ontving door zijn benoeming in 1924 tot lid van de Zweedse Academie van Wetenschappen, gevolgd door dat van de Britse Academie. De Columbia Universiteit, evenals de Universiteit van Manchester, verleenden hem eredoctoraten. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog zouden deze nog worden gevolgd door eredoctoraten van de Sorbonne, Edinburgh en zijn eigen Cambridge. Opmerkelijk bij dat alles is dat hij nooit hoogleraar werd, maar dat is typisch Brits. Intussen verminderde zijn betrokkenheid bij de Bloomsbury coterie, mede wellicht omdat Lydia de sfeer van Bloomsbury treurig en overdreven intellectueel vond. Wel bleef een aantal van de oude vriendschappen in stand en hield ook Lydia er vriendschappen aan over. Dat alles wordt mooi beschreven door al zijn biografen waarbij Davenport-Hines speciale accenten aanbrengt in deze strikt persoonlijke sfeer. De zondagmiddag was intussen stevast gereserveerd voor de lunch in het ouderlijk huis op Harvey Road. De familie hield elkaar met brieven op de hoogte van hun wel en wee wat voor de latere biografen van Maynard een goudmijn aan gegevens en documenten heeft opgeleverd.

Politiek voelde hij zich in die jaren thuis bij de Liberalen. Zij waren de principiële tegenstanders van het protectionisme dat de Conservatieven en de Labour partij voorstonden; iets wat Keynes economisch ondoelmatig vond. In dat verband werkte hij 1927 mee aan een door de liberale partij uitgebracht *Yellow Book* over de toekomst van de Britse industrie. Na de enorme verkiezingsnederlaag van de Liberalen in 1929 verdween echter zijn aandacht voor de actieve politiek. Als adviseur in de zijlijn kon hij wel zijn invloed doen gelden. Hierbij werd een streven naar een economisch stabiele en rechtvaardige samenleving zijn principiële leidraad, evenals altruïsme dat was in zijn privéleven.

Privé ontpopte Keynes zich vanaf 1919 als een behoedzaam en bekwaam belegger zowel voor zijn vriendenkring, familie en de universiteit, als voor

zichzelf. Met zijn grote kennis van de financiële wereld wist hij succesvolle speculaties op de valuta- en goederentermijnmarkten te realiseren al ging het ook wel eens faliekant mis. In die gevallen compenseerde hij deze verliezen voor zijn medespelers uit eigen zak. Zijn financiële kennis wendde hij ook onbaatzuchtig aan voor het welzijn en beheer van zijn King's College waarvan hij thesaurier was, de stichting van kunstzinnige instellingen in Cambridge en Londen met schouwburg of theater. Ook bouwde hij voor zichzelf over de jaren heen een fraaie kunstverzameling op. Zijn eerste schilderij kocht hij in 1917 in Parijs en wel een Dégas. Sindsdien breidde hij zijn verzameling gestaag uit met doeken en prenten van voornamelijk moderne Franse schilders. Hieronder was werk van Cézanne, Derain, Seurat en Picasso. In 1946 werd zijn verzameling getaxeerd op ruim 31.000 pond. Daarnaast bezat hij een kostbare collectie oude boeken en handschriften die hij als student was begonnen aan te leggen. In 1946 bij zijn overlijden, werd zijn totale vermogen, inclusief de waarde van schilderijen, oude boeken en handschriften, geschat op 480.000 pond. Naar huidige koopkracht maatstaven is dat thans gelijk aan ongeveer 150 miljoen pond of 200 miljoen euro. Vijftien procent hiervan zat in zeldzame boeken, oude handschriften en zijn collectie schilderijen.

Academische werkkring

Als academisch docent werd Maynard in Cambridge belast met onderwijs in de monetaire economie. In zijn colleges bracht hij theorie en praktijk van het geldwezen in een goede dosering samen. Overtuigend bewijs hiervan is zijn tweedelige in 1930 verschenen *Treatise on Money*. Dit belangrijke boek is gebaseerd op zijn colleges uit de jaren 1920 en op zijn eerder gepubliceerde *A tract on monetary reform* uit 1924. In deze monografie houdt hij een voor die jaren van *laissez-faire* een ongebruikelijk pleidooi voor een regulerende monetaire politiek. De latere *Treatise* is vooral de neerslag van zijn geldpolitieke denkbeelden en kan worden beschouwd als Maynards tweede belangrijke wetenschappelijke werk. Daarin is de invloed van de Zweedse geldtheoreticus K. Wicksell (1851-1926) onmiskenbaar. Het is een interessant en nog steeds lezenswaardig boek al is het niet steeds erg systematisch van karakter. Keynes was echter meer dan alleen een academische docent.

Onderdeel van zijn activiteiten was ook het hoofdredacteurschap van het invloedrijke en voorstaande *Economic Journal*, het lijfblad van de economen in Groot-Brittannië. Dit redacteurschap vervulde hij met grote toewijding gedurende meer

dan dertig jaar tot zijn overlijden. Zelf publiceerde hij er trouwens ook in, zoals zijn befaamde kritiek op het econometrisch werk door Jan Tinbergen vericht bij de Volkenbond in Genève. Keynes' alleenheerschappij had ook zijn nadelen, zoals Tinbergen ondervond toen hij een repliek wilde plaatsen op Keynes' vernietigende en in de ogen van veel deskundigen ongerechtvaardigde kritiek uit 1939.

Journalistieke werkzaamheid

Keynes hield van schrijven voor een breed publiek. Na het succes van zijn publicatie over de gevolgen van de Vrede van Versailles had hij ontdekt dat de journalistiek ook financieel interessant kon zijn en lucratief was als aanvullende broodwinning. Keynes werd een gezocht medewerker van dagbladen als *The Times*, *The Manchester Guardian* en weekbladen als de *Nation* en later de *New Statesman*. Hierin kon hij zijn journalistieke ambities uitleven en tegelijkertijd aanvullende inkomen verwerven.

Naast zijn kritiek op het vredesverdrag en de toenmaals opgelegde herstelbetalingen schreef hij over de buitenlandse economische betrekkingen van Groot-Brittannië en de ondoelmatigheid van het herstel van de gouden standaard in 1925. Dit was in zijn ogen een geheel door politieke motieven ingegeven beslissing van de toenmalige minister van Financiën, Winston Churchill. Naar de mening van Keynes had Churchill echter onvoldoende door, dat de Eerste Wereldoorlog de economische positie van Groot-Brittannië fundamenteel had veranderd en ondermijnd. Als gevolg van deze oorlog was de internationale concurrentiepositie van Groot-Brittannië ernstig verzwakt en waren de Verenigde Staten een nieuwe economische wereldmacht geworden en geduchte rivaal van Groot-Brittannië. Daarom was de oude wisselkoers te hoog en door het handhaven van de koers van vóór 1914, de Britse pond zwaar overgewaardeerd. Dat maakte voor Groot-Brittannië de exportproducten te duur wat de buitenlandse afzet grote schade berokkende en werkgelegenheid afbrak.

Keynes schreef echter ook over andere onderwerpen. Zo voerde hij een overtuigend pleidooi voor een gereguleerde geldpolitiek toen de gouden standaard als ijkpunt voor het monetaire beleid in Groot-Brittannië in 1931 en in 1933 in de Verenigde Staten, teloor was gegaan. Daarnaast publiceerde hij inhoudelijk en stilistisch fraaie levensberichten over grote figuren uit de Britse geschiedenis zoals Malthus, Marshall of Newton, over de staatsman Lloyd George en een gevoelig portret van mevrouw Mary Marshall, echtgenote van zijn leermeester economie in Cambridge. Veel van deze essayisti-

sche en journalistieke arbeid werd later door hem samengebracht in bundels als *Essays in biography* en *Essays in Persuasion*. Die vonden gretig aftrek en opnieuw leverde dit inkomen op voor Keynes. Belangrijker was wellicht nog dat deze geschriften de naam van Keynes versterkten en zijn faam bij het publiek vergrootten. Hierdoor werd hij uitgenodigd zitting te nemen in belangrijke adviescommissies, zoals in 1930 het MacMillan-comité over de wenselijke inrichting van het bankwezen en geldbeleid, de invloedrijke economische adviesraad van de eerste minister waarvan hij voorzitter werd en weer later, bestuurder-toezichthouder van de Bank of England.

Internationale economische diplomatie

In november 1939 verscheen in *The Times* van de hand van Keynes een artikel over de financiering van de oorlog. Dit trok allerwegen de aandacht en ontlokte aan Hayek een instemmende reactie in de pers. Keynes' krantenartikel leidde tot het boek *How to pay for the war*. Centraal daarin staat de opvatting dat een afgedwongen bestedingsbeperking de ruimte moet maken voor de defensie inspanningen van zijn land en het daarmee gepaard gaande beslag op de productiecapaciteit. Belangrijker nog waren zijn zorgen om de internationale betaalkracht van Groot-Brittannië, met name in dollars. Deze internationale betaal- en valutaproblemen zouden hem in de rest van zijn leven geheel in beslag nemen. Ook in regeringskringen viel zijn betoog op en dat bleef niet zonder gevolgen.

In de zomer van 1940 werd Keynes aangesteld als onbetaald adviseur van het ministerie van Financiën. Na de val van Frankrijk stond Groot-Brittannië er in de oorlog alleen voor en had hulp nodig van de Verenigde Staten, maar om binnenlandse politieke reden was de weerstand in het Congres groot en de regering terughoudend. Na de Japanse aanval op Pearl Harbour in december 1941 veranderde die houding drastisch en werden Groot-Brittannië en de Verenigde Staten bondgenoten. Groot-Brittannië kreeg steun via het arrangement van de 'Lend-Lease' overeenkomst van februari 1942. Deze overeenkomst werd voorafgegaan door handelsbesprekingen om de concurrentiepositie van de Amerikaanse industrie tegenover die van Groot-Brittannië veilig te stellen. Keynes werd hoofd van de Britse onderhandelingsdelegatie met een uitgebreid mandaat. In verband daarmee vertrekt Keynes, vergezeld door zijn vrouw, op 8 mei 1941 voor de eerste van zijn zes bezoeken aan de Verenigde Staten gedurende 1941-1946 voor financiële onderhandelingen. Tijdens een van zijn zeereizen nam hij kennis van Hayeks boek

dat waarschuwde voor een autoritaire staat. Keynes waardeerde het werk en de politiek-filosofische onderbouwing.

Werk dat Keynes beroemd maakte

Dankzij twee zaken in het bijzonder leeft Keynes voort, en beide stammen uit de laatste tien jaren van zijn leven. In de eerste plaats is dit zijn meest bekende en geprezen wetenschappelijk werk met blijvende invloed op theorie en beleid, *The General Theory*. Daarnaast is er zijn internationale arbeid als diplomaat die tot op de dag van vandaag van groot bestuurlijk belang is gebleken voor de wereld.

The General Theory of Employment, Interest and Money

Dit boek uit 1936 is Keynes' belangrijkste wetenschappelijk werk. Het is weinig systematisch en toegankelijk van karakter. Desondanks luidde dit boek een revolutie in op het terrein van het macro-economische denken en beleid. Het rekende ook definitief af met de heersende leer dat economische onevenwichtigheden als werkloosheid en betalingsbalansverstoringen vanzelf weer zouden verdwijnen door veranderingen in prijzen en loonkosten. Keynes toonde aan dat macro-economische verstoringen blijvend kunnen zijn bij een tekortschietende maatschappelijke of totale vraag naar goederen en diensten waarbij de marktprijs geen evenwicht brengende rol speelt. Verstoringen in de maatschappelijke vraag door vraaguitval kunnen volgens Keynes alleen worden tegen gegaan door actief overheidsingrijpen om die tekortschietende vraag te compenseren. Met zijn *General Theory* baande hij hiervoor theoretisch de weg. Praktische toepassingen waren er echter al eerder zoals in de Verenigde Staten de *New Deal* van president Roosevelt en in Groot-Brittannië de enorme defensieopdrachten in de aanloop van de Tweede Wereldoorlog die veel werkgelegenheid en daarmee koopkracht brachten. In ons land beoogden de voorstellen uitgewerkt in *Het Plan van de Arbeid* door de SDAP in de crisisjaren in de vorige eeuw uitgebracht, dit eveneens.

Overigens vertoonde de Keynesiaanse logica ook zwakke plekken. Eén daarvan werd onmiddellijk na het uitkomen van het boek gesignaleerd door Hicks (1937). Hij liet zien dat het stelsel van Keynes onbepaald was. Hicks kwam met een oplossing die het stelsel van Keynes logisch sluitend maakte en grote betekenis kreeg in de literatuur en voor de verbreiding van het gedachtegoed van Keynes. Het opmerkelijke is dat de *General Theory* onduidelijk was in zijn theoretische uiteenzettingen, hetgeen nadere uitleg wenselijk maakte en debat uitlokte. De wen-

selijke uitleg kwam door de inspanning van theoretici als Hansen (1949), Hicks (1937), Pen (1958) en Samuelson (1947), om enkele namen te noemen. Deze auteurs hebben via het onderwijs de gedachten en boodschap van Keynes ruim verspreid en mede daardoor kreeg het ook grote invloed op het economisch beleid. Die nam nog toe doordat het werk van Keynes zich ook voor econometrische uitwerking leende wat *mirabile dictu* is begonnen met het door Keynes in 1939 afgewezen werk van Tinbergen.

Bretton Woods

Ook op bestuurlijk vlak oefenden de denkbeelden van Keynes grote invloed uit omdat hij één van de grondleggers was van de naoorlogse economische en monetaire orde in de wereld. Die moest een eind maken aan wisselkoersproblemen, mondiale onevenwichtigheden en de nationalistische handelsbelemmeringen tijdens het Interbellum. Hieraan werkte hij mee als feitelijk leider van de Britse delegatie in 1942-1944 bij het monetaire en handelsoverleg tussen de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Keynes was, samen met zijn Amerikaanse tegenspeler Henry White, de intellectuele en strategische spil in dat politieke overleg. Na maandenlange besprekingen mondde dit uit in een grote Amerikaanse lening aan Groot-Brittannië en, nog belangrijker, de conferentie van Bretton Woods. Die speelde zich in juni 1944 af in de staat New Hampshire. Daar werd besloten tot de oprichting van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank. Deze instellingen moesten waken over de overeengekomen nieuwe internationale orde op gebied van handel en betalingsverkeer. Achteraf weten we dat deze ordening aan de basis heeft gestaan van de ongekende naoorlogse welvaarts groei in de wereld. Hierdoor is deze bestuurlijke arbeid waarbij Keynes een drijvende kracht was, tot op de dag van vandaag van blijvende betekenis. Bewijs daarvoor is de grote rol die beide Bretton Woods instellingen thans vervullen bij de oplossing van de economische en financiële crises die sinds 2008 Europa en de wereld hebben getroffen. Ook in de huidige begrotingsproblemen in de Europese Unie en in het bijzonder Griekenland is de rol van het IMF en het gedachtegoed van Keynes niet meer weg te denken.

Lid Hogerhuis

Voor de vele verdiensten voor zijn land werd Keynes in 1942 in de adelstand verheven en lid van het Hogerhuis met de titel baron Tilton, de naam van zijn landgoed in Sussex waar hij ook een boerderij exploiteerde. In het Hogerhuis zou hij nog een

redevoering houden over de onderhandelingen in Washington. Het echtpaar kon voortaan als Lord en Lady Keynes door het leven gaan. Dat sociale milieu was hen echter reeds lang vertrouwd want Keynes kwam door geboorte uit de Britse *upper middle class*.

Persoonlijk betaalde Keynes voor zijn deelname aan het internationale overleg een hoge prijs. Het heen en weer gereis naar de VS – zes maal gedurende 1941-1945 – en de uitputtende technisch en politiek ingewikkelde onderhandelingen eisten hun fysieke tol. Zijn vierde reis naar de VS duurde vier maanden terwijl Keynes al vanaf 1938 kampte met een slechte gezondheid. Kort na de feitelijke lancering van de nieuwe monetaire wereldorde in 1945 overleed hij in het vroege voorjaar van 1946 op 63-jarige leeftijd op zijn landgoed Tilton aan een hartstoomis tijdens zijn slaap. De dag tevoren nog had hij zijn opstel over Newton voltooid ten behoeve van een vriendenboek voor Bernard Shaw. Het werd zijn laatste essay en werd ook opgenomen in de postume tweede, door zijn neef Millo Keynes bezorgde uitgave van zijn *Essays in Biography*. Zijn vrouw en ouders overleefden hem. Keynes' as werd in de heuvels bij Brighton verstrooid.

Conclusies

Overziet men het leven en arbeid van Keynes, dan dwingt dat tot de slotsom dat hij een groot man en visionair econoom is geweest. Hij zette zijn vele talenten in voor een betere samenleving maar was tegelijkertijd een complexe persoon vol innerlijke tegenstrijdigheden. Hij bleef rebels en werkte op zeer uiteenlopende terreinen waar hij efficiënt en trefzeker opereerde met een bijna ongeëvenaarde intellectuele nalatenschap. Zijn in dertig kloeke banden bezorgde verzamelde geschriften laten dat zien. De invloed daarvan is, 70 jaar na zijn dood, nog dagelijks aanwezig in theorie en beleid.

In zijn werk komt Keynes meer naar voren als therapeut dan systematisch theoreticus. Hierin onderscheidde hij zich van Hayek die een nazaat was van de Oostenrijkse School van Böhm-Bawerk en Von Wieser. Met Keynes had Hayek gemeen zijn interesse in geldtheorie en conjunctuuranalyse maar hun doelstellingen en accenten verschilden hemelsbreed. Keynes' voornaamste oogmerk draaide om het voorkomen van maatschappelijke verspilling door braakliggende productiemiddelen als arbeid en kapitaal waarvoor hij begaanbare wegen opende. Hierdoor is zijn wetenschappelijke belang en invloed ongeëvenaard groot. Dat blijkt bijvoorbeeld blijken uit de citatieanalyse, die een aantal jaar geleden voor de

periode tussen beide wereldoorlogen is gedaan. Volgens dat onderzoek staat Keynes op eenzame hoogte en laat hij tijdgenoten als Irving Fisher en Alois Schumpeter ver achter zich. Alleen Hayek met zijn meer politicologische bestuurlijke benadering volgt hem op afstand. Het is daarom gerechtvaardigd te concluderen dat ook voor het liberale gedachtegoed Maynard Keynes ongemeen invloedrijk is gebleven en nog steeds een rol speelt in het huidige economische debat en beleid.

Keynes bezat een groot verantwoordelijkheidsgevoel voor de samenleving. Hiervoor zette hij zich naar oud liberaal gebruik onbaatzuchtig in als denker en als bestuurder. Maar bovenal zette hij zich in voor het bereiken van een stabiele en rechtvaardige samenleving. Hiervoor formuleerde hij gedachten en regels die hij vervolgens in het internationale overleg tussen vooral de Verenigde Staten en Groot-Brittannië tijdens de Tweede Wereldoorlog vorm gaf in multilaterale overeenkomsten en nieuwe instituties. Deze instellingen brachten stabiliteit in de wereldeconomie en oefenen ook anno 2016 nog hun invloed uit zoals de recente financiële crises overtuigend illustreren. Bij dat alles blijft gelden dat kort geleden *The Economist* kopte, dat Keynes een man was voor alle seizoenen en meer dan louter econoom. Hij voldeed ten volle aan wat hijzelf in zijn opstel over Marshall schetste als de ideale econoom. Deze moest, zo beoogde Keynes, beschikken over een zeldzame combinatie van eigenschappen. Hij diende tot op zekere hoogte tegelijkertijd wiskundige, historicus, politicus en filosoof te zijn zonder dat de economiestudie op zichzelf bijzondere intellectuele eisen stelde. Ook zijn jongste biograaf Davenport-Hines memoreert deze woorden van Keynes in zijn schets van Keynes' andere leven. In die zin is hij evenals Hayek een voorbeeldig econoom van liberale snit met wie hij verwantschap toont als het gaat om de mate en aard van overheidsinvloed. Hierbij is de inrichting van de samenleving van even groot belang als het concrete beleid.

Referenties

- B. Caldwell, *Hayek's challenge. An intellectual biography of F.A. Hayek*, Chicago, 2004.
- R. Davenport-Hines, *Universal man: the lives of John Maynard Keynes*, New York, 2015.
- G. Dostaler, *Keynes par-delà l'économie*. Parijs, 2014.
- J.K. Galbraith, *De economie van de overvloed*, Amsterdam, 1961.
- A.H. Hansen, *Monetary theory and fiscal policy*, New York, 1949.

- R.F. Harrod, *The life of John Maynard Keynes*, Londen, 1951.
- R.L. Heilbroner, *De filosofen van het dagelijks brood*, Amsterdam, 1955.
- J.R. Hicks, 'Mr. Keynes and the classics', *Econometrica* vol. 5, 1937, pp. 147-159.
- J.M. Keynes, *Essays in biography*, Londen, 1933.
- D.E. Moggridge, *Maynard Keynes. An economist's biography*, Londen, 1992.
- J. Pen, *Moderne economie*, Utrecht, 1958.
- P.A. Samuelson, *Economics: an introductory analysis*, New York, 1947.
- R.S. Skidelsky, *John Maynard Keynes: vol.1: Hopes betrayed 1883-1920*, Londen, 1983.
- R.S. Skidelsky, *John Maynard Keynes: vol. 2: The economist as saviour 1920-1937*, Londen, 1992.
- R.S. Skidelsky, *John Maynard Keynes: vol.3 Fighting for Britain 1937-1946*, Londen, 2000.
- R.S. Skidelsky, *Keynes, The return of the master*, Londen, 2009.
- F. Spalding, *The Bloomsbury Group*, Londen, 2013.

M.M.G. (Martin) Fase was tot 2002 onderdirecteur van de Nederlandsche Bank en verantwoordelijk voor het wetenschappelijk onderzoek en econometrische modelbouw. Voorts is hij sinds 2002 emeritus hoogleraar monetaire economie op de UvA. Daaraan voorafgaand, was hij in 1978-1985 hoogleraar statistiek op de EUR. Is vanaf 1987 lid van de KNAW en sinds 1989 tevens van de KHMW. Hij ontving in 1996 de Piersonpenning voor zijn wetenschappelijk werk.

– Niek Kok –

Niek Kok brengt in dit artikel de grotendeels vergeten Fins-Zweedse 18^e eeuwse filosoof en politicus Anders Chydenius onder de aandacht. Ruim tien jaar voor Adam Smith was het Chydenius die een soortgelijke vrijemarkteconomie bepleitte – onafhankelijk werkend van deze Schotse 'grondlegger' van het klassiek-liberalisme, verdient Chydenius wellicht meer lof.

Inleiding

De troonsbestijging van Gustaaf Adolf, de 'leeuw van het noorden', in 1611 markeerde het begin van de Zweedse *stormaktstiden* – de grootmachtijd. In die tijd wist Zweden zich belangrijk territorium toe te eigenen en zo een sterke grip op de Oostzee te krijgen. In een toespraak ter gelegenheid van zijn toetreding tot de Zweedse Academie in 1954, blikte toenmalig VN-chef Dag Hammarskjöld haast nostalgisch terug op dat 'seventeenth-century Sweden, when the throne, the altar, and the sword formed a terse triad in which a nation found its melody'.¹ Hammarskjöld was bepaald geen liberaal politicus. Was hij dat wel geweest, dan had hij wellicht niet de *stormaktstiden* zo lyrisch bezongen, maar de eeuw van de vrijheid die daarop volgde: de *frihetstiden*. Dit tijdperk begon met het afschaffen van de absolute monarchie in 1718 en wordt gekenmerkt door de buitengewone politieke macht van de Zweedse standenvertegenwoordiging. In Hammarskjölds plaats had een liberaal dan ook, in plaats van zijn bewondering uit te spreken voor de 'leeuw van het noorden', wellicht de veelal onbekende filosoof en politicus Anders Chydenius, de 'Adam Smith van het noorden', aangeprezen.

Onbekend als hij mag zijn, onderschat mag hij niet worden. Chydenius publiceerde in 1765 *Den Nationnale Winsten*. Dit was, elf jaar voordat Smith zijn alom bekende *The Wealth of Nations* schreef, een soortgelijk betoog voor een liberale economie, waarin Chydenius pleitte voor een vrijemarkteconomie. Economisch historicus C.G. Uhr stelt dat wat Chydenius had te zeggen, hem zonder meer beroemd had gemaakt, had hij niet in het rurale Finland van de 18e eeuw gewerkt en gewoond maar in Parijs of Londen.²

Dat doet prikkelen. Wie was deze Fins-Zweedse filosoof en politicus? Liep hij in zijn denken daadwerkelijk voor op het klassiek-liberale denken van

Adam Smith? Was Smith bekend met het werk van Chydenius of ontwikkelden beide heren hun denken onafhankelijk van elkaar? Ook kunnen we ons afvragen wat Chydenius voor het liberalisme in Finland en Zweden heeft betekend. Chydenius zat ook een korte tijd in de *Riksdag*, het latere Zweedse parlement. Wat betekende zijn klassiek-liberale denken in de praktijk van het 18e-eeuwse Zweden?

Chydenius, de liberale pastoor

Anders Chydenius werd geboren op 26 februari 1729 in Sotkama, in het noordoosten van Finland. In zijn jeugd jaren was Anders' vader Jacob Chydenius, die priester was, zijn belangrijkste bron van onderwijs. In 1734 vertrok de familie Chydenius naar Kuusamo, in de provincie Norra-Österbotten. Alhier kon Anders naar het gymnasium in Oulo. Hier werd zijn vader rector van een school. Het was in deze periode dat Chydenius de Russisch-Zweedse oorlog (1741-1743) van dichtbij meemaakte. De *Riksdag* in Stockholm was verdeeld in twee politieke fracties: de Petten en de Hoeden. De Petten waren van mening dat met het einde van de *stormaktstiden*, Zweden zijn aspiratie om een Europese grootmacht te zijn moest laten varen. De Hoeden waren echter geobsedeerd door het verlies dat Zweden had geleden op Rusland in de Grote Noordse Oorlog (1700-1721). Zij droomden nog altijd van een imperialistisch Zweeds Rijk en hadden Rusland daarom, in 1741, opnieuw de oorlog verklaard. Twee jaar later legde hun leger het af tegen de Russische vijand.

Na de Russisch-Zweedse oorlog ging Chydenius studeren aan de universiteit van Turku. Hij studeerde er wiskunde, natuurwetenschappen, Latijn en filosofie. Eén van zijn professoren was Peter Kalm (1716-1779), een discipel van de botanicus Carl Linnaeus. Kalm onderwees economie en natuurhistorie aan de universiteit van Turku. Via hem kwam Chydenius in aanraking met het, inmiddels

grotendeels vergeten, economische gedachtegoed van Linnaeus. Zoals Chydenius en ook Smith na hem, pleitte Linnaeus ervoor om de economie zoveel mogelijk in te richten naar natuurlijke wetten. Aan de hand van dit axioma kwam Linnaeus echter tot een exact omgekeerde conclusie als de liberale economen na hem: een economie geregeerd door natuurwetten, zou noodzakelijkerwijs, een autarkie moeten zijn. Linnaeus stelde dat natuurwetten van God kwamen. Die had de natuur – flora, fauna en natuurlijke grondstoffen – op zo'n manier over de wereld verdeeld dat ieder land in zijn eigen behoeften zou kunnen voorzien. Het was juist onnatuurlijk om dure, door vreemdelingen vervaardigde of geogste goederen uit verre oorden te importeren, aldus Linnaeus.³ Chydenius zou de 'natuureconomie' van Linnaeus geheel anders uitwerken.

Chydenius studeerde af in 1753 en werd kort daarna aangesteld als kapelaan in Alaveteli, in Österbotten. Na enige tijd te hebben gediend als kapelaan, werd hij de pastoor van het grotere, nabijgelegen Kokkola. Hier raakte hij in 1763 betrokken bij de politiek. Österbotten was een regio die economisch zwaar leed onder de handelsprivileges van Stockholm. Stockholm en Turku waren voor lange tijd de enige steden in de Botnische golf die het stapelrecht hadden. Dat recht hield in dat alle andere steden eerst hun goederen naar Stockholm of Turku moesten verschepen, alvorens die handelswaar mocht worden geëxporteerd. Stockholm en Turku waren hierdoor de enige steden die profiteerden van buitenlandse handel. In de Riksdag leidde dit reeds in 1760 tot een verhitte discussie tussen de boerenstand enerzijds en de andere standen anderzijds. De boeren, en in het bijzonder de Finse boeren, eisten dat provincies als Österbotten en Norrland hun eigen stapelsteden zouden krijgen.

Chydenius bekommerde zich om de positie van de boeren en handelaren van Österbotten. Hij affillieerde zich met de politieke factie van de Petten en in 1765 nam hij zitting in de Riksdag voor de geestelijke stand. In het Zweedse Rijk gold een strenge censuur, maar als Riksdagman was Chydenius vrij om politieke pamfletten te schrijven. Het jaar 1765 was dan ook één van zijn meest productieve periodes als liberaal denker. In dat jaar kwam onder andere zijn belangrijkste werk, *Den Nationnale Winsten* op papier. Interessant is dat Chydenius zijn denken onafhankelijk van andere verlichtingsdenkers ontwikkelde. Verlichtingsdenkers werden alleen door de Zweedse diplomatieke elite veel gelezen.⁴ Ook is het onwaarschijnlijk dat de in ruraal Finland wonende Chydenius Engels las of dat Smith, die pas later *The*

Wealth of Nations publiceerde, Zweeds las.

Als Riksdagman was Chydenius zeer actief. Hij ontpopte zich tot een radicale liberaal en sprak zich onder meer uit voor radicale vrijhandel, religieuze tolerantie en persvrijheid. In het oeuvre dat hij schreef, ondersteunde Chydenius zijn vrijheidsdenken altijd met concrete voorbeelden. Iedere vorm van vrijheid waar Chydenius voor pleitte, zou volgens hem onbetwist leiden tot de bloei van de Zweedse economie. Hij speelde een grote rol bij 's werelds eerste wet van openbaar bestuur in 1766 en de pers- en meningsvrijheid die ook dat jaar werden ingevoerd in Zweden. Zijn mede-Petten vonden Chydenius echter te radicaal. Na 1766 werd hij niet opnieuw uitgenodigd voor de standenvetegenwoordiging.⁵

Chydenius keerde daarom terug naar Kokkola, waar hij rector op een school werd. In 1778 keerde hij terug in de Riksdag en was hij betrokken bij wetten die een vrije arbeidsmarkt en religieuze tolerantie regelden. Sinds 1772 waren de tijden echter veranderd: kroonprins Gustaf III had in dat jaar een coup gepleegd, de absolute monarchie in Zweden hersteld en veel burgerrechten, zoals Chydenius' wetten uit 1766, weer afgeschaft – de eeuw van de vrijheid was voorbij. In 1779 trok Chydenius zich wederom terug naar Kokkola, waar hij uiteindelijk in 1803 op 74-jarige leeftijd overleed.

Vrijheid en kunstmatige beperking

Noch Adam Smith, noch Anders Chydenius was in zijn economische denken bijzonder innovatief. De Schotse filosoof D.D. Raphael prijst Smith dan ook niet om zijn innovatie, maar omdat hij de economie in het bredere perspectief van de samenleving zag: 'he surpassed all his predecessors in seeing the whole of economic life as a unified system with ramifications in the social sciences as a whole, notably in sociology, psychology, government, and law'.⁶ Een onmiddellijke vergelijking tussen *Den Nationnale Winsten* van Chydenius en Smiths *On the Wealth of Nations*, doet dan ook vermoeden dat Chydenius veel beperkter was dan Smith in zijn toepassing van economische theorie. *Den Nationnale Winsten* beslaat slechts 33 paragrafen, terwijl Smith een pagina's dik boek schreef. Uit zijn gehele oeuvre blijkt echter dat Chydenius, net als Smith, de economie in een groter maatschappelijk raamwerk plaatste. Om tot een passende vergelijking te komen, moeten we daarom zijn hele oeuvre afspiegelen tegen het liberalisme van Smith.

Chydenius ging op zoek naar universele principes – algemene wetten – die mensen en de economie stuurden. Al vroeg zag Chydenius in de beperking

van de vrijheid in Österbotten een universeel probleem: als een staat door middel van wetten de natuurlijke vrijheid van mensen belemmerde, dan had dat onvermijdelijk negatieve economische gevolgen. In een essay over emigratie uit 1765 licht Chydenius toe wat die natuurlijke vrijheid inhoudt: 'vrij zijn' is het tegenovergestelde van 'beperkt zijn'. Burgers worden in vrijheid geboren en het is hun natuurlijke privilege om die vrijheid te gebruiken om hun eigen geluk te bevorderen. Chydenius observeerde dat de staat dit natuurlijke privilege alleen maar beperkte door allerlei wetten op te stellen die de vrijheid van burgers beperkte. In zijn essay stelt Chydenius dat de beperking van vrijheid zo'n schadelijke invloed op het leven van burgers heeft, dat zij bereid zijn om hun vaderland te verlaten, om ten einde elders een vrijer leven te kunnen leiden.⁷ Chydenius zou in 1779, in *Angående Religions-Frihet* (over godsdienstvrijheid) andersom redeneren dat Zweden godsdienstvrijheid moest invoeren om zoveel mogelijk immigranten aan te trekken. Zweden moest profiteren van de intolerantie van andere landen door zelf het toonbeeld van tolerantie te zijn.⁸

De overlappende boodschap van Chydenius' filosofie is dan ook dat het Zweedse Rijk een groot aantal van zijn *kunstmatige wetten* moest afschaffen en zorgen dat de natuurwetten zoveel mogelijk vrij spel krijgen. We zien hier al dat zijn filosofie in de buurt komt van die van Adam Smith. Chydenius wilde een zo klein mogelijke staat en een samenleving waarin individuen zo min mogelijk werden beperkt door allerlei wetten. In de conclusie van *Den Nationale Winsten* stelt Chydenius dat '[e]n enda författning, nämligen den, at kunna minska våra författningar, har alt sedan blivit mig et fågnesamt arbetsämne, vilket jag såsom det aldraförsta och vigitaste, innan några nya nu göres, ville på det högsta recomendera'⁹ – vrij vertaald: 'één wet, namelijk dat er zo min mogelijk wetten behoren te zijn, is voor mij altijd een fascinerend onderwerp geweest om over te schrijven. Deze wet wil ik ten hoogst aanbevelen als eerste en belangrijkste wet, voordat er nieuwe wetten worden gemaakt.'

Chydenius als klassiek-liberaal econoom

Chydenius nam het idee van Linnaeus, dat de economie naar natuurwetten moest worden ingericht, over. Maar dat staten daarom autarkisch moesten worden, vond hij quatsch. Chydenius trof daarin bovendien een paradox aan. Om de economie zo natuurlijk mogelijk te houden, bepleitte Linnaeus mercantilistische maatregelen die de import- en export van 'onnatuurlijke' goederen moest belemme-

ren. Linnaeus wilde, ironisch genoeg, de economie natuurlijk houden door middel van kunstmatige wetten.

Dit werkte natuurlijk niet voor Chydenius. Hij zette het mercantilisme überhaupt weg als een achterhaalde en weinig nuttige economische politiek. Hij stelt dat veel verschillende landen pogen om met behulp van allerlei wetten een zo hoog mogelijke nationale winst te verkrijgen, maar dat dit tot uiteenlopende resultaten heeft geleid. Hieruit leidt hij af dat kunstmatige wetten helemaal niet – als universeel principe – tot economische groei leiden. Staten hebben het mis, concludeert Chydenius. Er zijn helemaal geen wetten die leiden tot een hogere nationale winst: het mercantilisme is een vals geloof. Staten moeten zich toeleggen op vrije internationale handel – dat is de natuurlijke staat van de economie. In *Källan Til Rikets Wan-Magt* (De bron van 's Rijks zwakte) betoogt Chydenius dat hoe meer een natiestaat de natuur volgt, hoe vermogender en talrijker die staat zal worden en hoe gelijkjer de rijkdom van die staat over de bevolking zal worden verspreid. Andersom beargumenteert hij dat hoe meer handel en industrie worden beperkt door kunstmatige wetten, hoe schadelijker dit is voor de staat en haar economie en hoe ongelukkiger het volk zal zijn.¹⁰

In *Den Nationale Winsten* bouwt Chydenius dit argument uit. In zijn hoofdwerk pleit Chydenius ervoor om ieder individu zo vrij mogelijk te laten. Individuen kunnen alleen op zichzelf rekenen in de voorziening van hun levensbehoeften. Ieder individu kan alleen met zijn eigen handen zijn eigen inkomsten genereren. Dat ieder individu dan ook alleen voor zichzelf en eventueel zijn onmiddellijke familie werkt, verlicht zijn zwoegen. Er is immers niemand anders die profiteert van zijn harde werken dan hijzelf.¹¹

Omdat het individu zijn inkomsten zal willen maximaliseren, zal hij zelf op zoek gaan naar de plaats in de economie waarin hij het meest kan verdienen. Dat kan de plaats in de economie zijn waarin zijn talenten het best tot uiting komen, maar het kan ook simpelweg het geval zijn dat het individu reageert op de vraag naar arbeid in een bepaalde sector. De maximalisatie van ieders individuele inkomsten heeft, zo zegt Chydenius, de hoogst mogelijke nationale winst als gevolg.¹²

Chydenius stelt dat, dientengevolge, twee factoren de hoogte van de nationale winst beïnvloeden. Allereerst is de grootte van de bevolking van belang. Immers, hoe groter het aantal mensen dat de eigen inkomsten kan maximaliseren is, hoe groter de opgetelde winst is. De tweede factor is *fliten*, ofwel:

ijver, vlijt. In feite heeft Chydenius het hier over arbeidsproductiviteit. Als de grootte van de bevolking of de kwaliteit van *fliten* tekortschiet, dan 'bör felet sökas i Nationens forfattningar' – dan moeten de fouten worden gezocht in de wetten van de staat. Niet omdat ze gebrekkig zijn, maar omdat ze er überhaupt zijn. Ze staan de natuur in de weg.¹³ Wetten die de vrijheid van individuen beperken leiden bijvoorbeeld tot emigratie en dus een afname van de bevolking. *Fliten* wordt beperkt door wetten die toestaan dat bepaalde mensen kunnen leven van andermans verdienste. Chydenius dacht in die zin bijvoorbeeld aan import- en exporttarieven, die de natuurlijke prijs van een product op een onnatuurlijke wijze verhoogden, waarvan de opbrengst niet ten goede kwam aan zij die het product hadden vervaardigd, maar aan mensen die in essentie niets met het product te maken hadden. Zulke tarieven beloonden die mensen om lui te zijn. Het is niet ondenkbaar dat Chydenius ook tegen uitgebreide herverdeling was: die zou immers kwalijke gevolgen hebben voor de natuurlijke, menselijke *fliten*.

Chydenius beklagde ook de neiging van de mercantilisten om bepaalde sectoren of beroepsgroepen te bevoorjelen door het arbeid in zo'n sector hoger te belonen. Dit leidde tot een stroom van arbeiders van het ene beroep naar het andere beroep. Wat dat betreft sloot Chydenius zich aan bij Linnaeus begrip van de natuurlijke economie. De natuur had per staat al bepaald welk product het best door die staat geproduceerd kon worden. Door individuen vrij te laten, zouden zij zich vanzelf toespitsen op de productie van dat goed. Wetten zouden deze efficiëntie alleen maar verstoren en daarmee aansturen op een suboptimale nationale winst.¹⁴ Chydenius kwam daarnaast op voor de positie van arbeiders en slaven. In *Tankar Om Husbönders och Tienstehions Naturliga Rätt* uit 1778 bekommert Chydenius zich om sociale kwesties. Ook die kwesties moeten worden opgelost door hun vrijheid en autonomie zoveel mogelijk te bevorderen.¹⁵ Maar Chydenius geeft een ook gefundeerdere kritiek op het vervaardigen van een veelheid aan wetten door de staat. Een veelheid aan wetten moet de staat wel schaden, beargumenteerde hij, om vier redenen.

Ten eerste moet het doel van de mercantilist zijn dat alle wetten samen de nationale winst verhogen. Maar, zo betoogt Chydenius, dat kan niet het doel van iedere wet op zich zijn. Verschillende wetten hebben verschillende tussendoelen. Sommige wetten moeten bijvoorbeeld de handel in een nieuw product bevorderen; sommige wetten moeten ervoor zorgen dat meer mensen in hun levensbe-

hoefden kunnen voorzien; sommige wetten verlagen de lonen van werknemers zodat producenten meer winst kunnen maken; sommige wetten bevorderen de export van bepaalde goederen; enzovoort. Al die wetten hebben een tussendoel alvorens ze bereiken waarvoor ze bedoeld zijn: de verhoging van de nationale winst. Chydenius beargumenteert dat die tussendoelen elkaar meer dan eens tegenspreken. De wetten werken niet systematisch, sterker nog, ze destabiliseren elkaar. '[O]ch måste icke et hus, som bygges up efter så många desseiner, få underligt utseende och sakna behörig stadga?' vraagt Chydenius¹⁶ – moet het niet zo zijn dat een huis, dat gebouwd is in zoveel verschillende stijlen, er raar uitziet en de nodige stabiliteit ontbeert?

Ten tweede betoogt Chydenius dat de regering überhaupt niet kan weten welke wetten ze moet maken, omdat ze niet weet welke handel, productie of industrie de hoogst mogelijke nationale winst tot gevolg heeft. Staatsmannen kunnen niet weten welk individu waar terecht moet komen om een zo hoog mogelijk nationaal inkomen te verkrijgen – een argument dat tweehonderd jaar later steller werd uitgewerkt door Friedrich Hayek. In *Law, Legislation and Liberty* zegt Hayek dat 'in a Great Society in which the individuals are to be free to use their own knowledge for their own purposes, the general welfare at which a government ought to aim cannot consist of the sum of particular satisfactions of the several individuals for the simple reason that neither those nor all the circumstances determining them can be known to government or anybody else'.¹⁷

Chydenius' argument heeft veel weg van dat van Hayek en hij zou zich waarschijnlijk in Hayeks argument vinden. Chydenius stelt daarnaast dat zelfs als de wetgever wist welk individu waar terecht zou moeten komen, hij continu achter de feiten zou aanlopen. De wetgever zal continu nieuwe wetten moeten maken, terwijl, zoals Chydenius beargumenteert, hij ook gewoon de natuur zijn werk kan laten doen.

De derde reden waarom Chydenius natuurwetten verkiest boven kunstmatige wetten, is dat kunstmatige wetten kunnen zijn ingegeven door corruptie. De wetgever dient niet zonder meer vertrouwd te worden. Het is goed denkbaar, zegt hij, dat het degenen die de wetten maken ontbreekt aan *en god vilja*: een goede wil. Geheel in zijn eigen belang kan de wetgever er dan ook voor kiezen om wetten te maken die vooral hemzelf bevoordelen.

Chydenius' vierde argument lijkt enigszins op zijn tweede argument. Chydenius zegt dat wetten statisch zijn: ze zijn slechts gemaakt voor één situ-

atie: de situatie waarvoor ze zijn gemaakt. In die omstandigheid werken ze het allerbest. Maar als de omstandigheden veranderen en de wetten blijven van toepassing, schaadt dat de nationale winst. De staat kan bijvoorbeeld ieder moment een nieuwe grondstof in haar bodem ontdekken, of een oude grondstof kan uitgeput raken. De wetten die op dat moment de industrie rondom de oude grondstof bevoordelen, kunnen alleen maar schadelijk zijn voor de nationale winst. In Chydenius' tijd was ijzer bijvoorbeeld het voornaamste exportproduct van Zweden, maar het was niet ondenkbaar dat men naast ijzer grote hoeveelheden goud of zilver zou vinden. In het geval van zo'n vondst zouden de wetten die er op waren gericht om de nationale winst uit de export van ijzer te halen, niet langer hun beoogde einddoel kunnen bereiken: het verhogen van het nationaal inkomen. Natuurwetten zouden het juiste deel van de beroepsbevolking automatisch naar de productie van goud en zilver stuwen.

China als het beloofde land

China was volgens Chydenius het onweerlegbare bewijs dat, om tegelijkertijd zoveel mogelijk rijkdom te kunnen vergaren en die rijkdom zo gelijk mogelijk te verdelen over een land, natuurwetten met rust moesten worden gelaten. Chydenius had waarschijnlijk geen waarheidsgetrouw beeld van China. Hij ontleende zijn kennis over China aan een publicatie van de Deense econoom en politicus Friedrich Lütken, die op zijn beurt selectief delen van Jean-Baptiste Du Halde's *Description géographique, historique, chronologique, politique, et physique de l'empire de la Chine et la Tartarie chinoise* uit 1735 had vertaald om in zijn eigen land te pleiten voor burgerlijke vrijheden. Desondanks gebruikte Chydenius China als de ultieme illustratie van zijn pleidooi voor vrijheid. In China hadden steden geen privileges en de Chinezen maakten geen onderscheid tussen stads- en landshandel. Daarom was 'hela landet som en stad och alla städer som det härligste land'¹⁸ – heel China was als een stad, en alle steden waren als het mooiste land. De afwezigheid van stapelsteden zorgde voor gelijkwaardige handel tussen de Chinezen.

Ook Nederland en Groot-Brittannië lieten hun handel grotendeels vrij en zij waren daarom, volgens Chydenius, de best ontwikkelde samenlevingen in Europa. Toch lieten ze de natuur nog niet zo vrij als China dat deed. Chydenius constateerde dat Zweden een arm land was, omdat het zich niet door de natuur, maar door kunstmatigheid liet leiden. Landen als Zweden 'vara blinda, Holländaren och

Ängelsmannen se med ett öga, men [China] med två'.¹⁹ Het mercantilisme maakte Zweden blind, zei Chydenius, terwijl Hollanders en Engelsen met één oog zagen en China beide ogen open had.

Maar de bron van de vermeende Chinese rijkdom lag niet alleen in de vrijhandel. China dankt zijn succes ook aan zijn grondwet, die stelt dat keizers behoren te luisteren naar de mening en klachten van het volk. Burgers konden, aldus Chydenius, de keizer vrijelijk en openbaar laten weten wat zij voor het bestuur van het land van belang achtten. Anders dan de Zweedse koning had de Chinese keizer liefde voor de waarheid en was hij bang voor onwetendheid. Dat de keizers openstonden voor elk advies en waar nodig hun beleid aanpasten, verklaarde voor Chydenius de stabiliteit en het voortbestaan van het keizerrijk.²⁰

Chydenius' China-betoog, zelfs al was het niet een gepaste interpretatie van de werkelijkheid, had veel invloed op de pers- en meningsvrijheidswet van 1766. Deze wet was tevens de eerste wet ter wereld die de openbaarheid van staatszaken regelde. Chydenius speelde als liberaal een belangrijke rol in de totstandkoming van die wet. Niet voor niets spreekt de wetspreambule van het belang van allerlei vrijheden van individuen voor hun zelfontplooiing.²¹

Conclusie

Tegenwoordig is Chydenius grotendeels vergeten door historici en filosofen, niet alleen buiten Finland en Zweden. Dat is jammer. Als iemand die ruim tien jaar voor Adam Smith een soortgelijke vrijemarkteconomie bepleit, onafhankelijk van deze 'grondlegger' van het klassiek-liberalisme, verdient Chydenius wellicht meer lof. Het is aannemelijk dat beide heren elkaar niet kenden en op z'n minst frapant dat er toch zoveel overeenkomsten in hun denken voorkomen. D.D. Raphael bewonderde Smith omdat hij de economie inbedde in een groter maatschappelijk perspectief, maar Chydenius deed dit net zo goed: hij bekommerde zich juist om de rechten en de sociale positie van de arbeiders en boeren in het Finse Österbotten.

Hier lijken dan ook overeenkomsten te liggen tussen Chydenius en Smith. Finland en Schotland hadden ten opzichte van, respectievelijk, Zweden en Engeland, een vergelijkbare, ondergeschikte status. Beiden waren economisch achtergestelde gebieden en beiden ondervonden last van de privileges van grotere handelssteden als Stockholm of Londen. Het denken van beide heren kan dan ook worden gevat in het bredere verzet tegen het mercantilisme van die dagen.

Chydenius was een overtuigd liberaal. Dat bleek ook uit zijn strijd voor burgerlijke vrijheid, zoals persvrijheid, de vrijheid van meningsuiting en godsdienstvrijheid. Voor het 18^e-eeuwse Zweden was hij een opmerkelijk buitenbeentje. Chydenius is überhaupt een buitenbeentje in de algehele ontwikkeling van het liberalisme in Zweden, dat aan het eind van de 19^e eeuw steeds meer richting het socialisme opschoot. Had het Zweedse Rijk meer individuen als Chydenius voortgebracht, dan had Hammar skjöld wellicht niet de troon, het altaar en het zwaard bezongen, maar de vrijheid, vleit en autonomie waar Chydenius zo op hamerde.

Literatuur

De meeste teksten van Chydenius zijn online te vinden. Ze vereisen echter enige beheersing van de Zweedse taal. *Den Nationalle Winsten* is echter in het Engels vertaald en online vindbaar onder de titel *The National Gain*. Over Chydenius zelf is weinig gepubliceerd. Er zijn enkele goede artikelen die inleiden op zijn leven en werk. Zo schreef Carl G. Uhr in 1964 een verhandeling over Chydenius in het wetenschappelijke tijdschrift *Economic Inquiry*. Zijn bijdrage in het tijdschrift is getiteld *Anders Chydenius (1729-1803): a Finnish Predecessor to Adam Smith* en kan worden gevonden in volume 2, nummer 2 van het tijdschrift. Daarnaast is er een publicatie van de Anders Chydenius Foundation onder redactie van Juha Mustonen online beschikbaar, getiteld *The World's First Freedom of Information Act: Anders Chydenius' legacy today*, waarin de auteurs zich vooral toespitsen op Chydenius rol in de wet op openbaarheid van staatszaken uit 1766. Biografieën over Chydenius zijn louter in het Zweeds of Fins, maar de geïnteresseerde lezer kan de titels gemakkelijk online zoeken.

H.N. (Niek) Kok is onderzoeksstagiair bij de Teldersstichting en masterstudent International Relations aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Eindnoten

1) D.H.A.C. Hammar skjöld, 'Inaugural Address upon taking

his seat as a member of the Swedish Academy on 20 December 1954', in: A.W. Cordier and W. Foote red., *Public Papers of the Secretaries-General of the United Nations Volume II: Dag Hammar skjöld 1953-1956*, New York, 1972, p. 400.

- 2) C.G. Uhr, Anders Chydenius (1729-1803): a Finnish Predecessor to Adam Smith, *Economic Inquiry*, vol. 2, nr. 2, pp. 85-116.
- 3) L. Koerner, *Linnaeus: Nature and Nation*, Cambridge, 1999, p. 97.
- 4) C. Wolff, The Swedish Aristocracy and the French Enlightenment Circa 1740-1780, *Scandinavian Journal of History*, 2005, vol. 30, nr. 3-4, pp. 259-270.
- 5) J. Manninen, 'Anders Chydenius and the Origins of the World's First Freedom of Information Act', in: Mustonen red., *The World's First Freedom of Information Act: Anders Chydenius' legacy today*, Kokkola, 2006, pp. 18-53.
- 6) D.D. Raphael, 'Introduction', in: A. Smith, *The Wealth of Nations*, New York 1991, p. xiii.
- 7) A. Chydenius, *Vad kan vara orsaken, at sådan myckenhet Svenskt folk ärligen flytter utur Landet?* Stockholm, 1965.
- 8) A. Chydenius, *Angående Religions-Frihet*, Stockholm, 1779.
- 9) A. Chydenius, *Den Nationalen Winsten*, Stockholm, 1765, par. 33.
- 10) A. Chydenius, *Källan Til Rikets Wan-Magt*, Stockholm, 1965.
- 11) Chydenius, *Den Nationalle Winsten*, par. 4.
- 12) Ibidem, par. 5.
- 13) Ibidem, par. 4.
- 14) Ibidem, par. 15.
- 15) A. Chydenius, *Tankar Om Husbönders och Tienstehions Naturliga Rätt*, Stockholm, 1778.
- 16) Chydenius, *Den Nationalle Winsten*, par. 10.
- 17) F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty: The Mirage of Social Justice*, London, 1976, p. 2.
- 18) Chydenius, *Källan Til Rikets Wan-Magt*.
- 19) Ibidem.
- 20) A. Chydenius, *Berättelse om Chinesiska Skrif-friheten*, Stockholm, 1966, p. 4.
- 21) P. Hogg, His Majesty's Gracious Ordinance Relating to Freedom of Writing and of the Press (1766), in: Mustonen red., *The World's First Freedom of Information Act: Anders Chydenius Legacy Today*, Kokkola, 2006, pp. 8-17.

DE FDP: VAN ONMISBARE COALITIEPARTNER TOT GERMAN MUT

– Pieter de Jonge –

In 2013 kwamen de Duitse liberalen voor het eerst in 64 jaar niet over de kiesdrempel. Historicus Pieter de Jonge blikt terug op de geschiedenis van de FDP. Hoe heeft deze electorale achteruitgang kunnen gebeuren? En wat zou de FDP moeten doen om het tij te keren?

In 2010 won de VVD de landelijke verkiezingen met 31 zetels in de Tweede Kamer. Het jaar daarvoor had de Duitse liberale partij, de *Freie Demokratische Partei* (FDP) eveneens een zege behaald: met 14,6 procent van de landelijke stemmen had zij haar beste verkiezingsresultaat ooit behaald. Maar waar de VVD het resultaat bij de eerstvolgende verkiezingen overtrof (41 zetels in 2012, het hoogste aantal Kamerzetels voor de partij tot nu toe), kwam de FDP in 2013 met 4,8 procent niet over de kiesdrempel. Na 64 jaar verdween de partij, die 45 jaar in de regering heeft gezeten, uit het Duitse parlement. Hoe heeft dit kunnen gebeuren? De verklaring ligt gedeeltelijk in het feit dat sommige aspecten van het Duitse politieke stelsel in het nadeel werken van de FDP.¹ De partij draagt echter ook zelf verantwoordelijkheid voor haar electorale achteruitgang.

Drie problemen voor de FDP

De FDP heeft een aantal problemen die de VVD niet heeft. De eerste is de interne verdeeldheid. Tijdens het interbellum had Duitsland twee liberale partijen, de links-liberale *Deutsche Demokratische Partei* (DDP) en de nationaal-liberale *Deutsche Volkspartei* (DVP). Het verschil tussen DDP en DVP was zo groot, dat menigeen zich afvroeg hoe ze zich allebei 'liberaal' konden noemen. Was er wel iets dat beide partijen gemeen hadden?² Deze verdeeldheid bleef bestaan na de Tweede Wereldoorlog. Duitsland is vanaf de eenwording in 1866-1871 een federale staat geweest, maar toen na de nationaal-socialistische periode weer politieke partijen ontstonden, gebeurde dit in eerste instantie op deelstaatsniveau.^A De sociaal-democratische SPD werd

(her)opgericht als landelijke partij, de liberalen en de christen-democratische CDU ontstonden als fusie van deelstaatspartijen. De liberale partijen in Zuid-Duitsland, Hamburg, Bremen en Berlijn bleken links-liberaal, terwijl de liberalen in het noordwesten van Duitsland een veel rechtser, nationaal-liberaal profiel hadden. Deze verschillen bleven bestaan binnen de in 1948 opgerichte FDP, die begin jaren vijftig zelfs kampte met pogingen vanuit nationaal-socialistische kringen om de partij over te nemen.^B Wie kennis heeft van het hedendaagse Duitsland, zou kunnen denken dat de liberalen zich in overwegend conservatieve gebieden, zoals het zuiden, profileren als progressief, terwijl ze zich in regio's waar de SPD sterk is profileren als rechts, de drie stadsstaten uitgezonderd. Alsof de Duitse liberalen liever het verschil benadrukten met de grootste partij in hun regio dan uit te dragen waar ze zelf voor stonden.

Het tweede probleem vormt de kiesdrempel van vijf procent. In tegenstelling tot de centrumlinkse SPD en de centrumrechtse CDU is de FDP nooit een *Volkspartei* geworden die standaard kon rekenen op de stemmen van een grote trouwe achterban. Integendeel, iedere verkiezing was het de vraag of de kiesdrempel gehaald zou worden. Daarnaast waren FDP-stemmen overwegend *Zweitstimmen*. Het Duitse kiesstelsel is een mengvorm van districtenstelsel en evenredige vertegenwoordiging. Bij parlementsverkiezingen kruist een kiezer twee hokjes aan. Met de eerste stem (*Erststimme*) wordt een kandidaat gekozen voor het kiesdistrict (Duitsland telt momenteel 299 districten). De tweede stem (*Zweitstimme*) gaat naar een partij. Deze stemmen worden evenredig verdeeld. Het aantal *Zweitstimmen* bepaalt het aantal zetels in de *Bundstag*, het Duitse nationaal-

A Duitsland is relatief laat een nationale eenheidsstaat geworden. Dit geschiedde in fasen tussen de Duitse Oorlog tegen Oostenrijk in 1866 en de Frans-Duitse Oorlog van 1870/1871. Met name de staten in het katholieke zuiden aarzelden om toe te treden tot het verenigde Duitsland, dat gedomineerd werd door het militaristische en protestantse Pruisen.

B In de jaren vijftig waren de nazi-invloeden binnen de FDP zelfs reden voor de VVD om niet lid te worden van de Liberale Internationale. G. Voerman en M. van der Linde, 'De VVD en de Europese liberale partijorganisatie' in: *Liberaal Reveil*, maart 2014, p. 43.

le parlement. In eerste instantie worden deze opgevuld met kandidaten die direct gekozen zijn in hun district (*Direktmandate*).³ De FDP won zelden een kiesdistrict, maar kreeg veel stemmen van SPD- of CDU-kiezers die de FDP als coalitiepartner wilden. Zonder deze stemmen zou de FDP de kiesdrempel vaker niet dan wel gehaald hebben.

Beide problemen worden versterkt door het derde: een kleine, individualistische achterban die nauwelijks georganiseerd is en – meer dan kiezers van andere partijen – makkelijk op andere partijen stemt.⁴ Veel FDP-stemmers deden dit vooral omdat ze zich niet in de twee volkspartijen herkenden. Wie een voorkeur heeft voor ondernemerschap en de vrije markt, zal niet snel op sociaaldemocraten stemmen. De christen-democratische CDU was lang overwegend katholiek, daarom stemden rechte protestanten liever FDP.⁵ De sterke voorkeur van de FDP voor een vrije markt en een terughoudende staat bleek te veel te verschillen van de opvattingen van de meeste Duitse kiezers, die eerder neigden naar een overheid die de belangen van zowel werknemers als werkgevers in het oog houdt.

Vanwege het kleine aantal vaste kiezers (*Stammwähler*) is de FDP nooit de grootste Duitse partij geworden. Wel was zij tientallen jaren onmisbaar om een van de twee grote partijen aan een meerderheid te helpen. De SPD werd gesteund bij het inperken van de macht van de staat en de kerk in de maatschappij. Op economisch en buitenlands terrein werkte de FDP samen met de CDU: beide partijen steunden het bedrijfsleven en waren voor aansluiting bij de NAVO en West-Europa. Veel CDU- of SPD-kiezers waren bereid om hun tweede stem aan de FDP te geven, als die had aangegeven met de eigenlijke voorkeurspartij te willen regeren. De jaren dertig speelden hierbij een rol: men had liever een driepartijstelsel met coalities dan een tweepartijstelsel met absolute meerderheid voor de regerende partij.

In de praktijk bleek de CDU de favoriete coalitiepartner, al verliep de samenwerking niet altijd smetteloos. Met name CDU-leider Konrad Adenauer, van 1949 tot 1963 bondskanselier, had de neiging om de FDP als juniorpartner te behandelen. De frustratie liep zo hoog op, dat de FDP in 1961 als verkiezingsbelofte had dat zij niet weer onder Adenauer zouden dienen. Na de verkiezingen deden zij dit echter toch. Veel FDP-kiezers beschouwden dit als kiezersbedrog. Daarnaast ontstond verschil van mening over de buitenlandse politiek. De CDU bleef principieel weigeren de deling van Duitsland en het bestaan van de DDR te erkennen. In 1961

werd echter de Berlijnse Muur gebouwd, waardoor een Duitse hereniging voorlopig onhaalbaar leek. Had de opstelling van Adenauer en de CDU nog wel zin nu de verdeling van Europa in West en Oost een voldongen feit leek?

In 1962 vond de *Spiegel-affaire* plaats. Weekblad *Der Spiegel* schreef kritisch over het beleid van de minister van Defensie, Franz Josef Strauß. Omdat dit artikel niet geschreven had kunnen worden zonder bronnen binnen het leger, beschuldigde de regering de betreffende journalisten van landverraad. Voor de FDP woog de persvrijheid zwaarder dan het coalitiebelang. De publieke opinie schaarde zich achter van de journalisten. Strauß moest aftreden, Adenauer volgde in 1963.

1969-1982: sociaal-liberale coalitie

In 1969 vormden SPD en FDP voor het eerst samen een regering. Een belangrijk punt waarop ze elkaar vonden was de *Ostpolitik* van SPD-bondskanselier Willy Brandt, die hij ontwikkelde als minister van Buitenlandse Zaken in het CDU-SPD-kabinet van 1966-1969. Het leek Brandt praktischer om, onder het motto *Wandel durch Annäherung* ('verandering door toenadering') de DDR te erkennen en relaties met het Oostblok op te bouwen, de *neue Ostpolitik* ('nieuwe Oostpolitiek'). Daarnaast sloten SPD en de sociaal-liberale vleugel van de FDP goed aan op de mentaliteitsveranderingen in de jaren zestig en zeventig. Sommige studenten van de protestgeneratie stroomden direct in bij de linkervleugel van de FDP, die belang hechtte aan individuele zelfontplooiing, het garanderen van de rechtsstaat, het bevorderen van sociale rechtvaardigheid en bescherming van het milieu. De FDP schoof op naar het midden – met als keerzijde dat rechtsgeoriënteerde FDP-stemmers afhaakten.⁶

In 1974 bleek een naaste medewerker van Brandt een spion van de Stasi te zijn. Brandt trad af als bondskanselier, minister van Financiën Helmut Schmidt volgde hem op. Schmidt was geen ideoloog, maar een pragmaticus. Binnen de SPD behoorde hij tot de rechtervleugel. Een sterke economie en een goed functionerend bedrijfsleven zag hij als noodzakelijk voor welvaart en werkgelegenheid. Eerder was hij al van 1969 tot 1972 minister van Defensie en in 1977 pleitte hij als eerste westerse regeringsleider voor het plaatsen van kruisraketten als tegenwicht voor het installeren van SS-20-raketten door de Sovjet-Unie. Zo legde hij de grond voor het NAVO-Dubbelbesluit van december 1979 (de plaatsing van kruisraketten in West-Europa als afschrikking voor het plaatsen van Russische raketten en tegelijk on-

derhandelingen opstarten met de Sovjet-Unie over wederzijdse vermindering van het aantal kernraketten). Zo op het oog de geschikte leider van de SPD in een coalitie met de FDP.

Een groot deel van de SPD was echter pacifistisch en daarnaast ontstonden meningsverschillen over de economie. De coalitie ging van start in een economische bloeiperiode, maar in de loop van de jaren zeventig stagneerden de West-Europese economieën. De SPD, Schmidt inclusief, wilde dat de overheid op Keynesiaanse wijze in zou grijpen in de economie. Dit stond haaks op de FDP-voorkeur voor overheidsbezuinigingen en de vrije markt.

Op datzelfde moment was de FDP intern verdeeld. De linkervleugel, verenigd in de *Sylter Kreis*, werd in het kabinet vertegenwoordigd door minister van Binnenlandse Zaken Gerhart Baum en in het partijbestuur door Günther Verheugen. Zij legden de nadruk op de vrijheidsrechten van burgers tegenover de staat. Parlementariërs van de rechtervleugel, in het kabinet vertegenwoordigd door minister van Economische Zaken Otto Graf Lambsdorff, kwamen samen in de *Wurbs-Kreis*. De linkervleugel domineerde het partijkader, de rechtervleugel steunde op trouwe stemmers die niet actief waren in de partij en had goede banden met het bedrijfsleven. De partij werd bij elkaar gehouden door het pragmatische midden, dat het ontstaan van vleugels dan wel niet kon voorkomen, maar de invloed daarvan wel kon beperken. Hiertoe behoorden de partijvoorzitter, Hans-Dietrich Genscher, tevens minister van Buitenlandse Zaken, en de fractievoorzitter in de Bondsdag, Wolfgang Mischnick.⁷

De in 2016 overleden Genscher zou lang hét gezicht van de FDP zijn. Van 1969 tot 1974 was hij minister van Binnenlandse Zaken, van 1974 tot 1992 minister van Buitenlandse Zaken en vicepremier en van 1974 tot 1985 partijvoorzitter. Genscher was pragmaticus uit overtuiging. Coalities waren voor hem *Zweckgemeinschaften*, tijdelijke gelegenheidscalities om de doelen van de deelnemende partijen te verwezenlijken. Volgens hem moest de FDP al naar gelang de omstandigheden met de SPD dan wel met de CDU regeren. Hij bewaarde afstand tot de ideologische vleugels van de FDP, omdat hun uitgesproken coalitievoorkeuren de keuzevrijheid inperkten. Het doel van de FDP was het matigen van de twee grote partijen, die anders hun eigen ideologie aan de samenleving zouden opdringen.⁸

Genscher vreesde dat de samenwerking met de SPD ten einde liep. Schmidt lag goed bij de FDP, maar was niet representatief voor de SPD. Schmidt had vrijwel eigenhandig verhinderd dat de protest-

generatie op kon klimmen binnen de SPD ('Wie visioenen heeft, moet naar de dokter!'), maar veel partijgenoten herkenden zich daar wel in. Hoe lang zou Schmidt nog gezag hebben binnen zijn eigen partij? Andersom leek samenwerken met de CDU weer aantrekkelijk te worden, nu daar een nieuwe generatie was opgeklommen, vertegenwoordigd door Helmut Kohl, die wel bereid was om de DDR de facto te erkennen.

De CDU koos echter niet Kohl als lijsttrekker voor de verkiezingen, maar de vroegere Defensie-minister Strauß. Strauß was jarenlang premier van de deelstaat Beieren geweest en wilde nu premier van Duitsland worden.⁹ Hij was een communistenvreter en hij verachtte de culturele omwentelingen van de protestgeneratie. Hij was niet vergeten dat de liberalen hem in 1962 hadden laten vallen. Zijn campagne was erop gebaseerd om in 1980 de absolute meerderheid van de stemmen te behalen. Dat bleek echter veel CDU-kiezers een stap te ver. Strauß was te militant en te veel vertegenwoordiger van een vleugel om aanvaardbaar te zijn voor de gehele achterban. Daar kwam de angst voor absolute meerderheden nog bij. De FDP haakte hierop in en voerde campagne met de leus 'Strauß verhinderen – Schmidt unterstürzen – Genscher wählen'. Een stem op de FDP zou het voortbestaan van het driepartijensstelsel garanderen.⁹ Hierdoor werden stemmen gewonnen van CDU-kiezers die zich niet in Strauß herkenden, maar reduceerde de FDP zichzelf tot de partij waar mensen op stemden om erger te voorkomen.¹⁰

1980-1982: op naar de *Wende*¹¹

De SPD won de verkiezingen, Schmidt werd opnieuw premier. Strauß toonde zich een sportieve verliezer en keerde terug naar Beieren, waarop Kohl partijleider werd van de CDU. Met deze generatiewissel ging de CDU ook het bestaan van de DDR erkennen. Nu waren CDU en FDP het zowel op economisch als op buitenlands terrein eens. Omgekeerd verdween door het vertrek van Strauß de gemeenschappelijke tegenstander die de verschillen tussen FDP en SDP minder belangrijk had doen lijken.

In 1980 veranderde de Duitse politiek door de oprichting van *die Grünen* (de Groenen). Voor de SPD betekende dit concurrentie op links, voor de FDP een

C In Beieren zijn de christen-democraten niet lid van de CDU, maar vormen ze een eigen partij, de *Christlich-Soziale Union* (CSU), die over het algemeen conservatiever is dan de CDU. CDU en CSU werken nauw samen en worden aangeduid als de 'Union', maar zijn formeel afzonderlijke partijen. Hierdoor is de partijleider van de CSU onafhankelijker ten opzichte van de landelijke CDU-leiding dan CDU-leiders in andere deelstaten.

rivaal in de strijd om zwevende kiezers en hoogopgeleide individualisten uit de middenklasse. Bij plaatselijke verkiezingen bleef het stemmenverlies beperkt voor de SPD beperkt, omdat arbeiders niet op de Groenen gingen stemmen. Voor de FDP stond meer op het spel. Als enige partij naast de twee grote was het al moeilijk geweest om de kiesdrempel te halen. Op korte termijn was er veel overlap tussen Groenen en links-liberale FDP-stemmers, op lange termijn zou de FDP niet langer onmisbaar zijn voor coalitievorming.¹² De opkomst van een nieuwe partij zette mogelijk het voortbestaan van de FDP op het spel.

Om te overleven, wilde de FDP zich nu profileren. Het was niet langer voldoende om als kleine coalitiepartner de aandacht op zichzelf te vestigen door kleine symbolische meningsverschillen met de grote partner. Nu moesten daadwerkelijk standpunten *verwezenlijkt* worden, vooral op de gebieden economie en (internationale) veiligheid.¹³ Op het laatste punt zaten Genscher en Schmidt, ondanks oppositie binnen de eigen partijen, op één lijn; op het eerste punt niet. Schmidt was pragmatisch, maar ook aanhanger van Keynes.

Het leek Genscher daarom beter om met de CDU te gaan samenwerken. Lastig was alleen hoe dit het beste bereikt kon worden. Met een te kleine achterban om de kiesdrempel te garanderen was een coalitiewissel riskant. Voorstanders van samenwerking met de SPD zouden niet meer op de FDP stemmen, terwijl het onzeker was of voorstanders van een coalitie met de CDU dit zouden compenseren. Sinds de FDP in 1961, ondanks eerdere uitspraken, toch weer onder Adenauer ging dienen, had de partij de reputatie onbetrouwbaar te zijn. Een termijn in de oppositie moest echter vermeden worden: zonder regeringsdeelname zou de partij minder zichtbaar zijn. Dit kon alleen voorkomen worden door, ondanks de morele bezwaren, tijdens de regeerperiode al te wisselen van coalitiepartner. Op die manier zou de FDP tot de volgende verkiezingen de tijd hebben om te bewijzen dat ze daadwerkelijk met de CDU samen wilden werken. Genscher en Lambsdorff gingen steeds meer kritiek uiten op de verzorgingsstaat, die in plaats van een hangmat een vangnet zou zijn geworden. Op 20 augustus 1981 stuurde Genscher een brief aan alle FDP-leden, waarin hij stelde dat de tijd voor een *Wende* (ommekeer) gekomen was, bekend geworden als de *Wendebrief*. Daadwerkelijk uit het kabinet stappen deed de FDP nog niet. Beide partijen zagen liever dat de ander de samenwerking zou beëindigen.

In het najaar van 1982 barstte de bom. Op 9 september publiceerde de minister van Economi-

sche Zaken, Lambsdorff, een notitie om de economische malaise aan te pakken. Dit geschrift was in alle opzichten klassiek-liberaal en stond haaks op alle sociaal-democratische uitgangspunten, waardoor het eerder neerkwam op een liberaal strijdschrift dan op een kabinetsnotitie.¹⁴ Schmidt was *not amused* en liet dat bij de eerstvolgende kabinetszitting, 14 september, duidelijk blijken. In de ochtend van 17 september deelden de FDP-ministers hem mee dat ze uit het kabinet stapten. Het werd Schmidt echter niet gegund om tot aan de vervroegde verkiezingen een minderheidskabinet te leiden. Op 1 oktober vroeg oppositieleider Kohl een *Konstruktiven Misstrauensvotum* aan, een soort motie van wantrouwen waarbij echter door het parlement gelijk een nieuwe premier wordt aangewezen.¹⁵ Zodoende kon Kohl, zonder eerst de verkiezingen te hoeven winnen, premier worden in plaats van Schmidt. Kohl vormde een kabinet met de FDP. Genscher had zijn doel, een coalitiewissel tussen de verkiezingen door, bereikt. De prijs bleek hoog: twintig procent van de leden zegde het partijlidmaatschap op. Sommige actieve politici, zoals Verheugen, stapten over naar de SPD. En bij de Bondsdagverkiezing van 6 maart 1983 zakte de partij van 10,6 naar 7,0 procent.

1982-1998: confessioneel-liberale coalitie

De FDP regeerde nu met de CDU. De coalitie steunde het NAVO-Dubbelbesluit en zij wilde de verzorgingsstaat afbouwen. Tegenover deze winst op korte termijn stonden voor de FDP echter nadelen op langere termijn. Vanwege de *Wende* hadden de links-liberalen de partij verlaten, waardoor een eventuele toekomstige coalitie met de SPD geen optie meer was. De SPD had hiervoor de FDP niet eens meer nodig; in 1983 waren de Groenen in de Bondsdag gekozen. De FDP was niet langer de onvermijdelijke coalitiepartner. In de Duitse politiek bestonden nu twee kampen, links SPD en de Groenen, rechts CDU en FDP. De FDP had geen vrijheid van handelen meer, maar was overgeleverd aan de CDU.

De FDP kon echter wel profiteren van de populariteit van Genscher, die minister van Buitenlandse Zaken bleef. Zijn inzet voor het dubbelbesluit ging niet ten koste van een ontspanningspolitiek richting de DDR.¹⁶ Vooruitlopend op de Duitse hereniging besloten de FDP en de Oost-Duitse liberale partijen^D in de zomer van 1990 om, als eerste van de poli-

^D De DDR was formeel geen eenpartijstaat. De regerende communistische partij gedoogde een aantal oppositiepartijen, die ondergeschikt werden gehouden.

tieke stromingen, te fuseren. Bij de eerste landelijke verkiezingen van het herenigde Duitsland, 2 december 1990, leverde dit 11 procent van de stemmen op. Deze winst werd echter niet lang vastgehouden.

In 1992 legde Genscher zijn ministersambt neer. Lambsdorff was in 1988 partijvoorzitter geworden, maar vertrok in 1993. Hierdoor kwam de partij ineens zonder bekende gezichten te zitten. De integratie van Oost-Duitsland in de bondrepubliek betekende een economische terugval. De recessie verminderde de populariteit van de regeringspartijen. De FDP-voorkeur voor klassiek-liberaal economisch beleid sloeg niet aan in het van steun afhankelijke oosten. In combinatie met de ongelukkig gekozen verkiezingsleus 'partij van de beter verdienenden' leidde dit ertoe dat de partij bij alle deelstaatverkiezingen in het voormalige Oost-Duitsland de kiesdrempel niet haalde. De neergang zette zich eveneens voort in het westen. In 1998 won de SPD de parlementsverkiezingen. De sociaal-democraat Gerhard Schröder werd premier van een regering van SPD en Groenen.¹⁷

1998-2011: het tijdperk Westerwelle

Eind jaren negentig trokken twee hoofdbestuurders het leiderschap naar zich toe. Guido Westerwelle (1961-2016), in de jaren tachtig actief geweest in de liberale jongerenorganisatie, werd in 1994 secretaris-generaal^E en bleef dit tot hij in 2001 voorzitter werd. In 1999 kwam Jürgen Möllemann (1945-2003) in het landelijke bestuur. Volgens Westerwelle en Möllemann was het tijdperk van de grote volkspartijen afgelopen. In de jaren tachtig en negentig zou het collectieve denken plaatsgemaakt hebben voor de individualistische consumentenpartij. Kiezers waren individualistischer geworden, mondiger en kritischer – ontwikkelingen waar de Groenen en de FDP beter op in konden spelen dan de gedateerde CDU en SPD. Westerwelle wees op Nederland, waar de liberalen de christen-democraten hadden vervangen als de partij voor centrumrechts. Möllemann zag Oostenrijk als voorbeeld, waar Jörg Haider de zieltogende FPÖ groot maakte door onvrede onder de kiezers krachtig te verwoorden. Hij leek over het hoofd te zien dat de FPÖ hiermee, in plaats van liberaal te blijven, in extreemrechts vaarwater terecht kwam.¹⁸ Onder hun leiding positioneerde FDP zich als een jonge en dynamische partij, met belastingver-

laging als belangrijkste doelstelling. Westerwelle en Möllemann kozen voor een mediacampagne, waarbij het belangrijker was om de aandacht te trekken en gezien te worden dan om inhoudelijke argumenten aan te dragen. Bescheidenheid was hen vreemd. Bij de verkiezingen van 2002 zou niet minder dan 18 procent van het aantal stemmen behaald moeten worden (*Projekt* 18). In plaats van een voorkeur uit te spreken voor een coalitiepartij, presenteerde Westerwelle zich als eerste liberale kandidaat-premier in de Duitse geschiedenis. Hoewel deze sensationele aanpak niet geheel zonder succes was, had het ook nadelen. De FDP kreeg het stempel *Spaßpartei*: vermakelijk, maar geen inhoud. Hierdoor werden sommige kiezers gewonnen, maar andere weer verloren. Wie zich eerder herkend had in de zakelijke Genscher, kon afkerig zijn van iemand in een opvolger die in een 'Guidomobiel' door het land reed. Ondertussen kreeg de CDU – door met inhoudelijke argumenten te komen – de kans om zich weer in de kijker te spelen.¹⁹ Uiteindelijk behaalde de FDP 7 procent van de zetels. Dit was meer dan bij vorige verkiezingen, maar aanzienlijk minder dan het groots aangekondigde streefgetal. Daarnaast bleef de partij kleiner dan de Groenen.

Ondanks het mislukken van *Projekt 18* kwamen Westerwelle en Möllemann na de verkiezingen in de fractie. Westerwelle bleef partijvoorzitter. Met Möllemann ging het bergafwaarts vanaf het moment dat hij in 2002 extreemrechtse uitspraken deed. In februari 2003 werd hij uit de FDP-fractie gezet. Later dat jaar overleed hij bij een parachutesprong. Het is nooit duidelijk geworden of dit een ongeluk was of zelfmoord.²⁰

Westerwelle bleek geschikt voor oppositieveoeren. Hij verstond de kunst om standpunten kort en bondig te formuleren. Bij de vervroegde parlementsverkiezingen van 2005 werd hij lijsttrekker. Dit keer zette de FDP in op een coalitie met de christendemocraten. Met 9,8 procent van de stemmen werden de liberalen, voor het eerst sinds 1990, weer de derde partij. FDP en de christendemocraten, die vanaf 2002 Angela Merkel als fractievoorzitter hadden, beschikten samen over te weinig stemmen om een regering te vormen. Hoewel de SPD kleiner was geworden dan de CDU, bleef Schröder volhouden dat hij de enige was die premier kon worden. Westerwelle reageerde resoluut: na al die jaren oppositie zou de FDP niet als derde partij de linkse partijen alsnog aan een meerderheid helpen. Een breuk met het verleden, toen de FDP vreesde dat het buiten de regering niet kon overleven.²¹ Uiteindelijk bleek een grote coalitie – CDU en SPD – de enige oplossing.

^E Bij Duitse politieke partijen is de *Generalsekretär*, die de dagelijkse gang van zaken binnen de partij leidt, even belangrijk als de partijvoorzitter, de fractievoorzitter in het parlement en eventuele ministers.

Merkel werd voor het eerst premier. Westerwelle werd de verpersoonlijking van de rechtse oppositie, de Groenen voerden linkse oppositie. Westerwelle hamerde vooral op verkleining van de overheid en belastingverlaging, klassiek-liberalisme dus.

Bij de parlementsverkiezingen van 2009 slaagden liberalen en christen-democraten er wel in om de meerderheid te behalen. De FDP werd groter dan ooit tevoren, maar gaf haar belangrijkste thema in de coalitieonderhandelingen handen: belastingverlaging zou komen, mits overeenstemming bereikt kon worden over de vraag welke uitgaven verlaagd konden worden. Aangezien door het uitbreken van de kredietcrisis de overheidsuitgaven noodgedwongen stegen, bleek belastingverlaging niet haalbaar. De FDP had nagelaten om het ministerie dat over belasting gaat, Financiën, te claimen, omdat Westerwelle minister van Buitenlandse Zaken wilde worden. De FDP kon haar belangrijkste doelstelling niet verwezenlijken, terwijl eventuele successen van Westerwelle in het buitenlandse beleid – die overigens uitbleven – niet zichtbaar waren in het binnenland. Westerwelle was zijn leven lang beroeps politician geweest, maar had nog nooit een bestuurlijke functie bekleed. De directheid die hem tot mediapersoonlijkheid had gemaakt, bleek averechts te werken bij een minister. Het definitieve keerpunt kwam in 2010, toen hij uitkeringen vergeleek met 'laat-Romeinse decadentie'. De media vonden dat hij hiermee te ver gegaan was, Merkel nam afstand van hem. In 2011, toen de FDP drie deelstaatverkiezingen verloren had, stelde hij zich niet weer kandidaat voor het voorzitterschap. De imagoschade voor de FDP was echter al te groot. Cabaretiers maakten al jaren op televisie grappen over de eenzijdige gerichtheid van de partij op de vrije markt, nu voegden ze daar grappen over de onbekwaamheid van FDP-politici en bestuurders aan toe.

Op 6 februari 2013 werd een nieuwe politieke partij opgericht, *Alternative für Deutschland* (AfD). Deze bestond aanvankelijk uit teleurgestelde FDP- en CDU-aanhangers en presenteerde zich op immaterieel gebied als conservatief, op materieel gebied als klassiek-liberaal. Bij de verkiezingen van 2013 hoopte de FDP, zoals in het verleden, op Zweits-timmen van CDU-kiezers. De nieuwe concurrentie van de AfD en de verwachte tweestrijd met de SPD brachten Merkel er echter toe haar coalitiepartner in de steek te laten: zij verklaarde dat iedere partij haar stemmen zelf moest verdienen. De CDU-achterban diende allebei de stemmen op de eigen partij uit te brengen. Uiteindelijk kwamen AfD noch FDP door de kiesdrempel: 4,8 en 4,7 procent. Gelet op het

korte bestaan was dit voor de AfD een grootse prestatie. De FDP verdween echter uit het parlement.

FDP: probleempartij?

Het gaat te ver om te stellen dat Westerwelle zijn partij in de afgrond geleid heeft. Het lijkt er eerder op dat hij de al bestaande problemen tijdelijk verhulde heeft. De populariteit van Genscher in de jaren tachtig en van Westerwelle leidde de aandacht af van de personele en de ideologische tekortkomingen van de Duitse liberalen. Tot 1982 werd binnen de partij over ideologie gediscussieerd, door het uitreden van de linkervleugel was dit niet langer nodig. De pragmaticus Genscher had hier ook geen oog voor gehad. Keerzijde was dat de FDP hierdoor op den duur enkel gezien werd als rechtse satelliet van de CDU. Toen de partij in de loop van de jaren negentig op eigen kracht kiezer probeerde te overtuigen, kwam zij echter niet verder dan belastingverlaging. Het narcisme van Westerwelle mag dan niet bijgedragen hebben om deze ideologische leegte te vullen, maar zij bestond al voordat hij partijleider werd.²²

Een ander probleem was de kleine vijver waaruit talent gevist kon worden. Vanwege haar kleine omvang had de FDP weinig functies te vergeven. Buiten de politiek maakten ambitieuze FDP-jongeren meer kans op een succesvolle loopbaan. Genscher en Lambsdorff bleven zo lang in functie, dat een hele generatie overgeslagen was tegen de tijd dat zij hun partijfuncties neerlegden. Genscher had na het vertrek van de linkervleugel dan nog wel een aantal secondanten, Westerwelle was daarentegen de FDP geworden. Toen laatstgenoemde zijn partijleiderschap neerlegde, bleek niemand in het gat te kunnen springen.²³

Daarnaast had de FDP een geloofwaardigheidsprobleem. Een partij die van 1969 tot 2013 drieëndertig jaar in de regering zat, op acht jaar na met de voorkeurspartner, had ruimschoots de tijd gehad om de door hen gewilde hervormingen door te voeren. Dat maakte de krasse uitspraken van Lambsdorff en Westerwelle over een uit de hand gelopen verzorgingsstaat ongeloofwaardig.²⁴ Zeker toen de 'roodgroene' coalitie van Schröder in zeven jaar meer bezuinigde op de sociale zekerheid – verlaging van de uitkeringen, verhoging van de pensioenleeftijd – dan de 'zwart-gele' coalitie van Kohl in achttien jaar voor elkaar gekregen had.

De partij is eenzijdig samengesteld. Groenen en FDP kregen nooit stemmen van arbeiders. Waar de Groenen echter vrouwelijke kiezers en politici hebben, is de FDP de enige Duitse partij die vrijwel exclusief door mannen wordt geleid.²⁵ In 2015

leek hier verandering in te komen: in de deelstaten Hamburg en Bremen had de FDP vrouwelijke lijsttrekkers. De lijsttrekker in Bremen was echter een ‘onafhankelijke’ kandidaat, die pas na de verkiezing lid werd van de FDP. Daarnaast vroegen media en cabaretiers vroegen zich af of deze twee lijsttrekkers vooral om hun uiterlijk geselecteerd waren.^F

Een laatste probleem vormt de paradox dat de FDP wel de maatschappij wil aanpassen aan de veranderende tijdgeest, maar zichzelf niet. Het pragmatisme van Genscher was mede bedoeld om de partij bij elkaar te houden ondanks de toenemende interne tegenstellingen,²⁶ maar bleef gehandhaafd toen de linkervleugel uitgetreden was. Na 2000 veranderden andere Duitse partijen hun koers, terwijl de FDP hun standpunten uit de jaren negentig handhaafde.²⁷ Christian Lindner, partijvoorzitter sinds 2013, verklaarde na de drie deelstaatverkiezingen van 13 maart 2016 dat de partij geleerd had van het tijdperk Westerwelle en niet weer de inhoud zal verwaarlozen. Een uitspraak die enigszins gelogenstraft wordt door de partijcongressen van 2015 en 2016. Voorjaar 2015 werd als motto het alles behalve duidelijke *German Mut* gekozen en besloot men zich *Freie Demokraten* te noemen in plaats van ‘Liberalen’. Voorjaar 2016 verklaarde de FDP zich tot ‘internetpartij’. Niet alleen heeft de partij dat al eens geprobeerd in de jaren negentig, in 2011 en 2012 stond de Duitse Piratenpartij op acht procent van de stemmen – bij de landelijke verkiezingen van 2013 werd het 2,1 procent.

Hoe nu verder?

Door de oprichting van D66 konden Nederlandse liberalen kiezen tussen een liberale partij die de tijdgeest van de jaren zestig omarmde en – onder het leiderschap van Hans Wiegel – een liberale partij die zich daartegen afzette. D66 en VVD zijn afzonderlijk allebei succesvoller dan de FDP. Was het beter geweest als de FDP dit ook gedaan had in de jaren zestig?²⁸ Over ‘wat als’ vragen kan enkel gespeculeerd worden, maar probeer bij wijze van gedachtenexperiment voor te stellen dat de D66 niet was opgericht en dat Wiegel, Harm van Riel en Haya van Someren in de jaren zeventig de VVD niet hadden kunnen positioneren als een partij voor de zwijgende meerderheid. Een intern verdeelde VVD, een keur aan

^F Dat de Hamburgse lijsttrekker Katja Süding, de Bremense lijsttrekker Lencke Steiner en de nieuwe secretaris-generaal poseerden in Charly’s Angels-houding werd niet door iedereen als zelfspot gezien. Zie de uitzending van ‘Pelzig hält sich’ (ZDF) van 6 oktober 2015, te vinden in de mediatheek van de ZDF.

partijen die maatschappelijke veranderingen wilden en drie voorlopers van het CDA die intern verdeeld waren over de nieuwe tijdgeest – lezers van *Elsevier* en *Telegraaf* zouden niet geweten hebben waar ze op moesten stemmen.

In Duitsland waren de liberalen dertien jaar lang verdeeld over de vraag of men nu links-liberaal dan wel vrijemarktliberaal moesten zijn. In die periode bood de CDU meer duidelijkheid aan centrumrechtse kiezers. De FDP heeft nooit durven besluiten om de twee stromingen ieder hun weegs laten gaan, uit angst dat de kiesdrempel alleen gehaald kon worden door één partij te blijven. De verkiezingsuitslagen van 1969 en 1983 – toen de partij wel nadrukkelijk voor respectievelijk links dan wel rechts had gekozen – waren inderdaad behoorlijk laag.²⁹ Maar wat als men wel uit elkaar was gegaan? Hadden de Groenen opgericht hoeven worden als er al een Duitse evenknie van D66 had bestaan? Vanaf 2005, toen CDU en SPD het eerste kabinet Merkel vormden, is de CDU steeds minder centrumrechts geworden, wat tot ontevredenheid bij de achterban heeft geleid. In 2013 werd de AfD opgericht. Maar wat als er een rechts-liberale partij had bestaan? Teleurgestelde CDU-kiezers zouden daar waarschijnlijk eerder op gestemd hebben dan op een nieuw opgerichte partij.

In 1982-1983 verliet de linkervleugel de FDP. Daarmee had de FDP de facto een rechts-liberale partij kunnen worden. De partij heeft echter nagelaten om een ideologie te omhelzen, dan wel te ontwikkelen die recht deed aan de nieuwe werkelijkheid dat met meer dan drie partijen in de Bondsdag niet langer één partij een onmisbare spilfunctie kon vervullen. De FDP zat rechts van het midden, maar legde zich daar niet bij neer. Nog steeds bleven binnen de partij ideologische kringen bestaan, de *Freiburger Kreis* voor links-liberalen en de *Schaumburger Kreis* voor conservatief-liberalen, die voor zich een zo groot mogelijke invloed binnen de partij probeerden te verwerven. Tijd en energie die opbouwender benut had kunnen worden.^G

^G Meer over deze kringen valt te lezen in J. Dittberner, *Die FDP. Geschichte, Personen, Organisation, Perspektiven. Eine Einführung*, Wiesbaden, 2005. Het bekendste lid van de Freiburger Kreis is wellicht Sabine Leutheusser-Schnarrenberger, 1992-1996 en 2009-2013 Duits minister van Justitie. Het bekendste lid van de Schaumburger Kreis is waarschijnlijk Rainer Brüderle, 2009-2011 Duits minister van Economische Zaken, 2011-2013 FDP-fractievoorzitter en in 2013 lijsttrekker. Naar verluidt zou de Schaumburger Kreis in 1992 de kandidatuur van Leutheusser-Schnarrenberger gesteund hebben, om zo te voorkomen dat de nog links-liberalere Burkhard Hirsch benoemd zou worden. De roep om aftreden van Westerwelle als partijleider zou geïnitieerd zijn vanuit de Schaumburger Kreis.

Voor een opsplitsing in twee afzonderlijke partijen is het al dertig jaar te laat. Een nadrukkelijke keuze voor het rechts-liberalisme zou recht doen aan de feitelijke positie van de FDP in het Duitse politieke stelsel en aan het beeld dat het publiek al heeft van de partij.^H Het is lastig in te schatten of in Duitsland nog plek is voor een links-liberale partij. Legalisering van abortus en euthanasie, acceptatie van homoseksualiteit en alternatieve gezinsvormen, multiculturalisme, vrouwenemancipatie, milieu – voor deze zaken kan de Duitse kiezer al terecht bij SPD en de Groenen. Een rechts-liberale partij daarentegen zou voorzien in de behoefte van centrum-rechtse kiezers die zich niet meer herkennen in de CDU^I en niet in de populistische koers van de AfD sinds 2015.^J

Vooralsnog zijn er geen aanwijzingen dat de FDP ook maar enige ideologische knoop doorhakt. Daardoor ontbreekt de mogelijk om positief duidelijk te maken waar de partij voor staat – en blijft de beeldvorming bepaald door hun tegenstanders en door cabaretiers. Van dag tot dag bepaalt de FDP welke uitspraken zij willen doen, men reageert vooral op gebeurtenissen. Voor de Duitse kiezer blijft het moeilijk te begrijpen wat de partij wil. Waarom zou je er dan op stemmen?

Een duidelijke keuze tussen links- of rechts-liberaal beëindigt de energieverspilling aan interne discussies en geeft duidelijkheid aan de kiezer. Aangezien links-liberaal geen optie meer is, blijft allen rechts-liberaal over.

P.A.J. (Pieter) de Jonge, MA is historicus. Op dit moment is hij archivaris bij de Stichting voor Christelijke Filosofie in Amersfoort.

Eindnoten

- 1) J. Fröhlich, 'The German Liberals. Between third force and marginal force: the Free Democratic Party in German politics' in *Journal of Liberal History* vol. 41, winter 2003, p. 17.
- 2) P. Lösche en F. Walter, *Die FDP. Richtungsstreit und Zukunftszweifel*, Darmstadt, 1996, pp. 14-19; F. Walter, *Gelb oder Grün? Kleine Parteigeschichte des besserverdienende Mitte in Deutschland*, Bielefeld, 2010, p. 17.
- 3) Zie voor meer informatie: <https://www.duitslandinstituut.nl/naslagwerk/194/het-duitse-kiesstelsel>.
- 4) J. Merck, *Klar zur Wende? Die FDP vor dem Koalitionswechsel in Bonn 1980 bis 1982*, Berlijn, 1989, p. 19; Walter, *Gelb oder Grün?*, pp. 33-34.
- 5) Walter, *Gelb oder Grün?*, pp. 19-20; M. Mitchell, '“Anit-materialism” in early German Christian Democracy' in: T. Kselman en J. Buttigieg, *European Christian Democracy. Historical legacies and comparative perspectives*, Notre Dame, 2003, p. 164.
- 6) Walter, *Gelb oder Grün?*, p. 22.
- 7) J. Merck, *Klar zur Wende*, pp. 73-84.
- 8) Walter, *Gelb oder Grün?*, pp. 35-36; H-D Genscher, *Erinnerungen*, Berlijn, 1995, p. 446; H-D Heumann, Hans-Dietrich Genscher, *Die Biographie*, Paderborn, 2012, pp. 22-23 en 49.
- 9) Merck, *Klar zur Wende?*, pp. 15-17 en 21-22.
- 10) Lösche en Walter, *Richtungsstreit*, p. 105.
- 11) Dit gedeelte is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op Merck, *Klar zur Wende?*, passim; Genscher, *Erinnerungen*, pp. 445-463; J. Scholtyseck, 'Die FDP in der Wende' in *Historisch-politische Mitteilungen*, vol. 19, 2012, pp. 197-220; Heumann, *Genscher*, pp. 112-128.
- 12) Merck, *Klar zur Wende?*, pp. 46-50.
- 13) Ibidem, p. 85.
- 14) Scholtyseck, *FDP in der Wende*, pp. 209-210.
- 15) Zie voor meer informatie: <https://www.duitslandinstituut.nl/naslagwerk/195/konstruktives-misstrauensvotum>.
- 16) Recent is een monografie verschenen over het verband tussen Genschers ministerschap en de Duitse hereniging: G. A. Ritter, *Hans Dietrich Genscher, das Auswärtige Amt und die deutsche Vereinigung*, München, 2013.
- 17) Zie voor meer informatie: <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/42106/fdp>.
- 18) Walter, *Gelb oder Grün?*, pp. 42-49.
- 19) Ibidem, pp. 50-51; Heumann, *Genscher*, pp. 75-76.
- 20) Zie voor meer informatie: <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/42106/fdp>.
- 21) Zie voor meer informatie: <http://www.udo-leuschner.de/liberalismus/fdp50.htm>.
- 22) Walter, *Gelb oder Grün?*, pp. 35-36 en pp. 60-61.
- 23) Ibidem, pp. 40-41 en 60.
- 24) Lösche en Walter, *Richtungsstreit*, pp. 11 en 115-118; Walter, *Gelb oder Grün?*, pp. 37-40.
- 25) Walter, *Gelb oder Grün?*, pp. 54-59.

H De rechtse liberalen die afgehaakt waren na 1969, keerden ook weer terug toen eind jaren zeventig weer de rechterkant op ging. De linkse liberalen lijken echter nooit te zijn teruggekeerd na 1982.

I In Nederland lijkt eveneens een deel van het electoraat te schommelen tussen CDA en VVD. P. Lucardie, 'De positie van de VVD in het Nederlandse partijstelsel. Invloedrijk maar excentrisch?' in P. van Schie en G. Voerman, *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 13-26, 15 en 20. Als het deel van de achterban die twijfelde tussen FDP en SPD inderdaad na 1982 afgehaakt is, blijft het electoraat over dat schommelt tussen FDP en CDU.

J Juli 2015 werd de interne richtingstrijd tussen conservatief-liberalen en populistten beslecht in het voordeel van de laatste stroming. Hierop hebben enkele oprichters van de partij, waaronder Hans-Olav Henkel en Bernd Lücke, hun lidmaatschap opgezegd.

- 26) Ibidem, pp. 35-36.
- 27) Ibidem, pp. 67.
- 28) D. Doering, 'Which way to go? About the Freie Demokratische Partei' in P. van Schie en G. Voerman (red), *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Münster, 2006, pp. 99-119, 118.
- 29) Walter, *Gelb oder Grün?*, p. 22.

DE HOOGSTE TIJD VOOR EEN FUNDAMENTELE HERBEZINNING OP HET INSTITUUT NATIONALE OMBUDSMAN

– Gerrit Dijkstra en Frits van der Meer –

De recente ophef over de kinderombudsman kan een voorbode zijn van meer conflicten over het functioneren en taakuitoefening van de Nationale ombudsman. Gerrit Dijkstra en Frits van der Meer betogen dat de recente ontwikkelingen ongewenst zijn en een fundamentele herbezinning op de positie en competenties van de Nationale ombudsman noodzakelijk is.

Inleiding

In 1982 werd de Nationale ombudsman ingesteld. Doel van de introductie van de Nationale ombudsman was om de burger bescherming te bieden tegen de machtige overheid (met name aanvankelijk de Rijksoverheid). Het betreft hier de bescherming van de burger tegen de overheid daar waar de bestuursrechter niet bevoegd is. De introductie van de Nationale ombudsman werd gezien als het sluitstuk van ons stelsel van rechtsbescherming en daarmee van een belangrijk onderdeel van de rechtsstaat – een kernwaarde binnen het liberale gedachtegoed.

Inmiddels is hij ook al kinderombudsman (in handen van een substituut ombudsman) en veteranenombudsman (in handen van de Nationale ombudsman zelf) geworden. In alle twee gevallen heeft de taakuitbreiding plaatsgevonden door een initiatiefwet. Dit laatste is nogal opmerkelijk te noemen. Hoewel er jaarlijks een groot aantal wetten wordt aangenomen, zijn slechts enkele daarvan initiatiefwetten ingediend door leden van de Tweede Kamer. Deze Kamerleden hebben kennelijk de behoefte om voor specifieke doelgroepen een ombudsfunctie in te stellen. Om pragmatische redenen worden deze taken dan ondergebracht bij de Nationale ombudsman. Oorspronkelijk zou ook het Huis voor de klokkenluiders ondergebracht worden bij de Nationale ombudsman, maar dit is uiteindelijk niet door gegaan.

De oorspronkelijke werkingssfeer van het instituut was beperkt tot het rijk en de politie. In de huidige wetgeving strekt dat bereik zich uit tot de lagere overheden en zelfs de private sector. In tegenstelling tot de bevoegdheid van de Nationale ombudsman voor het rijk en de politie, is de ombudsman niet bevoegd voor alle lagere overheden en zeker niet voor de gehele private sector. Vooral bij de laatste gaat

om enkele specifieke doelgroepen als de veteranen waar wellicht al dan niet door middel van initiatiefwetten andere doelgroepen aan toegevoegd kunnen worden.

In deze bijdrage betogen wij dat deze ontwikkelingen ongewenst zijn aangezien de Nationale ombudsman hiermee een hybride figuur is geworden. Dat karakter kan aanleiding geven tot conflicten en verminderde kwaliteit van de taakuitoefening. De recente ophef over de kinderombudsman vormt hiervan een voorbode. Wij zijn dan ook van mening dat een fundamentele herbezinning op de positie en competenties van de Nationale ombudsman noodzakelijk is. Deze herbezinning betreft ook het in Nederland zeer ongebruikelijke eenhoofdige karakter van het ambt. Nederland kent vooral (nog afgezien van het koningschap) een traditie van collegiaal bestuur. Laten we met dit laatste beginnen.

De eenhoofdige Nationale ombudsman

De Nationale ombudsman is het enige hoog college van staat in Nederland dat uit één persoon bestaat. De Algemene Rekenkamer en de Raad van State kennen een collegiale structuur. Dat collegiale model kenmerkt zich door een gemeenschappelijk gedeelde verantwoording. Dit bestuursmodel is het oorspronkelijke Nederlandse politiek-bestuurlijke model voordat door de toenemende complexiteit van het openbaar bestuur er een bureaucrativering met een eenhoofdige leiding heeft plaatsgevonden. In politiek vertegenwoordigende lichamen, besturen en (advies)raden is de collegiale vorm blijven bestaan. Het is niet typisch Nederlands om al te veel macht te leggen in de handen van één persoon. Aan collegiaal bestuur zijn voor- en nadelen verbonden. Een belangrijk voordeel is dat er sprake is van

interne checks and balances. De voorzitter van het college is hooguit *primus inter pares* en bezit niet de absolute macht. Bij verschil van mening binnen het college moeten compromissen worden gesloten. De besluitvorming kan trager zijn dan bij eenhoofdige leiding, maar zorgvuldigheid en draagvlak zijn hierbij de grote voordelen. Daarnaast hebben personele wijzigingen een relatief beperkt effect op de continuïteit van de organisatie. Bij het aantreden van een nieuwe ombudsman wordt vaak een wisseling gezien tussen een meer activistische en een meer bestuurlijke houding. Vaak is er ook sprake van een 'correctie' op de voorganger. Nadeel van de collegevorm is, dat het instituut zich minder kan profileren. Bij de Nationale ombudsman is dit anders. 'De Nationale ombudsman' bestaat uit slechts één persoon. Er zijn weliswaar twee substituten, maar er is uitdrukkelijk geen sprake van een college. De substituten zijn ondergeschikt. De Nationale ombudsman is formeel het gezicht naar buiten.¹

Een eigen invulling van het ambt, heeft consequenties voor de ondersteunende organisatie. Het valt dan ook te begrijpen dat de huidige ombudsman de interne organisatie naar eigen hand wil zetten en 'eigen' mensen (waaronder substituten) wil benoemen. Hoewel dit niet te maken hoeft te hebben met politisering en patronage, toont het overeenkomsten met het Amerikaanse *spoils system* waarbij de (nieuwe) president volledige vrijheid heeft om topbenoemingen zelf in te vullen.² Het recente conflict over de herbenoeming van de kinderombudsman laat zien, dat hier met een zittende en sterk extern gerichte substituuft ombudsman al gauw een conflict kan ontstaan. Een eerste conclusie is dat personaliseren van de organisatie voor de continuïteit en de kwaliteit van het werk van de organisatie onverstandig is. Dit is een eerste zwakte in de institutionele structuur van de Nationale ombudsman. Maar er zijn meer zwakten die te maken hebben met de uitbreiding van de taakopdracht die voor een groeiende onevenwichtigheid zorgt.

De ontwikkelingen in de taakopdracht van de Nationale ombudsman

In 1982 is het instituut Nationale ombudsman in Nederland (naar Zweeds voorbeeld) ingevoerd. Een aantal jaren later, in 1999, is de Nationale ombudsman zelfs Grondwettelijk verankerd (artikel 78a van de Grondwet). De oorspronkelijke taakopdracht is redelijk beperkt qua reikwijdte en opzet te noemen. De bevoegdheid van de Nationale ombudsman beperkte zich bij aanvang alleen tot het rijk en de politiek. De benoeming van de Nationale ombuds-

man en zijn substituten geschiedt door de Tweede Kamer. Die benoeming vindt plaats op voordracht van een commissie met daarin de vice-president van de Raad van State, de president van de Algemene Rekenkamer en de president van de Hoge Raad. Deze benoemingswijze door de Tweede Kamer is veel betekenisvol. Deze wijze van aanstelling geeft aan dat de taakopdracht en competentie van de Nationale ombudsman gekoppeld waren aan het rijk (en de politiek) en niet aan het openbaar bestuur in algemene zin, waaronder ook de lagere overheden vallen. Bij aanvang van het instituut kan de 'Nationale ombudsman' dan ook vooral opgevat worden in de betekenis van Rijksombudsman. Daarnaast heeft, in nauwe samenhang hiermee, deze vorm van benoeming ook te maken met het karakter van de uitspraken van de Nationale ombudsman. De Nationale ombudsman kan 'slechts' adviezen geven, in tegenstelling tot een rechterlijk college. Deze adviezen hoeven niet overgenomen te worden. Door een koppeling aan te brengen met de Tweede Kamer, kan toch een zwaar gewicht worden gegeven aan de adviezen. Wordt een advies niet overgenomen, dan kan de Tweede Kamer via haar controlerecht (de ministerieel verantwoordelijkheid) er voor zorgen dat de adviezen afgedwongen worden. De Nationale ombudsman is kortom, oneerbiedig gezegd, een soort verlengstuk van de Tweede Kamer (een parlementaire ombudsman).

In de wet wordt het begrip 'rijk' niet verder precies gedefinieerd. Gekozen is voor een andere benadering. De ombudsman is bevoegd voor de ministeries en andere bestuursorganen die nader worden opgesomd in lagere wetgeving. Op deze wijze kon de competentie van de Nationale ombudsman worden uitgebreid tot vele zelfstandige bestuursorganen.

Een eerste probleem doemt hier al op. Zelfstandige bestuursorganen, vallen (het woord zegt het al) niet of niet volledig onder de ministerieel verantwoordelijkheid. Dit eerste probleem valt nog wel redelijk goed op te lossen. Er zijn namelijk geen zelfstandige bestuursorganen op rijksniveau in Nederland waarover een minister niets te zeggen heeft. Altijd is er wel een minister die zwaardere of lichtere bevoegdheden heeft om in te grijpen. Inmiddels is de situatie fundamenteel gewijzigd. De Nationale ombudsman is per 1 januari 2006 ook bevoegd geworden voor alle provincies, de waterschappen en voor een aantal gemeenten. De Nationale ombudsman is daarmee verworven van een ombudsman voor het rijk tot een ombudsman voor het rijk en de lagere overheden. Het begrip 'Nationale ombudsman' krijgt daarmee een andere betekenis, na-

melijk betrekking hebbend op alle bestuurslagen en de waterschappen. De koppeling aan de ministeriele verantwoordelijkheid en de bevoegdheden van de Tweede Kamer verwatert daarmee.^A

In 2010 heeft een verdere uitbreiding van de werkzaamheden plaatsgevonden. De Nationale ombudsman heeft ook de taak van kinderombudsman gekregen. Daarvoor wordt een specifieke substituuut aangesteld door de Kamer op voordracht van de Nationale ombudsman en vervolgens is de Nationale ombudsman in 2014 (zelf) veteranenombudsman geworden.

Met deze constructies wordt de grens tussen publiek en privaats overschreden. De kinderombudsman en de veteranenombudsman hebben ook bevoegdheden ten aanzien van private organisaties. Het begrip 'Nationale ombudsman' krijgt daarmee niet enkel de betekenis van ombudsman voor het rijk en de lagere overheden, maar ook voor private organisaties. Van een volledige competentie is ten aanzien van private organisaties overigens in het geheel geen sprake. Het gaat voor wat betreft de private organisaties alleen over kinderen en veteranen. Niet valt uit te sluiten dat hier in de toekomst nog vele andere doelgroepen aan toegevoegd kunnen worden. Onduidelijk is immers waarom er wel een ombudsman zou moeten zijn voor kinderen en veteranen en niet voor andere doelgroepen. Zo heeft de gemeente Den Helder zelfs enige tijd een (inmiddels opgeheven) gemeentelijke ombudsman voor de dieren gekend.

De band met de ministeriële verantwoordelijkheid – en daarmee de rol van de Tweede Kamer – is daarmee nog veel losser geworden. Oneerbiedig gezegd, is de Nationale ombudsman daarmee een soort kerstboom geworden, waar indien dat wenselijk wordt geacht een nieuwe taak aan gehangen kan worden zonder daarbij naar de samenhang te kijken.

Deze ontwikkelingen zijn weinig beredeneerd en ook ongewenst. Waarom wel een Nationale ombudsman voor kinderen en veteranen, maar niet voor andere doelgroepen? Zoals eerder aangegeven is het niet uit te sluiten dat er andere doelgroepen aan toegevoegd worden, maar waar ligt de grens? Er zijn veel doelgroepen waarvoor ook denkbaar is dat een ombudsman wordt ingesteld. Maar voor welke doelgroepen zou dan geen ombudsman moeten

worden ingesteld? Welke criteria gelden hiervoor? De ultieme consequentie zou zijn dat de Nationale ombudsman competent wordt voor de gehele publieke en private sector. Dit laatste lijkt vanuit de scheidslijn tussen de private en publieke sfeer minder gewenst. Het roept de eerdere vraag op: welke grenzen moeten aan de competentie van de Nationale ombudsman worden gesteld?

Een dergelijke fundamentele vraag is tot op heden in het publieke en bestuurlijke debat niet of nauwelijks aan de orde gesteld. Moet een consument die zich slecht behandeld voelt zich uiteindelijk ook kunnen wenden tot de *Nationale* ombudsman of dient te private sector hier zelf mogelijkheden voor in het leven te roepen? Dergelijke voorzieningen zijn er uiteraard al veel, bijvoorbeeld in de vorm van geschillencommissies (die vaak meer verregaande bevoegdheden hebben dan de Nationale ombudsman). De meest principiële vraag die hieraan ten grondslag ligt, is uiteraard waar de overheid een rol in moet vervullen en waar het initiatief dient te liggen bij de private sector zelf.

De noodzaak van een grondige herbezinning

Een grondige bezinning op het instituut Nationale ombudsman is noodzakelijk geworden. De recente problemen over de kinderombudsman wijzen op structurele problemen. Deze structurele problemen hebben betrekking op twee aspecten, namelijk de competenties van de Nationale ombudsman en het personalistische karakter van het ambt (eenhoofdig). Een eerste conclusie is dat personaliseren van de organisatie voor de continuïteit en de kwaliteit van het werk van de organisatie onverstandig is. Dit is een eerste zwakte in de institutionele structuur van de Nationale ombudsman. Er zijn meer zwakten die te maken hebben met de uitbreiding van de taakopdracht die voor groeiende onevenwichtigheden zorgen.

De tweede zwakte ligt dan ook in de onduidelijkheid over de reikwijdte van de bevoegdheden van de Nationale ombudsman. Moet de Nationale ombudsman al dan niet verantwoordelijk worden voor het gehele openbaar bestuur? Tot nu toe zijn er geen duidelijke keuzes gemaakt. Op zichzelf genomen is dit geen probleem. In een gedecentraliseerde eenheidsstaat moeten lagere overheden eigen keuzes kunnen maken. Wel moet hierbij worden aangetekend dat de koppeling van de Nationale ombudsman aan de controlebevoegdheden van de Tweede Kamer hiermee zwakker wordt. Ten aanzien van de bevoegdheden van de Nationale ombudsman en ten aanzien van de private sector zijn de problemen gro-

^A Overigens is deze vergrote reikwijdte van de Nationale ombudsman niet volledig aangezien waterschappen, provincies en gemeenten (zelfstandig of in de vorm van een gemeenschappelijke regeling) ook de keuze hebben voor een eigen ombudsman of een ombudscommissie. Alle waterschappen en provincies zijn aangesloten bij de Nationale ombudsman. Gemeenten hebben verschillende keuzes gemaakt.

ter, zoals hierboven is betoogd.

Een derde zwakte betreft het functioneren van de Nationale ombudsman. Het steeds meer bevoegdheden toekennen aan de Nationale ombudsman (wij hebben hierboven gesproken over een kerstboom) bedreigt het aanvankelijk goed functioneren van het instituut. Een vergelijking met de belastingdienst (nu ook verantwoordelijk voor toeslagen) en de Sociale Verzekeringsbank (nu ook verantwoordelijk voor het persoonsgebonden budget) doemt op. Goed functionerende organisaties kunnen verworpen tot slecht of slechter functionerende organisaties door het toevoegen van wezensvreemde taken en competenties. Dit gevaar dreigt ook bij de Nationale ombudsman.

Naar een nieuwe ombudsman: een aanzet tot discussie

Uit bovenstaande bijdrage komt naar voren dat in het bijzonder de uitbreiding van de bevoegdheden van de Nationale ombudsman naar de private sector problematisch is. Oorspronkelijk was de ombudsman immers bedoeld om bescherming te bieden aan de burger tegen de almachtige (rijks)overheid. Bovendien zijn er weinig argumenten gegeven waarom er wel een ombudsman voor kinderen en veteranen is, maar niet voor andere doelgroepen. De competentie van de Nationale ombudsman ligt primair, gezien de koppeling aan de Tweede Kamer, op rijksniveau (waar inmiddels de politie ook volledig aan toegevoegd is). Wanneer lagere overheden (waterschappen, provincies en gemeenten) ervoor kiezen zich aan te sluiten bij de Nationale ombudsman is dit allereerst hun eigen keuze. Zij dienen er zelf voor te borgen dat de adviezen van de Nationale ombudsman worden overgenomen of althans serieus worden genomen.

Voor de private sector ligt de situatie totaal anders. De politieke verantwoordelijkheid is hier niet of nauwelijks aanwezig. Wanneer voor bijvoorbeeld voor consumenten (om maar met een hypothetisch voorbeeld te komen) toch een publieke instantie in het leven moet worden geroepen, vereist dit niet alleen andere bevoegdheden en kennis maar ook een andere wijze van functioneren. De Nationale ombudsman lijkt niet de juiste instantie om hiervoor zorg te dragen. Onderbrenging bij andere instanties ligt dan eerder voor de hand, waarbij uiteraard voor een wildgroei van allerlei verschillende (publieke)

organisaties dient te worden gewaakt. Daarnaast dient ook steeds de vraag gesteld worden of een bepaalde institutie op publieke dan wel of private grondslag vorm gegeven moet worden.

Ten slotte pleiten wij voor een collegiale in plaats van een personalistische ombudsman. Argumenten zijn het behoud van heldere interne verhoudingen, vermindering van interne conflicten en continuïteit van optreden van dit college van staat. Voorafgaand aan de instelling van de Nationale ombudsman in 1982 is er uitgebreid gediscussieerd over de vraag of het ambt al dan niet eenhoofdig moet zijn. Bij een dergelijke discussie nu speelt een rol in hoeverre veranderingen kunnen plaats vinden binnen of buiten het huidige Grondwettelijke kader, vanwege de complexe wijze van Grondwetswijzigingen. Op korte termijn kan zelfs binnen het huidige systeem voor een collegiale in plaats van voor de huidige centraal sturende en personalistische invulling van het ambt worden gekozen. Zo kan het aanzien en functioneren van de Nationale ombudsman behouden blijven.

Referenties

- A.F.M. Brenninkmeijer, 'Excuses in het openbaar bestuur', *Nederlands Tijdschrift voor Bestuursrecht*, nr. 3, 2010, pp. 12-17.
- A.F.M. Brenninkmeijer en M. van der Hoeven, 'De Veteranenombudsman. Een luisterend oor voor veteranen die zich voor ons land hebben ingezet', *Ars Aequi*, februari 2014, pp.151-154.
- A.G. Mein, e.a., *Reflectie op de Nationale ombudsman*, Verweij Jonker Instituut, 2010.
- Y.M. Vlugt, *De Nationale ombudsman en behoorlijk politieoptreden*, Den Haag, 2011.

Mr. dr. Gerrit Dijkstra is universitair docent aan de faculteit Governance and Global Affairs, Instituut Bestuurskunde van de Universiteit Leiden.

Prof dr. Frits van der Meer is professor Comparative public sector and civil service reform aan de faculteit Governance and Global Affairs, Instituut Bestuurskunde van de Universiteit Leiden.

Eindnoten

- 1) G.S.A. Dijkstra en F.M. van der Meer, 'Naar een collegiale en integrale ombudsman', *De Hofvijver*, Den Haag, 2016.
- 2) Ibidem.

Naar aanleiding van: John Micklethwait en Adrian Wooldridge, *De vierde revolutie. Op zoek naar de overheid van morgen*, Antwerpen, 2014, 315pp, ISBN: 9789085424833.

‘Le difficile est de ne promulguer que des lois nécessaires, de rester à jamais fidèle à ce principe vraiment constitutionnel de la société, de se mettre en garde contre la fureur de gouverner, la plus funeste maladie des gouvernements modernes.’

Mirabeau l’aîné

De waarschuwing van de Franse revolutionair Mirabeau, die Wilhelm von Humboldt al in 1792 koos als motto voor zijn postuum gepubliceerde werk *Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen* is onverminderd actueel en had ruim twee eeuwen later uitstekend door de auteurs van *De vierde revolutie. Op zoek naar de overheid van morgen* kunnen worden gebruikt. Journalisten John Micklethwait en Adrian Wooldridge – beiden verbonden aan het tijdschrift *The Economist* – gaan in *De vierde revolutie* op zoek naar een oplossing voor de vastgeroeste Westerse overheden. Het resultaat is een uiterst leesbaar boek over de historisch gegroeide rol van de overheid dat uitmondt in een pleidooi voor een nieuwe revolutie. Daarbij richten de auteurs zich hoofdzakelijk op ontwikkelingen in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, alsmede de daarbij behorende denkers en politici.

Drieënhalve revolutie

De geschiedenis heeft laten zien dat de staat radicaal kan veranderen en dat is anno 2016 in het Westen niet alleen noodzakelijk, aldus Micklethwait en Wooldridge, maar ook mogelijk. Juist door steeds weer te veranderen kregen Amerika en Europa een voorsprong op andere landen. Verandering was vaak verbetering, maar daar lijkt de laatste decennia een kentering in gekomen, als gevolg waarvan de rol van de staat nadrukkelijk moet worden doordacht, alvorens een nieuwe omwenteling te realiseren.

De auteurs onderscheiden een drietal grote revoluties die in feite de staatstaken steeds verder hebben uitgebreid. De eerste revolutie vond plaats in

de zeventiende eeuw toen Europese vorsten begonnen met de constructie van centralistisch bestuurd staten en de invoering van een doelmatig belastingstelsel. Allerlei decentrale regelgeving en restricties die dateerden van de Middeleeuwen werden in deze periode door de vorsten geleidelijk opgeruimd. Bovendien slaagden de vorsten erin het probleem van de godsdienstoorlogen vooralsnog op te lossen dankzij het radicaal nieuwe principe van *cuius regio eius religio*.

Door centralisatie en samenvoeging nam het aantal soevereine staten in Europa geleidelijk af van zo'n vierhonderd aan het einde van de Middeleeuwen tot zo'n vijftintig aan het begin van de Eerste Wereldoorlog. Tegelijk was in de zeventiende eeuw geen staat machtig genoeg om langdurig de hegemonie over de hele West-Europese regio op zich te nemen, zodat de onderlinge wedijver om suprematie leidde tot een sterke gerichtheid op zowel staatsmanschap als economische ontwikkeling.

De denker Thomas Hobbes ontwikkelde in deze periode met zijn sociaal contract-theorie de anatomie van de staat. De staat, die hij vernoemde naar het Bijbelse monster Leviathan, was voor Hobbes het enige antwoord op de ellende, wreedheid en kortstondigheid van ons bestaan. Mensen zouden bereid zijn tot machtsoverdracht in ruil voor veiligheid. De drijfveer voor deze overdracht was voor Hobbes dus met name angst. De liberale filosoof John Locke paste de op angst gebaseerde visie van Hobbes aan, door burgers het recht van opstand te geven. Machtsoverdracht was voor Locke niet alleen ingegeven door angst, maar veeleer uit gemak. Daarbij realiseerde Locke zich maar al te goed dat de staat zowel de oplossing voor als de oorzaak van conflicten kon zijn.

De meeste Angelsaksische denkers uit die periode zagen de staat weliswaar als de hoeder van de veiligheid, maar tegelijkertijd als noodzakelijk kwaad met gevaarlijke kantjes. 'In iedere staat is de maatschappij een zegen, maar de overheid zelfs in het beste geval niet meer dan een noodzakelijk kwaad', aldus Thomas Paine. Tijdgenoot Adam Smith zag de markt als motor van vooruitgang en meende dat de staat zo min mogelijk diende te interveniëren. David Hume bepleitte in navolging van Fransman Montesquieu een scheiding der machten ter voorko-

ming van een absolutistische staat naar Frans model.

De tweede revolutie situeren de auteurs eind achttiende en begin negentiende eeuw, toen de revoluties in Amerika en Frankrijk de aanzet waren voor liberale hervormers om de koninklijke begunstigingssystemen ter discussie te stellen. Met de golf van (pogingen tot) revoluties rondom 1848 ontstonden in deze fase geleidelijk meer meritocratische en controleerbare bestuursvormen. De nadruk lag in deze periode op doelmatigheid en individuele vrijheid. De belangrijkste taak van de staat beperkte zich niet langer tot het garanderen van de veiligheid, zoals gedurende de eerste revolutie, maar lag veeleer op het terrein van de individuele vrijheid.

De Britse negentiende-eeuwse denker John Stuart Mill was aanvankelijk voorstander van een minimale, afzijdige staat (wij zouden tegenwoordig zeggen: nachtwakersstaat). Juist door het wegnemen van belemmeringen kon zelfontplooiing worden verwezenlijkt en wat Isaiah Berlin een kleine eeuw later de negatieve vrijheid zou noemen worden vergroot. Geleidelijk begon Mill echter te twijfelen of een afzijdige overheid, die degelijk onderwijs niet tot haar takenpakket rekende, niet de armen in feite het recht op individuele vrijheid en geluk ontzegde. Daarmee was Mill de verpersoonlijking van een debat dat door negentiende-eeuwse liberalen werd gevoerd en uiteindelijk zou leiden tot de derde revolutie waarin de overheid in omvang zou toenemen.

De belangrijkste verandering in de Britse staat gedurende de negentiende eeuw was de vervanging van het *ancien régime* van bevoorrechtiging, patronage en het (ver)kopen van baantjes, door een meer op kapitalistische leest geschoeide staat. De afschaffing van allerlei bepalingen maakte het vrije verkeer van goederen in toenemende mate mogelijk en gaf de meritocratie ruimte. Deze hervormingen hadden in Groot-Brittannië vooralsnog het bijkomende effect dat de staat in omvang afnam. Dit was voor een belangrijk deel te danken aan een periode zonder oorlogsvoering, terwijl door de staat tegelijk wel nieuwe problemen van de snel industrialiserende samenleving werden geadresseerd. Bovendien werd in de negentiende eeuw hard gewerkt aan meer transparantie als belangrijkste wapen tegen verkwestiging van overheidswege.

De negentiende-eeuwse liberalen geloofden met premier Gladstone dat 'de staat niets moet doen wat beter of even goed door vrijwillige inspanning gedaan kan worden'. Ook met een kleine overheid, zo de stellige overtuiging destijds, kan de staat de fundamentele grondrechten – en daarmee de individuele vrijheid – garanderen. Tegelijk werden overal

de fundamentele gelegd voor de constitutionele democratie.

De uitvinding van de verzorgingsstaat op de drempel naar de twintigste eeuw zien Micklethwait en Wooldridge als de derde revolutie. Geleidelijk ging de staat zorgen voor het welzijn van mensen, naast veiligheid en vrijheid. In feite vond een belangrijke herinterpretatie plaats van de begrippen 'vrijheid' en 'gelijkheid'. Naast de negatieve vrijheid – vrijheid van – krijgt de staat ook een verantwoordelijkheid voor de positieve vrijheid – vrijheid tot. Burgers moesten als het ware gevrijwaard worden van gebrek. Gelijkheid betekende niet langer slechts gelijkheid voor de wet, maar werd in toenemende mate geïnterpreteerd als kansgelijkheid en tot op zekere hoogte zelfs 'gelijk aanzien'.

Armen waren voortaan slachtoffers in plaats van klaplopers. In Groot-Brittannië leek de belangrijkste beleidsdoelstelling van de liberale regeringen tussen 1905 en 1915 hulp bieden aan de vele mensen die aan de kant stonden. In rap tempo werden diverse sociale wetten ingevoerd, zoals gratis schoolmaaltijden voor behoeftige kinderen (1906), ouderdomspensioenen (1908), armoedebestrijding van overheidswege (1909) en nationale verzekeringen voor zieken en werklozen (1911). Voor diverse andere West-Europese landen kunnen in het *fin de siècle* soortgelijke wapenfeiten worden opgetekend.

In het *Beveridge Report* uit 1942, van de Britse econoom en politicus William Henry Beveridge werden plannen gepresenteerd om de 'vijf reusachtige misstanden' uit de wereld te helpen, te weten: gebrek, ziekte, onwetendheid, ellende en ledigheid. Het rapport legde de basis voor veel sociale wetgeving in Groot-Brittannië. Geleidelijk groeide de overheidstaken, totdat de verzorgingsstaat uit z'n voegen barstte. De staat leek de oplossing voor alles en waarom ook eigenlijk niet, want zo stelden de auteurs retorisch: 'Als de staat iets goeds was, dan was nog meer staat toch iets nog beters?' Zelfs de grootste idealisten moesten echter in de tweede helft van de twintigste eeuw toegeven dat niet alles rozengeur en maneschijn was. Van de goede intenties kwam lang niet altijd iets terecht.

Verandering werd noodzakelijk en leidde uiteindelijk tot wat Micklethwait en Wooldridge de vierde – halve – revolutie noemen. Half, omdat de twee grootste hervormers Margaret Thatcher (GB) en Ronald Reagan (VS) er slechts ten dele in slaagden Leviathan te temmen. Bovendien richtte Leviathan zich eind jaren negentig in de meeste West-Europese landen opnieuw op en groeide verder door tot de huidige omvang.

Milton Friedman, samen met Friedrich Hayek de denker achter deze halve revolutie, gaf in 2004 aan het einde van zijn leven een deprimerende kijk op het functioneren van de staat. 'Na de Tweede Wereldoorlog dacht men socialistisch, maar regeerde in de praktijk de vrije markt; momenteel denkt men in vrijemarkttermen, maar is de praktijk diep socialistisch. De ideeënstrijd hebben we grotendeels gewonnen (al wordt zo'n strijd nooit definitief gewonnen). We hebben de opmars van het socialisme weten te stuiten, maar we hebben de koers ervan niet kunnen keren.'

Waarom dient de overheid?

Friedman noemde Thatcher ooit een echte 'negentiende-eeuwse liberaal'. Het ultieme compliment, aldus Micklethwait en Wooldridge. De negentiende-eeuwse liberalen plaatsten de vrijheid in het hart van de staat en het individu in het hart van de maatschappij. De staat had in feite alleen tot taak de maximale vrijheid te garanderen, zodat het individu zich maximaal zou kunnen ontplooiën. Deze overtuiging was niet alleen gebaseerd op de gedachte dat dit in zichzelf goed was, maar tevens op de gedachte dat dit de beste manier zou zijn om de vooruitgang in goede banen te leiden.

Zelfs als de overheid iets doet wat misschien wel onze goedkeuring kan wegdragen, moeten we blijven beseffen dat deze overheidsbemoediging een inbreuk is op de individuele vrijheid. Uiteindelijk zijn alle kleine aanvallen op die vrijheid opgeteld één massale aanval op het liberale kernbeginsel van de individuele vrijheid. De wens om naast de negatieve vrijheid het belang van de positieve vrijheid te erkennen en de staat alle ruimte te geven deze te faciliteren heeft de staat tot gevangene gemaakt van zijn eigen paradox. 'De overheid, gesteund door de democratische wil van het volk, heeft nog nooit zoveel macht gehad, maar in die opgezwollen overbelaste toestand is ze ook zelden minder geliefd en doelmatig geweest.'

Kijkend naar de drieënhalve revolutie in de ontwikkeling van de staat kan worden gesteld dat de groei naar een meer gestructureerde en gelegitimeerde staatsmacht veel goeds heeft gebracht. De individuele vrijheid werd immers tot het einde van de negentiende eeuw veroverd met behulp van de staat. Pas toen de staat te veel taken kreeg toebedeeld en zich te nadrukkelijk met gelijkheid (in de zin van gelijke uitkomsten), geluk en welzijn moest bezighouden, ging het echt mis. Welk politiek uitgangspunt je ook neemt om naar de staat te kijken, niemand kan ontkennen dat het uiteindelijk een

overheid oplevert die niet werkt.

Het uitgangspunt van Micklethwait en Wooldridge is liberaal – een kleinere staat en vrijere individuen – maar nadrukkelijk niet libertarisch. De staat heeft immers, zoals ook het verloop van de revoluties laat zien, veel bereikt om trots op te zijn. Zelfs in de scheve verhoudingen die we vandaag de dag terugzien. De Britse econoom Alfred Marshall schreef in 1919 in het werk *Industry and Trade*: 'De staat is het kostbaarste bezit van de mensheid en geen inspanning kan te groot zijn om te bevorderen dat hij zijn bijzondere werk op de best mogelijke manier kan doen: een hoofdvoorwaarde daarvoor is dat de staat niet moet worden ingezet voor werk waarvoor hij onder de heersende lokale en tijdsomstandigheden niet speciaal gekwalificeerd is.' Terecht merken Micklethwait en Wooldridge op dat we juist het tegendeel hebben gedaan gedurende de laatste eeuw.

De Britse premier Gladstone merkte begin vorige eeuw op dat 'als de regering de mens uit handen neemt wat hij zelf zou moeten doen, [...] hem dat meer onheil [zal] berokkenen dan alle voordelen bij elkaar'. Het directe gevaar van een omvangrijke staat is dat deze zwicht onder zijn eigen gewicht. Een grote staat bemoeit zich niet alleen teveel met het leven van individuele burgers, hij kost ook handenvol geld, terwijl het (te) vele werk doorgaans niet goed wordt gedaan. Zelfs als de intenties goed zijn, blijft het resultaat vrijwel altijd achter als de staat zich niet beperkt tot zijn kerntaken. Uiteindelijk leidt dit tot het tweede gevaar van een te grote staat: ontevredenheid onder de burgers. De staat belooft van alles, maar stelt keer op keer teleur. Het is slechts een kwestie van tijd tot deze teleurstelling omslaat in woede onder de burgers.

Micklethwait en Wooldridge constateren aan de hand van de Californische overheid diverse problemen voor de eenentwintigste-eeuwse Westerse overheden. Zo is er het probleem van de structuur, die dateert uit de negentiende eeuw en is daarmee niet ingericht op de huidige bevolkingsomvang. Daarnaast richt de staat zich met name op arbeidsintensieve sectoren van de economie waar technologie lang niet altijd tot productiviteitsstijging heeft kunnen leiden. Bovendien is in sommige delen van de publieke sector juist de wetenschappelijke vooruitgang de grootste vijand van efficiency. Er is immers steeds meer mogelijk en ook de normen veranderen, waardoor de wensen toenemen. Een ander groot probleem is het gebrek aan marktwerking in de publieke sector, met als direct gevolg een overactieve staat. 'Niets zo permanent als een tijdelijk overheidsprogramma,' waarschuwde Milton Fried-

man al. Als gevolg van allerlei geldstromen, aparte regelingen, subsidies, budgeten en vrijstelling is zowel de kosten- als de baten-zijde van de overheid onnodig ingewikkeld. De warrige cijfers maken een lange-termijn-planning onnodig lastig, terwijl juist de overheid nogal eens op de meer lange termijn moet kunnen investeren en besluiten.

De auteurs erkennen dat in Amerika relatief te weinig voor de behoeftigen wordt gedaan, maar zien weinig in de keerzijde van het Europese model. Daar wordt juist veel voor hen gedaan, als gevolg waarvan extreme afhankelijkheid en inactiviteit wordt gecreëerd, terwijl bovendien de middelen in West-Europese samenlevingen niet terecht komen bij de mensen die deze het hardst nodig hebben. Het allergrootste probleem is voor Micklethwait en Wooldrigde echter de mens zelf, met diens onrealistische verwachtingen van de overheid en tegenstrijdige eisen. De overheid kan het als het ware nooit goed doen.

Wat staat ons te doen?

In Azië zien de auteurs een alternatief ontstaan, wat misschien niet volledig navolgenswaardig is, maar ons wel aan het denken zou moeten zetten. Het Singaporese model van Lee Kuan Yew, gebaseerd op autoritaire modernisering. De overheid is er democratisch noch genereus, maar elitair en gierig. Lee Kuan Yew is zeer kritisch over wat hij de westerse *all-you-can-eat-verzorgingsstaat* noemt.

Het probleem van de democratie is uiteindelijk dat je alleen kunt winnen door aan mensen (kiezers) te geven, waardoor impopulaire maatregelen op de lange baan worden geschoven en eenmaal verworven rechten vrijwel onaantastbaar lijken. Het probleem van de verzorgingsstaat is dat deze gebaseerd lijkt op behoefte, als gevolg waarvan in allerlei vragen wordt voorzien. In Singapore bestaat er een sociaal verzekeringsmodel, dat hetgeen je krijgt direct relateert aan hetgeen je hebt bijgedragen. Een goede start wordt voor iedereen verzorgd, maar daarna moet je het zelf doen. Voor wie echt niemand heeft is er een minimaal vangnet, maar veel meer dan in West-Europa wordt verwacht dat mensen voor hulp een beroep doen op hun naasten.

Hoewel het Aziatische model met name door het gebrek aan een democratisch fundament weinig navolgenswaardig is, zou het ons wel aan het denken moeten zetten. De staat is er immers een stuk kleiner, terwijl wel in voor liberalen belangrijke startkansen wordt voorzien en ook in een minimaal vangnet. William Beveridge waarschuwde in 1942 dat de verzorgingsstaat ten onder zou gaan als deze

leegloperij zou subsidiëren of misbruik zou toeleren. Precies dat lijkt veel West-Europese verzorgingsstaten momenteel parten te spelen.

In *De vierde revolutie* dragen Micklethwait en Wooldrigde een aantal ideeën aan om Leviathan te temmen. In de eerste plaats is dat het voltooiën van de privatisering die tijdens de halve revolutie door Thatcher en Reagan werd ingezet. Overheden hebben nog altijd grote cq volledige belangen in vervoers-, elektriciteits- en telecombedrijven, omdat deze publieke goederen als strategische nationale hulpbronnen zouden leveren. Zeggenschap kan echter ook via regulering worden behouden, daarvoor is eigendom niet noodzakelijk. Zo kunnen ook de omvangrijke grond- en vastgoedbezittingen van overheden beter worden afgebouwd. Daar waar de overheid het monopolie behoudt zouden veel meer marktmechanismen moeten worden toegelaten om het zelfreinigend vermogen te doen groeien en het falen van de overheid tegen te gaan.

Daarnaast moet de inrichting van de verzorgingsstaat op de schop, aldus Micklethwait en Wooldrigde. Niet alleen de sociale zekerheid moet fundamenteel anders worden ingericht, maar ook de omvangrijke herverdeling die de auteurs waarnemen onder de rijken moet worden beëindigd. Een kleine overheid, die zich alleen beperkt tot kerntaken, kan toe met een veel eenvoudiger belastingsysteem zonder ingewikkelde aftrekposten en subsidiestromen die meer dan eens ten gunste van de rijken werken. Het zijn veelal ook de rijken, alsmede de bedrijven, die via sterke lobby's bij de overheid wel weten hoe ze aan collectieve middelen moeten komen, waarmee het systeem alleen maar ingewikkelder wordt.

In de sociale zekerheid zou tot slot veel meer geprobeerd moeten worden het geld daar terecht te laten komen waar het echt nodig is. Meer transparantie en veel minder regelgeving zou een eerste stap in de goede richting zijn. Daarnaast mag van een uitkeringsgerechtigde best een wederdienst worden verlangd. Bovendien zou veel meer dan nu het geval is de nadruk moeten worden gelegd op re-integratie. De generositeit van de huidige verzorgingsstaat maakt mensen onnodig lui en inactief, terwijl dat geenszins de initiële intentie is.

Persoonlijk zou ik aan het interessante pleidooi van Micklethwait en Wooldrigde willen toevoegen dat een kleinere overheid met een lagere belastingdruk niet alleen gunstig zal blijken voor de individuele vrijheid, maar ook de eigen verantwoordelijkheid ten goede zal komen. Waarom zou je immers omzien naar je naasten of je eigen broek ophouden

als de overheid voor alle problemen een ‘oplossing’ heeft in de vorm van een (financiële) regeling?

De halve revolutie van Thatcher en Reagan moet niet alleen worden voltooid, aldus de auteurs, maar dat kan anno 2016 ook. De omstandigheden hebben vandaag de dag veel weg van de victoriaanse revolutie ruim anderhalve eeuw geleden. De informatierevolutie is vergelijkbaar met de Industriële Revolutie waar de klassiek-liberalen van profiteerden. De informatietechnologie maakt het mogelijk in kernfuncties van de overheid, zoals onderwijs, gezondheidszorg en openbare wetshandhaving, de broodnodige hervormingen door te voeren. Daarnaast dwingt de concurrentie in de globaliserende wereld politici om eindelijk eens het overheidsapparaat te hervormen en daarbij ook impopulaire maat-

regelen, zoals de afbraak van opgebouwde rechten, niet te schuwen.

Het welslagen van de hervormingen en daarmee het temmen van Leviathan zal bovendien afhankelijk zijn van de mate waarin politici erin slagen een totaalplaatje te schetsen. De afbraak van verworven ‘rechten’ zal onherroepelijk gepaard moeten gaan met een verlaging van de belastingen, alleen als de overheid dat afdoende weet duidelijk te maken, zal de gebruikelijke en begrijpelijke weerstand kunnen worden doorbroken.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

COLOFON

Liberaal Reveil is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (voorzitter)
mw.drs. F.D. de Beaufort
dr. C.F. van den Berg
drs. D.P. Turk (eindredacteur)

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
e-mail: turk@teldersstichting.nl
website: www.teldersstichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever.
De vetgedrukte inleidingen bij de artikelen zijn opgesteld door de redactie,
niet door de auteur(s). Schrijven in *Liberaal Reveil* geschiedt altijd op persoonlijke titel.
ISSN 0167-0883

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
info@teldersstichting.nl

Abonnementen

Een papieren abonnement op Liberaal Reveil (4 nummers) kost €34,- euro per jaar (buitenland: €44,-).
Losse nummers kosten €9,50.
Een abonnement op TeldersCommunity.nl (alle publicaties van de TeldersStichting digitaal beschikbaar,
inclusief Liberaal Reveil) kost €35,-.

Druk & Vormgeving

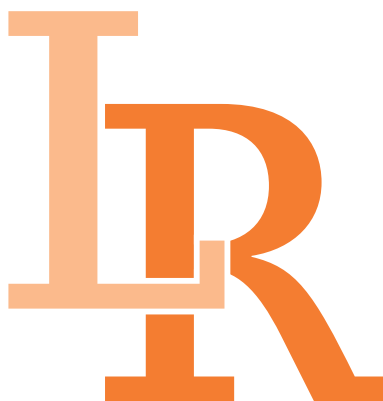
G3M - Grafisch & MultiMedia Management, Zoetermeer

Illustratie omslag

Bron: Atlas Van Stolk, Rotterdam

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.

“ **Zorg voor de vryheid der drukpers,
want zy is de eenige steun van u
lieder nationaale vryheid** ”

Joan Derk van der Capellen

Liberaal Reveil

3

oktober 2016

Thema: Liberale deugden

Dat 'andere' liberalisme?

In Memoriam: Harrie Langman (1931-2016)

INHOUDSOPGAVE

Column: Grenzen zijn de ‘politieke uitvinding’ bij uitstek <i>Daniël Turk</i>	105
<hr/> Thema: Liberale Deugden <hr/>	
Voorwoord: Liberale(n en) deugden <i>Marcel Wissenburg</i>	107
Vaderlandsliefde als liberale deugd <i>Geerten Waling</i>	109
Politieke verantwoordelijkheid <i>Berry Tholen</i>	113
Militaire en liberale deugden <i>Peter Olsthoorn</i>	119
<hr/>	
In Memoriam: Harrie Langman (1931-2016) <i>Patrick van Schie</i>	124
Dat ‘andere’ liberalisme? D66 en de VVD: verkenning van een moeizame verhouding <i>Daniël Boomsma</i>	130
Het succes van Viktor Orbán <i>László Marác</i>	134
De nieuwe wereldwijde groeigolf: de rol van China, Europa en Nederland <i>Taco van Someren</i>	139
Verlichting en Oostalgie op de zijderoute <i>Friso Rip</i>	147
Een liberaal dilemma: veiligheid versus privacy <i>Michiel Hasslacher</i>	150
‘Vrijheid met Zekerheid verenigen.’ Bertil Ohlin en het Zweedse sociaal-liberalisme <i>Niek Kok</i>	154
De negentiende-eeuwse econoom en staatsman N.G. Pierson <i>Martin Fase</i>	163
Proper wonen, geduldig sparen en vlijtig leren. Praktisch negentiende-eeuws sociaal-liberalisme in België <i>Patrick van Schie</i>	174
Boekbespreking: ‘10 vuistregels voor een realistisch buitenlands beleid’ <i>Bram Baxhoorn</i>	179

GRENZEN ZIJN DE 'POLITIEKE UITVINDING' BIJ UITSTEK

– Daniël Turk –

Afgelopen zomer tijdens mijn vakantie was ik bezig in de biografie van de Romeinse keizer Hadrianus (van auteur Anthony Everitt), toen ik het bericht las dat Jean-Claude Juncker, 'onze' president van de Europese Commissie, in een speech te verstaan gaf dat 'borders are the worst invention ever made by politicians'. Of Juncker weer iets te diep in het glaasje had gekeken is mij niet bekend, maar deze ahistorische opmerking getuigt wederom van de Brusselse kosmopolitische bubbel waar Juncker – en menigeen met hem – in leeft. De uitspraak van Juncker tot mij nemende terwijl ik tegelijkertijd las over het revolutionaire en dappere buitengrenzenbeleid van wellicht de grootste Romeinse *princeps* Hadrianus, kon geen groter contrast zijn.

In Tacitus' *Annals*, de gezaghebbende studie over het vroege Romeinse Rijk, schreef Tacitus dat Augustus aan het einde van zijn leven een document liet opstellen waarin hij zijn opvolger Tiberius onder meer adviseerde het Romeinse Rijk te beperken tot de huidige grenzen. Of Hadrianus van dit document later een kopie heeft gelezen is niet duidelijk, maar hoe het ook zij, bij zijn aantreden als keizer in het jaar 117, nam hij de dappere beslissing om verdere expansie van het Romeinse Rijk niet alleen te stoppen maar om zelfs recent door zijn voorganger Trajanus geannexeerd gebied op te geven. Om de loyaliteit van de Romeinse legionairs te verzekeren, was het voor Romeinse keizers gemeengoed hen door middel van militaire expansie roem en plunder in het vooruitzicht te stellen. Dit niet doen, getuigt van grote politieke moed. Hadrianus was zich ervan bewust dat bij nog verdere expansie de kosten de baten spoedig zouden overstijgen. Wat was immers nog de strategische en economische meerwaarde van het annexeren van dunbevolkt en onderontwikkeld Schotland of Dacië?

Hadrianus, meer dan enig ander in zijn tijd, erkende het belang van grenzen. Grenzen betekende voor Hadrianus overigens geen dichte grenzen. Integendeel zelfs. De bewaakte en op plekken gefortificeerde grenzen dienden in eerste instantie agressoren af te schrikken, maar eveneens om de komst van hande-

laren en migranten te reguleren – niet om tegen te houden. Dus geenszins 'achter de dijken terugtrekken', zoals politicus Alexander Pechtold zou zeggen. Is het namelijk niet 'the right and duty of countries to control their borders'? Zoals Theresa May, de premier van het land waar Hadrianus' politieke statement – de befaamde 'Hadrian's wall' – nog steeds fysiek zichtbaar is, onlangs stelde tijdens de VN vluchtelingentop in New York. Voor liberalen is dit evident. Soevereine verbanden, als politieke gemeenschappen van burgers, hebben als vanzelfsprekend een afgebakende sfeer waarbinnen zij het 'hoogste gezag' kunnen uitoefenen. Als onderdeel van de Schengenzone hebben veel Europese landen de bevoegdheid over de controle van de afbakening van hun soevereine verbanden overgeheveld, waar ook zeker goede (economische) redenen voor zijn. Echter, indien de EU faalt in het beschermen van de buitengrenzen – en het uitbesteden van die taak zoals de Turkije-deal feitelijk doet is absoluut geen lange termijn oplossing – dan zullen burgers zich weer richten tot hun eigen staten om deze verantwoordelijkheid op zich te nemen; zoals in 2015 al gebeurde toen verschillende landen de Schengenregels tijdelijk opschortten.

Juncker behoort (evenals Pechtold) tot de kosmopolieten die grenzen juist relativeren. Mondiaal zijn er inderdaad steeds meer verwevenheden die grenzen overstijgen en zich niets van natiestaten aantrekken. Hierdoor zijn grenzen diffuser geworden, maar dit betekent nog niet dat grenzen in politiek opzicht relevantie verloren hebben. Juist nu met een agressief Rusland, terrorisme in het hart van Europa en massa-immigratie zijn politieke grenzen nog immer belangrijk en ontlenu staten hun legitimiteit aan in hoeverre zij in staat zijn burgers tegen deze dreigingen te beschermen. Wat Juncker en de zijnen niet lijken te begrijpen – of niet willen begrijpen – is dat de EU uiteindelijk niet meer is dan een aantal instituties die de emotionele basis ontberen die veel Europese burgers wel toedichten aan hun eigen natiestaten. Er is niet zoiets als een gemeenschappelijke Europese identiteit die is gegroeid uit een gezamenlijke taal of geschiedenis, laat staan dat er sprake is van een *demos* die Brussel wel die legiti-

miteit kan geven. Democratische politiek speelt zich nog steeds af in de nationale arena en een dergelijke politieke arena impliceert nu eenmaal, zoals gezegd, dat er grenzen zijn.

Theresa May begrijpt dit maar al te goed. Haar roep dat staten 'the right and duty' hebben om hun eigen grenzen te controleren lijkt in de Brusselse kosmopolitische bubbel aan dovemansoren gericht te zijn, terwijl die controle juist noodzakelijk is wil het Europese project nog in enige vorm overleven. Zelfs bondskanselier Angela Merkel, die publiekelijk haar kolossale 'wir schaffen das'-blunder weigert toe te geven, erkent inmiddels dat als de EU niet levert wat betreft het terugdringen van immigranten 'we

geen enkele kans hebben'. De volgens Juncker 'worst invention ever made by politicians', namelijk grenzen, en bovenal de controle daarover, zijn daarin essentieel. In tegenstelling tot keizer Hadrianus vergt een dergelijke beslissing van politici geen politieke moed, maar is dat simpelweg hun verantwoordelijkheid. Juncker doet er goed aan zich dit eveneens te realiseren. Misschien dat hij in zijn naar verluidt nogal lange weekenden, zijn historische kennis hierover kan bijspijkeren. Lezen over Hadrianus is wellicht een goede start.

D.P. (Daniël) Turk MA, MSc is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

VOORWOORD

LIBERALE(N EN) DEUGDEN

– Marcel Wissenburg –

Liberaal Reveil probeert een brug te slaan tussen wetenschap en politiek. Dat gebeurt soms door rechtstreeks de ethische (on)wenselijkheid en empirische (on)juistheid van de vooronderstellingen van beleid aan te tonen. En soms gebeurt dat door niet op het urgente maar op het belangrijke te reflecteren: de liberale uitgangspunten en hun fundering zelf. De drie aan deugden gewijde filosofische bijdragen in dit nummer zijn van dit laatste soort. Ze stemmen eerder tot nadenken dan tot directe actie, en vragen daarom ook om met geduld gelezen te worden. Serieuze vraagstukken zijn nu eenmaal niet in Jip-en-Janneketaal op één A4-tje te beantwoorden.

Vrijwel elke liberale denker behoort tot één van de twee tradities in de ethiek: het consequentialisme of de deontologie. Voor consequentialisten zijn goede resultaten de maat van alle dingen: vanuit dit perspectief is vrijheid bijvoorbeeld vaak een middel tot een doel: geluk of nut. Voor deontologen is de intrinsieke moraliteit van een handeling, procedure of institutie maatgevend. Uit dit perspectief is de vrije markt niet goed omdat (en als) ze het meest effectief en efficiënt tot welzijn leidt, maar omdat het een eerlijke procedure is die de intrinsiek waardevolle autonomie van het individu respecteert.

Maar er is een derde type ethiek: de ethiek van de, met een volgens velen ouderwets woord, *deugden*: tot tweede natuur uitgegroeide grondhoudingen of motivaties. Over dit derde type horen we weinig liberale denkers spreken. Een uitzondering is John Rawls, die zijn *A Theory of Justice* opende met 'Justice is the first virtue of social institutions'.¹ Maar de deontoloog Rawls flirtte alleen maar met deugdeethiek – de overige 650 pagina's van zijn magnum opus draaien volledig om het bewijzen dat zijn twee *principles of justice* intrinsiek moreel zijn.

Waarom zijn liberalen zo stil over deugden? Deugdeethiek verdraagt zich intuïtief slecht met liberalisme: deugden associëren we in eerste lijn met de moti-

vatie van individuen, en daarmee met hun visie op het goede leven (wat Rawls de 'theory of the good' noemde), en dus met het meest persoonlijke deel van de persoonlijke levenssfeer. Is niet de hoeksteen van het liberalisme de individuele vrijheid om het leven naar eigen inzicht in te richten, of in de woorden van Frederik de Grote, dat 'jeder soll nach seiner Façon selig werden'?² Dus, zo schrijft de grondhouding van de liberaal voor: geen betutteling, handjes af van de individuele levensovertuiging, preferenties en smaken, geen moralistisch gepreek over deugd en ondeugd.

En toch...

Wanneer mensen de grens van het legitiem gebruik van hun vrijheid overschrijden en anderen kwaad doen of schade toebrengen (John Stuart Mills beroemde schadebeginsel), wanneer we reden hebben te geloven dat zij *compos mentis* waren, en wanneer we ze dus verantwoordelijk en aansprakelijk achten – daar kunnen ook liberalen niet anders dan vragen, in de woorden van de Amerikaanse liberale filosoof Thomas Hill Jr, 'What sort of person would do a thing like that?'³ En ook de positieve uitzondering, de man of vrouw die excelleert en ons een inspiratiebron of moreel voorbeeld is, roept die vraag op: wat bezielt ze?

Motieven, attitudes, deugden en ondeugden, vormen ook voor liberalen wel degelijk een legitiem onderwerp van publiek en politiek debat – en mogelijk ook van beleid: motieven inspireren immers het handelen van individuen, en daarmee de schade die zij anderen kunnen aandoen. Sterker, men zou kunnen zeggen (zoals auteurs in de volgende bijdragen suggereren) dat sommige deugden essentieel zijn voor een goed functionerende samenleving, zelfs een liberale samenleving die ruimte laat voor talloze verdere ondeugden; men kan zeggen dat andere deugden op z'n minst instrumenteel nuttig zijn; en men kan zeggen dat sommige ondeugden gewoon

onverenigbaar zijn met een liberale samenleving, en ontmoedigd mogen worden.

Het is puur toeval dat de drie reflecties op deugd die we u nu voorleggen, naadloos aansluiten op de drie typen mens die Plato, vader van de deugdedethiek, onderscheidde: de gewone burger, de wachter en de geëerde.

Allereerst bespreekt historicus Geerten Waling een deugd die iedere burger raakt: vaderlandsliefde. Hij betoogt dat het 'bezielend verband' dat een natie bijeenhoudt en inburgering mogelijk maakt, in het geval van Nederland de lange traditie van vrijheid en zelfbeschikking is. Al worden de relikwieën van die traditie schromelijk verwaarloosd...

In de tweede bijdrage aan onze trilogie ontwikkelt bestuurskundige en filosoof Berry Tholen een oorspronkelijk perspectief op politieke verantwoordelijkheid. Zijn vertrekpunt is het onderscheid dat filosoof Paul Ricoeur ooit maakte tussen 'het politieke' (handelen gericht op een algemeen goed) en 'de politiek' (het politieke handwerk: strijd en machtsgebruik). Tholen laat zien, mede met hulp van Alasdair MacIntyre, hoe 'de politiek' nodig is om 'het politieke' te realiseren, en hoe het machtsspel tegelijk het evenwicht en de geloofwaardigheid van 'de politiek' ondergraaft. Politieke verantwoordelijkheid – dat is kundig laveren tussen de uitersten van deze paradox.

En dan is er ten derde de politiek met andere middelen voortgezet: de oorlog. Als er al plaats is voor ethiek in en rond de oorlog – een idee dat een vrije samenleving graag omarmt: oorlog draait voor ons immers om het beschermen van de beschaving – dan lijkt de deugdedethiek het meest geschikt om in te zetten. Deugden zijn attitudes, en attitudes kunnen worden aangeleerd en getraind. Maar dan, zo vraagt militair ethicus Peter Olsthoorn: welke deugden? 'Warrior' deugden als moed, discipline, loyaliteit en gehoorzaamheid zijn niet per se liberaal – maar ook niet per se effectief, soms zelfs contraproductief. Olsthoorn bekijkt vervolgens, als illustratie, hoe de deugd moed 'anders' begrepen kan worden: effectiever én beter passend bij een vrije samenleving.

Prof. dr M.L.J. (Marcel) Wissenburg is hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en hoofdredacteur van Liberaal Reveil.

Eindnoten

- 1) John Rawls, *A Theory of Justice. Revised Edition*. Harvard, 1999, p. 3.
- 2) Hans Pleschinski, *Voltaire – Friedrich der Große. Briefwechsel*, Darmstadt, 2010, p. 210.
- 3) Thomas E Hill, Jr., 'Ideals of Human Excellence and Preserving Natural Environments', *Environmental Ethics* 1983/5, p. 211.

VADERLANDSLIEFDE ALS LIBERALE DEUGD

– Geerten Waling –

De liberale lezer herinnert zich wellicht nog het spraakmakende pleidooi van Frits Bolkestein in 1994 voor een ‘bezielend verband’. Van *NRC Handelsblad* tot aan het *Reformatoorsch Dagblad* leurde de VVD-leider met zijn boodschap dat de samenleving wordt ‘gedragen door de geest van christendom en humanisme’ – een passage die in 1980 was geschrapt uit het partijprogramma.¹ Zijn oproep om terug te grijpen op een Nederlandse *Leitkultur* viel in dorre aarde bij de VVD – die nog jarenlang, zeker na Bolkesteins vertrek naar Brussel, bleef steken in een duizelingwekkende stuur- en principeloosheid.

Ruim 22 jaar later, afgelopen 5 september om precies te zijn, weerklonk dan eindelijk de echo van 1994. Minister Edith Schippers stelde in haar H.J. Schoo-lezing, een ongekend fel betoog, dat de Nederlandse samenleving iets heeft bereikt: ‘En dat is dat onder al onze verschillen, die uiteenlopende opvattingen en religies, toch een gemeenschappelijke basis ligt. Gemeenschappelijke normen en waarden. Het *bezielende verband*. Onze bakens. Een maatschappelijk contract. Dat contract is over de decennia heen bevochten, geconsolideerd en geschreven.’²

De speech van Schippers is, naast de recente activiteiten van Halbe Zijlstra³ en Mark Rutte⁴, wederom een indicatie dat de VVD een koerswijziging heeft ingezet – na twee decennia waarin de partij zich vooral inspande voor de vrije markt en de nationale veiligheid. Het lijkt eindelijk tot de partijtop door te dringen: liberalen hebben wél principes en die moeten worden uitgesproken en verdedigd, anders is het snel gedaan met de vrijheid.^A Het tijdperk van anti-intellectualisme als liberaal handelsmerk lijkt voorbij anno 2016 – ‘visie’ blijkt bij nader inzien geen olifant die het uitzicht belemmert, maar een exotisch beest dat uitlokt tot nadere bestude-

ring.^B Maar dat wil niet zeggen dat we nu ook direct worden overspoeld door een stroom aan goed onderbouwde, weldoordachte principiële standpunten. Enige intellectuele training in liberale hoek is dan ook geen overbodige luxe.

Wie hoog opgeeft van een bezielende verband is het publiek wel een heldere definitie verschuldigd van dit verband – en daarmee ook van het ‘wij’, van de gemeenschap die behoefte heeft aan dat bezielende verband. Van alle identiteiten die de mens tegenwoordig kan en mag hebben, is het nog altijd de nationale identiteit die hiervoor de meeste aanknopingspunten biedt. Dat komt goed uit: niet alleen is de natiestaat het belangrijkste werkterrein van de VVD, vaderlandsliefde blijkt ook nog eens de liberale deugd bij uitstek.

Wat is een natie?

In de negentiende eeuw waren het juist liberalen die, bijvoorbeeld in de Europese revolutiegolf van 1848, de nationale identiteit omarmden. Hun gemoed was nog niet bezwaard door wereldoorlogen waarin agressieve racistische, socialistische en imperialistische uitwassen van het nationalisme tot de grootste gruwelen zouden leiden. Voor de negentiende-eeuwse liberalen oversteeg de nationale identiteit alle klassen en standen en verenigde de bevolking onder één vlag.⁵ Daarom toonden liberalen zoals historicus Robert Fruin (1823-1899) een hernieuwde interesse voor het vaderlandse verleden – en liepen zij voorop in het (her)uitvinden van nationale volksfeesten en het oprichten van grootse monumenten.⁶

Dat zo’n waardering voor nationale identiteit niet onverenigbaar is met een moderne levenshouding, leren we van de Franse liberaal Ernest Renan (1823-1892). In een beroemde lezing in de Stadsgehoorzaal in Leiden (1877) en aan de Sorbonne in Parijs (1882), formuleerde hij een antwoord op de vraag: ‘Qu’est-ce qu’une nation?’ *Wat is een natie?*⁷ Volgens Renan ligt de essentie van een natie in

A Op het anti-intellectualisme in de VVD is veel kritiek geuit, zoals Robin de Wever, ‘VVD, denk eens na over wat liberalisme inhoudt’, *Trouw* (25-11-2011). Dit alles ondanks de (vaak vergeefse) inspanningen van de TeldersStichting om het liberalisme van de VVD van een intellectueel fundament te voorzien, met publicaties als M. Wessels, *De Nederlandse traditie van vrijheid. Een vruchtbare voedingsbodem voor de hervormingen van 1848*, Assen, 1998.

B Rutte behandelde in zijn H.J. Schoo-lezing het begrip ‘visie’ nog als problematisch begrip voor een liberaal; Mark Rutte, *Nederland bij de tijd: verandering voor zekerheid*, Amsterdam, 2013.

historische lotsverbondenheid. Niet ras, taal, religie, dynastie of bergketens en rivierbeddingen – maar een geschiedenis van gedeelde vreugde en opoffering vormt een natie. En op basis van die geschiedenis moet er de collectieve wens zijn om ook in de toekomst samen grote daden te verrichten.

Van de natie zoals Renan die uitlegde kunnen nieuwkomers eenvoudig onderdeel worden. Zij kunnen het nationale verleden gaan waarderen als het hunne en zich gemakkelijk de normen en waarden van hun nieuwe land eigen maken. De natie biedt dus heus een perspectief voor immigratie en demografische verschuivingen. Zij is niet statisch, niet deterministisch. Sterker nog, Renan benadrukte dat de natie ook maar een historisch gegroeide samenlevingsvorm is, die niet het eeuwige leven zal te hebben. Naties komen en gaan en wie weet, zo suggereerde Renan, komt er ooit ‘een Europese stantenbond’ voor in de plaats. Alles hangt af van de instemming van de bevolking: de natie is in feite een ‘dagelijks plebisciet’, de burgers moeten steeds weer kiezen of ze er nog onderdeel van willen uitmaken.

Een essentieel kenmerk van de moderne natie staat, maar ook van het liberalisme, is dat de burger begrepen wordt als een individu. Niet de traditionele verbanden, zoals kerk, stam, familie of gilde, bepalen zijn leven, hij is vrij om over zijn eigen lot te beschikken. Er is een vrije markt voor het nastreven van welvaart – en er is de staat die bescherming biedt. Maar die domeinen schenden (als het goed is) niet de individuele autonomie. En buiten de staat, de familie en de vrije markt is er de *civil society*, het maatschappelijk middenveld waar de burger zich vrijwillig kan aansluiten bij verenigingen en verbanden, waar een sociaal leven kan ontstaan en waar vrijuit politiek bedreven kan worden in politieke partijen, debatverenigingen en lobbyclubs. Daar, in dat maatschappelijk middenveld, liggen de wortels van onze moderne democratieën en van de politieke vrijheid van de individuele burger. En het is vooral het liberalisme geweest dat de natie staat in de negentiende eeuw heeft uitgevonden als de vorm waarin individuele vrijheden en democratische besluitvorming het beste tot hun recht kwamen.⁸

Kunnen liberalen dus zonder schaamte nationalistisch zijn? Ja. Dat wil zeggen: als we onder ‘nationalisme’ een niet-exclusieve voorliefde voor het vaderland verstaan. Dat vaderland kan in alle openheid, redelijkheid en pragmatisme worden gewaardeerd als een bezielend verband op zichzelf – dus we hoeven niet eens per se terug te grijpen op het chris-

tendom en humanisme van Bolkestein. Een vaderland met een aansprekend nationaal verhaal voldoet als beschermer van individuele vrijheden en rechten en van gezamenlijke veiligheid en voorspoed.⁹ In Renans natiebegriff vinden we dan ook een pragmatisch pleidooi voor een ‘verlicht patriotisme’, dat we vooral terugzien in de Amerikaanse variant van het nationalisme.

Een voorbeeld in de verte: Amerikaans patriotisme

‘Ik heb altijd gedacht dat de Engelsen het meest serieuze volk op aarde waren, maar sinds ik de Amerikanen heb gezien ben ik van mening veranderd.’¹⁰ De conservatief-liberale denker Alexis de Tocqueville (1805-1859) keek zijn ogen toen hij in 1831 een rondreis maakte door Amerika. De jonge democratie kwam, vergeleken bij het aristocratische Frankrijk dat hij gewend was, op hem over als chaotisch en anarchistisch, maar ook als zelfbewust en trots. Ook wie nu de Verenigde Staten bezoekt, merkt dat de staatkundige geschiedenis van dit land geen verleden tijd is.^C Zonder enige ironie staan Amerikanen op en leggen zij de hand op het hart zodra zij ‘The Star-Spangled Banner’ horen zingen. Op scholen wordt dagelijks met een van ironie verstoken ritueel de vlag gehesen en gestreken. Het Amerikaanse leger kan op het grootste ontzag rekenen. Amerika is een idee, een vrijheidsideologie. De ontstaansgeschiedenis staat in direct contact met het heden – en met toekomstige ambities.

De ruim twee eeuwen sinds de uitvinding – beter gezegd: het ontwerp – van dit land, worden moeiteloos overbrugd door levende geschiedenis in de vorm van een solide oorsprongsverhaal, een aantrekkelijke en inclusieve ideologie. In grote steden en bij historische plekken, zoals de landhuizen van *founding fathers* George Washington (Mount Vernon) en Thomas Jefferson (Monticello) vertellen moderne musea op heldere en aangrijpende wijze een coherent verhaal van vrijheid en zelfbeschikking. En het blijft niet bij musea en bedevaartsoorden: ook in de populaire cultuur is het verhaal springlevend. Zo is de meest succesvolle musical van 2016 de Broadwayproductie *Hamilton* – over het leven van de meest onderschatte (maar dan ook de

C Deze passage is gebaseerd op persoonlijke waarnemingen tijdens een studiereis in de zomer van 2016, waarover ik voor *Elsevier* de columnreeks ‘Op zoek naar de ziel van de Amerikaanse democratie’ schreef.

meest hooghartige) *founding father* Alexander Hamilton. Deze eigentijdse voorstelling is een jaar van tevoren uitverkocht – en via internet beluistert een groot publiek al de aanstekelijke liedjes.

De Nederlandse traditie van vrijheid en zelfbeschikking

Zo moeilijk hoeft het dus niet te zijn: geschiedenis verpakken in een actuele en verbindende boodschap. Waarom lukt dat in Nederland niet? Tien jaar geleden strandde in Nederland het initiatief voor een ‘Nationaal Historisch Museum’. Onze politici en bestuurders wilden *van alles* vertellen, maar hadden in feite *niets* te melden. Eén reisje naar Amerika had hen op het idee kunnen brengen om simpelweg terug te grijpen op het Nederlandse oorsprongsverhaal, dat minstens zo krachtig is als het Amerikaans, maar dat we domweg hebben laten liggen.¹¹

Een korte geschiedenisles. In een cruciale fase in de Nederlandse Opstand die we wel de ‘Nederlandse Revolutie’ (1579-1581) zouden kunnen noemen, gebeurde iets vergelijkbaars als in Amerika rond 1776. Er werd afgerekend met de tirannieke onderdrukking van Filips II, landsheer en koning van Spanje, en er werd de basis gelegd voor de onafhankelijke Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795). Die groeide uit tot een economische en maritieme wereldmacht. Dit kon voornamelijk gebeuren, omdat er in de federatieve Republiek geen centralistische macht was zoals in de omliggende monarchieën in Europa. Het bestuur was goeddeels decentraal, met aan de top een machtsdeling tussen de Staten-Generaal en de Oranjestadhouders. Zo was het bepaald in de *Unie van Utrecht*, een verdragstekst uit 1579 die twee eeuwen lang zou dienen als *de facto* Grondwet voor de Republiek.

De Unie was allereerst bedoeld als een verdedigingsalliantie, waarmee de Noord-Nederlandse steden en gebieden zich poogden te beschermen tegen de troepen van Filips II. Maar al spoedig bleek er geen weg meer terug, toen de koning de leider van de Opstand, Willem van Oranje, vogelvrij verklaarde. De stadhouder sloeg terug met een ongekend fel betoog *tegen* de Spaanse koning en *voor* vrijheid, zelfbeschikking en afscheiding van het koninkrijk door de Nederlandse gewesten: de *Apologie*. Deze tekst werd eind 1580 door de Staten-Generaal omarmd en in vier talen gepubliceerd. Daarnaast boden zij Oranje een lijfwacht aan en besloten om zijn voorbeeld te volgen. In juli 1581 namen zij afstand van Filips II met een heuse onafhankelijkheidsver-

klaring: het *Plakkaat van Verlatinge*. De revolutie was compleet, de geschiedenis van een onafhankelijk Nederland was begonnen.

In hun gezamenlijkheid zijn de *Unie van Utrecht*, de *Apologie* en het *Plakkaat van Verlatinge* te beschouwen als de geboortepapieren van Nederland.¹² Wat heeft een liberaal vandaag de dag daarmee te maken? Welnu, de Nederlandse Revolutie staat aan de basis van de moderne vrijheden in de westerse wereld. Zo voerde de Nederlandse stadhouder Willem III, na zijn invasie van Engeland in 1688, het Britse parlementaire bewind in dat tot vandaag voortduurt. En in eigen land was er genoeg vrijheid voor de ideeën van de radicale Verlichting, zoals van Spinoza, maar ook voor die van buitenlandse verlichtingsdenkers zoals John Locke en Voltaire. Een meer directe invloed van de Nederlandse Revolutie was zichtbaar aan het einde van de achttiende eeuw in Amerika. Het waren onder meer de Nederlandse geboortepapieren die in vertaling circuleerden onder de opstandelingen in de Engelse koloniën en hen inspireerden tot de Amerikaanse Revolutie. Thomas Jefferson heeft zelfs zijn *Declaration of Independence* wat betreft vorm en inhoud grotendeels gemodelleerd naar het *Plakkaat van Verlatinge*...¹³

Treffend was het dan ook dat president Obama bij zijn bezoek aan Nederland in 2014 het *Plakkaat van Verlatinge* onder ogen kreeg. Tragischer is het, dat zelfs de journalisten die op televisie het staatsbezoek versloegen geen idee hadden van de waarde en achtergrond van deze tekst. Dat komt omdat de Nederlandse overheid geen enkele moeite doet om het nationale oorsprongsverhaal te articuleren en te onderwijzen. De bronteksten die nationaal en internationaal zo revolutionair waren, liggen in de archieven te vergaan – terwijl Amerikanen allang een *Constitution Center* zouden hebben opgericht om met de modernste museumtechnieken hun bezielende verband – de open en vrije natie met kansen voor iedereen – in de schijnwerpers te zetten.

Ter afronding

Vaderlandsliefde, in de zin van bijvoorbeeld een ‘verlicht patriottisme’, is een deugd voor elke liberaal. Maar vooral *Nederlandse* liberalen hebben alle aanleiding om het vaderland te waarderen. Als zij de nationale geschiedenis beter zouden kennen, zouden zij inzien waarom hun liberalisme op Nederlands grondgebied zo’n vanzelfsprekend gedachtegoed is en in zo’n lange traditie staat. Tevens zouden zij sterke argumenten vinden om in de moderne tijd

en de fluïde samenleving datgene te behouden waar in de Nederlandse geschiedenis steeds weer om gevochten is: vrijheid en zelfbeschikking. Bijvoorbeeld door de Nederlandse geschiedenis van de vrijheid in te zetten voor het creëren van een zelfbewust burgerschap, dat bestand is tegen bedreigingen van buitenaf en dat Nederland kan behouden als de open natie die het al zoveel eeuwen is.

De geijkte weg om dit te bereiken is het geschiedenisonderwijs, maar daarnaast zouden we ook kunnen denken aan het oprichten van een groots nieuw museum in Den Haag, waarin de geboortepapieren van Nederland worden tentoongesteld en uitgelegd. Daarin kan de Nederlandse overheid op een toegankelijke manier haar ontstaansgeschiedenis uiteenzetten voor scholieren, gezinnen, oude en nieuwe inwoners, toeristen, diplomaten en buitenlandse staatshoofden. Dan wordt eindelijk eens invulling gegeven aan dat bezielende verband, waarover liberalen zo graag praten en dat zo lang voor het oprapen heeft gelegen.

Dr. G.H. (Geerten) Waling is historicus, publicist en postdoc onderzoeker aan de Universiteit Leiden. Hij promoveerde in 2016 op het proefschrift 1848 – Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn, waarvan gelijktijdig een handelseditie verscheen bij uitgeverij Vantilt, Nijmegen (352 pp, ISBN: 9789460042706). Het boek is genomineerd voor de Libris Geschiedenis Prijs 2016.

Eindnoten

1) 'Bolkestein: herstel christelijke waarden', *NRC Handelsblad*, 4 maart 1994; Frits Bolkestein, 'Samenleving heeft bezielend

verband nodig', *Reformatorisch Dagblad*, 17 maart 1994.

- 2) Edith Schippers, *De paradox van de vrijheid*, H.J. Schoolezing; Amsterdam, 2016.
- 3) Zie bijvoorbeeld het optreden van Halbe Zijlstra in het televisieprogramma *Buitenhof* (12 juni 2016) en lees Halbe Zijlstra en Bastiaan Rijpkema, 'Weerbare of weerloze democratie?', *Liberaal Reveil* vol. 56(4), december 2015.
- 4) Dit blijkt uit de teneur van de Troonrede (20-9-2016) en de uitspraken van minister-president Rutte in bijvoorbeeld het televisieprogramma *Zomergasten* (4-9-2016).
- 5) Geerten Waling, *1848 – Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*, Nijmegen, 2016.
- 6) Coos Huijsen, *Nederland en het verhaal van Oranje*, Amsterdam, 2012.
- 7) Ernest Renan, *Wat is een natie?* (Vertaald, ingeleid en geduid door Coos Huijsen en Geerten Waling); Amsterdam, 2013.
- 8) Voor uitwerkingen van deze gedachten, zie Ernest Gellner, *Conditions of liberty. Civil society and its rivals*, Londen, 1994; Benjamin Constant, *De waarde van vrijheid* [orig. 1819], Amsterdam, 2015; Waling, *1848 – Clubkoorts en revolutie*.
- 9) Zie ook David Conway, 'Nationalism and liberalism: friends or foes?', *Journal of Libertarian Studies* vol. 16(1), 2002, pp. 1-22.
- 10) Alexis de Tocqueville, *Over de democratie in Amerika* [orig. 1835-1840]; Amsterdam, 2011.
- 11) Historicus Coos Huijsen pleit al langer voor een herwaardering van de unieke Nederlandse geschiedenis, zie Huijsen, *Nederland en het verhaal van Oranje*.
- 12) Als zodanig zijn de drie documenten in hedendaags Nederlands dan ook uitgegeven: Coos Huijsen en Geerten Waling eds., *De geboortepapieren van Nederland*, Amsterdam, 2014.
- 13) Zie de treffende vergelijking tussen deze twee bronteksten in het inleidende artikel van Stephan Lucas in de Engelse vertaling: *The Act of Abjuration*, Amsterdam, 2014.

POLITIEKE VERANTWOORDELIJKHEID

– Berry Tholen –

Inleiding

Een in het oog springend onderdeel van politiek en bestuur is het ter verantwoording roepen van gezagsdragers: in de Kamer, in de Gemeenteraad of, via de parlementaire journalistiek, meteen voor het hele volk. Of het nu gaat om een haperende uitvoering van Pgb-beleid, om het delen van gegevens of juist het achter houden daarvan, om stokkende treinstellen of wat dan ook – het draait om de vraag wie treft blaam, wie is verantwoordelijk? Of beter nog, het gaat erom wie er in slaagt de Zwarte Piet aan iemand anders toe te delen. Politiek is een *blame game*, zoals de politicologen dat tegenwoordig noemen. Een spel van verdachtmaking, ontwijking, afschuiving en de handen in onschuld wassen. Wie dat spel goed weet te spelen houdt zijn positie of groeit door. De anderen vallen, struikelen, stappen op of kiezen voor het gezin. Het is allemaal een onderdeel van politiek als strijd om de macht, zoals Max Weber dat puntig omschreef.

Soms echter spreekt iemand van verantwoordelijkheid in de politiek en bedoelt dan iets heel anders. ‘Ik ben een verantwoordelijk burgemeester’ of ook ‘dat is een verantwoordelijk toezichthouder’. Verantwoordelijkheid betekent hier niet aansprakelijkheid, zoals hierboven. Het verwijst niet naar een bepaalde misstap of gebeurtenis en wie daar schuld aan heeft, maar naar iets omvattenders. Het gaat om het goed vervullen van een bepaalde taak, een rol. Niet een bepaalde handeling is aan de orde, maar iemands totale attitude en oriëntatie als politicus of bestuurder. Zoiets bedoelen we ook als we het hebben over verantwoordelijke ouders of artsen of docenten. Ook dan is de meer algehele houding in respectievelijk de opvoeding, de medische praktijk en het onderwijs in het geding.

Maar wat is dan eigenlijk een verantwoordelijk politicus of bestuurder in die algemenere of omvattende betekenis? Bij artsen en docenten draait het om een zorg voor gezondheid en voor de ontwikkeling van jongeren. Is het mogelijk nader aan te geven waarom het draait bij verantwoordelijkheid in politiek of bestuur? En hoe verhoudt zich deze be-

stuurlijke en politieke zorg tot dat eerder genoemde centrale weberiaanse kenmerk van politiek: de strijd, het proberen te winnen ten koste van anderen, de machtsuitoefening?

In deze tekst zal ik die vragen beantwoorden aan de hand van een aantal hedendaagse filosofen. Die filosofen staan in de traditie van de deugdethiek. Met deugden bedoelen ze dan gevormde attitudes of oriëntaties van personen. Ze richten zich dus niet op specifieke daden en de effecten ervan. Allereerst ga ik in op de analyse van Paul Ricoeur. Deze Franse filosoof heeft het expliciet over een politieke verantwoordelijkheid en hij analyseert ook de complexiteit ervan. Om dan nog meer duidelijkheid te krijgen over de aard van verantwoordelijkheid als deugd kijk ik vervolgens ook naar het werk van Alasdair MacIntyre. Tot slot laat ik zien wat politieke verantwoordelijkheid dan meer concreet betekent.

Ricoeur

We voelen ons verantwoordelijk, zo legt Paul Ricoeur (1913-2005) in navolging van Hans Jonas uit, voor iets dat kwetsbaar is. We zien dat iets waardevols stuk kan; dat het bedreigd wordt en dat we daar iets tegen kunnen doen. Die breekbaarheid van iets waardevols roept in ons het besef van verantwoordelijkheid op. We hebben de taak om voor dat waardevolle dat breekbaar is te zorgen. Waar Ricoeur op deze manier verantwoordelijkheid introduceert, daar verbindt hij haar meteen met politiek en bestuur. Om goed te kunnen begrijpen wat hij dan bedoelt met politieke verantwoordelijkheid en wat op dit gebied dan kwetsbaar is moet ik eerst een onderscheid introduceren dat Ricoeur maakt.

Ricoeur spreekt van het politieke (*‘le politique’*) tegenover de politiek (*‘la politique’*). Met dat laatste, met *de politiek*, bedoelt hij de sfeer van de strijd, van het politieke handwerk, van macht en machtsgebruik. Het is politiek zoals Weber die definieerde en die we ook van Machiavelli kennen. Het gaat er daarbij om te zorgen dat je wint, dat je in competitie met anderen je doel realiseert, dat je de leiding krijgt

en aan de macht blijft. Met *het politieke* heeft Ricoeur iets heel anders op het oog. Het politieke dat is het samen handelen van mensen gericht op het algemeen goed. Hier gaat het om de gezamenlijke activiteit van alle burgers in de politieke gemeenschap die, zoals Aristoteles dat omschreef, alle andere activiteiten zodanig weet te organiseren dat ze het best bijdragen aan ieders ontwikkeling en een goed leven voor iedereen. In het politieke gaat het om respect en gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid, het is de sfeer die bestaat bij de gratie van onderling vertrouwen dat iedereen bekommerd is om dit gezamenlijke project.

De relatie tussen de politiek en het politieke is er volgens Ricoeur een van spanning. Hij spreekt hier ook vaak in termen van een paradox. De gezamenlijke realisering van het goede vraagt altijd om de aanwending van middelen die tegelijk die realisering bedreigen. Het politieke heeft de politiek nodig, maar tegelijk wordt het politieke door die politiek bedreigd. Die bedreiging kent verschillende vormen die Ricoeur her en der in zijn werk bespreekt. Drie ervan zal ik hier kort aanhalen.

Een eerste manier waarop het vertrouwen ondermijnd kan worden, en het politieke dus kwetsbaar is, heeft te maken met representatie. Besluiten nemen en uitvoeren in het algemeen belang vraagt altijd om vertegenwoordiging – en dat is in onze samenleving waarin zelfs de lokale politieke eenheden vele honderdduizenden mensen omvatten zeker het geval. Vertegenwoordiging betekent echter dat in de sfeer van gemeenschappelijkheid en gelijkheid sommigen onvermijdelijk in een belangrijk opzicht boven de anderen staan. Zij zijn gemachtigd namens allen te oordelen en beslissingen over hen te nemen. Vertegenwoordiging voegt daarmee een verticale relatie toe aan de horizontale relatie van het politieke. Bovendien komen vertegenwoordigers onderling in een ander krachtenveld: het krachtenveld van de politiek. En dat is een veld dat hun aandacht vraagt. De politieke strijd moet er gestreden worden, posities bepaald, territoria afgebakend, deals gesloten. Burgers vertrouwen hun lot toe aan vertegenwoordigers die hun gelijken zijn, maar die gelijken gaan over hen heersen en allerlei mechanismen zorgen er dan voor dat die vertrouwelingen daarbij minder aandacht hebben voor die burgers. Dat afstand nemen door de vertegenwoordigers kan het gestelde vertrouwen van burgers makkelijk ondermijnen.

Een tweede bedreiging volgt het gegeven dat besluitvorming over het algemeen goede (in een democratie) onvermijdelijk in een verbale strijd tot stand moet komen. Het algemeen belang moet altijd nog gevormd en verwoord worden – het ligt niet ergens klaar. Vaak betekent het dat men in debat tot een compromis moet komen. Uiteenlopende pleitbezorgers verdedigen concurrerende en vaak zelfs elkaar (deels) uitsluitende posities. In die strijd om het eigen gelijk kan het steeds problematischer worden om een compromis te bereiken. Compromissen hebben toch al het probleem dat ze niet zo'n eenduidige overtuigende onderbouwing kunnen krijgen – in tegenstelling tot de verschillende partijdige posities die elk rusten op een robuuste rechtlijnige (zij het eenzijdige) argumentatie. Hoe geharnaster de verschillende posities worden verdedigd in de verbale strijd, hoe meer een compromis als verraad aan het eigen uitgangspunt zal verschijnen. Stevig opkomen voor de eigen positie zit zo compromisvorming en daarmee het gezamenlijk handelen in de weg.

Ook op een andere manier vormt de verbale strijd een bedreiging voor het politieke. Politieke vraagstukken kunnen nooit tot een logisch sluitende conclusie worden gebracht, zoals dat wel kan in de wiskunde bijvoorbeeld. De argumenten die in het politiek debat een rol spelen, hebben hoogstens een zekere plausibiliteit. Vaak moeten we het met inschattingen en waarschijnlijkheden doen. En als je al stevige argumenten hebt dan zullen anderen daar niet automatisch open voor staan. Anderen overtuigen vraagt daarom in de politiek onvermijdelijk om de inzet van retorica: slimme woordkeuze, goed gekozen opbouw en timing, en noem maar op. Maar met het gebruik van retorische middelen dreigt ook altijd retoriek en manipulatie. Daarmee komt de strijd om de macht helemaal centraal te staan en dreigt de vorming van een inhoudelijke gedeelde mening in gedrang te komen. En wie dan het harde retorisch spel aanschouwt en de manipulatie doorziet wordt niet echt gesterkt in zijn vertrouwen in de politiek.

Een derde en laatste voorbeeld van de bedreiging van het politieke draait om het gebruik van dwang en geweld. Elke bestaande democratische rechtsstaat is te beschouwen als een overwinning op het brute geweld of de rauwe strijd tussen mensen of groepen onderling. Dat neemt echter niet weg dat in zo'n nette moderne staat toch altijd een residu van dwang en geweld blijft bestaan. Weber drukt

dat mooi uit als hij de staat definieert als de instantie met een legitiem geweldsmonopolie. De staat heeft de bevoegdheid en de mogelijkheden om burgers (en vreemdelingen in de praktijk ook) te dwingen. Met dat behoud van en zelfs legitimering van een zeker residu aan geweld blijft echter ook steeds de dreiging van excessief geweld en misbruik van dwang en geweld. Wie de macht aan zijn kant weet, wie de geweldsmiddelen tot zijn beschikking heeft is makkelijk geneigd om ze ook in te zetten om iets sneller voor elkaar te krijgen, om door te pakken, om lastige barrières op te ruimen. Waarom ellenlang praten en faciliteren als je via de sterke arm veel sneller tot resultaat kunt komen? Waarom al die stroperige procedures volgens als de effectieve middelen klaar liggen voor actie? Waar bestuurders en politici toegeven aan deze neiging grijpt in wezen echter de rauwe macht haar kans.

Het zijn verschillende bedreigingen waar Ricoeur hier op wijst, maar er zijn duidelijke overeenkomsten. Telkens is er een element dat noodzakelijk is voor het realiseren van politieke doelen, maar dat tegelijk ook bedreigend is voor dat politieke en haar doelen. Een cruciaal punt is daarbij dat door een weinig responsief bestuur (sterke verticaliteit), door retorische manipulatie en een overdreven hameren op het eigen gelijk en door de inzet van dwangmiddelen en de beperking van vrijheden het onderlinge vertrouwen tussen mensen in de samenleving en het vertrouwen in het bestuur geschaad wordt. Het idee van deelhebben aan een gezamenlijk politiek project staat onder druk.

Het politieke is daarmee, zoals Ricoeur het uitdrukt, fragiel. En die kwetsbaarheid van het politieke vraagt om een verantwoordelijke zorg. Dat is waar het om gaat bij politieke verantwoordelijkheid als taak. Een verantwoordelijk politicus of bestuurder zijn betekent dus niet zich verre houden van vertegenwoordiging, strijd, of de inzet van dwang – dat kan niet en is ook helemaal niet wenselijk. Het betekent ervoor zorgen dat het politieke niet ondermijnd wordt door de politiek. En dat is een serieuze klus volgens Ricoeur, een beproeving.

Daarmee is al een eerste verheldering geboden van wat politieke verantwoordelijkheid kan betekenen. Maar we kunnen een nog stap verder gaan. Alasdair MacIntyre biedt ons een nader begrip van wat deugden zijn. Zijn analyse helpt ons om nog nader te bepalen wat het dan betekent om verantwoordelijk

zorg te dragen voor het fragiele in de politiek.

MacIntyre

De Britse filosoof Alasdair MacIntyre (geb. 1929) vestigt onze aandacht op wat hij *praktijken* noemt. Hij heeft daarbij alle wat complexere manieren van samenwerken op het oog die langere tijd bestaan. Als voorbeelden noemt hij sport, architectuur, landbouw, wetenschappelijk onderzoek en ook politiek. Typisch voor praktijken is dat deelname eraan je twee dingen kan opleveren. MacIntyre spreekt van ‘internal goods’ en ‘external goods’ (ik zal dat vreemde jargon, bij gebrek aan beter, hier volgen). ‘External goods’ zijn bijvoorbeeld prestige, status en geld. Het zijn typisch zaken die niet aan één bepaalde praktijk gebonden zijn: zo kun je geld verdienen door (goed) te voetballen, maar ook door aan de slag te gaan als arts of als onderzoeker. Een ander kenmerk van externe goeden is dat ze een *zero sum*-karakter hebben. Als de een het heeft, dan kan de ander het niet meer hebben. Iedereen rijk of iedereen beroemd is geen optie.

‘Internal goods’, aan de andere kant, zijn onlosmakelijk verbonden met deelname aan deze specifieke praktijk. MacIntyre illustreert het verschil met ‘external goods’ aan de hand van het voorbeeld van een kind dat leert schaken. Je kunt een kind met een reep chocola (extern goed) proberen te verleiden om dit spel eens te proberen. En je kunt, als het de eerste beginselen onder de knie heeft, weer zo’n bonus in het voorzicht stellen als het weet te winnen (waarbij je zelf bijvoorbeeld zonder koningin speelt om het spannend te houden). Wellicht zal het kind naar verloop van tijd het plezier van het schaakspelen zelf (intern goed) ontdekken. Het zal duidelijk zijn dat je zelf moet deelnemen, en enig niveau moet hebben bereikt, om te kunnen ervaren en weten wat het interne goed van de praktijk schaken is. En hetzelfde geldt voor alle andere praktijken. Je rolt misschien in de wetenschap omdat je een studie zocht die een hoog inkomen belooft, en je begint wellicht met gitaarspelen omdat je net zo beroemd wil worden als je idool. Maar je komt pas tot het besef van het goed dat hoort bij onderzoek doen of muziek maken als je je er enige tijd in bekwaamd hebt. Naar zijn aard heeft zo’n intern goed geen *zero sum*-karakter: iedereen kan (in beginsel) aan de praktijk deelnemen en dat doet niets af aan de waarde voor anderen. Als nog iemand gaat korfballen dan wordt het voor de andere korfballers niet minder. (Eerder meer omdat er nu wellicht vaker gespeeld kan worden en mis-

schien nog wel op een hoger niveau.) Het interne goed van een activiteit is dus dat wat die activiteit op zichzelf de moeite waard maakt. En die waarde vat je pas als je je ook echt op die activiteit stort. Het is dan ook heel moeilijk om aan een buitenstaander uit te leggen wat er (in het doen van wetenschappelijk onderzoek, in het maken van muziek, etc.) nu precies op het spel staat.

Praktijken zijn dus complexere activiteiten die gericht zijn op een bepaald goed of doel (muziek, kennis door onderzoek, gezondheidszorg, onderwijs en noem maar op). Op een goede manier deelnemen aan de praktijk, dat wil zeggen op zo'n manier dat dit goed ook gerealiseerd kan worden, vraagt om een zekere kennis en vaardigheid. De vaardigheid van een musicus, een arts, een docent, enz. Die vaardigheden, die geleidelijk ontwikkelde gevormdheid om te kunnen doen wat nodig is in een praktijk, noemt MacIntyre deugden. De deugden die bij een praktijk horen kun je als deelnemer steeds verder ontwikkelen. Door actief mee te doen, door te leren van je eigen ervaringen en ook door de kunst af te kijken bij de beteren, de gevorderden, de virtuozen in de praktijk. Deugden zijn daarmee ook nooit 'af', ze kunnen altijd verder ontwikkeld worden.

Dat geldt ook voor de praktijk en het nagestreefde interne goed. Of het nu musiceren of gezondheidszorg of onderwijs of wat dan ook is, kenmerkend voor een florerende praktijk is dat de deelnemers steeds proberen verder te komen op dit terrein. Ook dat behoort tot de praktijkdeugden: gericht blijven op een verdere ontwikkeling van dat gezamenlijke goed.

Niet deugdzzaam zijn in lijn met een praktijk waarin men deelneemt kan natuurlijk best voordelen opleveren: bijvoorbeeld de prijs winnen door vals te spelen in een schaakwedstrijd of je laten omkopen om hoge tentamencijfers te geven. Maar het verwerven van die externe goederen op zo'n manier draagt niets bij aan de praktijk en het blokkeert voor jezelf trouwens ook de toegang tot het interne goed (wie vals speelt smaakt het plezier van de wedstrijd niet).

Met dit laatste komen we dan ook op het thema van de gevaren die het voortbestaan van praktijken zelf bedreigen. Zonder aandacht voor geld, zonder enige ambitie kunnen wetenschap, onderwijs en al die andere praktijken natuurlijk niet bestaan en floreren. Maar tegelijk bedreigt een te sterke focus op zulke externe goederen juist het functioneren van een praktijk. Als in scholen, ziekenhuizen en labora-

toria geld verdienen, status en aanzien verwerven en machtspelletjes de boel gaan domineren dan daalt de kwaliteit van onderwijs, wetenschap en zorg snel. Het is dan van belang dat de deelnemers aan een praktijk de juiste deugden hebben om aan deze continue bedreiging weerstand te bieden, zo legt MacIntyre uit.

Zoals gezegd is ook de politieke sfeer zo'n praktijk beschouwen. Het is zelfs een bijzondere praktijk, eentje die alle andere praktijken omvat: de politiek zet als het ware alle andere praktijken op hun plaats, de politieke reguleert ze. De politieke sfeer kent daarbij volgens MacIntyre enkele typische deugden: rechtvaardigheid, eerlijkheid, moed. Dit zijn de deugden die centraal staan binnen de politieke praktijk zelf, maar ze zijn ook wezenlijk voor het beschermen van deze praktijk tegen de bedreigingen die voortvloeien uit een focus op externe goederen – goederen die ook in deze praktijk overigens ontoebeerlijk zijn.

MacIntyre en Ricoeur hebben elk hun eigen jargon ontwikkeld. Maar het zal duidelijk zijn dat hun analyses overeenkomen. Ze begrijpen het gezamenlijke en vertrouwensvolle handelen in politieke gemeenschap als iets dat waardevol is, maar dat ook bedreigd wordt. En die bedreigende factoren zijn tegelijk een onvermijdelijke voorwaarde. In MacIntyres termen: de politieke praktijk heeft externe goederen nodig, maar wordt door het streven ernaar ook ondermijnd. En in Ricoeurs jargon: *het politieke* kan niet zonder *de politiek*, maar die laatste ondergraaft ook het onderlinge vertrouwen.

Op verschillende punten biedt MacIntyre een uitwerking van het begrip dat we al bij Ricoeur vonden. Zo benadrukt MacIntyre de betekenis van moed in de politieke praktijk. Moed is de kwaliteit om iets te riskeren – niet onoverwogen en roekeloos maar met verstand en ten behoeve van rechtvaardigheid en het voortbestaan van de politieke. Politieke verantwoordelijkheid als deugd betekent dat men soms iets op het spel moet zetten ten behoeve van de politieke praktijk, het algemeen goed: zijn prestige, zijn eigen positie, zijn politieke toekomst.

MacIntyre's uitwerking biedt ook op een ander punt een verdere uitwerking van de analyse van Ricoeur. MacIntyre benadrukt de voortdurende vorming en ontwikkeling van deelnemers aan een praktijk. Een belangrijke rol daarbij spelen de voorbeelden die gesteld worden. Goed handelen, een goede at-

titude leer je van anderen, van de voorbeelden in de betreffende praktijk: de toponderzoekers, de succesvolle sporters, de goede artsen en docenten. Van hen leer je de waarde van een praktijk kennen en de deugden die nodig zijn om die waarden te kunnen realiseren. In een politieke gemeenschap zijn het bij uitstek politici en bestuurders die rechtvaardigheid en oprechtheid kunnen tonen. En zij zijn ook bij uitstek in staat om te laten zien hoe de politieke praktijk (het politieke) bedreigd wordt en wat daartegen gedaan kan worden. Verantwoordelijkheid voor het politieke is daarmee bij uitstek ook een verantwoordelijkheid van politici: zij zijn zichtbaar, zij belichamen het politieke, zij zijn de voorbeelden.

Politieke verantwoordelijkheid in de praktijk

MacIntyre en Ricoeur helpen ons om greep te krijgen op een notie van politieke verantwoordelijkheid die breder is dan aansprakelijk zijn voor misstanden. In hun analyses komt een begrip van het politieke naar voren dat verder gaat dan de strijd om de macht. Ze benadrukken dat de zaken die we vaak identificeren met politiek (zoals het machtsspel, retorica, dwang) weliswaar onmisbaar zijn, maar niet de kern vormen. Zulke zaken zijn noodzakelijke instrumenten om het politieke als samen handelen gericht op het algemeen goed te kunnen realiseren. Die instrumenten kunnen zich echter makkelijk ook tegen de realisering van dat politieke keren. Zorg dragen voor deze kwetsbare kern van het politieke, de politieke praktijk in termen van MacIntyre, is politieke verantwoordelijkheid tonen in de bredere zin.

Tot zover is het allemaal nog tamelijk abstract. Wat betekent politieke verantwoordelijkheid (of het ontbreken daarvan) dan meer concreet? In lijn met de analyses van MacIntyre en Ricoeur kun je voorbeelden aanwijzen van houdingen en keuzen die het politieke op het spel zetten in plaats van het te beschermen. Laat ik er een aantal noemen.

Politici en bestuurders komen soms in de verleiding als hun positie in het geding is om andere actoren binnen en zelfs hele onderdelen van de politieke gemeenschap zwart te maken: het OM betichten van Nazi- of Stasi-praktijken, de media als karaktermoordenaars, de rechterlijke macht als dom en corrupt, en noem maar op. Deze retoriek van verdachtmaking mag aantrekkelijk zijn in de politieke strijd, of in een rechtszaak rond integriteit, en daar misschien ook succesvol zijn. Het vertrouwen van burgers in de instituties en in het politieke project

in zijn algemeenheid zal door deze voorbeelden van hun politieke leiders niet bepaald gesterkt worden.

De bijzondere bevoegdheden van de overheid maken haar echt tot een sterke arm. In de strijd tegen misdaad en terrorisme is die macht van waarde. De ambitie om hier resultaten te boeken voedt echter ook de verleiding om bevoegdheden voor opsporing te vergroten en de regels op te rekken en zelfs te overschrijden. Afluisteren en aftappen, intensief monitoren van burgers, *predictive policing*, verzamelen en gebruiken van (big) data, *ethnic profiling* – het is allemaal erg handig en bruikbaar binnen of net buiten de wet. Tegelijk maakt het dat burgers zich steeds meer gewantwoord voelen; iedereen is ‘gepromoveerd’ tot potentieel dader. En door profiling-aanpakken voelen bepaalde groepen van burgers zich apart gezet binnen die gemeenschap gericht op een algemeen goed. Machtgebruik, hoe onvermijdelijk ook, zorgt er in deze vormen voor dat het politieke, het vertrouwen van burgers dat ze allemaal als gelijken deel hebben aan de politieke gemeenschap, onder druk komt te staan.

Volksvertegenwoordigers zijn de gelijken van burgers, maar tegelijk zijn zij degenen die het politieke spel moeten spelen en de besluiten nemen. Het is een hele klus om die horizontale lijn en de verticale lijn, zoals Ricoeur dat noemt, te verbinden. Sommigen suggereren echter dat voor hen die spanning niet bestaat. Ze zeggen: ‘ik behoor niet tot die Haagse elite’ en ‘ik doe simpelweg wat het volk wil’. Zulke beweringen miskennen echter de werkelijke positie van elke politicus die zich als representant in het krachtenveld van de politiek begeeft. Ze miskennen dat elke vertegenwoordiger onvermijdelijk op afstand staat, dat elke vertegenwoordiger onvermijdelijk keuzes maakt en zijn eigen perspectief kiest in het verwoorden van het algemeen goed, en dat ieder die zegt te weten wie ‘het volk’ is en wat ‘het volk’ denkt en wat ‘onze waarden’ zijn onvermijdelijk degenen die niet in zijn plaatje passen wegdenkt uit de kring van gelijkwaardige burgers. De onwaarschijnlijkheid van deze uitspraken kan, als dat eenmaal manifest wordt voor iedereen, het vertrouwen van degenen die erin geloofden alleen maar verder ondermijnen.

Het vertrouwen van burgers in de politiek is geen gegeven, het kan omslaan in cynisme. Cynisme over ‘die klik in Den Haag’ en ‘de zakkenvullers in de gemeente’, maar ook cynisme over de zin en mogelijkheid van dit gezamenlijke project met al de an-

dere vreemde stadsgenoten, landgenoten en Europeanen. De auteurs die ik hier heb besproken laten zien hoe het handelen van politici en bestuurders dat cynisme kan voeden. Wie als politicus dat afkalkend vertrouwen ziet en dan de bal bij de burgers legt door op te roepen tot meer normen en waarden en een sterker wij-gevoel die miskent dat hij en zijn kompanen mede oorzaak zijn van dat groeiende cynisme. Hij bevestigt met zijn oproep bovendien nog eens het oordeel dat politici in een andere wereld leven. Eentje waarin men de schuld graag afschuift op anderen.

Helemaal aan het begin van deze tekst ging het over aansprakelijk stellen in de politiek en het spelen van *blame games*. Als nu iemand de moed toont om in zo'n politiek spel op te staan en te zeggen: 'ik ben hiervoor verantwoordelijk', dan toont hij zich dus eigenlijk verantwoordelijk op twee manieren. Ten eerste geeft hij aan dat hij aansprakelijk is voor deze misstand. Maar door op te staan laat hij ook zien

dat wat hem betreft politiek meer is dan winnen of verliezen in het politieke steekspel.

Dr. J.H.M.M. (Berry) Tholen is bestuurskundige en filosoof en gepromoveerd in de Rechtsgeleerdheid. Hij is als universitair docent werkzaam bij de Radboud Universiteit Nijmegen.

Geraadpleegde literatuur

- Hans Jonas, *Het principe verantwoordelijkheid*, Utrecht, 2010 [oorspr Duitse uitg. 1979].
- Alasdair MacIntyre, *After Virtue. A Study in Moral Theory*, London, 1984.
- Paul Ricoeur, 'The Fragility of Political Language', *Philosophy Today* vol. 31(1), 1987, pp. 35-44.
- Paul Ricoeur, 'Fragility and Responsibility', *Philosophy & Social Criticism* vol. 21(5/6), 1995, pp. 15-22.
- Paul Ricoeur, 'The Political Paradox', in: *History and Truth*, Evaston, 2007, pp. 247-270.
- Max Weber, *Politiek als beroep*, Nijmegen, 2012 [oorspr. Duitse uitgave 1919].

MILITAIRE EN LIBERALE DEUGDEN

– Peter Olsthoorn –

Carl von Clausewitz (1780-1831) stelde dat beperkingen zoals recht en ethiek wezensvreemd zijn aan wat oorlog is. In de praktijk is oorlogvoering doorgaans wel aan allerlei beperkingen onderhevig, bijvoorbeeld in de vorm van regels, taboes en rituelen. Anders dan Von Clausewitz meende, maken die beperkingen soms juist de essentie uit van wat oorlog is.^A Zo zijn westerse krijgsmachten tegenwoordig meer dan ooit genoopt tot zelfbeperking, niet in het laatst omdat politiek en publieke opinie belang stellen in de mate waarin westerse militairen zich aan de regels houden. Het gaat daarbij niet alleen om de publieke opinie hier, in het Westen, maar ook in het inzetgebied. De overwegingen achter de westerse zelfbeperking zijn dan ook niet alleen moreel maar ook functioneel: militairen denken vanuit *force protection*, en correct optreden leidt tot betere betrekkingen met de lokale bevolking en daarmee uiteindelijk tot meer veiligheid. Het is daarom ook vanuit praktisch oogpunt van belang dat militairen zich terughoudend op stellen, ook als de tegenstander dat niet doet. En daarmee komen we bij de militaire ethiek, een voorbeeld van zo'n volgens Von Clausewitz aan oorlog wezensvreemde beperking.

Van de drie hoofdstromen in de ethiek – utilitarisme, regelethiek en deugdethiek – stelt de eerste dat bij morele afwegingen de verwachte gevolgen *voor alle partijen* doorslaggevend moeten zijn. Het probleem van het utilitarisme is de menselijke neiging de gevolgen voor zichzelf en de eigen groep belangrijker te vinden dan de gevolgen voor een ander: onder het mom van militaire noodzaak kan men veel rechtvaardigen. Er zijn daarom maar weinig militair ethici die veel zien in het utilitarisme, al is het maar omdat het verbod op het intentioneel doden van onschuldige burgers onvoorwaardelijk is, terwijl het utilitarisme daar wél ruimte voor lijkt te

laten.^B De redenering dat het verbod op het doden van burgers absoluut is komt voort uit een regelethiek: er zijn normen die je altijd moet naleven. Zo is ook het verbod op martelen en op sommige types wapens en munitie absoluut, daarmee kun je niet de hand lichten als dat voordelig lijkt. Een nadeel van een regelethiek is dat het moeilijk is om alle situaties die je in, zeg, Afghanistan of Mali kan tegenkomen in universele regels te vatten. Daar komt bij dat de plichtethiek, doordat het de nadruk legt op het volgen van regels, volgens sommige critici niet meer zou vragen dan het minimum – nog een reden waarom het voor bijvoorbeeld het militaire ethiekonderwijs ongeschikt wordt geacht.

Blijft over de deugdethiek, een stroming die de laatste jaren nogal in de belangstelling staat en een alternatief wil bieden voor utilitarisme en regelethiek. De deugdethiek legt de nadruk niet op het calculeren van uitkomsten of het volgen van regels maar op karaktervorming, en de focus verschuift daarmee van (de gevolgen van) het gedrag naar de persoon die het gedrag vertoont. Daarbij vormt het vertrekpunt voor veel hedendaagse deugdethici Aristoteles' *Ethica*, waarin een deugd wordt omschreven als een waardevolle karaktereigenschap die door oefening kan worden verworven. Deugden verkrijgt je door ze te praktiseren; ze maken geen deel uit van een door God of de natuur gegeven persoonlijkheid. Moreel gedrag bestaat daarmee niet zozeer uit het overwinnen van 'slechte' neigingen, een nogal calvinistische opvatting, maar uit het handelen vanuit een 'juiste' neiging, gevormd door het cultiveren van deugden. Daarmee zijn de voordelen van de deugdethiek voor militairen wel duidelijk: deugden zijn opleidbaar en bieden de nodige flexibiliteit, en de meeste krijgsmachten baseren zich er dan ook op. Maar zij gaan daarbij vaak wel voorbij aan een aantal belangrijke vragen, waarvan de voornaamste ongetwijfeld is: welke deugden?

A Zie bijvoorbeeld J.A. Lynn, *Battle: A History of Combat and Culture*, Boulder, 2003. De oorspronkelijke vorm van oorlog voeren zoals die in het Midden-Oosten is ontstaan, wordt gekenmerkt door een vorm van strijd zonder al teveel bloedvergieten, en veel oorlogen hebben vooral een ritueel karakter.

B Het atoombombardement van Hiroshima en Nagasaki illustreert de utilitaristische denkwijze; de achterliggende gedachte was dat dat minder doden zou kosten dan het langer laten voortduren van de oorlog.

Traditionele militaire deugden zoals moed zijn over het algemeen geen deugden die zelfbeperking vragen, en wellicht zou een moderne krijgsmacht, die juist terughoudendheid moet betrachten, behoefte hebben aan liberalere deugden.^C Liberale deugden zijn namelijk gedeeltelijk wél deugden van zelfbeperking, nodig omdat staat en traditie die beperkingen niet meer opleggen.¹ Daarbij is het wel de vraag of die liberale deugden verstaan om zo nodig de liberale samenleving te verdedigen. Er is een behoorlijke hoeveelheid literatuur die suggereert dat dat *niet zo is*.² Hieronder zal daarom eerst worden ingegaan op welke deugden militairen tegenwoordig nodig hebben. Daarna wordt ter illustratie de deugd moed uitgewerkt. Daarbij wordt met name ingegaan op morele moed: dat is, anders dan de meeste traditionele militaire deugden, wél een liberale deugd.

Welke deugden?

De deugden die nodig zijn om een vrije samenleving te verdedigen liggen niet per se in het verlengde van de waarden en deugden die in zo'n samenleving centraal staan. De deugden die in de meeste militaire deugdenlijstjes centraal staan, zoals moed, discipline, loyaliteit en gehoorzaamheid, zijn dan ook geen liberale deugden. Het zijn 'functionele deugden' die de militaire effectiviteit vergroten en die militairen daarom graag bij elkaar zien. Dat is altijd zo geweest, maar het is opvallend dat sommige krijgsmachten het eigen anders zijn de laatste jaren eerder meer dan minder benadrukken. Dit uit zich onder meer in het frequente gebruik van de term 'warrior', waar men eerder soldaat zou zeggen. Ironisch genoeg is dat mogelijk een reactie op het steeds vaker inzetten van militairen voor nieuwe taken die juist minder ruimte laten voor dat warrior zijn. Volgens Paul Robinson, een militair ethicus die zowel in het Britse als Canadese leger diende, is de 'warrior cultus' 'a manifestation of the determination among US officers in recent years that they would have no more to do with that namby-pamby counterinsurgency stuff, let alone any of those even wimpier "Operations Other Than War" (OOTW), such as

peacekeeping'.^D Amerikaanse mariniers volgen sinds 2001 het Marine Corps Martial Arts Program, dat goeddeels bestaat uit vechtsporten en het oefenen van verwurgingen – de vrees is dat zij anders het contact verliezen met hun 'warrior spirit'. De achterliggende gedachte is weinig vleidend voor de burgerlijke, liberale samenleving: in de jaren zeventig, 'pacifism, self-indulgence, and egalitarian multiculturalism supplanted selfless patriotism as core values across the spectrum of American social institutions,' met als resultaat dat 'in today's society, many 18- to 20-year-old youths are members of gangs or participate in other nonproductive, destructive groups'.³ De *U.S. Army* verwoordde in 2003 (onder toenmalig minister van Defensie Rumsfeld) haar Soldiers Creed om vergelijkbare redenen wat krijgshaftiger; die stelt nu onder meer dat de Amerikaanse krijger zijn tegenstander in *close combat* vernietigt.

Hoewel je ook kunt stellen dat onethisch gedrag een inbreuk is op de code waarnaar een 'warrior' hoort te leven,⁴ valt toch niet uit te sluiten dat zo'n krijgshaftige credo het nodige heeft bijgedragen aan een werkwijze die in Irak en Afghanistan de bevolking heeft vervreemd van de Amerikaanse troepen.⁵ Al wat ouder onderzoek in Somalië toonde dat militairen die terugvallen op een 'warrior'-strategie vaker escalerende contacten met de lokale bevolking hebben dan militairen met een meer humanitaire taakopvatting en identiteit.⁶ Recenter Nederlands onderzoek laat zien dat niet alleen de lokale bevolking, maar ook de militairen zelf baat kunnen hebben bij zo'n humanitair zelfbeeld. In Uruzgan bleek dat Nederlandse militairen die zich vooral met de 'warrior'-rol identificeerden, maar in de praktijk voornamelijk vredeshandhavende taken vervulden, meer stress ervoeren dan hun collega's die zich meer met de vredestaak identificeerden maar juist gevechtstaken kregen.⁷

Bij zo'n meer humanitaire taakopvatting passen deugden die minder intern gericht zijn. Dat betekent niet dat de traditionele deugden niet langer bruikbaar zijn: vaak volstaat het al om bewezen deugden zoals moed en loyaliteit op een manier vorm te geven die meer past bij de taken waarvoor

C Te denken valt aan respect voor andermans cultuur, terughoudendheid in het gebruik van geweld, en het eerbiedigen van de (internationale) rechtsregels. Allemaal zaken, overigens, die passen bij de aanpak die Nederland voorstaat en die nadrukkelijk werden genoemd in de oude gedragscode van Defensie uit 1996. De nieuwe, in 2007 van kracht geworden gedragscode moet vooral ongewenst gedrag tussen collega's voorkomen.

D Maar, vervolgt Robinson, '[i]t is soldiers that the Western world needs right now, not warriors. The warrior is a savage, anarchic and disordered; the soldier is a professional, disciplined and restrained'. Kortom, '[t]he inevitable conclusion is that military training needs to change its emphasis to incorporate a more cosmopolitan ethic'. P. Robinson, 'The Way of the Warrior', *Spectator*, 13 juni 2007.

militairen tegenwoordig worden ingezet. De meeste krijgsmachten definiëren bijvoorbeeld loyaliteit als loyaliteit aan collega's en de organisatie, maar in plaats daarvan zou je ook loyaliteit aan principes of aan voor de samenleving belangrijke waarden kunnen bevorderen. Om die waarden te verdedigen is in ieder geval de meest typische van de militaire deugden nodig: moed. Ook dat is een deugd die je ruimer kan definiëren dan nu vaak gebeurt.

Twee soorten moed

In de Tweede Wereldoorlog bemande Japan torpedo's, de bestuurders opofferend aan een marginaal toegenomen precisie – slechts twee van de ongeveer honderd gebruikte *Kaitens* trof doel.^E Door de sterke Japanse schaamtecultuur was er desalniettemin veel *animo* voor de functie. Maar is opofferingsgezindheid die uit sociale druk voortkomt moedig? Dat hangt af van wat we onder moed verstaan. De *Kaiten*-piloot was in ieder geval fysiek moedig, maar ingaan tegen de sociale druk om zo een nodeloze dood te voorkomen was óók moedig geweest. Ook dat laatste vergt het overwinnen van angst, maar het gaat dan om de angst voor de mening van anderen. Als je die angst overwint voor een hoger doel is er sprake van de morele moed die de negentiende-eeuwse liberaal Henry Sidgwick zag in personen 'facing the pains and dangers of social disapproval in the performance of what they believe to be duty'.⁸ Het 'morele' in de term morele moed verwijst uiteraard naar dat morele doel, terwijl het 'fysieke' van fysieke moed slaat op wat men riskeert, lijf en leden. Maar hoewel morele moed *per definitie* een moreel juist doel dient, is dat niet logisch noodzakelijk: iemand kan zijn goede naam riskeren voor een immoreel doel. Als je consequent bent, is reputatiemoed een betere term.

Tot niet al te lang geleden waren fysieke en morele moed overigens niet goed te scheiden omdat wie zijn goede naam verspeelde door tegen de gevestigde mening in te gaan, bijvoorbeeld op het gebied van religie, daarmee vaak ook zijn leven in gevaar bracht.⁹ Dat betekent niet dat het onderscheid tussen morele en fysieke moed ook van recente datum

is. Plato stelde in *Crito* dat men in staat moest zijn de mening van de meerderheid te trotseren. Maar hij liet daar direct op volgen dat die meerderheid ons wel kon doden.¹⁰ Dat is nu in veel landen anders, en sinds de negentiende eeuw heeft het onderscheid tussen fysieke en morele moed algemeen ingang gevonden.¹¹ Toch gaan volgens veel auteurs fysieke en morele moed nog steeds hand in hand; wie het helemaal aan fysieke moed ontbreekt zal waarschijnlijk ook nooit morele moed durven tonen.^F Daarbij slaat men fysieke moed vaak hoger aan, omdat het bij morele moed 'slechts' gaat om je reputatie of populariteit.¹² Maar is morele moed inderdaad de 'makkelijkere' vorm van moed?

Veel literatuur over morele moed haalt voorbeelden aan waarbij een rechte rug uiteindelijk loont. Na enig ongemak te hebben ondervonden, krijgt de moreel standvastige uiteindelijk de waardering die hij of zij verdient, behoudt zijn of haar baan, of maakt zelfs promotie.¹³ In werkelijkheid loopt het vaak slecht af met mensen die tegen het organisatiebelang ingaan. Op zijn best worden ze genegeerd of door de eigen organisatie actief tegengewerkt, maar soms ook moeten zij onderduiken, vrezend voor hun leven – waarmee morele moed inderdaad aan fysieke moed raakt. Joe Darby, de Amerikaanse sergeant die de militaire politie twee cd's met foto's van misstanden in de Abu Ghraib gevangenis gaf, leeft noodgedwongen in *protective custody* sinds toenmalig minister van Defensie Rumsfeld zijn naam bekend maakte op een persconferentie.

Dat moeten onderduiken brengt ons bij een voorbeeld van langer geleden maar dichterbij huis. Op vrijdag 17 januari 1969 vertelde voormalig dienstplichtige Joop Hueting aan *Achter het Nieuws* dat Nederlandse militairen zich in Nederlands-Indië schuldig hadden gemaakt aan oorlogsmisdrijven. Volgens *De Telegraaf* was 'het volslagen zinloze, buiten alle proporties naar voren brengen van incidentele gruwelen door de heer Hueting een misselijke daad'. Veel veteranen zijn woedend, en Hueting duikt met vrouw en kind onder op de Veluwe. Later dat jaar kwam het bloedbad bij My Lai (waarbij Amerikaanse militairen ongeveer 400 onschuldige burgers doodden) in het nieuws. Helikopterpiloot Hugh Thompson, Jr., die daar met zijn helikop-

E Tegenwoordig zien we een tegengestelde ontwikkeling: wapensystemen die vroeger werden bemand, zijn nu soms onbemand. Dat is goedkoper en voorkomt slachtoffers aan eigen zijde; iets waarvoor de publieke opinie en politiek gevoelig zijn. Er is sprake van *risk-transfer*: het verplaatsen van de risico's van de westerse militairen naar de lokale bevolking. De Britse militair socioloog Martin Shaw spreekt zelfs al van een *New Western Way of War* (2005).

F Zie ook Ian Miller, *Courage*. Kolonel Claus von Stauffenberg's aanslag op Hitler in juli 1944, vaak aangehaald als voorbeeld van morele moed, was zonder fysieke moed nooit gepleegd: Von Stauffenberg riskeerde ook zijn leven en verloor.

ter een groep Vietnamezen tegen zijn collega's beschermde, werd jarenlang bedreigd, en op instigatie van president Nixon, die de politieke 'fall-out' van My Lai wilde beperken, in diskrediet gebracht.¹⁴

Meer nog dan fysieke moed is morele moed een 'hoera begrip': iedereen is er voor, maar veel consequenties verbindt men daar niet altijd aan, blijkens het lot dat benoemers van misstanden zoals Darby, Hueting en Thompson vaak is beschoren. In het geval van militairen heeft dat lot veel te maken met het belang dat krijgsmachten hechten aan loyaliteit. De Centrale Organisatie Integriteit Defensie stelt in een recent rapport dat 'de grote waarde die wordt gehecht aan loyaliteit, groepsvorming en kameraadschap en de intensieve vorming die militairen gezamenlijk ondergaan' de kiem kan 'leggen voor een militaire praktijk waarin sprake is van een bovenmatige interne gerichtheid'.¹⁵ Om dat tegen te gaan verlangen de meeste krijgsmachten tegenwoordig expliciet wél morele moed van militairen. In de nieuwe visie leidinggeven van Defensie, waarin moed een van de vier karaktereigenschappen is die een militair leidinggevende dient te hebben, staat bijvoorbeeld dat het bij moed ook gaat om de bereidheid impopulaire maatregelen te treffen.¹⁵

Dat betekent overigens niet dat meer morele moed in de krijgsmacht alleen maar zegenrijk is. Morele moed veronderstelt dat men handelt vanuit persoonlijke morele waarden, en is daarmee uiteindelijk subjectief. Dat opent, bijvoorbeeld, de deur naar beroepsmilitairen die dienstweigeren op grond van gewetensbezwaar. Er zijn weinig beroepslegers die daar heil in zien. Zo kan een Nederlandse beroepsmilitair, anders dan zijn dienstplichtige collega van vroeger dagen, geen uitzending weigeren op grond van gewetensbezwaar. Ook een militair die vindt dat hij of zij niets in Mali te zoeken heeft en de politieke argumenten voor de uitzending niet overtuigend vindt, moet gaan. 'Militairen die een opdracht van de politiek weigeren, dat is onacceptabel' stelde een woordvoerder van de Landmacht eerder naar aanleiding van de weigering van twee Nederlandse militairen om naar Uruzgan te gaan.

Een alternatief voor morele moed waar die

subjectiviteit niet aan kleeft is *Innere Führung*, de notie waarop de Duitse krijgsmacht (die overigens wél ruimte laat voor gewetensbezwaarde beroepsmilitairen) leunt voor de vorming van haar militairen. Nu klinkt *Innere Führung* wellicht een beetje alsof de soldaat moet varen op een innerlijk kompas, maar dat is niet het geval: Duitse militairen dienen waarden als vrijheid, rechtvaardigheid, gelijkheid en democratie te verdedigen – *Innere Führung* verwijst uiteindelijk naar liberale deugden. Daarmee heeft *Innere Führung* niet de subjectiviteit die morele moed kan kenmerken, terwijl het ook niet terugverwijst naar de vooral functionele en intern gerichte deugden de meeste krijgsmachten propageren.¹⁶ Het idee is de waarden van de militair in overeenstemming te brengen met die van de samenleving – wat wederom wél de vraag oproept of de deugden van een liberale samenleving voor militairen volstaan om diezelfde samenleving te verdedigen.

Conclusie

Liberale waarden betekenen weinig als de moed ontbreekt om die waarden te verdedigen. Maar moed, en ook andere voor de krijgsmacht belangrijke deugden als loyaliteit, zijn zelf niet per se liberaal.¹¹ Je kunt ze wel zo formuleren dat ze wat liberaler worden. Loyaliteit is dan niet loyaliteit aan een groep maar aan een principe, en moed is niet alleen fysieke moed maar ook morele. Je zou zelfs kunnen stellen dat morele moed zelf wel een liberale deugd is, omdat in een liberale samenleving, waar staat en tradities weinig beperkingen opleggen, mensen elkaar op hun gedrag moeten durven aanspreken. Een overste uit de Amerikaanse burgeroorlog, Horace Porter, schreef al aan het eind van de negentiende eeuw dat morele moed de belangrijkste vorm van moed was, en noemde het een 'dagelijkse noodzaak'.¹⁷ Dat we desalniettemin fysieke moed vaak meer bewonderen dan morele moed is onterecht omdat juist morele moed vaak een grotere reikwijdte heeft. In het geval van de krijgsmacht zijn het bijvoorbeeld vooral buitenstaanders, de burgers die bescherming door militairen behoren te genieten, die er baat bij hebben. Maar morele moed is ook belangrijk voor de

G Centrale Organisatie Integriteit Defensie. *Integriteit bij de opleiding en vorming van adelborsten en cadetten aan de Nederlandse Defensie Academie duiding van risico's, perspectief op verbetering*, Commando Diensten Centra, 2014, p. 10. Op pagina 18: 'De belangrijkste (en welbekende) reden die wordt genoemd om [misstanden] niet te melden is het idee dat het niet zou passen bij kameraadschap, dat het deloyaal zou zijn.'

H Samuel Huntington schreef al dat militairen wat collectivischer zijn dan gemiddeld, en het belang van de groep en de samenleving boven dat van het individu stellen. Hoewel een onderwerp van discussie toen de dienstplicht werd afgeschaft, wordt in Nederland die discrepantie tussen het militaire wereldbeeld en dat van de rest van de samenleving niet als problematisch ervaren. Elders is dat nog wel een punt van aandacht.

krijgsmacht zelf, omdat zij behoefte heeft aan militairen die een collega op zijn of haar gedrag aanspreken. Nu zijn er in de krijgsmacht obstakels, zoals loyaliteit aan de groep en misschien ook een zeker conformisme, die het soms moeilijk maken die ander aan te spreken. Anderzijds wordt militairen tegenwoordig wel aangeleerd dat vooral wél te doen – en daar ligt wellicht een les waar ook de rest van de samenleving van kan leren.

Dr. P.H.J. (Peter) Olsthoorn is universitair docent sociologie aan de Nederlandse Defensie Academie.

Eindnoten

- 1) Zie ook: William A. Galston, 'Liberal Virtues', *The American Political Science Review*, vol. 82(4), 1988.
- 2) Zie bijvoorbeeld S.P. Huntington, *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*, Cambridge, 1964; R.A. Gabriel en P. L. Savage, *Crisis in Command*, New York, 1978.
- 3) J. Yi, 'MCMAP and the Warrior Ethos', *Military Review*, November-December, 2004.
- 4) Zie bijvoorbeeld S.E. French, *The Code of the Warrior*, Lanham, 2003.
- 5) P. Robinson, 'The Way of the Warrior', *Spectator*, 13 juni 2007.
- 6) L.L. Miller en C. C. Moskos, 'Humanitarians or Warriors? Race, Gender, and Combat Status in Operation Restore Hope', *Armed Forces and Society*, vol. 21(4), 1995.
- 7) T.O. Op den Buijs, W. Broesder en M. Meijer, (2012) 'Strain and stress', in Robert Beeres, Jan van der Meulen, e.a.: *Mission Urugan. Collaborating in Multiple Coalitions for Afghanistan*, Amsterdam, 2012.
- 8) Geciteerd in Ian Miller, *The Mystery of Courage*, Cambridge, 2000, p. 254.
- 9) Ibidem, p. 263.
- 10) Plato, *Crito* 48a/b.
- 11) Ian Miller, *Courage*, p. 263.
- 12) Zie bijvoorbeeld C.A. Castro, (2006) 'Military Courage', in: T. W. Britt, C. A. Castro, e.a.: *Military Life: The Psychology of Serving in Peace and Combat*, vol. 4, 2006.
- 13) Zie bijvoorbeeld R. M. Kidder, *Moral Courage*, New York, 2005.
- 14) Trent Angers, *The Forgotten Hero of My Lai: The Hugh Thompson Story*, Lafayette, 2014.
- 15) *Visie Leidinggeven Defensie*, ExpertiseCentrum Leiderschap Defensie, 2014.
- 16) Peter Olsthoorn, 'Integrity, Moral Courage and Innere Führung', *Ethics and Armed Forces*, vol. 3(1), 2016.
- 17) Horace Porter, 'The Philosophy of Courage', *The Century*, 36(2), 1888.

HARRIE LANGMAN (1931-2016)

– Patrick van Schie –

Vijfenveertig jaar geleden werd Harrie Langman minister van Economische Zaken. Zijn kinderen waren best wel trots, ook toen hun vader als minister tijdens een persconferentie op TV verscheen. Bij een van beide zoons verdween dat gevoel echter spontaan op het moment dat zijn vader de bril afnam en een van beide pootjes fronsend in zijn mond stak.

Wie Langman ook maar enigszins heeft meegemaakt, zal het gebaar herkennen. En weten dat na enig peinzend gesabbel altijd een vlijmscherpe opmerking volgde die of meteen tot de kern van het probleem doordrong of zelfs al een oplossingsrichting aangaf. De zoon had zich natuurlijk geenszins hoeven schamen. En hij weet inmiddels dat hij genetisch met hetzelfde trekje is behept. Tijdens de herdenkingsrede voor zijn vader op de begrafenisplechtigheid ging zijn eigen bril meer dan eens op gelijke wijze naar de mond. Zoals de zoon zelf reeds had aangekondigd.

De vader, Harrie Langman, stond het meest in de publieke schijnwerpers tijdens zijn ministerschap, dat slechts twee jaar zou duren omdat het kabinet-Biesheuvel waarin hij zat vrij snel viel. Daarna vervulde hij vele functies, waaronder allerlei commissariaten, bij tal van bedrijven. Jarenlang gold hij als een van de invloedrijkste mannen in de Nederlandse economie. Zelf placht hij dat predicaat te relativeren; een minister heeft veel meer macht dan een topman in het bedrijfsleven, vond hij. Maar macht was niet wat Langman zocht. Hem trok meer het oplossen van schier onmogelijke puzzels. Hij gaf niet om uiterlijke schijn, des te meer om uitdagingen voor het brein.

Dat was ook wat hem aansprak in de functie die hij naast het bankierschap bij de ABN en de commissariaten gedurende enkele decennia zou vervullen: het voorzitterschap van het curatorium van de TeldersStichting. Nadenken over grote maatschappelijke vraagstukken buiten de waan van de dag, met de blik op de lange termijn en gedreven door een liberale geesteshouding. Ruim 29 jaar is Harrie Langman met grote betrokkenheid voorzitter van het curatorium geweest, voordien was hij al een kleine drie jaar lid van het curatorium.

Al die tijd heeft de TeldersStichting kunnen profiteren van Langmans immense belezenheid, zijn schrandere opmerkingen en zijn bekwame bestuursstijl. Hij beseftte dat invloed uitoefenen op de politiek en in het bijzonder op de verwante partij niet mocht verworden tot dicht tegen de VVD aankruipen. De TeldersStichting diende haar eigen zelfstandige taak te vervullen, wat alleen kon indien zij haar wetenschappelijke onafhankelijkheid daadwerkelijk hooghield. Partijfiguren die daaraan trachtten te tornen vonden Langman op hun weg. Onder meer zo gaf hij in zijn functie als voorzitter invulling aan zijn liberale overtuiging ‘dat mensen altijd een eigen verantwoordelijkheid hebben’.¹

Van meelverkoper tot minister

Dat Harrie Langman ooit als liberaal een ministerschap zou gaan vervullen, hadden zijn ouders waarschijnlijk niet verwacht toen hun zoon op 23 februari 1931 in het Friese Akkrum ter wereld kwam. Weliswaar bleek hun oudste zoon – er volgden er later nog twee – alras een pienter ventje, maar het onderwijzersgezin was gereformeerd en politiek derhalve op de Antirevolutionaire Partij (ARP) georiënteerd.

Harrie baande zich met het allergrootste gemak een weg door het onderwijs. Op de lagere school sloeg hij al een klas over, tijdens zijn gymnasiumopleiding – eerst in Leeuwarden, na een verhuizing van het gezin in Ermelo – deed hij hetzelfde. Daardoor was hij nog maar zestien jaar toen hij ging studeren aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. In vijf jaar tijd haalde hij daar zowel een graad in de rechten als een in de economie. Hij studeerde bij onder anderen de keynesiaanse hoogleraar Jelle Zijlstra, die kort

daarop vanuit de ARP minister van Economische Zaken zou worden en in de jaren zestig nog een paar maanden minister-president zou zijn.

Harrie begon zijn loopbaan na zijn afstuderen aan de Amsterdamse Nieuwmarkt, bij de kruidenier Simon de Wit. Hij was aangenomen als bedrijfsjurist, maar diende het gruttersvak eerst onder de knie te krijgen door mee te draaien in de winkel. Het ging hem niet goed af. Nadat hij drie keer meel in plaats van de gevraagde suiker aan een klant had verkocht, werd zijn stage subiet ingekort. Hij mocht meteen met juridische kwesties aan de slag.

Het leverde een anecdoten op die hij zelf later met smaak zou vertellen. Anecdotes kwamen bijvoorbeeld ook uit zijn tijd daarna bij De Schelde in Vlissingen. Zoals die over zijn eerste klus, welke een bejaardenonderkomen op het Bellamypark betrof. 'Daar liep je af en toe langs en dacht: "Here, als je zo moet wachten op de dood, dat is toch vreselijk."' Het gemeentebestuur wilde op een andere plek een nieuw bejaardenoord laten bouwen. Een raadslid van de Katholieke Volkspartij (KVP) verzettede zich daar hevig tegen, de fractievoorzitter van de PvdA was er wel voor geporteerd; beiden werkten bij De Schelde. Langman schreef een pleidooi voor de totstandkoming van een nieuw bejaardenoord. 'Den Uyl heeft mij later nog eens verteld dat hij naar aanleiding daarvan had gehoord dat ik een enorm veelbelovend socialist was', vertelde hij grinnikend.²

Zijn tijd bij De Schelde bracht hem met meer politici in contact – bijvoorbeeld KVP'er Ruud Lubbers, VVD'er Mike Keyzer en ARP'er Barend Biesheuvel – zonder dat hij zelf ook maar een ogenblik een politieke carrière overwoog. Het verhaal dat hij altijd ARP had gestemd totdat hij in 1971 voor de VVD minister werd, is volgens hemzelf onjuist. 'Ik had in 1948 Schouten [de naoorlogse fractievoorzitter van de ARP; PvdS] meegemaakt over Indonesië. Om zo uit God's woord te gaan verklaren welke politiek je moest voeren heeft mij voor altijd wat schuchter gemaakt.' Vóór 1971 was Langman dan ook naar eigen zeggen niet ARP-gezind; uitsluitend in 1971 toen Biesheuvel ARP-lijsttrekker was stemde hij op de ARP als 'een toevaligheid omdat ik hem kende. Dat was eenmalig, daarvoor heb ik nooit ARP gestemd.'³

In die tijd was Langman zelf bezig de faculteit bedrijfskunde aan de Economische Hogeschool (tegenwoordig de Erasmus Universiteit) te Rotterdam op te zetten. Hij was daar in 1970 als hoogleraar mee begonnen en stond tijdens de formatieopgave van het kabinet-Biesheuvel – dat zou moeten gaan bestaan uit de drie confessionele voorlopers van het

CDA, de VVD en DS'70 (een rechtse afsplitsing van de toen zwaar geradicaliseerde PvdA) – aan de vooravond van het tweede academische jaar van de nieuwe faculteit.

De VVD had tijdens de formatie onder andere de portefeuille Economische Zaken gekregen, maar had er geen geschikte kandidaat voor. Zowel oudstaatssecretaris Keyzer, een VVD'er, als formateur Biesheuvel trachtten Langman over te halen voor deze post, maar tevergeefs. Biesheuvel bracht Langman vervolgens met VVD-leider Geertsema in contact. Na dat gesprek vroeg Biesheuvel hem nogmaals toe te treden. Langman verklaarde achteraf: 'Ik heb er toen over nagedacht en besloten dat het helemaal niet kon, omdat ik verplichtingen had (...) Dus ik zei die dinsdagochtend: "Nee, sorry, het gaat niet door." Nou, zei Barend, "dat is jammer, dan moet ik waarschijnlijk mijn opdracht teruggeven."⁴ Die middag kreeg Langman een telefoontje van een gedelegeerd curator van de Economische Hogeschool; 'die wilde de volgende morgen om acht uur voor het werk even met me praten. Die morgen zat ik tegenover vier curatoren van de Hogeschool die alle vier betoogden dat ik het moest doen en dat zij wel zouden zorgen dat het bij de Hogeschool niet in het honderd liep. Toen heb ik maar gecapituleerd.'⁵

Samen douchen, en dutten in het Catshuis

Tegen wil en dank was Langman minister geworden, maar eenmaal op zijn post beviel het hem goed. Hoewel liberaal gezind, was hij nog geen lid van de partij maar na een kopje thee bij partijvoorzitter Haya van Someren thuis, maakte zij hem lid. Kort daarop ontstond politieke commotie over het zogenoemde 'gat van Witteveen', een dekkingstekort van de VVD-minister van Financiën uit het voorgaande kabinet. PvdA-Tweede Kamerlid Hans van den Doel stelde de nieuwe minister van Economische Zaken, Langman, een tweeledige schriftelijke vraag:

1. Heeft de minister kennis genomen van het gat van Witteveen?; 2. Is de minister in verband daarmee nog geen lid geworden van de VVD?

‘De ambtenaren van het departement vonden dat ik die vraag maar even zelf moest beantwoorden. Toen heb ik Molly [Geertsema; P+S] gebeld om de antwoorden even bij hem in de week te leggen en vertelde hem het antwoord dat ik in gedachten had: “De ondergetekende is inmiddels lid van de VVD. Dat was het antwoord op vraag twee. Vraag één behoeft in verband hiermee geen antwoord meer.” Waarop Molly zei: “Je zal het vak wel leren.”’⁶

Door zijn behendigheid had Langman als buitenstaander toch geen enkele moeite in de omgang met het parlement. Zo gaf hij in de Eerste Kamer in antwoord op een vraag van een lid van een uiterst linkse partij ooit tien minuten lang college over de voors en tegens van arbeiderszelfbestuur in het communistische Joegoslavië. ‘Dan heb je de Eerste Kamer helemaal naar je hand. In de Eerste Kamer kun je [voorts] rustig in het Latijn citeren. Een derde begrijpt het en de rest is gecoeffeerd dat je denkt dat ze het Latijn beheersen. Als je het in de Tweede Kamer probeert begrijpt ook een derde het, maar die vindt het tegelijkertijd onbehoorlijk tegenover mensen die het niet kunnen volgen.’⁷

Begin jaren zeventig speelde ook al de discussie over energiebesparing. Tijdens een debat hierover in de Tweede Kamer met de publieke tribune volgepakt met middelbare scholieren, dacht een socialistisch Kamerlid de minister in verlegenheid te kunnen brengen. Hij verzocht de minister door middel van een overheids campagne het gezamenlijk douchen te bevorderen. Langman had onmiddellijk een antwoord klaar: ‘Ik weet niet hoe dat bij u thuis gaat maar mijn ervaring is dat als je samen onder de douche staat, je er meestal ruim twee keer zo lang onder blijft staan.’ De publieke tribune lag dubbel, en Langman verhaalde met plezier dat het Kamerlid zich die middag niet meer in de discussie had gemengd.

Zijn collega van Sociale Zaken Jaap Boersma, een linkse ARP’er, stond als lastig bekend, maar Langman kon het met hem eigenlijk best vinden zolang Jaap maar geen stokpaarden bereed. Veel lastiger vond hij de beide ministers van DS’70. Vooral Maurits de Brauw, minister van wetenschappelijk onderwijs, was volgens hem ‘een vreselijke dwarsligger. (...) De Brauw was bereid met iedereen ruzie te maken over onderwerpen die hem niet aangingen.’ Op zijn eigen terrein bedacht De Brauw een regeling die het volgen van een tweede studie veel duurder zou maken. ‘Daarin voelde ik mij natuurlijk persoonlijk aangesproken, dus ik zei dat ik dat grote

onzin vond en dat ik me eerder kon voorstellen dat je dubbel moest gaan betalen als je langer dan vijf jaar over je studie deed. De Brauw had zelf negen jaar over zijn studie gedaan.’⁸

Uiteindelijk viel het kabinet-Biesheuvel over een conflict met de DS’70 ministers over 70 miljoen gulden. Volgens Langman was het gevoelen bij de andere partijen dat ze best met zijn vieren door konden gaan. Weliswaar hadden die vier partijen slechts 74 zetels in de Tweede Kamer, maar een constructieve partij als de SGP zou het kabinet dan meestal wel aan een meerderheid kunnen helpen. Die mogelijkheid viel weg toen de opmerking van oppositieleider Den Uyl dat de basis aan het kabinet ontvallen was, staatsrechtelijk gezien nonsens, bijval kreeg van de KVP-fractievoorzitter.

Wat Langman als buitenstaander als eerste was opgevallen waren de eindeloze kabinetsvergaderingen. Je kreeg volgens hem ‘het gevoel dat er tot een uur of zes alleen geuleuterd werd, dan ging je eten. Dan gooide je er voldoende wijn in en dan had je kans dat je voor twaalf uur klaar was. Daar mocht je niet op rekenen.’ Zijn eigen tactiek was om in de comfortabele stoel rond de vergadertafel in het Catshuis, waar het kabinet-Biesheuvel ministerraad hield, onderuit te zakken en aan buurman Pierre Lardinois te vragen hem wakker te maken zodra men Langman een poot dreigde uit te draaien. ‘Ik was dan altijd helder en anderen niet meer.’⁹

Toch dacht Langman niet dat ondernemers het in de politiek beter zouden doen. ‘De gedachte is dat de besluitvorming in het bedrijfsleven veel beter en efficiënter is dan in de politiek. Maar zij is ook onzorgvuldiger. (...) In de politiek kun je wel wat willen, maar als je de zaak niet goed bewerkt hebt kom je nergens (...) ik weet niet of er zo veel ondernemers zijn die het in de politiek geweldig zouden doen.’¹⁰

Na zijn ministerschap werd Langman directielid van de Algemene Bank Nederland (ABN), die in 1990 zou fuseren met de Amrobank. Door VVD-senator Van Riel werd hij op de lijst voor de Eerste Kamer gezet, maar dat wilde hij niet. Ook op latere verzoeken om wederom minister te worden ging hij niet in. In 1977 polste Hans Wiegel hem voor de post van Economische Zaken. Toen Langman zei dat hij niet nu al bij de ABN kon weglopen, werd er meer druk op hem uitgeoefend. Maar Langman ging niet overstag. ‘Dat leidde tot uitermate afkeurend gemompel over dat ik zoveel aan de partij te danken had. Nou, eerlijk gezegd denk ik als je de voorgeschiedenis bekijkt dat de partij op dat moment meer aan mij te danken had.’¹¹ In 1982 vroeg informateur

Wim Scholten, zelf een CDA'er, Langman voor de post van Buitenlandse Zaken. Maar opnieuw vond Langman dat hij niet weg kon bij de bank.

'U ziet maar of u ermee uit de voeten kunt'

Langman zou dus niet in de politiek terugkeren maar bleef wel meedenken over hoe Nederland liberaal kon worden gemaakt. Niet lang na zijn ministerschap werd hij namelijk gevraagd als lid van het curatorium (bestuur) van de TeldersStichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme. Kort daarvoor waren formele banden met de VVD aangeknoopt. De wetenschappers in het curatorium waren bezorgd over mogelijke pogingen vanuit de partij de stichting nog slechts hand- en spandiensten te laten verrichten. Langman maakte zijn positie meteen duidelijk door te stellen dat de TeldersStichting geen instantie moest worden 'die de reeds door de partij getrokken conclusies alsnog door de medewerkers doet onderbouwen.'¹²

Dit zou altijd zijn lijn blijven. De wetenschappers van de TeldersStichting dienden natuurlijk wel goede contacten met mensen in de partij te onderhouden, maar dit mocht nooit betekenen dat zij zouden moeten afzien van hun eventuele eigen, goed onderbouwde opvattingen noch dat de TeldersStichting geen publicaties met van de partijlijn afwijkende standpunten naar buiten zou mogen brengen.

Al in 1975 ging dit flink mis, omdat Haya van Someren, inmiddels fractievoorzitter in de Eerste Kamer, curatoren telefonisch onder druk zette om een rapport van een werkgroep over mediabeleid af te wijzen. Toen de werkgroepsvoorzitter, oud-NRC hoofdredacteur Rooij, daar lucht van kreeg en zag dat zijn mede-curatoren (hij was zelf ook lid) in meerderheid zwichtten voor Van Someren, zegde hij uit ongenoegen over de 'achterbakse wijze' waarop Haya van Someren een 'overval' op zijn rapport had gepleegd zijn lidmaatschap van het curatorium op.

Na het overlijden van curatoriumvoorzitter Van Esveld in augustus 1976 werd Langman gevraagd hem op te volgen. Hij stemde daar in de vergadering van eind september mee in op voorwaarde dat een akkefietje zoals met het mediareportage zich niet nog eens mocht voordoen. De TeldersStichting moest de ruimte hebben om eigen visies naar buiten te bren-

gen. Politieke druk zou daarna nog meer dan eens op de TeldersStichting worden uitgeoefend, maar Langman wist deze steeds behendig te weerstaan.

Ook bij andere pogingen van partijgangers om de TeldersStichting 'in te pakken' wist de staf zich in zijn afweer altijd door Langman gesteund. Zo herinner ik mij, om één voorbeeld te geven, dat een hoofdbestuurder van de VVD zich er bij Langman over had beklagd dat de directeur de relatie met de partij vanuit een schuttersputje onderhield. Langman vertelde mij dat hij het bestuurslid had geantwoord dat Van Schie dat schuttersputje dan ongetwijfeld had gegraven omdat hij vanuit de partij was beschoten. Besturen door vertrouwen te geven aan de eigen mensen, dat was Langman ten voeten uit. Op afstand hield hij de boel natuurlijk wel in de gaten. Zijn adviezen waren welgemeend en werden vriendelijk verstrekt. Die adviezen waren wijs genoeg dat de medewerkers er hoe dan ook graag rekening mee zouden houden. Maar zoals hij ruimte vroeg voor de TeldersStichting zelf, zo gaf hij ook ruimte aan medewerkers die zijns inziens wat in hun mars hadden.

Onder Langmans voorzitterschap zijn 62 geschriften van de TeldersStichting verschenen, alsmede 18 bijzondere publicaties. Dat waren over het algemeen geen werken van zijn eigen hand, maar vaak hadden de auteurs wel kunnen profiteren van suggesties die Langman

aandrog. Ook bijeenkomsten van de TeldersStichting bezocht Langman graag, liever dan partijbijeenkomsten, omdat hij liefst de inhoudelijke diepgang zocht. De bijeenkomsten ter gelegenheid van het dertigjarig en het veertigjarig bestaan werden door hem voorgezeten, op de gouden jubileumbijeenkomst was hij een van de sprekers. De viering van het zestigjarig bestaan in december 2014 woonde hij, hoewel hij al negen jaar daarvoor vertrokken was als voorzitter, de hele dag vol belangstelling en waardering bij, tot en met het slotdiner in meer besloten kring.

Eerder dat jaar belde hij mij met de suggestie een liberaal antwoord te formuleren op het gerucht makende boek *Kapitaal in de 21^e eeuw* van de Franse socialistische econoom Thomas Piketty. Een uitstekende suggestie natuurlijk, waaraan ik maar al te graag gevolg gaf. Zelf zei Langman geen zitting

te willen nemen in de werkgroep, maar hij was wel bereid mee te lezen en te denken. Het leidde tot enkele uitvoerige mailwisselingen vol analyses en commentaren van zijn kant op het boek van Piketty en op studies die in de *slipstream* daarvan verschenen.

Een daarvan was een studie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, (WRR), waarin de linkse auteurs tamelijk kritiekloos het 'model'-Piketty op Nederland van toepassing verklaarden. Ik citeer uit een van Langmans mails zijn commentaar op figuur 2.2 in de WRR-studie: 'Op het eerste gezicht heeft het tiende deciel schandalig goed voor zichzelf gezorgd en verdient derhalve algemene minachting als graaiers. Maar kijk nu goed naar de onderverdeling. De stijging komt voor het overgrote deel uit de stijging van de verdiensten van de partner. (...) Een linkse oplossing zou kunnen zijn de inkomsten van de partner volledig weg te belasten, dat zou de werkloosheid ook reduceren. Of ertoe leiden dat er geen fiscale eenheid aangevraagd wordt, dat leidt tot een ander links ideaal, stijging van de belastingdruk! (...) Maar het interessantste komt nog: de ontwikkeling van het overig inkomen. Dat daalt van 9 naar 4%; in die rubriek behoren de inkomsten uit vermogen. Ook absoluut gezien dalen die inkomsten en dat staat haaks op de conclusie van Piketty dat de rijken door erfenissen steeds rijker worden en het bevestigt mijn indruk dat vermogen in ons land met name ontstaan doordat (al dan niet beginnende) ondernemers soms buitengewoon succes hebben.'¹³

Langman vond dat de werkgroep van de Telders-Stichting die het geschrift *Groeien naar vermogen* opstelde uitstekend werk had verricht maar hij maakte bezwaar tegen de aanbeveling om over te gaan op een vermogenswinstbelasting. Hij omkleedde dit met argumenten, en beval aan eerder de commissie-Dijkhuizen te volgen die een heffing wilde meer op het daadwerkelijk genoten rendement op vermogen in plaats van het fictieve (maar al jaren veel te hoog geschatte) rendement van 4%. Uiteraard was het aan de werkgroep, liet hij aan het einde van zijn mail blijken: 'Tot zover wat kanttekeningen, u ziet maar of u ermee uit de voeten kunt.'¹⁴

Liefde voor lezen

In november 2015 werd het geschrift *Groeien naar vermogen* besproken tijdens een symposium in het Nutshuis te Den Haag. Langman was weer present en volgde het debat aandachtig. Het zou helaas de laatste keer zijn dat hij een bijeenkomst van de TeldersStichting kon bezoeken. Na wat gezondheidsproblemen afgelopen winter kon hij in het voorjaar

zijn 85e verjaardag in familiekring vieren. De foto die tijdens de begrafenisplechtigheid te zien was toont hem glunderend te midden van zijn kinderen en kleinkinderen. Want Langman mocht dan een zeer verdienstelijke maatschappelijk carrière hebben gehad, zijn gezin heeft hij duidelijk nooit verwaarloosd zo laten de hechte familiebanden zien.

Het lopen ging al enige tijd moeizamer, zijn geest bleef tot het laatst toe scherp. Omdat Langman al een paar weken met verminderde eetlust kampte ging hij op 1 augustus voor nader onderzoek naar het ziekenhuis. Bij zich had hij niet alleen zijn tandenborstel en andere toiletbenodigdheden, maar ook een stapeltje boeken. Heel kenmerkend, want wie bij hem thuis over de vloer kwam werd meteen getroffen door de overal aanwezige boeken, over de meest uiteenlopende onderwerpen. Die stonden en lagen daar niet voor de sier, die werden door hem daadwerkelijk verslonden. Het was duidelijk ook zijn plan op die 1^e augustus om met de meegenomen boeken de dagen in het ziekenhuis door te komen. Maar diezelfde middag hield zijn leven plotseling op. Het was het levenseinde van een buitengewoon erudiet, een immer belangstellend en een voor alles aimabel man.

Dr. P.G.C. (Patrick) van Schie is directeur van de TeldersStichting, en heeft in die hoedanigheid van september 2001 tot eind 2005 nauw met Langman als curatoriumvoorzitter mogen samenwerken.

Eindnoten

- 1) 'Met individualisme alleen kom je er niet. Interview met Harry Langman', in: W.P.S. Bierens en P.G.C. van Schie (red.) *Aurea libertas. Impressies van vijftig jaar Teldersstichting* Den Haag, 2004, pp. 32-41, p. 41.
- 2) Ibidem, pp. 33-34.
- 3) Interview afgenomen door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie op 19 december 2008 in Zwolle (*oral history*-archief)

- TeldersStichting).
- 4) Ibidem.
 - 5) 'Met individualisme alleen kom je er niet', p. 34.
 - 6) Ibidem.
 - 7) Ibidem, p. 35.
 - 8) Interview 19 december 2008.
 - 9) Interview afgenomen door Mike van Raak en Patrick van Schie op 14 april 2015 te Waskemeer (*oral history*-archiefTeldersStichting).
 - 10) 'Met individualisme alleen kom je er niet', p. 38.
 - 11) Interview 19 december 2008.
 - 12) Archief-TeldersStichting: notulen van de curatoriumvergadering op 14 januari 1974.
 - 13) Mail van H. Langman aan mij, d.d. 23 juni 2014.
 - 14) Mail van H. Langman aan Mark van de Velde en mij, d.d. 21 januari 2015.

DAT 'ANDERE' LIBERALISME?

D66 EN DE VVD: VERKENNING VAN EEN MOEIZAME VERHOUDING

– Daniël Boomsma –

Naar aanleiding van het te verschijnen boek *De Keuze van D66 – toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* neemt Daniël Boomsma de moeizame relatie tussen de VVD en D66 wat betreft het liberalisme onder de loep. De VVD bestempelen als conservatieve partij vraagt om een reactie die in de volgende editie van *Liberaal Reveil* ook zeker zal komen. Boomsma heeft een eerste aftrap gegeven.

'Zijn wij geestverwanten? De VVD en D'66 vinden elkaar niet, zichzelf wel liberaal. Dat geeft te denken.' Aldus H.A.M. Hoefnagels in het *Liberaal Reveil* in 1980,¹ in reactie op het essay *Liberalisme in Nederland*² van toenmalig D66 Tweede Kamerlid Elida Tuinstra. En het geeft tot op de dag van vandaag te denken. De woorden van Hoefnagels hebben gaandeweg een bijna algemene zeggingskracht gekregen: ze verwijzen ook nu op een heel kernachtige manier naar de houding van twee partijen, die zich allebei erfgenamen noemen van de brede stroming die het liberalisme heet, maar elkaar die erfenis ontzeggen. Die oude en rijke dialoog tussen de twee partijen is een onlosmakelijk onderdeel van de geschiedenis van beide partijen. Het vijftigjarig bestaan van D66 vormt een goede aanleiding om de moeizame relatie tussen de twee partijen wat betreft dat liberalisme nog eens te belichten. Het essay van Elida Tuinstra vormt daarbij een goed vertrekpunt. Dat stuk was in zekere zin typerend voor het meningsverschil niet alleen over wat liberalisme is, maar *hoe* tot een definitie ervan te komen.

Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig begon D66 zich al veel meer dan voorheen te associëren met de liberale erfenis. In 1967 had VVD-oprichter P.J. Oud al met recht opgemerkt dat 'het *Appèl [aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie]* [...] in wezen liberaal' was.³ En al hield D66 in de beginjaren alle 'ismen' op grote afstand en bekritiseerde het het politieke spectrum als geheel de partij kon in historisch licht niet heen om het feit dat haar manier van denken verwant was aan de zuiver liberale ideeënwereld – dat wat later zou uitmonden in het sociaal-liberalisme. Langzamerhand zouden vele D66'ers ook tot die conclusie komen, waaronder voorman Jan

Terlouw,⁴ en dus ook Elida Tuinstra, die daarmee aansluiting vond – en vindt – bij wat inmiddels een lange traditie is binnen D66.

In haar essay noemde Tuinstra D'66 een 'moderne liberale partij', met wortels in de oude traditie die zo'n sterke nadruk legde op de mens als individu. Tuinstra komt tot die conclusie via een analyse van de tijd van de oprichting van de partij. Ze schrijft over de 'de vriendelijke rust' die zich over het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog verspreidde. Over de zelfvoldaanheid die tot gevolg had dat de gevestigde politiek 'de geestelijke en culturele veranderingsprocessen die in gang waren gezet' niet opmerkte, over dat de mensen langzamerhand niet zonder meer vertrouwden, geloofden, of gezag accepteerden.⁴ Een verzet kwam op gang tegen 'de ondoorzichtigheid van het bestuur',⁵ en het gebrekkige democratische gehalte van de maatschappij.

In die tijd van groeiend onbehagen werd D66 opgericht, en in de eerste programma's en partijnota's waren al 'liberale trekken' te herkennen zoals de 'sterke nadruk op het individu, staatsrechtelijke hervormingen, invloed van de burgers op het bestuur, openbaarheid en controle van de macht'.⁶ Bovendien was het geen toeval, schrijft Tuinstra, dat veel van de nieuwe Democraten afkomstig waren van de VVD en JOVD, waaronder medeoprichters Erwin Nypels en Hans Gruijters. Gruijters stapte op nadat hem door de partij geweigerd werd om niet bij de huwelijksreceptie van prinses Beatrix en prins Claus aanwezig te zijn (hij deed het toch). In algemene zin verlieten echter veel Democraten hun oude nest omdat ze bij de VVD – de JOVD was van oudsher vooruitstrevender – niet de houding aantroffen die

A Tijdens een voordracht ter gelegenheid van de algemene politieke beschouwingen van 12 oktober 1976 sprak Terlouw van een 'post-socialistisch liberalisme'.

ze zo noodzakelijk achtten voor de tijd waarin ze leefden^B, de houding die volgens Tuinstra – naast het centraal stellen van het individu – de andere kant van de liberale medaille is, namelijk bij processen van verandering niet de hakken in het zand zetten, maar ze (met mate) proberen te stimuleren, en de grote bereidheid tonen het eigen denken te wijzigen op basis van de nieuwe omstandigheden, dat element van de veranderingsgezindheid, het dynamische begrip van politiek, dat zich bij D66 manifesteerde. De VVD liet na die houding aan te nemen, niet alleen in de jaren zestig ten opzichte van de wezenlijke culturele veranderingen die die periode met zich meebracht, maar bijvoorbeeld ook wat betreft de onafhankelijkheid van Indonesië, of de vervuiling van het milieu en de energieschaarste, of de hervorming van de democratie, of op medisch-ethisch vlak. Zelfs de persvrijheid bleek problematisch. Zo stelde VVD-Kamerlid Couzy in 1962 vragen aan de minister van Defensie met betrekking tot het verbieden van het weekblad *Vrij Nederland* in ‘kazernes, legerplaatsen en andere militaire inrichtingen’, omdat het blad ‘gezagsondermijnende stukken’ zou publiceren.^C

Aan het feit dat de VVD niet bij machte was om die essentiële liberale taak te vervullen, heeft D66 voor een deel haar vijftigjarige bestaan te danken. Het was de VVD die de Democraten de ruimte bood om een traditie in te vullen die in de Nederlandse politiek tot op dat moment niet werd inge-

vuld – hoogstens op papier: die van het vooruitstrevend, sociaal bewogen, of ‘zuivere’ liberalisme. In historisch perspectief hebben liberalen immers altijd de kant gekozen van wat in de negentiende eeuw *the party of movement* werd genoemd – de partij van de ‘beweging’ en veranderingsgezindheid – als tegenovergesteld aan *the party of order*. Er is ook niet zoiets als conservatief liberalisme, die eigenaardige contradictio in adjecto.^D

Jezelf liberaal noemen op papier – zoals recentelijk nog in het Liberaal Manifest (2005) en de Beginselverklaring (2008) – en daarmee de zaak afdoen, doet potsierlijk aan. Rondom dat uitgangspunt vormt zich ook de moeizame verhouding tussen D66 en VVD over het vraagstuk van het liberalisme, het fundamentele meningsverschil, met belangrijke conclusies tot gevolg. D66 heeft in haar vijftigjarig bestaan steeds gezegd dat in de politiek het handelen als maat der dingen dient te worden beschouwd. Ronkende manifesten kunnen prachtig zijn, maar zijn zonder wezenlijke betekenis als ze het handelen niet of weinig beïnvloeden. Op één been kun je niet staan. De vraag is dus nog steeds: ‘wat is de functie van ideologische uitgangspunten of grondslagen voor de praktische politiek van alledag?’ En het antwoord op die vraag is te vinden door een analyse te maken van die ‘praktijk van alledag’. Liberalisme is eigentijds, of ze is helemaal niet. En er is een fundamenteel verschil tussen de praktijk van de ideologie, en de ideologisering van de praktijk. Het liberale gehalte van een partij is slechts vast te stellen door te kijken naar de handelende politiek en of die aan de kern van de genoemde liberale houding beantwoordt. Politiek volgens liberalen dient bovendien richting te geven, en is dus nooit stationair. De liberaal stelt daarom onafgebroken de dynamische vraag: ‘Liberalisme, waarheen?’

Wie een blik werpt op de historie van het politieke handelen van de VVD, ziet dat de partij over het algemeen blijkt geeft van andere overtuigingen dan zuiver liberale, als wij uitgaan van wat Tuinstra beschouwde als één van de twee steunpilaren van het liberalisme: bij processen van verandering met grote welwillendheid de bakens te verzetten. De voorbeelden zijn legio. De VVD bedrijft bijvoorbeeld een de status quo handhavend, nationaal gericht buitenlands beleid.⁸ Het voert een op orde en

B Ook binnen de VVD ontstond enige onrust. In 1968 keerde een Amsterdamse werkgroep (het ‘Liberaal Democratisch Centrum’) zich bijvoorbeeld tegen het ‘conservatisme in de VVD’, naar aanleiding van een rede op het jubileumcongres dat jaar van VVD-voorman Van Riel. In een nota schreven zij: ‘Een partij kan zich niet enerzijds liberaal noemen en zich anderzijds conservatief presenteren.’ (*De Tijd*, 7 februari 1968, pag. 3). Door de opstelling van Van Riel, zo schrijft voormalig VVD Tweede Kamerlid Mark Verheijen in een biografie van de conservatief politicus (*Harm van Riel een rechtse profeet*, Boom Amsterdam, 2016), stond de VVD zelfs aan de wieg van D66 (‘VVD hielp een handje bij geboorte en doorstart D66’, *Reformatisch Dagblad*, 27 mei 2016). In de partijgeschiedenis klonken – en dat moet te denken geven – geregeld vergelijkbare geluiden, onder meer in de jaren negentig, onder het fractievoorzitterschap van Frits Bolkestein (‘Hermans waarschuwt VVD voor conservatisme’, *Nederlands Dagblad*, 23 mei 1990, pag. 3). De jongeren van de JOVD maken geregeld hun bezwaren kenbaar tegen het vermeende conservatisme bij de VVD. (Zie: ‘VVD jongeren vinden [VVD] liberalen te conservatief’, *HP/de Tijd*, 23 december 2009), ook door D66-Europarlementariër Sophie in ‘t Veld en D66-leider Alexander Pechtold in resp. 2007 en 2013 tot liberaal van het jaar uit te roepen.

C Hans Gruijters, *Daarom D66*, Amsterdam, 1967, p. 24. Gruijters schreef verder: ‘Als lid van een liberale partij, die beweert het liberalisme in Nederland te verdedigen, zag de heer Couzy toch geen tegenspraak tussen dat liberalisme en de strekking van zijn vragen.’

D In zijn *Liberaal canon* schrijft Dirk Verhofstadt: ‘Wie opkomt voor een ‘rechts’ of ‘conservatief’ liberalisme heeft het niet begrepen, want het liberalisme omarmt het vooruitgangsgeloof en is uitgesproken progressief.’ (*De liberale canon, grondslagen van het liberalisme*, Houtekiet/Liberaal Archief, Gent 2015, p. 13).

handhaving gericht asiel- en immigratiebeleid ten faveure van preventie en emancipatie, zie (relatief) recentelijk nog de nota's *Nota Islam* van minister Henk Kamp en *De (buiten)grenzen van Europa* van Tweede Kamerlid Malik Azmani, en in bredere zin de gedoogconstructie met de PVV van Wilders van Rutte I. De partij hanteert veiligheid als belangrijkste *ordemiddel*, voert geen actief onderwijsbeleid, en is recentelijk niet in staat geweest gevestigde belangen te bevragen ten behoeve van sociaaleconomische hervormingen – waaronder de woningmarkt en specifieke de hypotheekrenteaftrek. Hetzelfde geldt voor democratische vernieuwing en het klimaat- en duurzaamheidsbeleid. Op beide gebieden heeft de VVD nagelaten om bestaande machten uit te dagen.

Op basis van bovenstaande lijnen van handelen, kan gezegd worden dat bindende elementen in het politiek handelen van de VVD de begrippen orde, gezag en continuïteit zijn. En zo bood en biedt de partij D66 nog steeds ruimte om dat 'andere liberalisme', het *welbegrepen liberalisme* dat zich geroepen voelt om bestaande belangen te doorbreken, vorm te geven. De vraag is: bij welke traditie sluit de politieke praktijk van de VVD wél aan, als het de liberale niet is? Misschien dat het beste gesproken kan worden van een in beginsel tot hervorming bereid conservatisme. *Reform conservatism*, zoals de Britten het plegen te noemen. Een conservatief denken dat probeert verandering af te remmen, een sterke hang heeft naar orde, gematigde hervormingen niet tegenstaat, maar vooral continuïteit tracht te waarborgen, en zich zelden opwerpt als een grote hervormer met de bereidheid bestaande machten en belangen te bevragen.⁹ 'Het blijft het klassieke probleem van de VVD sinds haar oprichting 'dat de partij enerzijds in ideologische zin de pretentie moet ophouden van een echte liberale partij en aan de andere kant in *de dagelijkse praktijk* in het krachtenveld van de Nederlandse politiek een doodgewone conservatieve rol moet vervullen en daarop een groot deel van haar aanhang werft'.¹⁰

Die constatering hoeft echter geen verwijt te zijn. En het is zeker geen schande. Het is alleen zo dat de term in Nederland nog steeds in laag aanzien staat^E, vaak slechts een 'term of abuse' is. Het zou

goed zijn als het conservatisme van haar wat onnodig bekrompen bijklank ontdaan zou kunnen worden, en bij een politieke partij voet aan wal kan zetten. Mocht de VVD daartoe bereid zijn dan vraagt dat om een relativering van de papierenwerkelijkheid, de vele doorwrochte artikelen, manifesten, en beginselverklaringen uit het verleden waarin liberale ideeën gehuldigd worden, en een terugkeer naar de vraag: wat vormen de kernoverweging van ons politiek beleid? Hoe handelen – en hebben we – de afgelopen jaren gehandeld? Wat valt uit dat handelen op te maken? En welke mensen voelen zich daar door aangetrokken?

Tot dusver is het vooral ingesleten gewoonte, niet de politieke praktijk, die dicteert dat de VVD zich met het liberalisme moet afficheren. Zijn we wat de politieke dialoog betreft tussen D66 en de VVD over het liberalisme, niet terug bij af? Terug bij de begrijpelijke verzuchting van Hoefnagels in *Liberaal Reveil!* In zekere zin wel. En dat is in meerdere opzichten veelzeggend. Maar misschien dat het goed zou zijn als de moeizame verhouding tussen de twee partijen eens tot een vruchtbaar besluit zou kunnen komen. Óók vanuit een democratisch oogpunt. Er is een aanzienlijke groep mensen, die conservatief wil stemmen, maar door ons partijenstelsel in ieder geval officieel geen 'thuis' kan vinden. Toch vinden ze vaak hun weg naar de VVD. Als de VVD hen ook in officiële naam een thuis zou kunnen bieden – wellicht met enkele bondgenoten uit andere partijen – dan zou dat de eerlijkheid van de partij naar zichzelf en de duidelijkheid voor de politiek als geheel vergroten.

Voor de VVD zou dat alles veel grootmoedigheid vergen. Afscheid nemen van de gewoontewijsheid is een pijnlijk proces; dat weten D66'ers maar al te goed. Een dergelijke stap lijkt echter voorlopig toekomstmuziek. Wat dat betreft gelden nog steeds de woorden van Hans Gruijters uit 1969: 'Men is er [bij de VVD] nog steeds niet aan toe zichzelf te kennen voor wat men is: een conservatieve partij'.¹¹ Of nadert het moment van erkenning toch? Er is in ieder geval steeds meer aanleiding toe, de bewijslast stapelt zich op. Het woord is aan de VVD.

Mr. D. (Daniël) Boomsma is junior wetenschappelijk medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.
Op 17 oktober verschijnt ter gelegenheid van het

^E Von der Dunk schrijft: 'The words 'conservatism' and 'conservative' are not very popular in the Netherlands. In this century not a single political party has expressly called itself or its programme conservative. In contrast to Britain, for example, this term is evidently not regarded as simply an indication of a particular current in politics, but in itself considered a priori dishonourable or objectionable.' In een interview met *NRC Handelsblad* in 1982 zei Hans Wiegel: 'Ik

zeg altijd: als u mij, omdat ik bepaalde zaken in het leven wil behouden, conservatief wil noemen, dan moet u dat weten.' ('Het hoogst behaald dat een liberaal kan bereiken', *NRC Handelsblad*, 24 april 1982, pag. 4).

jubiläum van D66 het door hem samengestelde boek *De Keuze van D66 – toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis*. Het in dit stuk genoemde essay van Elida Tuinstra, de congres toespraak van Hans van Mierlo uit februari 1988, en de voordracht van Jan Terlouw tijdens de algemene politieke beschouwingen van 12 oktober 1976 zijn ook in het boek opgenomen.

Eindnoten

- 1) 'Dialog met D'66', *Liberaal Reveil*, vol. 21(3), 1980, p. 42.
- 2) *Liberaal Reveil*, 21(3), 1980, pp. 32-40.
- 3) *Elseviers Weekblad*, nr. 13, 1967, p. 52.
- 4) *Liberaal Reveil*, vol. 21(3), 1980, p. 37.
- 5) Ibidem.
- 6) Ibidem, p. 38.
- 7) Elida Tuinstra, 'Liberalisme in Nederland', *Liberaal Reveil*, vol. 21(3), 1980, p. 35.
- 8) Zie onder andere: Halbe Zijlstra, 'Realistisch buitenlandbeleid', *Liberaal Reveil*, 57 (2015), nr. 1, 46-52. Ook: Han ten Broeke, *Tien vuistregels voor een realistisch buitenlands beleid*, Internationale Spectator, vol. 70(2), maart 2016.
- 9) Zie Hermann von der Dunk, 'Conservatism in the Netherlands', *Journal of Contemporary History*, Vol. 13(4), *A Century of Conservatism*, 1978, p. 742.
- 10) Hans van Mierlo, Congres toespraak 6 februari 1988.
- 11) *Elsevier, Weekblad* (april 1969), nr. 16, p. 38.

HET SUCCES VAN VIKTOR ORBÁN

– László Marác –

Viktor Orbán wordt in de ‘mainstreammedia’ vaak in één adem genoemd met Poetin en Erdogan. László Marác betoogt in zijn bijdrage dat het omgekeerde waar is. Orbán gelooft dat individuele en nationale vrijheid belangrijke drijfveren zijn voor het bedrijven van politiek, en zoals Marác stelt, is hij de beste garantie dat Hongarije Europees, liberaal en democratisch blijft.

Sinds 2010 heeft de Hongaarse politicus Viktor Orbán al zes verkiezingen, waaronder twee parlementsverkiezingen gewonnen. Zijn positie als meest invloedrijke politicus in Hongarije is in brede kringen onomstreden. Dit is niet alleen zijn eigen verdienste maar ook het onvermogen van zijn politieke tegenstanders ter linkerzijde om met een geloofwaardige alternatief te komen. Hongaars links houdt vast aan het neoliberalisme, dat merkwaardig genoeg vooral beleden wordt in de kringen van de opvolgerpartij van de ex-communistische Hongaarse Socialistische Partij (MSZP) en die een terugtreden van de overheid uit het maatschappelijke en economische leven voorstaat en het linksliberalisme waarbij een sterke overheid eveneens verdacht is omdat deze maatschappelijke verschijnselen, zoals het legaliseren van drugs, het toepassen van euthanasie en dergelijke die als individuele rechten worden gezien, zou willen beperken. Deze ideologieën, die ook in de Hongaarse regeringscoalitie van 2002-2010 leidend waren, hebben Hongarije in 2008 aan de rand van de afgrond gebracht. De hervormingen die Orbán heeft ingezet, werpen inmiddels hun vruchten af. De Hongaarse macro-economische indicatoren gaan omhoog, zelfs in het klimaat van financieel-economische malaise die Europa de laatste jaren teistert. Orbán zelf is uitgegroeid tot een van de meest ervaren Europese regeringsleiders met de allure van een staatsman, zoals de migratiecrisis laat zien. Desondanks blijft hij in de westerse mainstream politieke en media discours ‘verdacht’. Hij zou erop uit zijn een ‘dictatuur’ te vestigen aan de Donau. Hij wordt in de links-liberale media die ook hier in dit land de ‘mainstreammedia’ bepalen in één adem genoemd met Poetin en Erdogan. De vraag is of dit beeld wel klopt? In deze bijdrage over Orbán’s ‘Werdegang’ wordt betoogd dat het omgekeerde waar is: Orbán is de beste garantie dat Hongarije Europees, liberaal en democratisch blijft.

Orbán I

In 2010 kwam de Hongaarse politicus Viktor Orbán weer aan de macht. Hij begon toen aan zijn tweede ambtstermijn. Orbán was op jeugdige leeftijd al een keer premier geweest tussen 1998-2002 maar kon in die termijn zijn stempel niet op de Hongaarse politiek drukken. Daar waren verschillende redenen voor. Ten eerste was Orbán, hoewel toen al een markant politicus, met zijn 35 jaar niet alleen de jongste Hongaarse premier ooit maar ook nog onervaren. Zijn eerste ambtstermijn kan beschouwd worden als een verkenning van de internationaal politieke arena. Ten tweede regeerde Orbán in een centrumrechtse coalitie met de Partij voor Kleine Landeigenaren (Kisgazda Párt) waarmee zijn eigen partij, het centrumrechtse FIDESZ (De Unie van Jonge Democraten) een krappe meerderheid in het Hongaarse parlement had. Dit betekende dat er een stevige oppositie was van socialisten en links-liberalen waardoor hij de door hem gewenste hervormingen niet kon doorvoeren. Ten derde had de Hongaarse politieke elite, mede gesteund door Orbán’s FIDESZ, na de val van het communisme de integratie in de euro-atlantische gremia tot speerpunt van regeringsbeleid gemaakt. Er werd nadrukkelijk aansluiting bij de NAVO gezocht in het belang van de Europese vrede en veiligheid en bij de Europese Unie om een succesvol sociaaleconomisch model te implementeren in de Hongaarse context. Dit betekende ook dat het geijkte pad richting het Westen waarop het eerste kabinet Orbán koerste geen politieke verrassingen meer bevatte. De toetredingsagenda’s tot de NAVO en Europese Unie moesten strikt worden uitgevoerd. Premier Orbán bleek een behendig technocraat te zijn die ervoor zorgde dat Hongarije de NAVO in 1999 binnen werd geloodst en onder zijn leiding werden de verplichtingen, die Europa voor een lidmaatschap van de Midden- en Oost-Europese landen had gesteld, zo goed als veilig gesteld.

Deze waren vastgelegd op de Europese top in Kopenhagen in 1993 en werden in referentie naar deze top de 'Kopenhagen-criteria' genoemd. Daar werd voor het eerst vastgelegd dat landen die lid wilden worden van de Europese Unie aan drie criteria moeten voldoen. Ten eerste aan het democratische criterium. Kandidaat-lidstaten moeten laten zien dat verkiezingen open en eerlijk zijn, dat er een functionerende rechtsstaat is, dat er vrijheid van pers is en dat alle burgerrechten gerespecteerd worden. Ten tweede aan het economische criterium. Kandidaat-leden moeten beschikken over een vrijemarkteconomie en binnen afzienbare tijd na toetreding lid kunnen worden van de Europese Monetaire Unie – wat erop neer komt dat in de betreffende kandidaat-lidstaat de euro het wettige betaalmiddel wordt. Het derde criterium betrof het *acquis communautaire*. Landen die willen toetreden tot de Europese Unie moeten de geldige regel- en wetgeving binnen de EU overnemen en implementeren in hun eigen wetgeving. Onder de regering Orbán I werd er hard gewerkt om het *acquis* dat ongeveer 80.000 pagina's omvatte in Hongaarse wet- en regelgeving om te zetten. Het parlement onder premier Orbán draaide overuren om dit gedaan te krijgen.

De teleurstelling was groot toen de jonge premier in 2002, hoewel de verkiezingen gewonnen te hebben, geen meerderheidskabinet kon vormen en geheel tegen de verwachtingen in – voorafgaande aan de verkiezingen gaven de verkiezingspolls een ruime verkiezingswinst voor Orbán en de zijnen aan – de opvolger partij van de ex-communistische Hongaarse Socialistische Partij, de MSZP met links-liberale partijen wel een centrumlinkse regering konden vormen. In plaats van dat Viktor Orbán Hongarije het laatste zetje kon geven richting Europees lidmaatschap waarmee hij zijn eerste regeerperiode had kunnen bekronen, kwamen hij en zijn FIDESZ in de oppositiebanken terecht. De centrumlinkse regering kon volop oogsten op de Europese akkers en Hongarije trad in 2004 met zeven andere voormalige Sovjet satellietstaten in Midden- en Oost-Europa toe tot de EU. Het merendeel van de Hongaren ervoer de toetreding tot de Europese Unie als een terugkeer tot de Europese moederschoot waarvan men door een speling van de geopolitieke krachten ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog bruut gescheiden was.

Orbán in oppositie

Van 2002 tot aan 2010 zou Viktor Orbán in de oppositie politiek bedrijven, maar niet als een echte op-

positiepoliticus. In de eerste jaren na de onverwachte uitkomst van de verkiezingen van 2002 overheerste de teleurstelling. Hoewel Orbán nog steeds gold als de meest dominante politicus binnen FIDESZ, trok hij zich enigszins terug uit de dagelijkse politiek. Hij bleef partijleider en parlementslid en zette nog wel de lijnen binnen zijn partij uit maar, liet het politieke handwerk van oppositie voeren over aan directe vertrouwelingen, zoals Tibor Navracsics, die in die jaren fractievoorzitter was en tegenwoordig eurocommissaris voor cultuurbeleid in Brussel is.

In deze jaren ging Orbán op zoek naar de oorzaken van de uitgebleven tweede ambtstermijn. Hoewel uit de verkiezingen van 2002 naar voren kwam dat Orbán een briljant 'campaigner' bleek te zijn en er in zijn eentje in geslaagd was in de tweede ronde de achterstand op de socialisten ongedaan te maken, waren er fouten geslopen in zijn eerste ambtstermijn. Orbán kwam er achter dat hoewel de hervormingen naar een vrijemarkteconomie, gebaseerd op een kapitalistische, democratische rechtsstaat relatief succesvol waren geweest, er teveel Hongaren buiten de boot waren gevallen. De omarming van het neoliberalisme had van Hongarije een hardvochtige samenleving gemaakt waarin de verliezers van de hervormingen eigenlijk werden afgeschreven. De winnaars, een mix van de oud-communistische elite en de *nouveau riche*, de snelle jongens en meiden hadden de nieuwe mogelijkheden ten volle benut. Deze waren soms immoreel te werk gegaan, hadden zich schuldig gemaakt aan corruptie, omkoping en toegelegd op het onteigenen en verkopen van bezittingen van communistische mantelorganisaties die werden ontbonden. Hun handelen was echter niet strafbaar gebleken, gezien het feit dat er te weinig deugdelijke wetgeving bestond. Corruptie en anarchie waren maatschappelijke verschijnselen die op grote schaal de kop op hadden gestoken in het nieuwe Hongarije. Multinationale ondernemingen hadden vrij spel en zetten de wetgeving naar hun hand waardoor ze geen belasting hoefden te betalen en via politieke stromannen sociale arbeidsrechten onder druk zetten. Op al deze verschijnselen had ook de regering Orbán niet adequaat gereageerd en bleef het geloof dat de vrije markt het meeste onrecht zou corrigeren onaangetast. Maar belangrijker nog, zoals Orbán later zou toegeven in zijn evaluatie van de mislukking van 2002, was dat er weeffouten in de hervormingen waren geslopen en bovenal groeide het bewustzijn dat er een nieuwe politiek nodig was die uitging van dienstbaarheid aan de samenleving en die de gezamenlijke zin in ere herstelde. Dit in-

zicht kwam later in oppositie die voor Orbán acht lange jaren ging duren. Dit was een periode waarin hij zich bezon op de vraag hoe het met Hongarije verder moest en hoe FIDESZ en hij persoonlijk in de politiek stonden.

De linkse olifant in de Hongaarse kamer

Orbán had geluk dat zijn socialistische en linksliberale politieke tegenstanders de ene blunder na de andere maakten. Orbán en zijn FIDESZ keken toe hoe de socialisten zich steeds verder in het politieke moeras manoeuvreerden. In mei 2006 bleek de socialistisch-linksliberale coalitie onder leiding van de MSZP de verkiezingen duidelijk gewonnen te hebben maar vlak na de verkiezingen gaf premier Ferenc Gyurcsány toe de macro-economische indicatoren van Hongarije – overigens met medeweten van de socialistische eurocommissaris voor ecofin de Spanjaard Alumnia – vervalst te hebben. Het was het begin van het einde voor alle politiek die zichzelf in Hongarije sinds de omwenteling van 1989 ‘links’, ‘socialistisch’, ‘socialdemocratisch’, ‘linksliberaal’, of ‘liberaal’ heeft genoemd. Hoewel deze politieke krachten zich zeiden in te zetten voor de belangen van het gewone volk, hadden zij zich vergrepen aan de rijkdommen die de ruwe kapitalistische samenleving bood en bleken daarnaast de beste leerlingen van de bolsjewisten te zijn die in 1989 verdreven waren. Eenmaal aan de macht gekomen, bleek dat alles werd gedaan en alles geoorloofd was om aan de macht te blijven. Ook na het uitkomen van de verkiezingsfraude, nota bene een uitgelekte geheime partijrede van de socialistische premier waarin Gyurcsány toegaf dat er ernstige misleiding van het electoraat had plaatsgevonden, was de linksliberale regering niet van plan om af te treden.

Oppositieleider Orbán drong niet aan op een aftreden van de regering en vervroegde verkiezingen. Hij koos voor een onorthodoxe oplossing. Orbán liet de regering zitten en gokte op het afbladderingsproces. Zijn overigens fijngevoelige politieke instinct zat ook dit keer goed. Het afbladderingsproces eindigde in een financieel-economische ‘meltdown’. In 2008 moest Hongarije aan de zuurstoffles van het IMF. De linkse premier Gyurcsány gaf toe dat Hongarije zo goed als failliet was en zonder steun van het IMF niet meer verder kon. Tot de verkiezingen van 2010 brandde de linkerkant van het Hongaarse politieke spectrum, socialisten en links-liberalen, compleet af. Er was dan ook bij de verkiezingen van 2010 geen ander alternatief meer over dan de door links zo gehate Viktor Orbán en zijn FIDESZ die inmiddels

de liberale fractie in het Europees Parlement (EP) verlaten hadden en deze vervuild hadden voor de christendemocratische en conservatieve fractie van de EVP. Hoewel Orbán en de FIDESZ politici van het eerste uur in de Jakobijnse traditie van de Franse revolutie politiek bedreven, begrepen ze dat het westers liberalisme in Hongarije zijn maximale bereik had gehaald. FIDESZ zou zolang het lid bleef van de liberale fractie in de EP geen echte volkspartij kunnen worden met een duidelijke inbreng van conservatieven en christendemocraten. Zo ontstond er een ideologisch hybride partij die formeel lid werd van de Europese Volkspartij en in zichzelf het politieke spectrum besloeg, daarbij conservatieven, christendemocraten, en liberalen insluitend. Deze stromingen werden en worden door de persoon van Viktor Orbán bijeengehouden.

Het was uiteindelijk het Hongaarse electoraat dat de strafmaat voor links bepaalde. Hongaarse links kreeg het schrikbeeld Viktor Orbán; de politicus die in zijn jonge dagen op de linksliberale flank was begonnen en opgeschoven was naar centrumrechts in haar maag gesplitst. FIDESZ had in 2010 een spectaculaire ‘landslide victory’ gewonnen en kwam uit op meer dan tweederde van de stemmen. Nog nooit had links in de moderne geschiedenis van Europa een dergelijke nederlaag geleden. Het Hongaarse electoraat gaf aan niets van een corrupte politiek in de naam van welke ideologie dan ook te moeten hebben. Het was tevens een vingerwijzing naar de nieuwe FIDESZ regering dat zij zich gedienstig moeten blijven opstellen en dat arrogantie van de macht in Hongarije geen kans van slagen heeft. Het is uiteindelijk het electoraat dat het laatste woord heeft. Links zal zich overigens voorlopig van de schandalen begaan in periode 2002-2010 niet meer herstellen. Links is de olifant in de Hongaarse kamer geworden. Viktor Orbán kreeg in 2010 het kiezersmandaat waarvan hij in 2002 droomde. Hij kreeg met een riant parlementaire meerderheid een mandaat om Hongarije grondig te hervormen en de Hongaarse democratie en rechtsstaat te verstevigen. Orbán kon nu wel zijn stempel op de Hongaarse politiek gaan drukken.

Orbán II

Orbán II ging voortvarend te werk. Als eerste ging de Hongaarse grondwet op de schop. Die stamde nog uit de jaren vijftig van de vorige eeuw en had een stalinistische inslag. De grondwet was in 1989 tijdens de omwenteling cosmetisch aangepast, dit ook om de ex-communisten die mensenrechten in

Hongarije hadden geschonden buiten schot te houden. Zo was er tot 2010 niemand in Hongarije voor het neerslaan van de Hongaarse Opstand van 1956 tegen het alom gehate communistische regime veroordeeld ondanks het feit dat in het nieuwe Hongarije de opstand officieel een nationale herdenking was geworden. De anticommunistische Orbán had onder Orbán I het initiatief gesteund om een museum op te richten in de voormalige martelkamers van de communistische staatsveiligheidsdienst (AVH) aan de Andrassy weg in Boedapest. Pikant was dat in het Huis van Terreur de portretten van de communistische beulen werden opgehangen.

Orbán's macht die stoelde op meer dan tweederde van de zetels in het parlement had de mogelijkheid de grondwet te herschrijven en deed dat ook. De Hongaarse grondwet plaatste het nieuwe Hongarije in de context van de Hongaarse geschiedenis die lippendienst bewijst aan het christelijke erfgoed en aan het liberalisme, de eeuwenlang strijd voor Hongaarse vrijheid tegen Oostenrijks absolutisme, nazistische en Sovjetterreur, waarin de Hongaren zeer veel geïnvesteerd hebben. De nieuwe politieke situatie maakte de veroordeling van communistische hardliners, zoals Béla Biszku die in de Hongaarse linkse media brutaalweg het gelijk van het neerslaan van de Hongaarse Opstand betoogden, voor het eerst mogelijk. Het Europees Parlement had ook het verkeerde signaal richting Hongarije en andere voormalige Sovjetsatellieten gegeven omdat het weigerde om naast de nazistische symbolen, zoals de Swastika, de communistische symbolen de hamer en sikkel in Europa te verbieden. In Hongarije zijn uitingen van beide totalitaire systemen bij wet verboden en daar valt vanuit liberaal standpunt veel voor te zeggen. Onder Orbán II werden communisten van het eerste uur die geholpen hadden de Hongaarse Opstand te onderdrukken daadwerkelijk voor het eerst berecht. Men kan niet anders dan concluderen dat Orbán in weerwil van zijn critici in Hongarije juist de garantie is voor het verankeren van het Europees liberalisme.

De Hongaarse grondwet is niet alleen een Hongaars document maar het verankert Hongarije tegelijkertijd in de Europese Unie. De Hongaarse grondwet stelt dat elke Hongaarse regering zich zal moeten inzetten voor de Europese integratie. Er is bij mijn weten geen enkele grondwet van een Europees land die dit zo expliciet stelt. Het is derhalve een onmogelijke kritiek dat Orbán of zijn regering anti-Europees zouden zijn. Het lijkt er eerder op dat Orbán's critici nog nooit de Hongaarse grondwet hebben

gelezen. Het is juist dat Orbán zich beter thuis voelt in de intergouvernementele structuur van Europa maar om een anti-federale, antilinks-liberale positie in Europa gelijk te stellen aan dictatoriale neigingen is een nogal gewaagde gevolgtrekking.

Er is geen enkele Europese lidstaat van wie de grondwet en wetgeving de laatste jaren zo uitvoerig is getoetst als die van Hongarije. De Europese Commissie voor Democratie door Recht, ook wel de Commissie van Venetië genoemd, is een adviesorgaan van de Raad van Europa dat gericht is op het uitdragen van de geest van het constitutioneel recht van de Europese Unie en heeft alle wetgeving onder Orbán onder het vergrootglas gelegd. De Commissie van Venetië heeft in de vele honderden wetswijzigingen slechts een aantal keren geconstateerd dat deze tegen EU-wetgeving indruisen.

In die enkele gevallen zoals het voornemen van de regering Orbán om hoogbejaarde rechters te vervangen heeft de regering Orbán de wetgeving na een uitspraak van het Hof van Justitie in Luxemburg weer teruggedraaid. Het Hof vond dat discriminatie naar leeftijd in Hongarije illegaal was. Orbán was niet gelukkig met deze uitspraak van het Hof omdat er een groot verschil was onder de pensioenge-rechtigde leeftijd wat overheidsdienaren betreft. Hij wilde juist door wetgeving een gelijke positie voor de wet voor alle Hongaarse overheidsdienaren ongeacht rangen en standen. Het moet gezegd worden dat een gunstig bijkomend gevolg van zijn wetsinitiatief was, dat veel van de hoogbejaarde rechters die nog in de communistische tijd waren benoemd op een chique manier afgevoerd hadden kunnen worden. Europa nam het echter op voor deze rechters en koesterde voor de zoveelste keer haar favoriete Hongaarse huisdier: de linkse olifant in de Hongaarse kamer.

Orbán, de Europese staatsman

Viktor Orbán – inmiddels 53 jaar – is ondanks zijn nog steeds jeugdige leeftijd een van de meest ervaren Europese regeringsleiders. Sinds 2010 heeft hij inmiddels zes verkiezingen gewonnen waaronder de parlementsverkiezingen in 2010 en 2014. Deze overwinningen hebben hem een comfortabel mandaat gegeven om zijn stempel op de Hongaarse én Europese politiek te drukken.

Orbán heeft de lessen van 2002 goed geleerd. Hij blijft zich dienstbaar opstellen richting de Hongaarse bevolking en past op voor uiterlijk machtsvertoon en

arrogantie. Maar zijn analyse van de mondiale en Europese politiek laat zien dat het gelijk aan zijn kant is. De wereld verandert in een hoog tempo en dat houdt in dat men als klein land, zo ook Hongarije, moet anticiperen op veranderingen. Het herstelbeleid van nu al twee regeringen Orbán begint zijn vruchten af te werpen. Hongarije kan financieel weer op eigen benen staan, geld lenen op de internationale financiële markt en heeft aan liquiditeit gewonnen; de macro-economische indexen gaan omhoog; Hongarije is een van de weinige Europese lidstaten die de laatste jaren substantiële economische groei van rond de drie procent kan laten zien; een lage werkloosheid heeft – in sommige delen van Hongarije is er zelfs een tekort aan arbeidskrachten; Hongarije blijft buitenlandse investeringen, waaronder belangrijke Russische en Chinese, trekken; en de sociale conflicten met vakbonden zijn gematigd en gericht op consensus. Recentelijk hebben de Amerikaanse kredietbeoordelaars Stanley en Poor, en Moody's Hongarije opgewaardeerd waardoor het land definitief uit de financiële gevarezone is geraakt.

Orbán zelf heeft inmiddels een gerenommeerde reputatie in de wereld van internationale politiek en diplomatie. Hij schuift moeiteloos aan bij wereldleiders als Poetin, Merkel, Nazarbayev, Erdogan en vele anderen. In Midden- en Oost-Europa heeft zijn politiek navolging gekregen. Hij is er in geslaagd om de weinig belangrijke regionale Visegrád-samenwerking van Polen, Tsjechië, Slowakije en Hongarije (V4) om te vormen tot een krachtig regionaal blok waarmee rekening moet worden gehouden.

De V4 is een van de weinige politieke organisaties in Europa die openlijk kritiek op het opendeurbeleid van de Duitse bondskanselier Merkel heeft. Volgens de V4 verzwakt deze politiek Europa en ondersteunt de aanwas van parallelle, multiculturele samenlevingen die de Europese cohesie verzwakken. Het Hongaarse hek aan de zuidflanken van de Schengen grenzen wordt in Hongarije gezien als een reactie

op dit roekeloze beleid van Merkel. Voor iemand als Orbán met een sterk gevoel voor rechtvaardigheid kunnen illegale migranten geen passe-partout krijgen. Het laatste woord over een toelating hangt volgens Orbán niet van de Duitse bondskanselier, de Europese Commissie, of de migrant zelf af maar is een zaak van de gemeenschap die het recht heeft om te beslissen met wie men wil samenwonen.

Opvallend is dat zijn relatie met politici die een linksliberale ideologie aanhangen zoals de Amerikaanse president Obama, de Clintons en de West-Europese media die gedomineerd worden door linksliberalen gespannen is. Zij voelen zich geprovoceerd door zijn uitspraak dat hij een 'illiberale' ideologie zou voorstaan. Orbán heeft onder zijn eerste regeingsperiode gezien dat een overdreven geloof in het individu, gemeenschapszin en sociaal beleid kan ondermijnen en het einde van de samenleving kan betekenen. Vandaar dat hij de communitaristische kritiek van filosofen zoals de Canadees Charles Taylor op het liberalisme aanhangt die de kracht van de gemeenschap belangrijk acht bij de ontwikkeling van het individu en zijn tegenstanders voorhoudt dat een linksliberale ideologie die alleen de rechten van het individu bepleit, maar niet de plichten van datzelfde individu jegens de gemeenschap voor maatschappelijke anarchie en ongelijkheid zorgt. Orbán's liberalisme doet enigszins klassiek aan. Hij gelooft nog steeds dat de individuele en nationale vrijheid belangrijke drijfveren zijn voor het bedrijven van politiek, zoals hij waarschijnlijk zijn eigen individuele politieke handelen als voorbeeld ziet, maar tegelijkertijd verwerpt hij het idee dat alleen het linksliberalisme een monopolie op het 'liberalisme' zou mogen hebben. Dit laatste is iets wat velen in de westerse wereld tegenwoordig denken, ook in ons land.

Prof. dr. L. (László) Marác is verbonden aan de opleiding Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam en honorary professor aan de L.N. Gumilyov Eurasian National University in Astana, Kazakhstan.

DE NIEUWE WERELDWIJDE GROEIGOLF: DE ROL VAN CHINA, EUROPA EN NEDERLAND

– Taco van Someren –

China ziet Europa als een grabbelton aan technologie en een openluchtmuseum maar niet meer als concurrent. Als de Europese landen niet mee kunnen doen met de nieuwe wereldwijde economische groeigolf, kan het Europese verdienvermogen verloren gaan. Taco van Someren betoogt dat strategische innovaties in politiek en economie weer prioriteit dienen te krijgen. Hierin ligt voor liberalen een monumentale opdracht besloten.

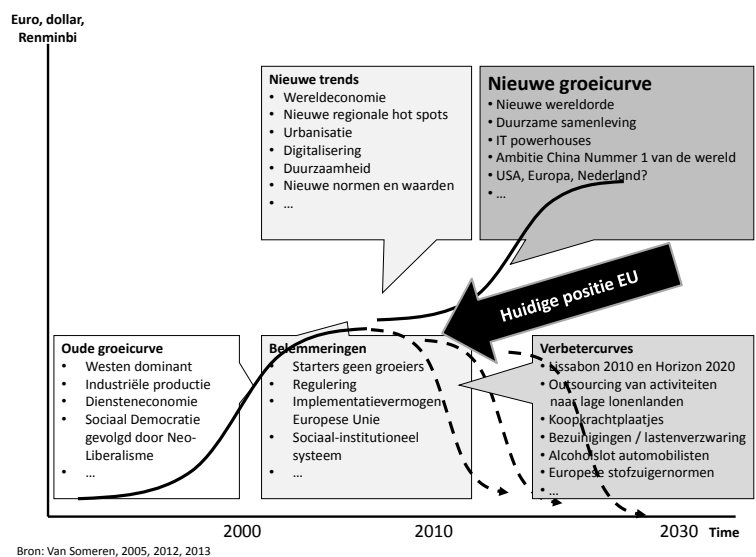
Er is een wereldwijde nieuwe groeigolf in de maak waarin landen zoals China, VS, India en Mexico naar verwachting een prominente rol gaan spelen. De centrale vraag in dit artikel is wat we van China kunnen verwachten en op welke wijze de EU en Nederland hiermee om dienen te gaan. De kern van het betoog is dat elke groeigolf door strategische innovaties gevormd wordt. Het is derhalve zaak eerst te weten waaruit de nieuwe groeigolf bestaat en vervolgens na te gaan hoe China daarop inspeelt. Het beeld over China in de westerse wereld loopt uiteen en is soms onjuist met als gevaar dat onze reactie inadequaat is. Veel voorkomende beelden over China zijn onder meer: kopieerder, grootste vervuiler, grootste economische macht en staatskapitalisme. Nuancering van dit beeld en grotere kennis omtrent China is nodig om tot een juiste inschatting van de kracht en zwakheden te komen. Pas dan is de vraag te beantwoorden hoe hiermee om te gaan. De uitkomst is dat het liberale denken de potentie heeft om een centrale rol te spelen maar vanzelf zal het niet gaan.

De nieuwe groeigolf

In de wereldgeschiedenis zijn er meerdere overgangen van oude naar nieuwe groeigolven geweest en momenteel zijn we wederom getuige van de opkomst van een nieuwe wereldorde. In het kort representeert elke groeigolf de opkomst en neergang van nieuwe technologieën, nieuwe producten en diensten, organisaties, regio's, landen en uiteindelijk ook

politiek-sociale systemen. Aanleiding zijn belemmeringen in de oude groeigolf en nieuwe trends die strategische innovaties uitlokken en tot een nieuwe groeigolf leiden. Aanwijzingen zijn zwakke en sterke signalen die we dagelijks meemaken, zoals de opkomst van de smartphone, politici met robotangst, toename van het aantal ZZP'ers, implosie van vakbonden, opkomst Aziatische ontwikkelingsbank, migratiestromen, toename militaire uitgaven in Arabische en Aziatische wereld, zeer lage economische groei in EU, Brexit, optimisme en dadendrang in Azië en een ontbrekend Europees toekomstperspectief. Ondernemingen en beleidsmakers focussen veelal op nieuwe technologie en is het vaak een synoniem voor innovatie.¹ Echter, de niet-technische aspecten van innovatie zijn veel belangrijker voor succes, groei en ontwikkeling van de groeicurve.

Figuur 1: Oude versus nieuwe groeicurve

Bron: Van Someren, 2005, 2012, 2013

Strategische innovatie integreert beide aspecten van innovatie.² In figuur 1 is de dynamiek van de oude naar de nieuwe groeicurve grafisch weergegeven.

Wat is nu de betekenis van deze figuur? De kern is dat het motto 'vernieuwen in plaats van verbeteren' voorop moet staan. Maar waarom? Enerzijds zijn de belemmeringen van de oude groeicurve niet meer weg te halen met oplossingen verbonden aan deze oude groeicurve oftewel 'het oude denken'. Anderzijds bieden oude denkwijzen geen antwoord meer op de opkomende nieuwe trends. De overgang van de oude naar de nieuwe groeicurve is niet disruptief of revolutionair van aard maar voltrekt zich over een lange periode van jaren tot decennia. Dit kenmerk wordt door managers gebruikt om toch maar het bestaande te verbeteren in plaats van risicovollere innovatieve oplossingen te kiezen. De meeste organisaties kiezen de makkelijke weg en gaan voor minder risicovolle verbeteringen van de bestaande groeicurve. Managers verkondigen kostenbesparingsprogramma's of verzinnen een zoveelste variant op een product. Een voorbeeld is het verplaatsen van eenvoudige assemblagewerkzaamheden naar lage lonenlanden. Bij deze korte termijn oplossing werd over het hoofd gezien dat in het geval van China en passant de concurrent van morgen werd gecreëerd. Korte termijn denken wint het van strategisch denken. Een andere illustratie van het 'verbeteren in plaats van vernieuwen' is de Europese auto-industrie die heel lang heeft vastgehouden aan de doorontwikkeling van de benzine- en dieselmotoren in plaats van nieuwe aandrijfconcepten zoals hybride of volledig elektrische of waterstof aangedreven auto's. De Europese auto-industrie dreigt voorbij gestreefd te worden door Japanse fabrikanten of Amerikaanse nieuwkomers. Toyota's waterstofauto, Tesla of de Google-auto zijn rijdende voorbeelden.

Politici en publieke organisaties redeneren op identieke wijze. Op landenniveau krijgt het stapelen van moderate bezuinigingsrondes in plaats van fundamentele stelselherzieningen de voorkeur. Politici gaan met de kaasschaaf langs de begroting of bedrijven politiek met de kleine 'p'. Nationale discussies en scoringsdrift over het alcoholslot en koopkrachtplaatjes halen eerder de pers dan een visie en vooral uitvoeringsplan over de infrastructuur ten bate van elektrische of waterstofauto. Net als in het bedrijfsleven geldt bij de verbeteraars en overlevers het adagium doe maar voorzichtig dan breekt het lijntje niet. Terwijl juist in een fase van het ontstaan van een nieuwe groeicurve ook politieke visie en innovatief leiderschap nodig is.

Op EU-niveau komt de overheersende verbeter-voorkeur tot uiting in bijvoorbeeld Europese stofzuigernormen in plaats van een glasheldere visie van de rol van de EU op het wereldtoneel. Een belemmering op Europees niveau is de afwezigheid van implementatievermogen om Europees beleid in lidstaten uitgevoerd te krijgen. De gevolgen zijn desastreus, zoals het fiasco van de Lissabon Agenda 2010 (de EU als meest competitieve regio in de wereld). Hetzelfde dreigt nu ook met het soortgelijke programma Horizon 2020 te gebeuren. Een voorbeeld van goed geld naar kwaad geld gooien is het parasitair gedrag van sommige Europese regeringsleiders middels het pleiten voor Eurobonds en de Transferunie in plaats van het doorvoeren van noodzakelijke hervormingen in eigen land. Dit is het verbeteren van de eigen positie ten koste van de strategische lange termijn positie van de EU – als geheel betaald door de innovatief sterken. De opgebouwde reserves in de oude groeicurve worden aangewend om oude privileges te financieren in plaats van te investeren in de nieuwe groeicurve. De Europese economische navelstaarderij en focus op uitbreiding en budgetvergroting is volledig voorbijgegaan aan wat er in de bevolking en elders in de wereld aan de gang is. De Europese Commissie heeft geen flauw idee wat Europa 2030 of 2050 zou moeten zijn. Alles bij elkaar een funeste financiële en economische politiek.

Omdat de nieuwe groeicurve aanvankelijk langzaam op gang komt is er gelegenheid het oude nog heel lang op te rekken. Echter deze aanpak is uiteindelijk gedoemd te mislukken en is alleen maar uitstel van executie. Een existentiële crisis ontstaat en de vraag: wat is de reden van ons bestaan komt dan op tafel. Dit gold in het recente verleden voor bedrijven als Nokia maar ook de Europese Unie. De pijl in figuur 1 geeft de gevaarlijke positie van de EU weer.

Indien de stagnatiefase door inadequaat handelen en gebrek aan leiderschap wordt gekenmerkt ontstaat er ruimte voor angst, overheersing van korte termijn denken en het verlangen terug te keren naar het oude vertrouwde of juist onverantwoorde sprongen voorwaarts in het duister gevoed door de hoop 'wir schaffen das'. Het is een tijd waarin burgers ontevreden raken door het uitblijven van een perspectief en de lokale leefomgeving omarmen, een kabinetslid robot- en daarmee feitelijk toekomstangst uit, parlementen ijverig bijdragen aan de volgende verbetering met een wir war aan regels, en tot slot de grote hoop aan wetten en instituties die het oude beschermen en het nieuwe verhinderen. Dramatisch gesteld is er de kans op een *Endzeits-*

timming.^A Politiek interessante kerngetallen over de staat der Nederlanden lijken een positief beeld te vormen en reden tot optimisme te geven. Zo is er groei van het BNP, maar slechts op een zeer laag niveau en is er meer werkgelegenheid, maar vertekenen de ZZP'ers met hun stagnerende bedrijfjes het beeld en heeft Nederland de R&D-voorsprong in wind- en zonne-energie in 25 jaar tijd verspeelt en is energietransitie in Nederland hopeloos achterop geraakt. In dit perspectief is de wereldburger ver weg en de holbewoner is terug. Een heilloze weg naar beneden. China ziet Europa als een grabbelton aan technologie en een openluchtmuseum maar niet meer als concurrent.

Tegenover de verbeteraars staan de innovatieve ondernemers die met innovaties bestaande belemmeringen wegnemen en inspelen op trends. Zij creëren de nieuwe groeicurve. Elke groeicurve bereikt op een gegeven moment zijn hoogtepunt en het is van levensbelang een nieuwe groeicurve te creëren.³ Voor alle individuen, organisaties, regio's, landen en supranationale samenwerkingsverbanden geldt dat strategische innovatie uiteindelijk het enige antwoord is op de stagnatie en het creëren van een nieuwe toekomst. De supermarkt verdrong de 'papa en mama-winkel' en internet substitueert de klassieke winkel. Zakendoen met op eigen belang gerichte Chinezen in plaats van het typisch Nederlandse verheerlijkte 'win-win' vergt een geheel andere groeistrategie van particuliere bedrijven maar ook internationale relaties. In dit kader hebben ook individuen de plicht zich voor te bereiden en via herscholing, bijscholing, internationaal werk en nieuwe studies en ervaringen zichzelf voor de arbeidsmarkt aantrekkelijk te houden. Niet-fossiele energiesystemen verlangen geen studie olie- en gastechniek meer maar zonne-energie techniek, opslag- en distributiesystemen.

Waar de EU en vele van haar lidstaten worstelen met een toekomstperspectief heeft China een duidelijke ambitie waar het in 2050 wil staan. De Chinese droom is om in 2050 leidend in de wereld te zijn, maar om in 2030 al onafhankelijkheid van westerse technologie te bereiken en toonaangevend op het gebied van innovatie te worden.⁴ Visie is niet de olifant die het uitzicht belemmert (vrij naar een welbekende Nederlandse liberaal) maar de draak die de geo-economische politieke agenda neerzet.

Er zijn talloze ontwikkelingen die de drijvende

kracht vormen van de nieuwe groeicurve en in dit artikel staan er vier centraal: de opkomst van de wereldeconomie, duurzaamheid, Industrie 4.0 en niet-westerse normen en waarden.⁵

De wereldeconomie vervangt de westerse gedomineerde globalisering en het daaraan verbonden *global governance* systeem.⁶ De kern van globalisering is het outsourcen van laagwaardige arbeid en activiteiten naar lage lonen landen passend in de verbeteringsspiraal. De kern van de wereldeconomie is de opkomst van andere dan westerse aanbieders en regio's van producten en diensten gekoppeld aan andere normen en waarden en alternatieve marktsystemen.

Duurzaamheid vervangt de lineaire productiewijzen door een circulaire economie. Het in wezen Christelijke eenmalige industriële 'Input-Throughput-Output/Waste' (Geboorte-Leven-Dood) model krijgt als opvolger een cyclisch karakter door wedergeboorte van materialen. Nieuwe materialen, nieuwe energievormen, waarde-cirkels en aandacht voor milieu en sociale thema's komen naast door winst gedreven motieven naar voren, zo is de westerse opvatting.

Internet en het *Internet of Things* geeft richting aan een nieuwe inrichting van waardeketens samengevat onder de term Industrie 4.0 of de Nederlandse term slimme industrie. Platformen waaronder Alphabet (Google), Airbnb, Facebook en Uber zijn daar voorbeelden van. In de toekomst komen daar nog banken en andere instellingen bij. In tegenstelling tot de populaire opvatting zal de toekomstige economie niet alleen uit kleinschalige innovatieve ondernemingen bestaan die door samenwerking een netwerkeconomie vormen. Juist de 'nieuwe economie' ondernemingen zoals Google en Facebook zijn reusachtige 'marktmachtsspelers' bij uitstek. Maar ook duurzaamheid leidt tot vormen van verticale integratie, zoals in de detailhandel, teneinde via een grotere beheersing van de gehele keten de sociale en ecologische prestaties beter te kunnen afdwingen. Kortom, de groeicurve is veel meer dan het stimuleren van start ups en het is de kunst het hoofd koel te houden, mythes en hypes te doorzien en tot zinvolle vernieuwingen te komen.

Tot slot gaat de verschuiving van macht, invloed en economische scheppingskracht naar andere delen van de wereld gepaard met een toenemende invloed van niet-westerse normen en waarden. Dit uit zich niet alleen maar in de opkomst van de Islam maar ook in de manier waarop economische activiteit wordt aangestuurd of op welke wijze leiding wordt gegeven en macht wordt uitgeoefend. Dit heeft vergaande gevolgen voor internationale samenwerking en vooral ook de ontwikkeling van nieuwe markt-

A Zelfs in *Liberaal Reveil* (No 4, december 2015), weliswaar in het kader van de verschijningsvorm van het blad, is er plaats voor het thema 'Einde'.

systemen die de context van onze bedrijvigheid vormen. Hoe gaat China hiermee om?

Het Chinese groeimodel

In het kader van de oude westerse groeigolf heeft China geprofiteerd van de globalisering door de opbouw van een eigen maakindustrie voornamelijk producerend voor westerse consumptie. De centrale regering heeft in 1978 weliswaar het startsein gegeven dat rijk zijn geen schande meer is, maar het waren de ondernemende Chinezen die in grote getalen hun kansen grepen. In de 4I-groeischematiek van 'Imitation-Improvement-Innovation-Internationalization' staat China staat nu aan de vooravond van het geleidelijk vervangen van het Imitatie-Verbeter en Exportmodel naar Innovatie en Internationalisatie. Het is een misvatting te denken, zoals vaak voorgeschoteld door zogenaamde westerse China kenners en experts, dat er een omslag moet gaan plaatsvinden van export en infrastructuurinvesteringen naar binnenlandse consumptie.⁷ Het tegendeel is waar. De komende decennia zijn er nog vele 'klassieke' grootschalige infrastructuurprojecten waaronder duizenden vliegvelden, tienduizenden kilometers hogesnelheidstreintrajecten, bruggen, stedelijke vernieuwing, energie en water nodig om andere regio's in China mee te laten profiteren. Tegelijkertijd zet de Chinese regering sterk in op innovatie, internationaliseren en binnenlandse consumptie. Vooral innovatie en niet binnenlandse consumptie zijn de sleutel tot het voortzetten van de Chinese groei en ontwikkeling.

In China staat innovatie vrijwel gelijk aan technische vernieuwing en spelen de niet-technische innovaties nog een ondergeschikte rol. In de niet-technische innovaties zit echter des poedels kern als het gaat om het creëren van een innovatieve economie. Strategische innovatie is derhalve voor China de grootste uitdaging en minder het inhalen van de technologische achterstand. Eén van de kernvragen in dit kader is op welke wijze China om gaat met vrijheid van creatief denken, het organiseren van een 'bottom-up' vernieuwingsproces in en tussen organisaties. De andere kant is dat de staatsbemoedening, de top down kant, in Chinese context ook tot succes kan leiden. China heeft inmiddels toonaangevende industrie op het gebied van bijvoorbeeld wind-, zonne-energie en hogesnelheidstreinen. De rol van de Chinese regering is op strategische momenten substantieel, zoals het gedwongen fuseren van windmolenfabrikanten om overcapaciteit te lijf te gaan en wereldspelers te creëren. Deze beperking van vrijheid van ondernemen is in het Westen ondenkbaar. Nederland was 25 geleden nog R&D voorloper op

het gebied van wind- en zonne-energietechnologie, maar commercieel zijn we al lang ingehaald. China verkoopt wereldwijd zonnepanelen, windmolens en hogesnelheidstreinen. Zelfs de hoofdstad van Europa, Brussel koopt van het Chinese BYD elektrische taxi's. Argentinië heeft meer dan 800 hoge snelheidstreinen van Chinese makelij gekocht. Het wordt nog erger. Het zijn niet alleen Chinese staatsondernemingen die de wijde wereld intrekken maar ook private ondernemingen en in toenemende mate het Chinese MKB die wereldwijd de boer op gaan. De in het Westen populaire opvattingen en door velen als papagaaien verkondigde heilseconomie bestaande uit de deeleconomie, samenwerken, kennis delen en open innovatie hebben hierin geen plaats.⁸ Organisaties met marktmacht en verticale integratie binnen de context van een symbiose tussen private en publieke instanties worden door China ingezet om deze nieuwe wereldorde en daarmee nieuwe markteconomie naar Chinees model te scheppen.⁹

China weet dat duurzaamheid een belangrijk thema op zowel de internationale markt als binnenlandse samenleving aan het worden is. De Chinese interpretatie van 'groen' verschilt echter van de westerse opvatting. Chinees groen is dollar groen. In het nieuwste vijfjarenplan van de Chinese regering is het verduurzamen van de economie topprioriteit, maar dit is reeds in 1990'er jaren als beleid in voorgaande vijfjarenplannen ingezet. China mag dan in westerse ogen de grootste vervuiler (voor westerse consumptie) zijn, de ambitie is om tot grootste aanbieder van duurzame producten, diensten en technologie van de wereld te behoren. Klimaattoppen zijn voor China geen groene sokken bijeenkomsten gedreven door westers emotionele en soms huilende topambtenaren die het beste voor de wereld willen. Voor China zijn klimaattoppen bijeenkomsten die mede de toekomstige wereldorde en machtsverhoudingen bepalen en daarmee het dollargroen licht of donkergroen kleuren.¹⁰

Een ander staaltje van industrie- of wereldecconomiepolitiek betreft de Chinese opvatting van Industrie 4.0. Dit heeft in China hoge prioriteit omdat het de bestaande maakindustrie in de nieuwe groeicurve kan laten overleven. De voorgenomen overname van de Duitse toonaangevende industriero-botfabrikant KUKA door het Chinese Midea spreekt boekdelen.¹¹ Maar er is meer. China is al sinds eind jaren '90 bezig de toegang tot natuurlijke hulpbronnen veilig te stellen. Was de focus van de Verenigde Staten in de oude groeicurve nog op olie en gas (verdedigd met militaire inzet), richt China zich nu ook op andere natuurlijke delfstoffen en

hulpbronnen ondersteund door industriepolitiek. Ook hier gaat China zeer commercieel en gebaseerd op economisch machtsdenken te werk. Het verschil tussen Europees denken en Chinees denken komt hier op neer. Europa geeft ontwikkelingshulp, houdt inzamelingsacties en organiseert benefietconcerten vaak met popsterren of ex-politici voor Afrika. China koopt grondstoffen, mijnbouwvelden, landbouwgronden onder de voorwaarde dat Chinese ondernemingen bij de aanleg van benodigde infrastructuur en andere activiteiten worden ingezet. Het eindresultaat: China verdient geld en Europa verliest geld én respect. Dit is geen Industrie 4.0 meer maar verdient eerder de term Industrie 5.0.¹² Een ander initiatief dat hierin past betreft het 'One Belt One Road' (OBOR) plan van President Xi Jinping. Deze herleving van de oude zijderoute is één van de instrumenten om grondstoffen en goederenstromen onder liefst Chinese controle te krijgen. Er zijn stemmen die zeggen dat dit plan alleen maar bedoeld is om een uitweg voor de Chinese overcapaciteit weg te werken. Dat zou te kortzichtig zijn en het geopolitieke belang onderschatten. OBOR heeft de potentie om de invloed van China te vergroten en het biedt ook kansen voor de betrokken landen en partijen om mee te profiteren of zelfs tegengewicht te bieden.¹³

In China is door Xi een ideologische vernieuwingslag aan de gang. De eerste groeigolf stond in het teken van markt met Chinese kenmerken, voor de toekomst is het marxisme weer als grondslag naar voren geschoven. Derhalve ligt er in politieke zin een ideologische strijd in het verschiet: het Chinees marxistisch economisch systeem versus het Europese systeem. Hier doemt de vraag op welk Europees systeem?

De bovenstaande schets in een notendop geeft aan dat de nieuwe groeicurve gepaard gaat met anders handelen, denken, beslissen waar culturele aspecten en organisatie van maatschappelijke orde tot nieuwe dimensies leiden. China vult de drijvende krachten van de groeicurve wereldeconomie, duurzaamheid, Industrie 5.0 en cultuur op haar eigen manier in. Europa en Nederland hebben hierop nog geen antwoord. Maar de tijd dringt. Europa en Nederland hebben politieke leiders met visie en daadkracht nodig die weten wat er in de wereld speelt.

Europees en Nederlands antwoord

Europa, maar ook Nederland is door haar grotendeels eigen veroorzaakte misère bestaande uit financiële crisis, het uit de rails lopen van het Europese project, de vluchtelingenproblematiek en gebrek aan toekomstperspectief naar binnen gericht. Hoe ziet de westerse

kiezer dit? Westerse kiezers verkeren in onzekerheid niet alleen vanwege immigratie maar ook de opkomst van nieuwe technologieën (robots), Chinese zonnepanelen, Arabische huizenbezitters, een onbetaalbare verzorgingsstaat, verlies van vaste banen, sancties aan historisch oud-ingezetene Europese staten met de westerse cultuur, banken en accountants tuimelen in geloofwaardigheid, door de bevolking gepercipieerd zonnekoning gedrag in Brussel, achteruitgang van voorzieningen voor ouderen en tegelijkertijd gratis voorzieningen voor vluchtelingen. Voor de gewone burger is dit niet meer te begrijpen. Die wordt angstig, irrationeel en bevattelijk voor mooie praatjes ondanks het gebrek aan oplossingen. De burger gaat op de rem staan en vlucht weg naar de randen van het politieke spectrum.

Keizers zonder kleren en kiezers zonder toekomstgeloof staan versteend tegenover elkaar. Dit beeld is typerend voor de overgang van de ene naar de andere groeigolf. Het is nu aan de politiek dit niet alleen te duiden en te sussen maar vooral een nieuw perspectief en oplossingen te bieden. De wereldeconomie staat op dit moment qua groeicijfers ogenschijnlijk stil maar buiten Europa worden er plannen gesmeed hoe en wanneer een zo groot mogelijk aandeel in de toekomstige groeicurve te verkrijgen en een plaats in de wereld te veroveren en zo mogelijk te beheersen. Dit betreft niet alleen China maar ook de monopoïde Amerikaanse IT-grootmachten.

Het bekijken en beoordelen van China met westerse bril – het eurocentrische perspectief – leidt tot ongelukken en doet de Europese en Nederlandse zaak geen goed. Zodra echter een reëel beeld van de ambities en werking van de Chinese variant van de markteconomie in wording is verkregen is het zaak onze westerse opvattingen over marktprincipes aan te passen aan de nieuwe groeigolf. Centraal daarbij staan de liberale uitgangspunten bij uitstek: vrijheid en zelfstandigheid.

In dit perspectief zou het eerste wat in ons hoofd over China opkomt niet het beeld van de grootste vervuiler moeten zijn maar China als onze grootste uitdaging en bij verstandig beleid misschien ook als kans te beschouwen. Maar ook in China bestaan geen gouden bergen. Het belangrijkste signaal van Europese en Nederlandse leiders is een concreet perspectief voor de burgers te bieden. Wat wordt onze plaats in de nieuwe groeigolf en vooral op welke manier gaan we dat bereiken. Europa en daarmee ook Nederland is nog niet verloren. Onze grootste kracht is vrijheid van denken, vrijheid van handelen, vrijheid van ondernemen en vrijheid van uitvinden. Maar deze kracht kan alleen gemobiliseerd worden indien

we de Europese en Nederlandse burgers een nieuw perspectief bieden. Maar ook China mobiliseert het ondernemerschap. De Chinese President stimuleert massa-ondernemerschap. Indien dit in combinatie met innovatie lukt moeten we ons schrap zetten.

De huidige Europese Unie kraakt onder het gewicht van politieke leiders, bureaucraten en apparat-sjiks die vast zitten in het oude groeimodel. Lissabon 2010, Horizon 2020 en vele andere programma's zijn verbeterprojecten die niet aan de noodzakelijke vernieuwing van het fundament van Europa bijdragen. Europa heeft strategische innovaties nodig op het terrein van toekomstvisie, ons bestaansrecht, verdienmodel, (industriële) verhouding tussen staat en private markt, marktpolitiek en de daarbij behorende vrijheid en zelfstandigheid. Nederland zit ook in de fuik van verbeteren met de kaasschaaf waardoor het poldermodel van nieuwe energie voorzien wordt. Polderen past niet meer in nieuwe groeicurve. Snelheid van handelen en daadkracht worden belangrijker dan consensus en compromissen. De dreigende roep om een sterke man in de door de burger gevoelde huidige toenemende ontwrichting van de samenleving kan in de kiem gesmoord worden door leiders met wereldvisie, strategisch inzicht, kennis van zaken en werkvloerervaring.

De liberale politiek ontkomt niet aan een herdefiniëring van het neoliberalisme dat de ideologische grondslag van de oude groeicurve was. Maar vrijheid is gezien de kenmerken van de nieuwe groeicurve, waaronder dominantie van regio's met andere opvattingen over vrijheid en digitale vrijheid versus privacy ook aan vernieuwing toe. Vrijheid zal ook in de nieuwe groeicurve de belangrijkste leidraad blijken te zijn. Vrijheid 2.0 en zelfstandigheid 2.0. Maar wat betekent dan 2.0? Betekent het afstand doen van ons westerse vrijheidsideaal en ons zo aan de rest van de wereld aan te passen of betekent het dat we ons nationaal moeten terugtrekken en ons niet met andere landen waaronder China moeten bemoeien. Het laatste heeft geen enkele zin omdat we China en andere opkomende regio's als markt en concurrent in toenemende mate tegenkomen. Bovendien maakt de Nederlandse opgeheven vinger in China geen enkele indruk. Afstand doen is echter ook de verkeerde weg omdat het aanvaarden van een ander vrijheidsbeginsel uit een andere regio geheel niet te integreren valt binnen onze context van instituties, historie en cultuur. Wat wel moet gebeuren is het begrijpen van de nieuwe groeicurve en op basis daarvan het vrijheidsbeginsel ontwikkelen, inpassen en toepassen.

De nieuwe groeicurve en het liberale denken

De geschiedenis van groeicurven wordt niet alleen gekenmerkt door innovatie, ondernemerschap en groei maar ook door het uitoefenen van macht. Macht komt onder meer tot uitdrukking via marktmacht of staatsmacht. Deze vormen van macht staan vaak tegenover of beperken vrijheid en zelfstandigheid. In de oude groeicurve is macht verbonden aan de aanvankelijke monopolies van Standard Oil (het huidige Exxon) en de Koninklijke Olie (het huidige Shell) en de verwevenheid met de politiek. De oliesector heeft tot op de dag van vandaag haar invloed en macht uitgeoefend. Daarnaast werden vrijheidsgraden van fabrieksarbeiders beperkt door onvoldoende educatie en ontoereikende arbeidsomstandigheden in brede zin. De communistische oplossing van onteigening, staatseigendom en centrale planning verergerde de situatie. De socialistische oplossing verbeterde de positie van de fabrieksarbeider en daarmee de vrijheidsgraad maar de paternalistische opvatting dat 'vader staat' weet wat goed voor de burger is belemmerde verdere ontwikkeling. Het liberalisme heeft de individuele mens verdere vrijheid gegeven. Liberale vrijheid betekent vrijheid van keuze, beslissen en denken door de individuele mens zonder tussenkomst van een andere instantie behoudens het rechtssysteem en normen en waarden. Economische groei en ontwikkeling was het gevolg. Met de komst van de nieuwe groeicurve dreigt deze vrijheid en zelfstandigheid in het gedrang te komen. Dit keer zijn het niet de exploitanten van delfstoffen en manufacturen die de vrijheid van de arbeiders inperken maar de uitbaters van data en digitalisering die de vrijheidsgraden van consumenten en burgers inperken. Google, Facebook, retailers, banken en mobiliteitsaanbieders weten gaandeweg meer van het individu dan het individu zelf.

Het is niet de robotisering van het economische voortbrengingsproces maar de digitalisering van de mens zelf die de vrijheid tot in de kern gaat raken. In de supermarkt van de oude groeigolf stelde de consument arbeidstijd gratis aan de ondernemer ter beschikking (zelfbediening) en werd het aankoopgedrag beïnvloed door lichteffecten, achtergrondmuziek en aanbiedingen in de huis aan huisfolder. In ruil kreeg de consument goedkopere producten, een grotere variëteit en snelheid van inkopen terug. In de supermarkt van de nieuwe groeigolf stelt de consument aankoopgegevens gratis ter beschikking. In de neuro-economie van de nieuwe groeigolf wordt de mens gedigitaliseerd door chipimplantaten, sensoren en 'Big Data'-analyses en wordt het aankoop-, keuze- en beslissingsgedrag direct beïnvloed. Ook

in China zijn deze ontwikkelingen al lang gaande en op meerdere terreinen verder dan hier te lande. Kortom, het is de vraag hoe vrijheid en zelfstandigheid zich in China en het Westen gaat ontwikkelen. De liberale mens kan misschien wel verlangen naar de omslag van 'free-wifi' naar 'wifi-free'.

Ook de door sommigen als toekomstig nirvana ervaren deeleconomie ondermijnt de individuele vrijheid. De deeleconomie heeft heel scherp gesteld twee extreme kanten. Deeleconomie onteigent. Deeleconomie onderwerpt. Deeleconomie niveleert. Deeleconomie monopoliseert. Deeleconomie onteigent door het gemeenschappelijk bezit van goederen en diensten. Deeleconomie onderwerpt door de afhankelijkheid van een boven geordend systeem. De bron van de afhankelijkheid komt van enerzijds de medemens en anderzijds de platforms die deze diensten aanbieden. Deeleconomie niveleert door collectief bezit zonder particulier eigendom. Deeleconomie monopoliseert gedrags- en beslissingsdata voor centrale aansturing en beïnvloeding door platforms. Door deze bril is de deeleconomie op socialistisch-communistische leest geschoeid. Natuurlijk heeft de deeleconomie vanuit marktperspectief, de andere extreme kant, positieve effecten op kosten, gemak en duurzaamheid. Er zijn inderdaad logistieke systemen denkbaar waarin individueel bezit van auto's overbodig is, maar de andere kant wordt tot op heden niet belicht of door de euforie van het nieuwe zwaar onderschat. Sterker nog, door kapitalistische ogen beschouwt zijn de deeleconomieplatforms de potentiële monopolioïde organisaties van de toekomst en zeer winstgevend voor de eigenaren. Vrijheid en zelfstandigheid zijn nodig om een tegenkracht te ontwikkelen en de machtspositie te doorbreken met nieuwe concurrerende diensten. Maar ook overheden benutten de nieuwe mogelijkheden om de burger met het voorwendsel van 'leuker kunnen we het niet maken maar wel makkelijker' nog beter onder controle te houden. Internet heeft op korte termijn de gebruiker meer mogelijkheden gegeven maar het gratis weggeven van persoonlijke data keert als een boemerang terug middels het beïnvloeden van keuze, beslissingsgedrag en denken door de nieuwe machtspartijen. Beheersing en voorspelling van de gedachte van de individuele mens en uiteindelijke keuze en beslissing staan centraal bij de 'Nieuwe Economie Ondernemers'. De terugkeer van de slavernij in de vorm van digitale onderwerping door monopolioïde partijen is te extreem gedacht, maar de mogelijkheden zijn er.

Daarnaast wordt in de nieuwe groeicurve het

westerse vrijheidsbeginsel door opkomende landen met andere opvattingen onder druk gezet. Chinese vrijheid is geheel anders dan Europese vrijheid. Chinese ondernemers mogen ondernemen en heel rijk worden maar het belang van China staat uiteindelijk voorop. Om van China een innovatief land te maken is een vorm van vrijheid van denken, handelen en kiezen van beneden af een noodzakelijke voorwaarde. Dit is één van de grootste uitdagingen van China om mee te kunnen doen in de nieuwe groeicurve. De omgang met individuele vrijheid en zelfstandigheid wordt het kernpunt van succes in de nieuwe groeicurve. Hier ligt ook de kans van Europa en Nederland om tegenkracht te ontwikkelen. De grootste en beste bijdrage aan deze tegenkracht is de individuele vrijheid en zelfstandigheid. Maar deze vrijheid 2.0 en zelfstandigheid 2.0 dienen wel in de context van digitalisering, duurzaamheid en opkomt niet-westerse landen waaronder China benoemd en toegepast te worden. Eerder kwam reeds aan de orde dat strategische innovatie voor China cruciaal is en dat vrijheid ten behoeve van innovatie één van de sleutels tot succes wordt voor China. Tegelijkertijd is het voor China een enorme worsteling en zoektocht hoe de noodzakelijke vrijheid in de Chinese context te integreren. Daarom is vasthouden aan de liberale Europese vrijheidsopvatting onze enige redding.

Het individu heeft zich in de oude groeicurve net ontworstelt aan slavernij, kapitalistische uitbaters en dominantie van communistische-socialistische staatsinstanties en nu dreigt deze verworvenheid weer teloor te gaan door nieuwe private en publieke machthebbers uit zowel westerse en niet-westerse wereld. Dit schreeuwt om een liberaal geluid. In Europa is er geen enkele discussie over de toekomst van het liberalisme. Er zijn veel academische leerstoelen met onderwerpen als gelijkheid, rechten van de mens, verdelingsvraagstukken maar waar zijn de instituties die vrijheid centraal stellen? Sociaaldemocraten nemen een voorspog gesteund door Piketty die het aloude verdelingsvraagstuk als zure wijn weer eens in nieuwe zakken heeft gegoten. Parlementen in Europa en daarbuiten horen zijn verhaal aan en raken bijkans in katzwijn. Geen woord over de teloorgang van het verdienvermogen van Europa, terwijl juist strategische innovaties in politiek en economie prioriteit dienen te krijgen. Liberalen van de toekomst kunnen een voorbeeld nemen aan de sociaaldemocratie uit de 20^e eeuw: voorop gaan in de strijd met oude idealen in een nieuwe wereld daarbij wetend dat vrijheid en zelf-

standigheid nog belangrijker dan ooit worden. In de nieuwe groeicurve ligt een monumentale opdracht aan de liberalen besloten.

Prof. Dr. T.C.R. (Taco) van Someren is CEO van Ynnovate, hoogleraar Strategische Innovatie aan BNU Beijing en FEFU Vladivostok, EU Innovation Expert en toezichthouder.

Eindnoten

- 1) P.M. Allen, 2014, 'Evolution: complexity, uncertainty and innovation', *Journal of Evolutionary Economics*, Vol. 24(2), april 2014, pp. 265-289; C. Perez, 'From long waves to great surges: continuing in the direction of Chris Freeman's 1997 lecture on Schumpeter's business cycles', *European Journal of Economic and Social Systems*, No.1-2, 2015, pp. 69-79.
- 2) T.C.R. van Someren, 'Innovatie, Emulatie en Tijd. De rol van de organisatorische vernieuwingen in het economische proces', *Tinbergen Institute Research Series*, no. 9, juni 1991 (diss.).
- 3) T.C.R. van Someren, *Strategische Innovationen. So machen Sie Ihr Unternehmen einzigartig*, Wiesbaden, 2005.
- 4) T.C.R. van Someren en S. van Someren-Wang, *Green China*, Heidelberg, 2012.
- 5) T.C.R. van Someren en S. van Someren-Wang, *Green China*; T.C.R. van Someren en S. van Someren-Wang, *Strategic Innovation in Russia. Towards a Sustainable and Profitable National Innovation System*, Heidelberg, 2016.
- 6) T.C.R. van Someren, 'Exporteren wordt strategisch innoveren', *Globe Magazine*, nr. 397, april 2015, pp. 38-41.
- 7) Onder andere J. Fung, 'China's Shift to a Consumption-Driven Economy', *Economy Sector*, 12 november 2014.
- 8) H.W. Chesbrough, 2006, *Open Innovation, The New Imperative for Creating and Profiting from Technology*, Boston, 2006.
- 9) T.C.R. van Someren en S. van Someren-Wang, *Green China*; T.C.R. van Someren en S. van Someren-Wang, *Innovative China. Innovation Race Between East and West*, Heidelberg, 2013.
- 10) T.C.R. van Someren en S. van Someren-Wang, 'Klimaattop? Welnee, er wordt een markt verdeeld', *Trouw*, 9 december 2009, p. 29.
- 11) A. Höpner, 'Kuka und die Chinesen. „Ich hoffe, dass sich das nicht zur Katastrophe entwickelt', *Handelsblatt*, 27 mei 2016.
- 12) T.C.R. van Someren, 'Exporteren wordt strategisch innoveren'.
- 13) T.C.R. van Someren en S. van Someren-Wang, *Strategic Innovation in Russia*.

– Friso Rip –

In dit artikel schenkt Friso Rip aandacht aan de vaak onderbelichte politieke situatie in Georgië en de voortgang die liberalen aldaar – met hulp van VVD Internationaal – hebben geboekt. Ondanks een nog immer aanwezige hunkering naar de Sovjettijd, zucht het land naar stabiliteit, zelfbehoud en modernisering. Aanstaande parlementsverkiezingen zullen daarin richtinggevend zijn.

‘Who rules East Europe commands the Heartland; who rules the Heartland commands the World-Island; who rules the World-Island commands the world.’¹
Halford J. Mackinder (1919)

Acht oktober zijn er parlementsverkiezingen in Georgië. De uitkomst van de verkiezingen zal richtinggevend zijn voor het Oost-Europese land. Progressieve, pro-Europese krachten versus conservatieve krachten. Open versus gesloten. *The Economist* schreef onlangs dat zich mondiaal langzaam een trend voltrekt waarbij er niet langer een tegenstelling tussen links en rechts is, maar tussen een open wereldbeeld van handel en groei, en een gesloten wereldbeeld van nativisme en identiteit.² Het is vergelijkbaar met een keuze tussen de belofte die het Westen biedt en Ostalgie (het verlangen van veel Oost-Duitsers naar het dagelijks leven in de DDR). Het is van groot belang dat de liberalen in Georgië winnen zodat de krachten voor een open samenleving, voor vrijhandel en modernisering groter blijven dan de groep die terug verlangt naar een romantisch verleden waarin alles beter leek. VVD internationaal helpt de liberale regeringspartij RPG (Republican Party of Georgia) de verkiezingen van acht oktober te winnen. Een winst van de liberalen zou een bijdrage kunnen leveren aan de onvervulde belofte van stabiliteit, zelfbehoud en modernisering die zeker sinds 1713 bestaat in Georgië.

Soeverein

In 1713 werd de leraar van de toenmalig vorst van Georgië op diplomatieke missie naar Europa gestuurd om steun te verzamelen voor de precaire situatie waarin het koninkrijk zich bevond.³ Ingesloten door Perzië, het Ottomaanse rijk en Rusland dreigde het land met eigen alfabet en trotse cultuur als onafhankelijk land te verdwijnen. Het is dus zeker geen recente ontwikkeling dat Tbilisi, de hoofdstad van Georgië, westwaarts kijkt om zijn voortbestaan te verzekeren. Ook 300 jaar geleden werden de Europese

mogendheden door een Christelijk, gelijkgestemd land verleid ondersteuning te bieden met als prijs een corridor naar het Oosten. Een Europese zijderoute naar China zonder inmenging van Perzië of Rusland. De eeuwen daarna bleef de relatie met de burens moeizaam en bleef Georgië onvermoeibaar het Westen petitioneren. Toen de Perzen in 1801 Georgië binnen vielen en Tbilisi plunderden gaf Rusland, ondanks een vredesverdrag, niet thuis. Een wijze les voor de Georgiërs dat hun noorderburen niet te vertrouwen waren. Deze les zouden ze niet licht vergeten.⁴ Met de invasie van Poetin in 2008 realiseerde toenmalig president Saakasjvili dat ook de Europeanen niet te hulp zouden schieten. Behalve een vredesinitiatief van Sarkozy dat vooral geboren was uit de ambitie een internationaal succes te boeken. In 2008, anders dan in 1713, vochten en stierven er echter Georgische militairen zij aan zij met NAVO-troepen in Afghanistan.⁵ Deze samenwerking tussen NAVO-troepen en het Georgisch leger kwam voort uit de goede relatie tussen Mikheil Saakasjvili en het Westen. Saakasjvili hoopte zo, net als in 1713, onder de veiligheidsparaplu van de westerse mogendheden te komen.

A shining city on a hill

‘I’ve spoken of the shining city all my political life, [...] a city with free ports that hummed with commerce and creativity. And if there had to be city walls, the walls had doors and the doors were open to anyone with the will and the heart to get here. That’s how I saw it, and see it still.’⁵

Onder ‘Misha’ Saakasjvili (2004-2012) werd Georgië een baken van openheid. Georgië steeg in zijn eerste termijn van de 137ste plaats naar een plek in de top 10 van de ‘doing business index’^B van de We-

A Georgië is de tweede leverancier van troepen in Afghanistan.

B Een mondiale index die het gemak van zakendoen meet. Boze tongen beweren dat Saakasjvili een van de eersten was die begreep hoe deze index te ‘gamifyen’.

reldbank.^C Naast snelle toegang tot het land zijn ook veel andere hervormingen op het gebied van een open zakenklimaat ingevoerd. Een belangrijk onderdeel was het aanpakken van corruptie in de politiek. Saakasjvili's oplossing was eenvoudig; ontsla iedereen, verdubbel de salarissen, en neem nieuwe agenten aan. Zo bouwde de in de VS opgeleide Saakasjvili aan een open samenleving, met een functionerend rechtssysteem naar westers model. Tbilisi werd een *shining city*.

Ook op het gebied van gedeelde waarden is Georgië regionaal een *shining city*. Tbilisi is een stad waar een moskee, een synagoge en een kerk op honderd meter afstand staan. Er is persvrijheid en een actieve 'civil society'. Hoewel bijvoorbeeld homorechten in het conservatieve land nog zeker niet goed beschermd zijn, is er een stevig debat gaande over gelijke rechten voor man en vrouw, homo en hetero, rijk of arm. Dit kost tijd en wordt regelmatig bemoeilijkt door de rol van de kerk.

Saakasjvili was verantwoordelijk voor de eerste democratische transitie van macht in de geschiedenis van de regio toen hij in 2012 zijn verlies erkende en aftrad na verloren verkiezingen. Toch laten Saakasjvili's twee termijnen gemengde gevoelens na. Er was naast de successen, zeker aan het einde, sprake van marteling, corruptie en machtsmisbruik in Georgië.

Ostalgie

'Corruptie is beter dan democratie,' stelde een minister uit Georgië tijdens een gesprek. 'Elke paar jaar zijn er verkiezingen in Georgië waardoor de spelregels weer veranderen wegens hervormingen. Ik weet nooit wat ik wie moet betalen voor een dienst. Neem buurland Azerbeïdjan, daar betaal je altijd hetzelfde aan een ambtenaar om iets gedaan te krijgen. Dat is voorspelbaar en goed zakendoen. Hier in Georgië verandert alles.'

Wat niet verandert is de schizofrene tweestrijd in Georgië. Verscheurd tussen de romantische herinnering aan de Sovjettijd, toen Georgië rijker maar bezet was, en de realiteit anno 2016. Het land was netto exporteur van landbouwproducten maar is nu netto importeur, met alle financiële gevolgen voor de vele boeren van dien. Het ontzuiterende gesprek met de minister vond plaats in 2012. De eerste democratische transitie in de geschiedenis van de Kaukasus is dan een feit. Saakasjvili is afgetreden en de Georgische Droomcoalitie is aan de macht.

De minister is de personificatie van de tweestrijd in Georgië. Vloeiend Engels, grappen makend maar ook een groot respect voor Rusland en romantisch verlangen – Ostalgie – naar een simpeler tijd, waarin Georgië welvarender was onder het juk van de Sovjet-Unie. Immer gevangen tussen Oost en West is het lastig koers houden. Zoals vele landen van de voormalige Sovjet-Unie, heeft ook Georgië moeilijke keuze tussen (energie) afhankelijkheid van Moskou en handel met het Westen.

Dansen naar de pijpleidingen van Poetin

Er zijn twee voornaamste redenen om de stabiliteit en onafhankelijkheid van Georgië te steunen. De eerste is het idee van 'the shining city on the hill'. Het voorbeeld voor de regio dat democratisering wel degelijk mogelijk is en kan leiden tot stabiliteit en welvaart. Een ontwikkeling die goed is voor Nederland, en voor Georgië. Mogelijkheden in nieuwe markten voor Nederland, economische groei voor de landen in de Zuid-Kaukasus. Een tweede zijn de economische belangen voor de EU. Georgië, ingesloten tussen Iran en Rusland vormt de enige landbrug^D naar het Kaspische zwarte goud, en verder naar markten in Centraal Azië; Het hart van Mackinders hartland.

De Georgië-Azeri landbrug naar Centraal-Azië is een belangrijk knooppunt voor energie, transport en, helaas, ook mensenhandel en terrorisme. Om energie-chantage van Poetin te voorkomen kan deze landbrug een alternatief worden. Deze route maakt het mogelijk over land met het Verre Oosten te handelen en energie te transporteren via de Tbilisi-Baku-Ceyhan pijpleiding. Hoe meer volume via deze route naar Oost-Europa wordt getransporteerd, hoe kleiner de kans dat centraal Europa naar de pijpleidingen van Poetin moet dansen.

Het is cruciaal voor zowel het Westen als de Georgiërs zelf dat het land slaagt als stabiele democratie, als voorbeeld voor de regio en als betrouwbare handelspartner. Met de uitbreidingsvermoeidheid binnen de EU en de het lidmaatschap van de NAVO nog ver weg, moeten de pro-westerse krachten bepalend blijven in Georgië. Als brug tussen Oost en West. De koers van Georgië wordt voorlopig noch in Washington, noch in Brussel, noch in Moskou bepaald. Deze wordt bepaald door de keuzes die de Georgiërs op acht oktober maken. De vraag die voorligt, is of Georgië een Wit-Rusland of een Estland wordt. Twee landen die in 1991 op hetzelfde economisch niveau begonnen. Estland koos voor

C World Bank Group, *Doing Business*. Te zien op: <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/georgia/>. Momenteel staat Georgië op plek 24, nog voor Nederland.

D Samen met Azerbeïdjan is Georgië de landbrug tussen de Zwarte Zee en de Kaspische Zee.

open en staat nu vooral bekend als E-stonia, wegens de hoge mate van digitalisering. Wit-Rusland is binnen de invloedssfeer van Rusland gebleven, heeft een verouderde industrie en schendt regelmatig mensenrechten. We kunnen het ons niet permitteren om een instabiel Oost-Europa te hebben. Op de korte termijn is een gesloten Wit-Rusland wellicht nuttig in een instabiele regio, op de langere termijn geldt zowel voor Georgië als voor Wit-Rusland dat democratisering en modernisering de enige kans is op een stabiel welvarend land. Georgië is zeer goed op weg om een volledige, inclusieve liberale democratie te worden, maar moet stappen blijven zetten. Want verdere liberalisering vereist moed, zoals elke verandering moed vereist.

Benjamin Franklin zei dat degene wie veiligheid boven vrijheid verkiest, geen van beide verdient. Wanneer het democratisch experiment in Georgië faalt, haalt dat de wind uit de zeilen van alle westers georiënteerde krachten in de regio. Het gaat niet om de wil van de EU, maar om de wil van een meerderheid van de Georgiërs die de normen en waarden van het Westen delen, al sinds de diplomatieke miserie van 1713.

Een liberale toekomst

De partner van de VVD in Georgië, de regeringspartij de Republican Party of Georgia staat bekend als een competente kracht voor de open samenleving. Het is een drijvende kracht achter het succes van de hervormingen in Georgië. Het Westen kan

niet overal ter wereld een liberaal democratisch model afdwingen, wel kunnen we de liberalen die een welvarender samenleving willen opbouwen helpen te winnen. VVD internationaal, het internationale secretariaat van de VVD, steunt liberale politieke partijen in Oost-Europa en Noord-Afrika en helpt liberale politieke partijen verkiezingen te winnen om beter bestuur te bevorderen in landen in transitie. In Georgië helpen we de mensen die Georgië willen openen voor de wereld. Die van Tbilisi een *shining city* willen maken. Zo wordt de regio stabiel, veiliger en economisch sterker. Dat is goed voor Nederland, en goed voor Oost-Europa.

L.F. (Friso) Rip MA is international officer bij VVD Internationaal.

Eindnoten

- 1) Halford J. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality*, Washington, 1942, p. 150.
- 2) 'The New Political Divide', *The Economist*, 30 juli 2016, <http://www.economist.com/news/leaders/21702750-farewell-left-versus-right-contest-matters-now-open-against-closed-new> (geraadpleegd op 21 september 2016).
- 3) Andrew North, 'Georgia's Long Road to Europe. How the West forgot about Tbilisi', *Foreign Affairs*, augustus 2016, <https://www.foreignaffairs.com/articles/georgia/2016-08-11/georgias-long-road-europe> (geraadpleegd op 21 september 2016).
- 4) Ibidem.
- 5) Ronald Reagan, 1989 *farewell speech*.

– Michiel Hasslacher –

Voor liberalen is veiligheid een kerntaak van de overheid, maar in het digitale domein kan de uitvoering van die overheidstaak in conflict raken met de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer – een cruciaal onderdeel van eenieders individuele vrijheid. De overheid moet een balans hierin zien te vinden. Het is een balans waar, zoals de auteur Michiel Hasslacher stelt, geen blauwdruk voor is.

*'Forse kritiek op hackwet politie: zelfs pacemaker is niet veilig.'*¹

*'Afluisterwet Plasterk geeft AIVD vrij spel.'*²

*'Politie wordt inbreker: hoe oom agent je mag gaan hacken.'*³

Als je de media moet geloven zit de politie en de AIVD binnenkort in de computers van alle Nederlanders om te kijken met wie ze praten en wat ze zeggen. De reden? Politiek Den Haag buigt zich de komende tijd over de wet Computercriminaliteit III (CC3), ook wel de 'Hackwet' genoemd. Het grote vraagstuk hierin is de afweging tussen veiligheid en privacy. Hoe ver mag de overheid gaan om de veiligheid van de samenleving te waarborgen? In het verlengde hiervan staat de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten 20XX (WIV) waarin de bevoegdheden van de AIVD en MIVD zijn vastgelegd.

Een overheid moet de balans zien te vinden tussen het beschermen van de digitale infrastructuur en het aanpakken van de dreigingen die daarvan uitgaan. Die dreiging is divers. Systemen kunnen platgelegd worden, kinderporno wordt verspreid en criminele organisaties kunnen anoniem met elkaar communiceren. De digitalisering biedt ook veel kansen. Je kan thuis vanaf je laptop je nieuwe Xbox spelcomputer bestellen, de verwarming hoger zetten en videochatten met je ouders die op vakantie in India zijn. Een goede context voor de persoonlijke en economische ontwikkeling is onmisbaar. Daarvoor moeten dreigingen worden aangepakt en moet het open klimaat van het internet gewaarborgd blijven. Die balans moet gezocht worden.

Het mag duidelijk zijn dat deze balans niet een vast gegeven is. Uit huidige maatschappelijke en politieke discussies blijkt dat vooral privacy versus veiligheid in overheidsinvloed op het internet een gevoelig punt is. Als je dreigingen wil aanpakken moet je immers wel weten waar die vandaan komen. Daarvoor moet in dat open klimaat worden ingebroken om te kijken wie de *bad guys* zijn. Liberalen zien veiligheid als kerntaak van de overheid. Toch is

ook de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer cruciaal voor de individuele vrijheid. Meer bevoegdheden voor de politie in het digitale domein worden vaak gezien als inbreuk op de privacy.

Alleen als de staat de veiligheid van het individu verzorgt kan hij zijn leven inrichten zoals hij dat zelf wil. Daarbij wordt hij begrenst door morele grenzen waarvan het is geaccepteerd dat dit gebeurt door middel van het sociaal contract.^A Veiligheid in brede zin is de afwezigheid van dreigingen. De groeiende rol van het internet en de digitalisering van de samenleving leiden ertoe dat deze dreigingen veranderen. Vrijwel elke vorm van criminaliteit heeft inmiddels een digitale variant. Denk bijvoorbeeld aan fysieke veiligheid die in het geding kan komen als de systemen van de waterkeringen worden overgenomen. Een politieke dreiging kan uitgaan van het faciliteren van terroristische aanslagen door het anoniem verkrijgen van handleidingen en materialen voor 'home-made explosives'. Als laatste kan de economische sector worden beïnvloed door diefstal van bedrijfsinformatie, ontoegankelijkheid van websites door 'Denial of Server'-aanvallen of 'phishing' waarbij individuen worden opgelicht. De politie ziet het dan ook als grote noodzaak om meer bevoegdheden te krijgen, zodat zij beter kunnen optreden tegen internetcriminaliteit.⁴

Meer bevoegdheden betekent doorgaans dat overheidsdiensten meer inzicht kunnen krijgen in de persoonlijke levenssfeer van de burgers. De wet CC3 en WIV hebben datzelfde effect: het geeft de politie en inlichtingendiensten de mogelijkheid om in te kunnen breken in een geautomatiseerd systeem. Dit

A Waar 'hij' geschreven staat, kan uiteraard ook 'zij' gelezen worden.

kan je laptop, mobiel, tablet maar ook je smart-tv zijn. Hiermee kan het individu de mogelijkheid verliezen om zelf te bepalen welke informatie hij over zichzelf wel of niet wil delen. Wanneer dit het geval is en zaken in het privéleven bij derden bekend zijn, kan de kern van de persoon worden aangetast: 'zijn inschatting van zichzelf.'⁵ Bij privacy speelt *passie* een grote rol. Het is immers het *gevoel* – of de *emotie* – die de bekendheid van privé-zaken bij derden oproept dat leidt tot het belang van het concept. Daarmee wordt elk vraagstuk met betrekking tot privacy een ethisch vraagstuk. Dergelijke vraagstukken en de discussies daaromheen dragen bij aan de publieke ethiek omdat het een onderdeel is van het maatschappelijke beschavingsproces.⁶ De invulling van het concept privacy is dan ook onderhevig aan veranderingen over tijd en de publieke opinie op het onderwerp. Dat maakt het een des te groter punt van discussie.

Een goed voorbeeld daarvan is de discussie zoals die in Amerika is verlopen. Na de aanslagen op 11 september 2001 werden er veiligheidsmaatregelen ingesteld die vergaande gevolgen hadden op de privacy van de burgers. Er was geen sprake van balans omdat de focus lag op het voorkomen van nieuwe aanslagen. Pas na een periode van bezinning én nadat de consequenties duidelijk werden met de onthullingen van Edward Snowden, kwam de discussie op gang en wordt er sindsdien meer aandacht besteed aan een goede afweging tussen de concepten. Bij de afweging tussen veiligheid en privacy is het namelijk zaak om naast de *passie* ook de *ratio* te betrekken bij het debat. Dit wil niet zeggen dat emoties irrelevant zijn – integendeel. Het politieke proces berust grotendeels op de emoties van de maatschappij, op de publieke opinie. De passie zal in dat geval moeten worden omgevormd tot een onderdeel van de rationele beslissing. Kortom: het is in de liberale visie van belang dat er bij veiligheidsoverwegingen gekeken wordt naar wat de inbreuk op de privacy kan zijn, hetgeen ook meegenomen moet worden in het publieke debat.

Bij die overwegingen speelt het algemeen belang een grote rol. Het bevorderen van de levenszekerheid en het toekennen van het recht op leven aan de maatschappij is de kerntaak van de overheid. Toch is ook de bescherming van individuele goederen noodzakelijk om tot ontwikkeling te komen. De persoonlijke levenssfeer is een voorbeeld van zo'n individueel goed. Grotere opsporingsbevoegdheden (bijvoorbeeld het 'in bulk' verzamelen en verwerken van informatie) kunnen in dit geval leiden tot het

publiekelijk beschadigen van een individueel goed. Er wordt in de liberale visie dan ook grote terughoudendheid van de overheid verwacht met betrekking tot veiligheidsmaatregelen die inbreuk doen op de privacy van individuen. Die terughoudendheid kan worden gecompenseerd als er rechtvaardige argumenten van nationaal belang zijn. Daarop is bovenstaand voorbeeld, 9/11 en Snowden, ook van toepassing. Huidige ontwikkelingen maken de roep om meer bevoegdheden voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten groter.

Dit artikel beoogt inzicht te verschaffen in de afweging tussen veiligheid en privacy. Er worden handvatten geboden, welke gebruikt kunnen worden bij wetsvoorstellen die beogen de veiligheid van burgers te vergroten maar ondertussen een negatief effect hebben op privacy van (andere) burgers. Bij elk dergelijk wetsvoorstel is het van belang om te kijken wat het effect kan zijn langs twee hoofdlijnen. Ten eerste moet er naar de drie V's worden gekeken: volume, vertrouwelijkheid, verwerking. Er moet naar de hoeveelheid informatie worden gekeken: tot hoeveel informatie is toegang nodig om het doel te bereiken, en wat is het volume aan informatie dat verzameld kan worden met de vernieuwde capaciteit? Het spreekt voor zich dat hoe groter het volume, hoe groter de impact zal zijn. Ten tweede is de inhoud belangrijk. Hoe persoonlijker de informatie, hoe groter de inbreuk op de privacy. Publiekelijk verkregen informatie, zoals de informatie op het openbare profiel op Twitter of Facebook heeft minder vergaande gevolgen dan afgetapte informatie van de servers van Whatsapp. Ten derde de mate van verwerking. Grote hoeveelheden van kleine stukjes data, wat normaal gesproken maar in beperkte mate tot een privacyinbreuk zou leiden, kan geanalyseerd worden om een patroon of beeld in kaart te brengen. Daarnaast kan er secundaire informatie uit worden afgeleid. Kortom, zoals Theo de Vries in een eerder artikel in *Liberaal Reveil* al schreef: 'dat betekent dat we data niet meer losstaand moeten beschouwen, maar steeds in relatie tot de beschikbare analysemethodes.'⁷ De combinatie van die drie factoren maken inzichtelijk hoe groot de inbreuk op privacy kan zijn.

De tweede hoofdlijn helpt om te kijken hoe een overheid dan de balans kan vinden tussen het bevorderen van de (digitale) veiligheid en het respecteren van de persoonlijke levenssfeer van de burger.^B

B Zowel digitale veiligheid als het effect die het kan hebben op de fysieke wereld.

Bij elke veiligheidsmaatregel moet er daarbij aan een aantal voorwaarden worden voldaan. Dit zijn proportionaliteit, individuele afweging en een toetsingskader.

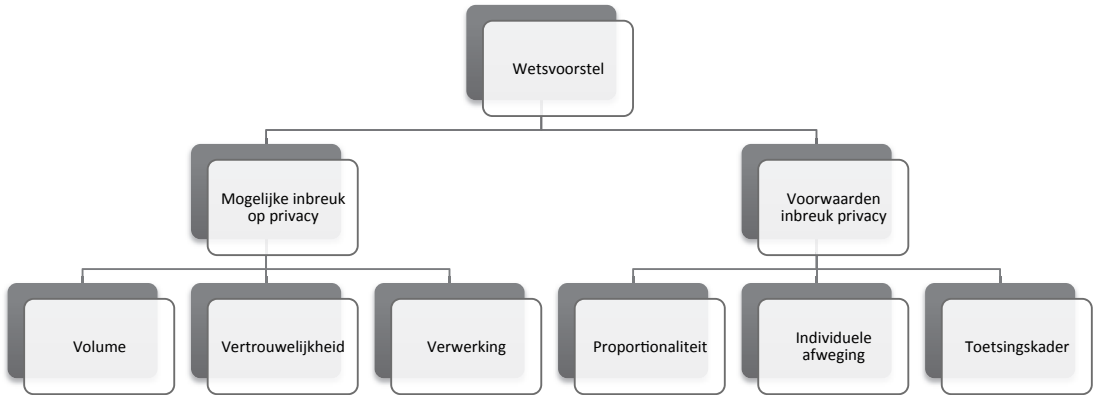
De eerste voorwaarde voor de rechtvaardiging van een inbreuk op privacy valt onder de kapstok 'proportionaliteit'. Er zijn drie aspecten waaraan een maatregel moet voldoen om proportioneel te zijn. Ten eerste moet het middel het doel bereiken. Dit ligt nogal voor de hand, maar is belangrijk om mee te nemen in de discussie over de wet CC3. Neem als voorbeeld het artikel dat je pacemaker niet meer veilig is (waarnaar aan het begin van dit essay werd verwezen). Met de toegang tot een pacemaker zal geen relevant bewijs kunnen worden verzameld tegen een verdachte. De hackbevoegdheid zal dan ook niet toegekend worden om toegang te verkrijgen tot een pacemaker. Voor de wet CC3 en WIV is het te bereiken doel een veiligere samenleving. Ten tweede moet er geen minder ingrijpend alternatief zijn om het doel te bereiken. De toegang tot geautomatiseerde systemen mag geen makkelijke uitweg zijn om informatie te verzamelen. Het moet een laatste redmiddel zijn. Ten derde moet het gevolg van het ingezette middel opwegen tegen de nadelige gevolgen die het met zich mee kan brengen: rechtvaardigt de bescherming van het ene doel het effect op het andere doel? Bij een grotere dreiging die vanuit een individu komt zou een grotere inbreuk op de privacy van datzelfde individu gerechtvaardigd moeten zijn. De individuele afweging verschuift dan. Dat is gelijk de tweede voorwaarde: stel het individu centraal en bekijk of de voordelen opwegen tegen de nadelen. Neem als voorbeeld een terreurverdachte: het inperken van de persoonlijke levenssfeer van die ene verdachte kan dan leiden tot een afname van dreiging voor een grote groep mensen. Als het gaat om het online beledigen van een ambtenaar in functie is het indringen in een computer van een persoon niet meer gerechtvaardigd, omdat de veiligheid daarmee niet aanzienlijk wordt verbeterd. Deze waarborg is voor liberalen belangrijk.

De bevoegdheden van de staat mogen dus groot zijn, zolang er maar een remmend mechanisme van toepassing is in de uitvoering van deze bevoegdheden – de derde voorwaarde. Van Aartsen verwoordde dit in 2005 al: 'Het grondidee van de rechtsstaat, van macht en tegenmacht, staat niet onder druk als de politie enkele bevoegdheden erbij krijgt onder democratische controle.'⁸ Afhankelijk van de dreiging die van het doelwit uitgaat kan ernstige inbreuk op

privacy – oftewel de toepassing van de bevoegdheid, gerechtvaardigd zijn omdat het de veiligheid van vele andere individuen verbetert. Deze toepassing behoort dan gecontroleerd te worden. Mensenrechten moeten immers als onderdeel van het bestrijden van terreur worden gezien en niet als obstakel. Maar hoe kan deze controle het meest effectief worden ingevoerd?

Technologische ontwikkelingen hebben *real-time* communicatie op allerlei manieren mogelijk gemaakt. Met een internetverbinding kan je overal ter wereld mee kijken en luisteren wat er gebeurt. Dit kan er ook toe leiden dat snel toegang tot een systeem nodig is om een dreiging te neutraliseren of beperken. Te veel bureaucratische processen om de motivatie en proportionaliteit vooraf te toetsen kan dan ook leiden tot een grote inbreuk op onze veiligheid. De waarborg van nationale veiligheid staat voorop in de liberale visie op deze discussie. De werking van de inlichtingendiensten is erop gericht dreigingen zo vroeg mogelijk te onderkennen en te neutraliseren. Op die manier wordt voorkomen dat de dreigingen worden omgezet naar aanvallen. Om dit zo goed mogelijk te kunnen doen is het, zeker met de huidige technologische ontwikkelingen, noodzakelijk om bijna 'real-time' mee te kunnen kijken in de communicatie van verdachten. Op cruciale momenten is het van het grootste belang dat dit ook mogelijk is. Dan is het niet mogelijk om uitgebreid stil te staan bij de noodzakelijkheidstoets. Controle vooraf wordt daarmee bemoeilijkt en moet zo goed mogelijk worden ingericht. Het beste is in dat geval dat er achteraf genoeg tijd is om te oordelen over de rechtmatigheid van de inbreuk op de privacy van het individu. Mocht blijken dat dit met regelmaat onrechtmatig wordt misbruikt moet er serieus worden overwogen om naar alternatieve controlesystemen te kijken. Zo lang dit niet het geval is heeft de controle achteraf voldoende afschrikkende functie om de noodzakelijkheid aan de voorkant zo duidelijk mogelijk te hebben. In gevallen waar geen sprake is van directe dreigingen voor de nationale veiligheid is het uiteraard wel mogelijk om van tevoren te bekijken of de motivatie voor inbreuk proportioneel is. Zeker in het licht van de huidige nationale veiligheidssituatie is het vasthouden aan dit principe noodzakelijk.

Er is geen blauwdruk voor de balans tussen veiligheid en privacy. Concluderend kan er gezegd worden dat veiligheid voorop staat als kerntaak van de overheid. Desalniettemin is privacy een groot

individueel goed en tegenwoordig onmisbaar voor de ontplooiing van het individu. Er moet dus naast het verbeteren van de veiligheid rekening worden gehouden met overige verantwoordelijkheden zoals het waarborgen van een open en vrije democratie. Daar is privacy een onderdeel van. Belangrijk is dat er in elk individueel geval moet worden gekeken of de maatregel aan de noodzakelijkheidstoets voldoet. Een grotere dreiging rechtvaardigt grotere volumes, meer gevoelige informatie en meer analysemethodes die op het individu worden toegepast. Daarnaast moet er capabele controle zijn op de toegepaste bevoegdheden. Alleen daarmee kunnen veiligheidsdiensten opereren met het vertrouwen van de politiek en de burger. De titel van dit artikel kan dan ook veranderd worden. Het is namelijk taak aan de overheid om veiligheid te bevorderen met minimale impact op de privacy van het individu.

M. (Michiel) Hasslacher MA is werkzaam als persoonlijk medewerker van een Tweede Kamerlid na een studie Internationale Betrekkingen in Groningen te hebben gevolgd. Daarnaast is hij actief voor de VVD in Assen.

Eindnoten

- 1) Daniël Verlaan, 'Forse kritiek op hackwet politie: zelfs pacemaker niet veilig', *RTL Z*, 11 februari 2016, <http://www.rtlnieuws.nl/economie/home/forse-kritiek-op-hackwet-politie-zelfs-pacemaker-niet-veilig> (geraadpleegd op 20 september 2016).
- 2) Joop.nl, 'Afluisterwet Plasterk geeft AIVD vrij spel', Joop, 1 september 2015, <http://www.joop.nl/nieuws/afluisterwet-plasterk-geeft-aivd-vrij-spel> (geraadpleegd op 20 september 2016).
- 3) Daniël Verlaan, 'Politie wordt inbreker: hoe oom agent je mag gaan hacken', 22 december 2015, <http://www.rtlnieuws.nl/economie/home/politie-wordt-inbreker-hoe-oom-agent-je-mag-gaan-hacken> (geraadpleegd op 20 september 2016).
- 4) Bijdrage Inge Philips aan een rondetafelgesprek over de Wet Computercriminaliteit III, gehouden op donderdag 11 februari, 2016.
- 5) Samuel Warren en Louis Brandeis, 'The Right to Privacy', *Harvard Law Review* vol. 193, 1890, p. 197.
- 6) Grant B. Mindle, 'Liberalism, Privacy, and Autonomy', *The Journal of Politics* vol. 51(3), 1989, pp. 576-7.
- 7) Theo de Vries, 'ICT en Privacy', *Liberaal Reveil* vol. 55(4), 2014, p. 186.
- 8) 'Debat over terrorismebestrijding (29754)', *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*.

– Niek Kok –

Bertil Ohlin als econoom geniet enige internationale bekendheid, maar in deze bijdrage gaat Niek Kok in op Bertil Ohlin als politicus in zijn verzet tegen de sociaaldemocratische hegemonie in Zweden.

Er bestaat een neiging om de politiek van een democratisch land te kenschetsen aan de hand van de regerende politieke partij in dat land. Een goed voorbeeld daarvan is ons beeld van de Zweedse politiek. We zien Zweden vaak als de sociaaldemocratische heilstaat, een land waarin de socialisten ongestoord hun programma van gelijkheid en collectivisme konden invoeren en waar we de verzorgingsstaat aantreffen in *optima forma*. Maar liefst veertig jaar geëerden de socialisten er onafgebroken, van 1936 tot 1976. De meest linkse voormannen waren er *primus inter pares*: Per Albin Hansson, Tage Erlander en de markante Olof Palme toeren tot op de dag van vandaag hoog boven de Zweedse politiek. In zijn boek over de sociaaldemocraten in Noorwegen en Zweden spreekt de Noorse historicus Francis Sejersted van een *sociaaldemokratiets tidsalder*: een sociaaldemocratisch tijdperk.¹ Sejersted betuigt dat er in Zweden sprake was van een sociaaldemocratische hegemonie. Die hegemonie heeft ons beeld van de Zweedse politiek bepaald. Het liberalisme is er een doodgeboren kindje, concluderen we.

Nochtans is dat beeld niet helemaal correct. Er valt aan de hegemonie die Sejersted aanduidt het één en ander af te dingen als we, ten eerste, constateren dat de meeste kabinetten van Hansson, Erlander en Palme, minderheidskabinetten waren die niet konden regeren zonder de parlementaire steun van één van de zogenaamde *borgerpartier*: de conservatieve *Moderaten*, de liberale *Folkpartiet* of de agrarische *Centrumpartiet*. Als we, ten tweede, onze blik richten op die burgerlijke oppositie in Zweden dan zien we dat de liberale *Folkpartiet* juist een essentiële rol heeft gespeeld in de Zweedse politiek van destijds. De oppositie werd verpersoonlijkt door de voorman van de *Folkpartiet*, Bertil Ohlin, die in Sejersteds boek nauwelijks voorkomt. Onterecht, want Ohlin was een politicus van formaat en zonder meer één waar de sociaaldemocraten rekening mee dienden te houden.

Er is veel geschreven over Ohlins verdienste voor

de economische wetenschap. Hij is vooral bekend van zijn wetenschappelijke studies naar internationale handel, waarvoor hij in 1977 de Nobelprijs voor de economie ontving. In zijn doctoraalscriptie uit 1924, getiteld *Handelns Teori*, werkte Ohlin de theorie van de liberale econoom David Ricardo verder uit en kwam zo tot het in de internationale economie nog altijd relevante Heckscher-Ohlin theorema, dat internationale handel poogt te verklaren aan de hand van de productiefactoren die in een land aanwezig zijn. Het Nobelcomité sprak van een ‘pathbreaking contribution to the theory of international trade and international capital movements’.² Als vanzelfsprekend heeft Ohlin zodoende als econoom meer internationale aandacht geogst dan als liberaal politicus. De Zweedse journalist Sven-Erik Larsson produceerde echter een zeer leesbare, doch Zweedstalige biografie over zijn politieke leven, getiteld *Bertil Ohlin: Ekonom och Politiker*. Dit artikel zal dankbaar gebruik maken van Larssons werk om Ohlins *politieke* verdienste en zijn verzet tegen de sociaaldemocratische hegemonie, te belichten.

Een econoom die politicus wil zijn

Bertil Ohlin werd geboren op 23 april 1899 in Klippan, in Skåne. Ohlins vader Elis was daar officier van justitie en publiek deurwaarder. Elis speelde ook een rol in de gemeentepolitiek voor de *Moderaten*, de conservatieve partij. Hij was zo een zeer voorname persoonlijkheid in Klippan die werd gerespecteerd – maar ook gevreesd. Bertils moeder Ingeborg was echter de hoofdpersoon in zijn opvoeding. Zij had grote belangstelling voor politiek. Ze bewonderde Karl Staaff (1860-1915), die in 1902 de Zweedse liberale partij oprichtte en als premier van 1905 tot 1906 en van 1911 tot 1914 streed voor grootse hervormingen van het kiesstelsel, alsmede de invoering van algemeen kiesrecht. Staaff inspireerde Ingeborg om zich in te zetten voor het vrouwenkiesrecht en de armen. Op haar beurt was Ingeborg een inspiratie voor haar zoon: van jongs af uitte Bertil al de

wens om politicus te worden.³

Na het basisonderwijs in Klippan te hebben afgerond, ging Bertil naar het gymnasium in Helsingborg. Daar deed Ohlin in 1915 examen. Zijn jeugd en schooltijd werden getekend door de roerige politiek van die tijd. Noorwegen wist zich in 1905 van een onwelwillend Zweden af te scheiden. Daarnaast woedde de strijd om het kiesrecht en waren de politieke partijen het hevig met elkaar oneens over het Zweedse defensiebeleid aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Dit alles wierp de Zweedse binnenlandpolitiek in chaos toen koning Gustaaf V op 6 februari 1914 een speech hield waarin hij vroeg om een aanscherping van de Zweedse defensie en daarmee het beleid van Staaff sterk bekritiseerde. Deze speech is de geschiedenis ingegaan als de *Borggårdstalet*: de toespraak op de binnenplaats. Staaff wees de koning op het feit dat hij zijn politieke voorkeur niet zo publiekelijk naar voren mocht brengen en vroeg hem zijn woorden terug te nemen – maar tevergeefs. De koning hield voet bij stuk. Staaff bood zijn ontslag aan op 17 februari 1914.⁴

Dit alles maakte een grote indruk op de jonge Ohlin, die was begonnen aan een studie economie in Lund. Ohlin vond dat, indien hij de politiek in wilde, hij iets moest kunnen bijdragen op politiek inhoudelijk gebied. Een studie economie was daar perfect voor. Als student werd Ohlin lid van de links-liberale studentenvereniging *Den Yngre Gubben*, (D.Y.G.). Hier vervulde hij op een zeker moment de functie van secretaris. D.Y.G. trok ook socialisten aan: zowel de marxistische, latere minister van Financiën Ernst Wigforss als de socialistische minister van Buitenlandse Zaken Östen Undén waren voorzitter van de vereniging geweest. In 1917, zette hij zijn studie aan de *Handelshögskolan* in Stockholm voort.

In Stockholm maakte Ohlin met zijn kennis en kunde diepe indruk op de econoom Eli Heckscher. Heckscher nodigde Ohlin uit om lid te worden van de *Ekonomiska Klub*, een debatgroep voor Stockholmse economen. De club bestond uit senior-wetenschappers zoals de beroemde Gustav Cassel en Heckscher zelf, maar ook veelbelovende studenten namen actief deel aan de debatten.⁵ Door zijn contact met Cassel en Heckscher ontwikkelde Ohlins economische zienswijze zich in klassiek-liberale richting. Zo zou hij in de jaren twintig steevast verdedigen dat de beste methode om armoede op te lossen, economische groei was. Dit inzicht ontleende hij aan Heckscher en Cassels ideeën. Beide leermeesters waren voor Ohlin essentieel in de totstandkoming van zijn magnum opus: zijn theorie van buitenland-

se handel, het Heckscher-Ohlin theorema.

In Stockholm trad Ohlin ook toe tot het *Frisinnade Ungdomsförbundet*, het Vrijzinnige Jeugdverbond, dat verbonden was aan de *Folkpartiet*. Ohlin had op dat moment echter niet veel tijd over voor politiek: hij was druk met zijn wetenschappelijke vorming en verdiende bij als journalist. De eerste helft van de jaren twintig waren tevens Ohlins *Wanderjahre*: na in Europa rond te hebben gereisd, maakte hij in 1922 een lange studiereis naar de Verenigde Staten. Hij wilde zich verder ontwikkelen als econoom in Cambridge en Harvard omdat hij daar een betere opleiding kon krijgen.⁶ In 1924 haalde Ohlin zijn doctoraat met zijn *Handelns Teori*. Ohlin diende het werk in bij de *Economic Journal*, maar tevergeefs. In de afwijzingsbrief was er per abuis een notitie van John Maynard Keynes meegestuurd, die het manuscript had gerecenseerd, waarop Keynes had geschreven: 'This amounts to nothing and should be refused. J.M. Keynes'. Ohlin bewaarde dit briefje: hij koesterde het.⁷

In 1925 werd Ohlin, als zesentwintigjarige man, aangesteld als professor in de economie aan de universiteit van Kopenhagen. Hier maakte hij een belangrijke ideologische ontwikkeling door en ontpopte zich als sociaal-liberaal. Ohlin liet zich inspireren door John Maynard Keynes, die schreef over een *new liberalism*. Dit nieuwe liberalisme, onder andere bepleit door Lloyd George, sloeg een brug tussen het liberale gedachtegoed enerzijds en het socialistische gedachtegoed anderzijds. In *The End of Laissez-Faire* uit 1926 deed Keynes de roep om een liberalisme dat zowel de vrijheid als de veiligheid van mensenlevens moest waarborgen. Dit werd ook het uitgangspunt van Ohlins sociaal-liberalisme: 'en förnyelse av liberalismen som tog sikte på de sociala behoven och ville förena frihet med trygghet'.⁸ Ohlin raakte ervan overtuigd dat Keynes' ideeën een goede aanvulling op het klassiek liberalisme waren en was van mening dat '[u]tvecklingen visade att tydligare att man måste acceptera kravet på 'planmässig organisation': De ontwikkelingen van toen lieten zien dat de klassiek liberalen tegemoet moesten komen aan de claims voor een planmatigere economie.⁹

Een *laissez-faire* politiek leidde volgens Ohlin, in de nieuwe sociale context, niet meer altijd tot rationele uitkomsten en Ohlin accepteerde dat staatsingrijpen soms, ook als het vrijheid enigszins begrensd, tot een rationelere en dus winstgevendere economische uitkomst kon leiden. Bovendien dacht hij dat staatsingrijpen vaak ook de persoonlijke vrijheid juist kon aanvullen. Hij zag geen tegenstelling tussen 'kravet på frihet och kravet på reglering av

samhällslivet. När den senare fyller sin uppgift ökar den friheten'.¹⁰ Oftewel, het was niet tegenstrijdig om te streven naar vrijheid én naar het reguleren van het leven in de samenleving. Dat kon namelijk als taak hebben de vrijheid te bevorderen.

De *liberala ramhushällningen* – een liberale raamwerkeconomie – was Ohlins sociaal-liberale alternatief voor de socialistische planeconomie. In zo'n raamwerkeconomie was de prioriteit de vrijheid van het individu, maar stelde het raamwerk grenzen aan vrijheid waar deze tot onwenselijke uitkomsten zou leiden. Soms kon ongebreidelde vrijheid namelijk leiden tot economische malaise zoals tijdens de crisis in de jaren dertig. Het belangrijkste onderscheid tussen de socialistische planeconomie en Ohlins *ramhushällning*, is dat het Ohlin expliciet niet ging om herverdeling. Grootschalige herverdeling was volgens hem niet nodig om de levensstandaard van mensen op te krikken: die zou stijgen door middel van economische groei.¹¹

In de jaren dertig rondde Ohlin zijn onderzoek naar internationale handel af. Hij wilde zich vanaf dan bezig gaan houden met actuelere onderwerpen die een praktische, politieke toepassing hadden. In 1929 schreef hij aan Heckscher dat hij terug wil komen naar Zweden. Heckscher wist een plaats voor Ohlin aan de *Handelshögskolan* te regelen, hoewel zijn vroegere professor niet content was met Ohlins 'beking' tot het Keynesianisme.¹²

Van dissonant tot partijleider

Ondertussen was het sociaaldemocratische tijdperk begonnen. Per Albin Hansson was in 1925 partijleider geworden van zijn partij *Socialdemokraterna*. In 1932 formeerde hij zijn eerste kabinet, een geheel sociaaldemocratische minderheidsregering. De radicaal-socialistische Ernst Wigforss werd daarin minister van Financiën. Herbert Tingsten, die in 1945 hoofdredacteur van *Dagens Nyheter* werd, beschreef dat Wigforss tot de volgende, radicale stelling kwam:

'[I]f there is something to divide up, and if there is the desire to do this to the greatest possible advantage, to create the greatest possible satisfaction, then there is only one rational rule to follow: divide it according to need. That is to say in practice – to divide it evenly [...] Wealth side by side with poverty means extravagance, because the rich can use the money for superfluous things whilst the poor have the bare necessities [...] There is no space for first class passengers in a sailing boat [...] Universal suffrage is incompatible with a society divided into

a small class of owners and a large class of unpropertied.'¹³

Wigforss zou van grote invloed zijn op het financieel-economische beleid in Zweden. Het kabinet-Hansson zou vier jaar lang regeren. Na een korte onderbreking formeerde Hansson in september 1936 een tweede kabinet, waarin Wigforss wederom terugkeerde op de post van Financiën. Met dit kabinet begon de periode van veertig jaar waarin de sociaaldemocraten ongestoord zouden regeren.

Ohlin begon zich meer en meer te oriënteren op de politieke vraagstukken van zijn tijd. Als stukjeschrijver voor de *Stockholm-Tidningen* schreef hij over de jaren meer dan 500 artikelen over allerlei politieke kwesties. Hij zou met name felle kritiek leveren op het socialistische regeringsbeleid. Dit hielp hem enige binnenlandse bekendheid te vergaren. In 1934 werd hij gekozen als voorzitter van de jongerenorganisatie van de Liberale Partij, de *Folkpartiets ungdomsförbund* (FPU). Met zijn medeliberale discussieerde Ohlin veel over de liberale 'angst' om teveel in te grijpen. Zoals reeds uiteengezet stond Ohlin voor een ingrijpen dat enerzijds zou leiden tot een rationelere, effectievere economie, en anderzijds tot een aanvulling van de individuele vrijheid. De economie moest flexibel zijn – ze moest zich kunnen aanpassen aan actuele ontwikkelingen. *Anpassning efter verkligheten* werd Ohlins adagium – aanpassing aan de werkelijkheid. Een strak gepland, vast economisch systeem – zoals Wigforss bijvoorbeeld wilde, ging rechtstreeks tegen Ohlins ideeën in.

Onder zijn voorzitterschap van het liberale jongerenverbond formuleerde Ohlin vaak zijn eigen standpunten, soms geheel anders dan de officiële partijlijn van de *Folkpartiet*. In 1936 schreef Ohlin als reactie op het beleid van het kabinet-Hansson I, *Fri eller Dirigerad Ekonomi* (Vrije of Geregelde Economie). Dit was een pleidooi voor zijn sociaal-liberalisme. Hij positioneerde zich zowel tegen het *laissez-faire* denken als het verregerende socialistische staatsingrijpen. Het *laissez-faire* denken was niet meer van die tijd, zo betoogde Ohlin. Een socialistische economie zou aan de andere kant leiden tot malaise. Wigforss wilde een krachtige centrale aansturing van de economie en juist daarin zag Ohlin ernstige ongemakken. Ohlin achtte Wigforss niet in staat om economische crises te voorkomen: zijn economische systeem was te rigide.¹⁴

De onafhankelijke koers die het FPU voer onder Ohlins voorzitterschap bleef niet onopgemerkt bij de partijleiding van de *Folkpartiet*. Ohlin werd op het matje geroepen bij de partijleider, Gustaf An-

dersson i Rasjön. Andersson vroeg hem om in het vervolg het partijstandpunt te volgen. Divergentie tussen de *Folkspartiet* en het FPU zou schadelijk zijn voor de partij, aldus de partijleider. Ohlin reageerde hier fel op. Hij zei dat het FPU niet identiek was aan de *Folkspartiet* en dat het daarom een ander standpunt in kon nemen. Beide heren hielden altijd een gespannen relatie. Toch steunde Andersson Ohlin toen deze zich kandidaat stelde voor een zetel in de *Riksdag*. In 1938 werd hij gekozen als volksvertegenwoordiger in de *Andra Kamraren*, de Tweede Kamer. Ohlin bleef in die tijd spelen met de vraag hoe individuele vrijheid, sociale zekerheid en economische vooruitgang met elkaar verenigd konden worden. Voor Ohlin was er, in een goede samenleving, harmonie tussen deze drie grondfactoren.¹⁵

Ondertussen begon Hitlers Duitsland zijn expansie op het Europese continent. In Zweden werd daarom een kabinet van nationale eenheid gevormd waarin alle politieke partijen meeregeerden, de regering-Hansson III. Met name de sociaaldemocraten, maar ook de centumpartij, wensten dat Zweden strikt neutraal zou blijven gedurende de Wereldoorlog. Als lid van de *Riksdag* ergerde Ohlin zich aan de politici die de Zweedse neutraliteit als intrinsiek van belang achtten. Hijzelf zag neutraliteit als een middel om buiten de oorlog te blijven en niet als een doctrine; doctrinaire neutraliteit weerhield Zweden ervan om de Noord-Europese grenslanden te helpen – Zweden isoleerde zich zo en dat was volgens Ohlin niet juist. In een rubriek uit 1941 citeerde Ohlin een dichtregel van Verner von Heidenstam die volgens hem de verhouding tussen de Noord-Europese landen goed weergaf: 'Djupt i folkens bröst, i det förtagna, där brussar ändå alltid brödrasången'¹⁶ – 'diep in de borst van het volk, in de heimelijkheid, daar ruizen nog altijd broederlieden'. Hoewel iedere unie tussen Denemarken, Finland, Noorwegen en Zweden in vroegere tijden was gestrand, voelden zij zich – 'diep in de borst' – toch met elkaar verbonden.

Ohlins belangrijkste activiteit als parlementariër in de oorlogsjaren lag op het voor hem zo bekende terrein van de economie. Hij botste geregeld met Wigforss over het financiële beleid. Ze voerden debatten over de zorgwekkende inflatie: van januari 1940 tot en met de zomer van 1942 waren de levenskosten met 33 procent gestegen. Ohlin was ook bezorgd om de krimpende staatskas en ging daarom akkoord met de aanzienlijke belastingverhogingen in Zweden gedurende de oorlogsjaren. De debatten tussen Ohlin en Wigforss waren constructief en inhoudelijk zeer sterk. In de wandelgangen werd Ohlin steeds vaker aangehaald als mogelijke opvolger

van partijleider Andersson i Rasjön. Die opvolging zou geschieden na het partijcongres in 1943, waar Andersson aankondigde het leiderschap van de partij neer te willen leggen. In september 1944 volgde Ohlin Andersson op als de politieke leider van de *Folkpartiet* en brak Ohlins lange tijd als partijleider aan. Over Ohlins opvolging van Andersson i Rasjön zei collega-parlementariër Elon Andersson: 'Bertil Ohlin stod högt över alla konkurrenter och varken i partiets riksdagsgrupp eller bland medlemmarna ute i landet diskuterades något annat namn'¹⁷ – Bertil Ohlin torende boven alle andere kandidaten uit en niemand in de parlementaire fractie noch onder de leden van de partij in het land sprak over enig andere kandidaat.

Twee dagen nadat hij benoemd was als partijleider, trad Ohlin toe tot de regering van nationale eenheid als minister van Handel. In die functie raakte Ohlin in conflict met de sociaaldemocraat Tage Erlander over stakingen van communistische metaalmijnwerkers. Erlander wilde de stakende mijnwerkers huursubsidie verschaffen omdat ze, tijdens het staking, geen loon verdienden. Ohlin was hier niet van gediend. Hij vond dat de staat neutraal moest blijven in arbeidsconflicten. Ohlin kreeg zijn zin, tot Erlanders verbittering: de huursubsidies zouden er niet komen en de mijnwerkers zouden een half jaar lang blijven staken zonder resultaat. Als minister zorgde Ohlin daarnaast voor een inkrimping van de handel met Nazi-Duitsland. Hoewel de Zweedse regering strikt neutraal diende te zijn, was Ohlin fel gekant tegen het nationaalsocialisme en sterk gecharmeerd van de Verenigde Staten.

Ohlin en Wigforss

In het laatste jaar van de Tweede Wereldoorlog raakte het enthousiasme voor een regering van nationale eenheid op. De dreiging die eerder uitging van Nazi-Duitsland nam af en de verschillende partijen begonnen wederom hun eigen partijprogramma's te schrijven. Ohlin werkte mee aan het partijprogramma van de *Folkpartiet* dat onder de titel *Efterkrigstidens samhälle* (naoorlogse samenleving) begin 1944 uitkwam. Onder Ohlins leiderschap kreeg de *Folkpartiet* een expliciet sociaal-liberaal karakter. Dat gaf de leider en premier van de sociaaldemocraten, Per Albin Hansson, goede hoop op lange termijn samenwerking tussen de sociaaldemocraten en de liberalen.¹⁸

De sociaaldemocraten presenteerden in 1944 hun eigen politieke programma. Het 27-puntsprogramma was grotendeels bekostuofd door Ernst Wigforss en het echtpaar Alva en Gunnar Myrdal.

Het 27-puntsprogramma werd een begrip in de Zweedse politiek en zou het debat in de naoorlogse politiek grotendeels gaan beheersen. In het programma benadrukte Wigforss dat het bestond uit 'riktlinjer för en socialistisk samhällsordning'¹⁹ – richtlijnen voor een socialistische maatschappij. Wigforss en de Myrdals betoogden onder andere dat individuele belangen ondergeschikt moesten worden gemaakt aan collectieve belangen, dat bouwkvavels en huurhuizen gestaag in handen moesten komen van de lokale overheden, grote delen van de economie genationaliseerde dienden te worden om de staat controle te geven over investeringen en de kapitaalmarkt. Ohlin gruwelde van het 27-puntsprogramma. Het maakte dat hij juist geen samenwerking met de sociaaldemocraten wilde. Ohlin ontwikkelde een 'alternativ till statssocialismen'. De *Folkpartiet* zou sociale zekerheid promoten door in te zetten op economische vrijheden. Ohlins alternatief voor staatsocialisme was de liberale verzorgingsstaat. In 1956 schreef hij:

'Välstånd ökar bildningen och förutsättningarna för medarbetarställning. Välstånd utjämnar klasskillnaden och minskar väsentliga olikheter. Förutsättningarna för verklig demokrati förbättras. Allmänt välstånd ökar möjligheterna att bereda alla önskvärd trygghet. Av dessa och andra skäl är ekonomiska framsteg en väg att öka människornas möjligheter till ett rikare liv, där envar kan utveckla sin personlighet.'²⁰

'Welvaart verhoogt de geschooldheid en kwalificaties van werknemers. Welvaart vermindert ook significante verschillen tussen klassen. Hierdoor wordt het vooruitzicht op een werkelijke democratie verbeterd. Algemene welvaart verhoogt de mogelijkheid om iedereen het noodzakelijke niveau van sociale zekerheid te bieden. Om deze en andere redenen is economische vooruitgang een manier om de mogelijkheden van mensen te verhogen voor een rijker leven, waar binnen ieder zijn eigen persoonlijkheid tot ontwikkeling kan brengen.'

De resolute stellingname van de *Folkpartiet* tegen het 27-puntsprogramma stelde Hansson teleur in zijn hoop op het voortbestaan van een regering van nationale eenheid. Op 31 juli 1945 trad de regering van nationale eenheid af en voormalige Hansson zijn vierde kabinet, een louter sociaaldemocratisch meerderheidskabinet. Toch zou het niet lang zitten: op 6 oktober 1946 overleed Hansson aan een hartinfarct en werd hij als partijleider en premier opgevolgd door Tage Erlander.

Een missnøjepolitik en de rijensamenleving

Als politicus is Ohlin uiteindelijk beroemd geworden om zijn actieve oppositie tegen het socialisme en het beruchte 27-puntsprogramma. Dat Wigforss zijn programma nooit kon implementeren was Ohlins verdienste. Ohlin voerde oppositie van 1944 tot 1967 als partijleider van de *Folkpartiet* en daarna tot nog tot 1970 als liberaal volksvertegenwoordiger. Hij slaagde erin om de liberale partij om te vormen tot een *catch-all* partij en hij bleek immens populair als partijleider. Dat zien we terug in de verkiezingsresultaten gedurende Ohlins leiderschap. Tot 1944 kreeg de liberale partij de steun van zo'n 13,5 procent van het electoraat, maar in 1948, onder Ohlins leiderschap, volgde de doorbraak van de *Folkpartiet*: zo'n 23 procent van het electoraat steunde de liberale partij in dat jaar. Ohlin was zodoende immens succesvol in zijn poging om een krachtig alternatief voor de sociaaldemocratie te creëren. Opeenvolgende minderheidsregeringen moesten daarnaast altijd rekenen op Ohlins steun, en zo werd in Zweden niet een socialistische staat uitgebouwd, maar een liberale verzorgingsstaat – precies zoals Ohlin pleit had. Bovendien blonk Ohlin uit als bekwaam debater. Het hoogtepunt in de verkiezingscampagne van 1948 was een debat tussen Tage Erlander en Ohlin in Stockholm, in het centraal gelegen *Vasaparken*, waar tienduizenden mensen het debat live volgden. Ohlin was sterk in het debat: hij bleef Erlander kritische vragen stellen over verschillende vraagstukken, terwijl hij onvermoeibaar replek na replek wist te geven op wat Erlander had te zeggen. Tegelijkertijd trad Ohlin niet teveel in detail: zijn argumenten waren helder en goed te volgen voor het publiek. Gedurende Ohlins partijleiderschap zou de steun voor de *Folkpartiet* veel hoger blijven als in voorgaande jaren, met als hoogtepunt 1952, toen meer dan een kwart van het electoraat op de partij stemde. Na Ohlins vertrek in 1967, nam de steun weer af. In 1973 zakte de steun voor de partij van 18 procent naar 11 procent.²¹

Als oppositieleider sinds 1948, startte Ohlin een *missnøjepolitik*: een politiek van ontevredenheid.²² Ohlins winst in de verkiezingen betekende dat er geen *brede* publieke steun was voor het socialisme van het 27-puntsprogramma. Waar die steun er niet was, kon de oppositie inzetten op publieke ontevredenheid. Ohlin wist vooral ontevredenheid te scheppen over het financieel-economisch beleid van Erlanders regering. Hij beargumenteerde bijvoorbeeld dat Wigforss' beleid leidde tot inflatie en te hoge belastingen. Ohlin vond Ernst Wigforss, die ook na de Tweede Wereldoorlog de post van mi-

nister van Financiën behield, te passief. Zo bekritiseerde hij het rentebeleid van Wigforss, dat een lage, gefixeerde rente ten doel had. Ohlin was juist voorstander van een variabele rente. Ook pleitte Ohlin er in de verkiezingscampagne van 1946 voor om de belasting over de toegevoegde waarde af te schaffen.²³

Een toename van de activiteiten van de staat was niet per se ongewenst, dacht Ohlin, maar dat betekende niet dat de staat moest inzetten op centrale regulering en de nationalisatie van allerlei sectoren. Gedurende zijn oppositie was één van zijn hoofdargumenten altijd dat publieke agentschappen al zulke brede takenpakketten hadden, dat pogingen om het bedrijfsleven en industrie te reguleren het systeem zouden overrekken. Hij was tegen een staatsmonopolie in het economisch leven, 'unless there are particularly good reasons'.²⁴ Het debat over Erlanders landbouwbeleid illustreert hoe Ohlin ontevredenheid over het kabinetsbeleid wist op te wekken. Deze sector werd het meest gereguleerd door de staat. Boeren hadden met de regering een vaste prijs onderhandeld voor landbouwproducten. Dit leidde tot ongekend hoge prijzen voor levensmiddelen. Ohlin maakte als oppositieleider dankbaar gebruik van de onvrede die dit teweeg bracht onder de middenklasse. Hij pleitte voor economisch vrijere landbouwpolitiek. Ook de huisvestingspolitiek van het kabinet Erlander werd sterk bekritiseerd door Ohlin. In de jaren vijftig trok een groot deel van de plattelandsbevolking naar de Zweedse steden. Die konden de vraag naar woonhuizen niet tegemoet komen. Ohlin sprak van een *kösamhället*, een rijensamenleving: men stond in de rij om een woning te krijgen in de stad.²⁵

Ohlin kwam zo te boek te staan als een felle tegenstander van het socialisme, hoewel de manier waarop hij zijn kritiek bracht altijd gebalanceerd en oplettend was: hij was een 'gereserveerd' spreker, die nadacht over wat hij zei. Ohlin vermeed veralgemeniseringen. Soms leek het alsof Ohlin er twee verschillende meningen op na hield. Zo had hij een 'decidedly positive attitude to the essence of trade unionism, without denying that there are serious problems concerned with it'.²⁶ Vakbonden waren belangrijk voor arbeiders en de samenleving in het algemeen, vond Ohlin. Maar hij wilde aan de andere kant niet dat de vakbonden te machtig zouden zijn. Ohlin was wars van corporatisme en de soms intensieve samenwerking tussen de vakbonden en de socialistische meerderheid in de Riksdag.

Ohlin kon soms ook agressief of bedreigend overkomen. Tijdgenoten beschreven hem wel als arrogant en soms provocatief. Gedurende de oor-

logsjaren was het debat in de *Riksdag* vriendelijk en respectvol geweest, maar Ohlin was de eerste partijleider die brak met die gewoonte. Zo oefende hij in oktober 1946, vlak nadat Erlander zijn kabinet had geïnstalleerd, grote druk uit op de premier. Ohlin viel hem aan door erop te wijzen dat de sociaaldemocratische premier in zijn jeugd bij *Clarté*, een communistische jeugdorganisatie, actief was geweest. Ohlins biograaf Sven-Erik Larsson zat op dat moment op de perstribune, en schrijft dat 'Riksdagprotokollet förmedlar inte den aggressivitet varmed Ohlin föressade Erlander'²⁷ – het lezen van de parlementaire handelingen geen blijk geeft van de agressiviteit waarmee Ohlin Erlander onder druk zette. Larsson beschrijft de spanning die op dat moment in de Riksdag heerste en Erlanders 'påtagliga nervositet' – zijn evidente nervositeit. Men beschouwde de manier waarop Ohlin Erlander aanviel als onbeschaafd, zeker omdat Erlander een onervaren premier was. De persoonlijke band tussen Ohlin en Erlander zou dan ook altijd weinig vriendschappelijk blijven.

Reeds in 1956 concludeerde Ohlin dat de dreiging die uitging van het 27-puntsprogramma grotendeels was afgewend. In zijn optiek was Zweden, ondanks het socialisme, grotendeels een sociaal-liberale samenleving gebleven, gebaseerd op het recht op privébezit. Vanaf 1951 moest Erlander bovendien samen regeren met de agrarische *Centrumpartiet*. Die partij was pragmatischer dan het socialisme uit het 27-puntsprogramma en daardoor werd het lastiger voor de *Folkpartiet* om zich sterk van de regering te onderscheiden. Eén van Ohlins succesvolle kritiekpunten op de coalitieregering was echter dat de sociaaldemocraten en de agrarische partij regeerden in het belang van specifieke groepen in de samenleving. De regering bestond uit 'klassepartijen'. De *Folkpartiet* was echter een partij van ideeën, niet van belangen, zo betoogde Ohlin. Deze partij stond voor individuen in alle klassen en sectoren van de samenleving die liberale ideeën onderschreven – en daarom inspireerde de partij meer dan de beperkte klassepartijen.²⁸

Tegelijkertijd probeerde Ohlin zich te distantieren van de centrumrechtse *Moderaten*. De suggesties dat de liberalen en de conservatieve *Moderaten* een tweespan vormden dat dezelfde koets trok, wees hij van de hand. Ohlin vermeed dan ook om, tezamen met de leider van de *Moderaten* Jarl Hjalmarsson, op de foto te komen.²⁹ Maar er was ook samenwerking. In de jaren 1951-1957 mobiliseerden de liberalen en de conservatieven publieke ontevredenheid over hoge belastingen en verre gaande herverdelingsmaat-

regelen. Ze beklagden ook het feit dat de sociaal-democraten zo lang ongestoord hadden kunnen regeren.

Hoewel alle partijen ideologisch dichter bij elkaar kwamen te liggen, werden politieke confrontaties heviger. Dit was vooral gelegen aan het feit dat, nu ideologie minder belangrijk werd, de centrumrechtse partijen hun kans schoon zagen om zelf te gaan regeren. Bij de verkiezingen in 1956 was men getuige van een radicale verandering in de Zweedse politiek. Voor het eerst sinds 1932 hadden de centrumrechtse partijen een meerderheid in de Tweede Kamer van de *Riksdag*. De koning nodigde daarom Ohlin en Hjalmarson uit voor een gesprek om de mogelijkheid tot een centrumrechtse regering te bespreken.

Ohlins biograaf, Sven-Erik Larsson, geeft de onderhandeling van dag tot dag weer in een hoofdstuk in zijn boek.³⁰ Bij de onderhandelingen waren niet alleen Ohlin en Hjalmarson betrokken, maar ook de leider van de centumpartij, Gunnar Hedlund. Hjalmarson wilde het liefst een anti-socialistische regering vormen. Hij was zelfs bereid om een minderheidsregering van de liberalen en de centumpartij te steunen. Dat was ook Hedlunds voorkeur, maar dit idee leek niet in Ohlin op te zijn gekomen. Ohlin speelde het koel en wilde het doen voorkomen alsof hij niet werd gemotiveerd door prestige. Dat was zijn grote fout – hierdoor raakte Hedlund er van overtuigd dat de centrumrechtse partijen niet in staat zouden zijn om effectief te regeren. De regeringsonderhandelingen raakten in het slop en de koning nodigde daarop Tage Erlander uit om een sociaaldemocratische minderheidsregering te vormen. De mislukte regeringsvorming was één van Ohlins grootste politieke blunders.

Ohlin en de NAVO

Onder de Noorse minister van Buitenlandse Zaken, Trygve Lie, voerde Noorwegen een zogenaamde *brobyggandspolitik*, een bruggenbouwpolitiek, tussen het westen en het oosten. Trygve Lie trad echter af als minister om de eerste secretaris-generaal van de Verenigde Naties te worden op 1 februari 1946. Hij werd opgevolgd door de sociaaldemocrate Halvard Manthey Lange, die de post zou behouden tot 1965, en daarmee van grote invloed zou zijn op het naoorlogse Noorse buitenlands beleid. Lange kreeg te maken met een heikele kwestie: de soevereiniteit over Spitsbergen. Noorwegen was formeel soeverein over deze Arctische archipel, maar het Spitsbergenverdrag uit 1920 bepaalde dat er restricties aan die soevereiniteit zaten. Rusland kon er bijvoorbeeld in bepaalde gebieden economische activiteiten on-

dernemen en Russische gemeenschappen stichten. In 1947 ontstond er een diplomatieke rel tussen de Sovjet-Unie en Noorwegen toen Lange een voorstel van de Sovjet-Unie voor gezamenlijke soevereiniteit over Spitsbergen op een vrij passieve manier afwees.

Lange trok zijn eigen conclusies uit het gedrag van de Sovjet-Unie. In 1948 voerde hij Noorwegen weg van de oude *brobyggandspolitik* van Lie en oriënteerde hij zich op het westen. Aan de Zweedse ambassadeur in Oslo gaf hij te kennen dat hij geïnteresseerd was in de onderhandelingen over de Noord-Atlantische defensiegemeenschap, die op dat moment gevoerd worden tussen de VS, Canada, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Benelux.³¹ In Zweden was men hier enigszins door verbijsterd. De Zweden wilden juist intensievere samenwerking tussen de Noord-Europese landen – maar niet met inmenging van het westen of het oosten. Neutraliteit bleef een voorwaarde. Als reactie op Lange's uitspraken tegen de Zweedse ambassadeur, kwamen Erlander en de sociaaldemocratische minister van buitenlandse Zaken Östen Undén samen met de kroonprins, Gustav Adolf, met een initiatief voor een Scandinavische Defensie Unie (SDU). In mei 1948 werd het voorstel, waarin Undén pleitte voor een Deens-Noors-Zweeds verdedigingsverbond, naar Oslo gestuurd.

Uiteindelijk kwam het tot onderhandelingen tussen de drie Scandinavische landen in 1948 en 1949. Ohlin was als parlementariër betrokken bij de onderhandelingen in respectievelijk Oslo en Kopenhagen. Hij en Erlander werkten nauw samen in de kwestie. Zo nam Erlander, na een onderhandelingsronde vaak onmiddellijk contact op met Ohlin om over de onderhandelingen te overleggen. Halvard Lange stond aanvankelijk niet negatief ten aanzien van het Zweedse voorstel, maar hij twijfelde eraan of de SDU zich kon verdedigen tegen een aanval van de Sovjet-Unie. Lange kon zodoende het plan goedkeuren, mits de SDU kon worden geïntegreerd in een Atlantisch verdedigingsverdrag en dus worden bijgestaan door het Westen. In een debat op 8 december 1948 wees Ohlin die mogelijkheid af. Het Westen zou nauwelijks mogelijkheden hebben om Scandinavië in de toenmalige situatie militaire hulp te bieden, en een aansluiting bij het westen zou de risico's van Scandinavische betrokkenheid in conflicten tussen oost en west alleen maar vergroten.³² Uiteindelijk formuleerde de Lange een compromis: de SDU zou formeel onafhankelijk blijven van Atlantische militaire samenwerking, maar moest daar wel een beroep op kunnen doen als dat nodig bleek. Voor de Zweedse regering zou dat betekenen dat de

SDU alsnog een soort onderafdeling van de NAVO zou worden en dat kon ze niet accepteren. Undén en Wigforss waren wars van een alliantie met de kapitalistische VS.

Ohlin oefende ditmaal kritiek uit op de regering. 'Sverige skulla komma i ett utomordentligt svårt läge, om Norge och Denmark anslöte sig till en västpakt. Vi skulle därför uppbjuda alla våra möjligheter att få ett försvarsförbund'³³ – 'Zweden zal in een uiterst penibele situatie terecht komen als Noorwegen en Denemarken zich zouden aansluiten bij een westelijk pact. We moeten daarom alle mogelijkheden verkennen om met hen een verdedigingsverbond te smeden'. Wat Ohlin vreesde, gebeurde. In 1949 sloot Noorwegen zich aan bij de NAVO. Denemarken had besloten om Lange's lijn te volgen. Ohlin pleitte nu voor een Zweeds *västorienterad alliansfrihet*, een op het Westen geörienteerde *non-alignment* politiek.

De liberale pers, onder de radicale Herbert Tingsten, stond echter een extremer standpunt voor dan Ohlin. Tingsten maakte zich sterk voor een Zweedse toetreding tot de NAVO en voerde zelfs in het buitenland campagne om Zweden bij de NAVO te betrekken.³⁴ De leider van de *Moderaten*, Hjalmarson, maakte gebruik van het pro-NAVO sentiment dat Tingstens campagne veroorzaakte door te pleiten voor een ontspanning van de neutraliteitspolitiek. Hoewel zowel de liberalen als de conservatieven dus noodzaak zagen voor Zweden om zich op het Westen te oriënteren, plukte Hjalmarson de meeste vruchten van het sociaaldemocratische beleid vanwege zijn bereidheid om van neutraliteit af te stappen.³⁵

Ohlin behoorde tot de vleugel van zijn partij die zich sterk maakte voor een verhoging van het defensiebudget. In de Zweedse politiek was dat het standpunt van een minderheid: een defensiecommissie had in 1945 bijvoorbeeld betoogd om het budget voor defensie drastisch te reduceren. Ohlin vond dat het juist nodig was om nog meer in defensie te investeren dan voor de Tweede Wereldoorlog. Ohlin stond daarnaast positief tegen een Zweedse kernwapenmacht – maar zoals vaak uitte hij zich voorzichtig.³⁶

Ohlins laatste succes

In 1953 startte de *Folkspartiet* een initiatief om de *Första Kammarken*, de Eerste Kamer, af te schaffen. De liberale partij had een duidelijk idee van wat ze wilde: een unicameraal politiek systeem met proportionele representatie. Tage Erlander was geen voorstander van een grondwetsherziening maar in reactie op het voorstel zette de regering toch een parlementaire commissie op om het politieke systeem

te beoordelen. Die commissie nam het voorstel voor een unicameraal politiek systeem over. Dat zette het kabinet van Erlander voor een moeilijk besluit. In 1966 verloren de sociaaldemocraten sterk in de gemeenteverkiezingen. Hierdoor verzwakte hun positie in de *Första Kammarken*, waarin volksvertegenwoordigers indirect werden gekozen. De sociaaldemocraten gingen de onderhandelingen over de grondwetsherziening zodoende in met een verzwakte positie – terwijl de burgerlijke partijen, de *Folkspartiet*, de *Moderaten* en de *Centrumpartiet*, ditmaal juist goed wisten samen te werken. In 1967 kwam er als uitkomst van de onderhandelingen een unicameraal systeem, met strikt proportionele vertegenwoordiging en een kiesdrempel van 4 procent. Het parlement zou voor drie jaar blijven zitten en landelijke en gemeentelijke verkiezingen zouden voortaan op hetzelfde moment worden gehouden. De uitkomst was een groot succes voor Ohlin, die inmiddels 68 jaar was. Dat jaar trad Ohlin af als partijleider. De partij, die verjongde, was toe aan een frisse leider. Vooral het jongerenverbond van de FPU riep op tot een verjonging van het leiderschap (hoewel het daarbij opmerkte dat de het Ohlin respecteerde om zijn kwaliteiten als debater).³⁷ Dat werd Sven Wedén, een liberaal met wie Ohlin veel had samengewerkt, maar met wie hij ook de nodige discussies over de partij-ideologie had gevoerd. Ohlin bleef tot 1970 in de *Riksdag* zitten. In die hoedanigheid zou hij onder andere nog zware kritiek uiten op het buitenlands beleid van Olof Palme. Palme had de Amerikaanse oorlog met Vietnam sterk veroordeeld. Ohlin was het met Palme eens, maar hij betichtte hem wel van hypocrisie: de sociaaldemocraten hadden nooit kritiek geuit op de manier waarop de Sovjet-Unie zich gedroeg in Oost-Europa.

Ohlins nalatenschap

Twee jaar voor zijn dood nam Ohlin de Nobelprijs voor zijn economische studies in ontvangst. In 1979 stierf hij op tachtigjarige leeftijd en werd hij begraven in Stockholm. Zijn politieke nalatenschap mag, ook vandaag de dag, niet onderschat worden. Het mag duidelijk zijn dat, hoewel Francis Sejersted spreekt van een sociaaldemocratische hegemonie in Zweden, de sociaaldemocraten na de Tweede Wereldoorlog juist niet hun programma van staatsocialisme konden doorvoeren vanwege de *missnöjepolitik* van de liberalen. Ohlin droeg er in grote mate aan bij dat Zweden een sociaal-liberale verzorgingsstaat werd – een tussenvorm van het liberalisme en socialisme, waarin er ook aandacht bestond voor individuen en individuele rechten niet, zoals Wigforss

wilde, aan de kant werden gezet voor het collectief.

Dat de sociaaldemocraten konden regeren voor zo'n lange tijd lag louter en alleen aan het feit dat Zweden een traditie van minderheidsregeringen kent en dat de burgerpartijen te verdeeld waren om als coalitie te regeren. De *Moderaten*, liberalen, christendemocraten en centumpolitici hebben belangrijke lessen getrokken uit dat gegeven, en vormen sinds 2004 het politieke verbond *Alliansen*. Als alliantie hebben de burgerpartijen nu al enkele malen regeringsverantwoordelijkheid op zich genomen. Dat laat zien dat de Zweedse sociaaldemocraten weliswaar machtig waren, maar niet *oppermachtig*. Ook illustreert Ohlins leven dat, hoewel de sociaaldemocraten veertig jaar lang regeerden, Zweden niet zomaar kan worden weggezet als een socialistische heilstaat: er waren zeker liberale geluiden en er bestond ook zeker een wil om zich aan te sluiten bij de NAVO.

Na Ohlins vertrek als partijleider zakte de *Folkpartiet* in de peilingen en de partij werd nooit meer zo groot. Dat de electorale steun voor de partij toenam door Ohlins leiderschap en afnam na zijn tijd, geeft blijk van Ohlins charisma en politieke talent. Niet voor niets heet de Zweedse, sociaal-liberale tegenhanger van de TeldersStichting het Bertil Ohlin-instituut. De Zweedse tegenhanger van de Telderslezing is overigens genoemd naar Ohlins dochter Anne Wibble, die voor de *Folkpartiet* van 1991 tot 1994 de eerste vrouwelijk minister van Financiën zou zijn. Naast alle aandacht die Ohlin heeft gekregen voor zijn economische studies, zou enige aandacht voor zijn politieke verdienste op zijn plaats zijn. Een vertaling van Larssons biografie zou dan ook een welkome aanvulling op literatuur over Ohlins leven zijn.

N. (Niek) Kok is masterstudent International Relations aan de Radboud Universiteit te Nijmegen en schreef dit artikel tijdens zijn onderzoeksstage bij de TeldersStichting.

Eindnoten

- 1) F. Sejersted, *The Age of Social Democracy: Norway and Sweden in the Twentieth Century*, Princeton, 2011.
- 2) H. Flam, Bertil Ohlins Contributions to International Economics, in: L. Jonung red., *Swedish Economic Thought: Explorations and Advances*, London, 1993, p. 143.
- 3) Larsson, *Bertil Ohlin*, pp. 20-24.
- 4) O. Fritiof Ander, *The Building of Modern Sweden: the Reign of Gustav V 1907-1950*, Rock Island, Illinois, 1958, p. 18.
- 5) Flam, Bertil Ohlins Contributions to International Economics, p. 145.
- 6) Larsson, *Bertil Ohlin*, p. 45.
- 7) R. Findlay, L. Jonung & M. Lundahl, Introduction, in: R. Findlay, L. Jonung, M. Lundahl, *Bertil Ohlin: a Centennial Celebration (1899-1999)*, Cambridge, 2002, pp. 2-3.
- 8) Larsson, *Bertil Ohlin*, p. 58.
- 9) Ibidem, p. 90.
- 10) Ibidem, p. 126.
- 11) P. Krassén, Vad ska vi med Ohlin till?, *Liberal Debatt: den Liberale Idéidskriften*, 2013, nr. 5, <http://www.liberaldebatt.se/2013/12/vad-ska-vi-med-ohlin-till/> (geraadpleegd op 7 mei 2016).
- 12) Larsson, *Bertil Ohlin*, p. 65.
- 13) Tingsten, *The Swedish Social Democrats: Their Ideological Development*, p. 274.
- 14) Ibidem, pp. 117-123.
- 15) Ibidem, pp. 148-149.
- 16) Larsson, *Bertil Ohlin*, p. 167.
- 17) Ibidem, p. 176.
- 18) Ibidem, pp. 181-183.
- 19) Sveriges Socialdemokraterna Arbetareparti, *Program för Sveriges Socialdemokraterna Arbetareparti*, 1944, <https://snd.gu.se/sv/vivill/party/s/program/1944> (geraadpleegd op 8 mei 2016).
- 20) Ibidem, pp. 199-200.
- 21) Nycander, Bertil Ohlin as a Liberal Politician, p. 72.
- 22) Larsson, *Bertil Ohlin*, p. 259.
- 23) Nycander, Bertil Ohlin as a Liberal Politician, p. 89.
- 24) Ibidem.
- 25) Ibidem, p. 268.
- 26) Ibidem, p. 86.
- 27) Larsson, *Bertil Ohlin*, p. 191.
- 28) Nycander, Bertil Ohlin as a Liberal Politician, p. 90.
- 29) Ibidem, p. 92.
- 30) S.E. Larsson, Regeringsförhandlingarna 1957, in S.E. Larsson, *Bertil Ohlin: Ekonom och Politiker*, Stockholm, 1998, pp. 345-357.
- 31) Larsson, *Bertil Ohlin*, p. 277.
- 32) Ibidem, pp. 279-280.
- 33) Ibidem, p. 281.
- 34) H. Tingsten, *Mitt Liv: Tidningen 1946-52*, Stockholm, 1963, p. 187.
- 35) Nycander, Bertil Ohlin as a Liberal politician, p. 108.
- 36) Ibidem.
- 37) Larsson, *Bertil Ohlin*, p. 452.

DE NEGENTIENDE-EEUWSE ECONOMOOR EN STAATSMAN N.G. PIERSON

– Martin Fase –

N.G. Pierson geldt als één van de wegbereiders van de theoretische economie in ons land en heeft als politicus – in de hoedanigheid van minister van Financiën en premier – een stempel op het economisch beleid kunnen drukken. Martin Fase schenkt in dit artikel aandacht aan het leven en werk van N.G. Pierson en plaatst hem in liberaal perspectief.

Dit opstel gaat over de negentiende-eeuwse econoom en liberale staatsman Nicolaas Gerard Pierson. Het beziet in het bijzonder een aantal van zijn economische denkbeelden in het licht van de actualiteit. Doel is na te gaan of die aangrijpingspunten bieden voor de analyse van hedendaagse vraagstukken. Het motief daarvoor ligt bij de woorden van een verre opvolger van Pierson, de voormalige Bankpresident Holtrop.¹ Deze kenschetst zijn voorganger uit de 19^e eeuw als ‘... de grootste der Nederlandse economen uit het verleden ...’ die een duidelijke stempel heeft gedrukt op het economisch beleid. Met dit oordeel stond Holtrop niet alleen.^A

economiebeoefening in ons land en aan Pierson die hij kenschetst als een geleerde met ‘... a strong intellect like his, when coupled with a giant’s capacity for work, from achieving eminence as a scientific economist [and] a prolific writer’. In zijn historische inleiding tot de economie karakteriseert H. Bordewijk Pierson als een der ‘grootmeesters der economische wetenschap en aanhanger der moderne waardeleer’ (*Theoretisch-historische inleiding tot de economie*, Groningen, 1931). P. Hennipman, sluit zich in 1982 hierbij aan in zijn besprekingsartikel – ‘Nieuw licht op Pierson’ in *De Economist* – van de levensbeschrijving van Pierson door van J. van Maarseveen (*Nicolaas Gerard Pierson handelsman econoom en bankier. Eerste periode 1839-1877*. Rotterdam, 1981). Hierin prijst hij Pierson die ‘... de economische wetenschap met belangrijke nieuwe gedachten [heeft] verrijkt’. In zijn schets van Piersons leven en werk volgt A. Heertje dit oordeel. Hij concludeert dat Pierson blijvende betekenis heeft als wegbereider van de theoretische economie in ons land (‘Nicolaas Gerard Pierson’, in: A.J. Vermaat, J.J. Klant en J.R. Zuidema, red., *Van liberalisten tot instrumentalisten*, Leiden/ Antwerpen, pp. 57-93).

A In zijn monumentale geschiedenis van het economisch denken besteedt Schumpeter (1954) kort aandacht aan de

VOORNAAMSTE FEITEN UIT LEVENSLIOP N.G. PIERSON (1839-1909)

1839	geboren in Amsterdam
1845 - 1853	onderwijs aan Franse school in geboorteplaats
1853 - 1855	onderwijs aan Engelse school in Brussel
1855 - 1857	handelsonderwijs in Amsterdam
1855 - 1864	werkzaam in handel te Amsterdam
1862	huwelijk met C.R. Waller
1864 - 1868	leraar staathuishoudkunde en statistiek op handelsschool Amsterdam
1868 - 1885	directeur van De Nederlandsche Bank
1875	eredoctoraat rechtswetenschappen Universiteit van Leiden
1877 - 1885	hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek GU Amsterdam
1881	lid Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden
1883	lid afdeling letterkunde KNAW
1885 - 1891	president van De Nederlandsche Bank
1891 - 1894	minister van Financiën in kabinet Tak van Poortvliet
1897 - 1901	minister van Financiën en voorzitter kabinet Pierson-Goeman Borgesius
1901	Grootkruis in de Orde van de Nederlandse Leeuw
1901 - 1909	voorzitter redactie <i>De Economist</i>
1904	eredoctoraat universiteit van Cambridge
1909	7 februari vorming N.G. Piersonfonds ter uitreiking Piersonmedaille 24 december overlijdt op Glijphoeve te Heemstede

De opzet van dit artikel is als volgt. Allereerst wordt kort het leven en werk van Pierson als econoom en liberaal politicus geschetst. Vervolgens ga ik in op zijn voornaamste politieke aandachtsgebieden en volgt een beknopte beschrijving van de economische theoreticus Pierson. Er wordt afgesloten met een aantal conclusies gericht op de lessen voor het heden uit het verleden met bijzondere aandacht, zoals in Fase,² voor het nut van de geschiedenis van het economisch denken.

Leven en werk Pierson in hoofdlijnen

Nicolaas (Klaas) Gerard Pierson wordt op 7 februari 1839 geboren in Amsterdam als zoon van Jan Lodewijk Gregory Pierson (1806-1873) en Ida Oyens (1808-1860). Klaas Pierson stamde uit een Amsterdams geslacht van predikanten en kooplui. Hij overleed op 24 december 1909 te Heemstede op de Gliphoeve, de buitenplaats van zijn zwager H.F. Waller (1831-1919).^B Daar verbleef hij naar de woorden van C.A. Verrijn Stuart 'graag om rust te zoeken en te vinden'.³ Deze ontbeerde hij vaak in zijn eigen woonplaats, aanvankelijk Amsterdam en vanaf 1891 Den Haag.

De families Pierson en Waller behoorden tot de hoofdstedelijk elite en de ethische richting van het protestante Reveil binnen de Nederlands Hervormde kerk. De families onderhielden ook nauwe betrekkingen met de vooraanstaande rooms katholieke kringen in de hoofdstad zoals met de koopman-schrijver J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889). Hij was een voorman in de cultureel-maatschappelijke emancipatie van zijn geloofsgenoten.⁴

In Amsterdam volgde Pierson lager onderwijs dat hij afrondde in Brussel wegens zijn aanvankelijke voornemen in de zending te gaan werken. Daarvan kwam het niet: hij koos voor de handel.^C In verband daarmee volgde Pierson in de avonden handelonderwijs terwijl hij werkte bij de commissaires C.J. Bleckman & Co in Amsterdam. In 1859 verbleef hij voor bestudering van de katoenhandel korte tijd in Liverpool om daarna ter voltooiing van zijn vorming

handelsreizen te maken naar Noord- en Midden-Amerika, Duitsland en Zwitserland. Daarna ging hij werken in de zaak van zijn vader, koopman in glas, effecten en koloniale waren. Vervolgens werd de jonge Pierson in 1864 firmant van Beckman & Pierson, een vennootschap tot uitoefening van handels- en commissiezaken in katoen en koloniale waren. Dat werk combineerde hij met de studie voor de acte M.O. Staathuishoudkunde die hij in 1865 behaalde. In aansluiting daarop was hij leraar economie op de Eerste Openbare Handelsschool te Amsterdam. Terzelfdertijd stichtte hij samen met G.M. Boissevain en enkele andere Amsterdamse kooplieden de Kas-Vereeniging Amsterdam. Die legde zich toe op kredietverlening in de vorm van discontering van wissels en ander handelspapier naar het voorbeeld van de Londense *joint stock banks*. In 1868 volgde zijn benoeming tot directeur van de Nederlandsche Bank met W.C. Mees als president. Volgens diens biograaf Van de Laar was Mees zeer ingenomen met de benoeming van deze jeugdige econoom.⁵ Deze functie zou Pierson tot 1885 vervullen maar was een deeltijdbaan, wat hem ruimschoots tijd bood voor studie en publicistische arbeid. Op grond van zijn publicaties verleende de universiteit van Leiden in 1875, de autodidact Pierson een eredoctoraat in de rechtswetenschappen. Deze academische titel opende voor Pierson de weg tot het hoogleraarsambt dat hem in 1877 werd aangeboden door de kort tevoren gestichte Gemeente Universiteit van Amsterdam. Hier was hij gedurende 1877-1884 onbezoldigd hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek. Bij zijn benoeming tot president van de Nederlandsche Bank in 1885, als opvolger van de in december 1884 overleden Mees, legde hij dit ambt echter neer.

Wat zijn wetenschappelijk werk betreft publiceerde hij in 1884 het eerste deel van zijn *Leerboek der staathuishoudkunde* waarvan later nog het tweede deel zou volgen. Die sloegen aan want in 1912 en 1913 verschenen van beide delen nog een door C.A. Verrijn Stuart verzorgde derde druk. Ten behoeve van het middelbaar onderwijs had hij in 1876 al zijn *Grondbeginselen der staathuishoudkunde* gepubliceerd. Hiervan verscheen in 1905 de vijfde herziene druk, teken dat dit schoolboek succesvol was en voorzag in een behoefte. Intussen was hij in 1888 als opvolger van de overleden J.L. de Bruyn Kops toegetreden tot de redactie van *De Economist*. Dit tijdschrift wist hij toen van de ondergang te redden. Pierson zou redactielid blijven tot zijn dood.

Op 20 augustus 1891 treedt Pierson als minister van Financiën toe tot het liberale kabinet Van Tienhoven-Tak van Poortvliet. Als bewindsman

B Schoonbroer Waller was in 1909, na enige tijd werkzaam te zijn geweest als predikant, redacteur van de *Oprechte Haarlemse Courant*. Hij was de broer van Piersons echtgenote Catherina (Cateau) Rutgers Waller (1837-1913) met wie Pierson in 1862 was getrouwd. Het huwelijk bleef kinderloos.

C Zijn oudere broer Hendrik (1834-1923) werd predikant en de andere broer Allard (1831-1896) werd hoogleraar klassieke archeologie op de Gemeente Universiteit van Amsterdam (GU; thans UvA). Pierson had ook nog drie zussen: Johanna (1830-1913), gehuwd met de predikant N.H. de Graaf, Petronella (1832-1923) die trouwde met de hoogleraar scheikunde op de GU, J.W. Gunning, en Carolina (1836-1895) getrouwd met de kunstschilder H.F.C. ten Kate.

bracht Pierson onder meer een ingrijpende herziening van het Nederlandse belastingstelsel tot stand. Deze introduceerde de vermogensbelasting 1892 en de bedrijfsbelasting 1893. Hiermee kon Pierson zijn vroegere wetenschappelijke inzichten over een optimaal belastingstelsel daadwerkelijk in praktijk brengen en kwam hij terug op zijn eerdere afwijzing van de inkomstenbelasting. In 1894 viel het kabinet op de ontwerp-kieswet van Tak van Poortvliet, maar Piersons belangrijke belastinghervorming was toen een feit. Als ambteloos burger hervatte Pierson in 1894 zijn publicistische arbeid en nam hij nieuwe taken op zich zoals voortzetting van het redacteurschap van *De Economist*. Hierin verschenen in de loop der jaren van zijn hand tal van bijdragen over onder andere het minimumloon en de arbeidsduur, de wenselijkheid van vrijhandel, het instituut vakverenigingen en het woningvraagstuk. Ook verzorgde hij een nieuwe druk van zijn *Leerboek* en reценeerde hij pas verschenen boeken. In 1897 werd Pierson andermaal minister en wel in het door hem geformeerde kabinet Pierson-Goeman Borgesius. Hierin was hij weer minister van Financiën maar bovendien voorzitter van de ministerraad. Dit liberale kabinet met zijn vooruitstrevende sociale wetgeving, zal de geschiedenis ingaan als 'het kabinet der sociale rechtvaardigheid'. Het bracht belangrijke wetten tot stand waarin Piersons hand zichtbaar is. Te noemen zijn de Leerplichtwet, de Ongevallenwet, de Woningwet en de Kinderwetten als nadere uitwerking van het kindertwetje van Van Houten uit 1874. In 1901 maakte dit kabinet na de verkiezingen, plaats voor een ministerie onder leiding van de Anti-Revolutionair Abraham Kuyper. Pierson keerde andermaal terug naar de wetenschap. In de periode 1905-1909 combineert hij dit met het lidmaatschap van de Tweede Kamer voor de Liberale Unie als afgevaardigde van het district Gorinchem.

Piersons economische denkbeelden en de vertaling daarvan naar beleid

Pierson was een actief publicist en schreef over tal van sociaal economische en institutionele vraagstukken.^D Van de door hem behandelde vraagstukken

^D Dit heeft zijn neerslag gevonden in de handboeken van Pierson die lange tijd dominant waren in het universitaire economie onderwijs. Dat vond destijds overigens voornamelijk plaats in de faculteiten der rechtsgeleerdheid. Daarnaast was er de praktische vorming in het handelsonderwijs en de praktijk. Piersons artikelen werden na zijn dood door C.A. Verrijn Stuart uitgeven in de vijf delen met verzamelde verspreide geschriften. Belangrijk is verder Piersons briefwisseling met vakgenoten in binnen- en buitenland als bron van kennis omtrent de theoreticus en beleidsman Pierson. Deze

komen hier wegens hun politieke actualiteit in het bijzonder vier onderwerpen aan de orde. Deze zijn een afspiegeling van Piersons maatschappij- en beleidsvisie als vooruitstrevend liberaal politicus uit het midden.

De muntkwestie

Het voornaamste monetaire probleem in Piersons tijd staat bekend als de muntkwestie. Dit vraagstuk van economische orde lijkt heel verschillend van de huidige monetair-politieke problemen maar bij nadere beschouwing vallen er duidelijke parallellen met het heden aan te wijzen. Dat Pierson veel aandacht schonk aan monetaire en wisselkoersvraagstukken, want daarover ging de muntkwestie, verbaast niet. Als centrale bankier en publicist was hij daar nauw bij betrokken geweest. Vanaf van 1816 regelde de Muntwet ons geldwezen. De zilveren gulden werd toen wettig betaalmiddel en stond in een vaste verhouding tot het goud, belichaamd in het gouden tientje waarvan de metaalinhoud de samenhang met de zilveren munten definieerde. Toen deze vaste waardeverhouding significant van de werkelijke ging afwijken leverde dat problemen op, vooral in het betalingsverkeer dat toen voornamelijk muntgeld gebruikte en nauwelijks andere betaalmiddelen.

De waarde van de betaalmiddelen werd destijds gedictieerd door de prijsverhouding tussen goud en zilver. Met de enorme goudvondsten in Californië halverwege de 19^e eeuw werd die verstoord en daalde de goudprijs uitgedrukt in zilver. Ons land had zich tijdig van zijn goudvoorraad kunnen ontdoen en zilver leek toen de beste waarborg als grondslag voor een waardevast muntwezen in het binnenlandse en internationale betalingsverkeer. In 1847 ging Nederland dan ook over op de zilveren standaard omdat de goudvondsten de vaste waardeverhouding tussen goud en zilver ernstig hadden verstoord. Dat werd nog verergerd toen in 1871 het nieuwe Duitse Rijk koos voor de gouden standaard waarmee het zich aansloot bij Groot-Brittannië. Hierdoor werd veel zilver aangeboden, hetgeen gevolgen had voor Nederland dat de vrije aanmuntning van zilvergeld opschortte. Hiermee zette voor ons land een standaardloos tijdperk in wat extra onzekerheid voor het handelsverkeer met het buitenland meebracht. Een oplossing werd gevonden in 1875 toen het gouden tientje de nieuwe standaardmunt werd naast zilveren

bron is op voorbeeldige wijze door Van Maarseveen bezorgd en door de Nederlandsche Bank gepubliceerd. Zie hiervoor J.G.S.J. van Maarseveen, *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson 1839-1909*, Amsterdam, 1990; 1992; 1993 en 1994.

munten die voortaan als pasmunt gingen fungeren zonder intrinsieke waarde. Nederland koos daarmee voor het bimetallisme waarvan Pierson reeds lang een uitgesproken voorstander was geweest. Voor de handhaving van de wisselkoers met het buitenland was dit niet probleemloos. Verschillende internationale muntconferenties, waaraan Pierson als regeringsgedelegeerde van Nederlandse zijde deelnam, zochten naar een oplossing. Pierson bepleitte een dubbele standaard maar die kwam er niet. Nederland aanvaarde in 1904 formeel de gouden standaard waarmee het toen feitelijk overstag ging. Intussen had Pierson zijn principiële voorkeur voor de dubbele standaard al lang opgegeven. In zijn artikel *Goudschaarste*, verschenen in *De Gids* van 1894, erkende Pierson dat de gouden standaard de meest doelmatige oplossing voor het wisselkoersvraagstuk was.

Het gouddebat van destijds toont een verassende parallelliteit met het wisselkoersdebat uit de laatste decennia van de 20e eeuw, bondig beschreven in Szász.⁶ Ook toen leidden structurele economische en politieke veranderingen tot aanhoudende economische nevenwichtigheden met wisselkoersonzekerheid wat noodzaakte tot voorstellen voor wisselkoershervorming. In Europa werd de Economische Monetaire Unie of EMU met de euro als gemeenschappelijke munt gelanceerd. Zoals destijds ons land zijn voorkeur voor de dubbele standaard in het internationale overleg moest prijsgeven, zo aanvaardde Nederland in de jaren negentig van de vorige eeuw om geopolitieke redenen bij de toetreding tot de EMU in 1999 een ongunstige instapkoers voor de euro. Ons land incasseerde daarmee, evenals een eeuw eerder door omruil van zilver in goud, een welvaartsverlies omwille van de geopolitieke samenwerking. Is het waar dat 'l' histoire se repète'?

De muntkwestie bracht nog een heel ander economisch probleem aan het licht. Dat draaide om de vraag wat schuilging achter de waargenomen veranderingen in het algemene prijspeil. Dit intrigeerde de econoom Pierson bijzonder. In Groot-Brittannië leefde destijds de opvatting dat de prijsontwikkeling van de edele metalen hiervan de oorzaak was. Pierson sprak in dit verband van '... het Engelse standpunt ...' dat hij echter op economisch logische gronden afwees. Om dit theoretisch te rechtvaardigen maakte Pierson een onderscheid tussen prijsveranderingen van zuiver monetaire oorsprong en die welke hun ontstaan vinden bij veranderende vraag- en aanbodcondities in de reële sfeer. Avant la lettre introduceerde hij hiermee het later door de monetaire econoom C. Menger gebruikte subtiele begrip-penaar van innerlijke en uiterlijke geldwaarde. In

beginsel laten deze begrippen zich operationaliseren.⁷ De Nederlandse monetaire theoreticus uit het interbellum G.M. Verrijn Stuart – hij was in de jaren 1950 SER-voorzitter – omschreef in navolging van Menger een stabiele innerlijke geldwaarde als een toestand van evenwichtige verhouding tussen geldbehoefte en geldaanbod in de volkshuishouding.⁸ De uiterlijke geldwaarde betreft in deze zienswijze echter de verhouding tussen geldomloop en de omvang van de goederen en dienstenstroom in het ruilverkeer die uiteindelijk tot uitdrukking komt in het door statistici gemeten algemene prijspeil. Dit is de uitdrukking van de koopkracht van het geld. Monetair beleid kan zich volgens Pierson alleen richten op het eerste, dus de innerlijke geldwaarde. Dit subtiele en abstracte onderscheid in de geldwaarde is thans in onbruik geraakt en nagenoeg vergeten.⁹ Niettemin rijst de vraag of dit onderscheid niet nog steeds doelmatig is voor een beoordeling van het monetaire beleid van de Europese Centrale Bank (ECB) dat vooral lijkt gericht op de uiterlijke geldwaarde. Zou aandacht voor de innerlijke geldwaarde met zijn aandacht voor monetair evenwicht een beoordeling van dat beleid niet wat begrijpelijker en praktisch overtuigender maken? Hoe dit ook zij, Piersons kritische analyse in de muntkwestie illustreert onbedoeld het dilemma van een munteenheid in een gebied zonder centraal politiek gezag zoals thans het geval is in de EMU. Die euro wordt dan ook soms beeldend getypeerd als een munt zonder land⁹, een suggestief beeld dat overigens niet zonder politieke lading is.

Een verre voorloper van de EMU is de Latijnse Muntunie uit 1865 die de landen met een zilveren standaard verenigde als front tegen de goudlanden. Belangrijke deelnemers waren Frankrijk, Italië, België en Zwitserland maar ook Griekenland trad later toe. Deze muntunie werd, na een lang sluimerend bestaan van 61 jaar, in 1926 formeel ontbonden.¹⁰ Dat besluit bracht toentertijd nauwelijks merkbare maatschappelijke kosten met zich mee en dus geen ophef. Of dat ook het geval zal zijn bij een op termijn niet geheel denkbeeldige ontbinding van de EMU moet echter worden betwijfeld. Steun voor die opvatting bieden de gebeurtenissen rond de rampzalig verlopen ontmanteling na de beëindiging

E De in verschillende opzichten 20e-eeuwse opvolger van Pierson, J. Zijlstra, heeft in zijn proefschrift getracht het beeld van de stabiele innerlijke geldwaarde als monetair evenwicht nader te preciseren zonder dat overigens empirische inhoud te geven als aangrijpingspunt voor de geldpolitiek. Zie hiervoor: J. Zijlstra, *De omloopssnelheid van het geld en zijn betekenis voor geldwaarde en monetair evenwicht*, Leiden, 1948.

van WOI in 1918 met de gedwongen liquidatie van het Habsburgse Rijk waarvan Oostenrijk als centrale mogendheid de spil vormde. Deze ontmanteling ging automatisch gepaard met de ontvlechting van de monetaire unie van het keizerrijk en de vorming van natiestaten door landen uit de voormalige Donaumonarchie. Die vormden destijds een monetaire unie. Toen landen als Servië, Tsjecho, Oostenrijk en nog enkele andere landen alle zelfstandige en autonome staten werden met een eigen munt als uitdrukking van hun soevereiniteit ontplofte de unie. Interessant historisch detail hierbij is dat de ook toen al vooraanstaande econoom J.A. Schumpeter optrad als de verantwoordelijke minister van Financiën voor de nieuwe republiek Oostenrijk en de noodzakelijke monetaire onderhandelingen. De onder zijn leiding begonnen fiscale en monetaire ontvlechting van de Donaumonarchie was bepaald niet gratis, zoals Stolper overtuigend heeft beschreven.¹¹

Bij de huidige ernstig verdeelde EU en EMU komt de gedachte aan een uiteenvallen van de EMU als vanzelf naar boven en daarmee aan de analogie met de rampzalige Oostenrijkse ervaringen uit 1918. Die nopen tot nadenken over de mogelijke lessen uit het verleden. Duidelijk is dat dergelijke belangrijke politieke beslissingen te allen tijden gepaard zullen gaan met hoge economische kosten voor de betrokken landen en aanzienlijk welvaartsverlies. De thans actuele Brexit is daarvan wellicht de eerste voorafschaduwning.

Hervorming belastingstelsel

Onder minister Pierson vond in 1892 en 1893 de meest ingrijpende belastinghervorming plaats die ooit in Nederland aan de orde is geweest. Deze hervorming kwam niet uit de lucht vallen maar vloeide voort uit het naar de maatstaven van die tijd linksgeoriënteerde regeringsprogramma van het liberale kabinet Tak van Poortvliet. Als theoreticus en publicist had Pierson al vanaf het eind van de jaren 1860 een pleidooi tot belastinghervorming gevoerd. Hiermee bevond hij zich, zoals de historisch overzichten in Goedhart¹² en Hofstra¹³ laten zien, in het goede gezelschap van belangrijke buitenlandse auteurs over openbare financiën. Velen van hen waren, net als Pierson zelf, het neoklassieke economische gedachtegoed toegedaan. Hierin spelen de grondleggers van grensnuttheorie, de Engelsman W. Stanley Jevons, de Oostenrijker Carl Menger en de in Lausanne docerende Franse econoom Léon Walras, een voorname en vernieuwende analytische rol met het prijsmechanisme als alles bepalende economische spil bij het gelijktrekken van het grensnut.¹⁴

De onafhankelijk van elkaar tussen 1871 en 1874 min of meer gelijktijdig ontwikkelde inzichten van deze drie economische denkers, in de literatuur gewoonlijk aangemerkt als de 'marginal revolution', boden ook een theoretische rechtvaardiging voor de invoering van een enigszins progressieve belastingheffing.¹⁵ In ons land was Pierson een aanhanger van deze nieuwe grensnuttheorie als grondslag van de waarde en prijsleer. De grensnutleer impliceert onder andere dat bij stijgend inkomen het onderhouden extra nut daalt wat betekent dat het belasten van inkomen bij de burger minder zwaar zal wegen naarmate het stijgt. Hiermee aanvaardde Pierson het draagkrachtbeginsel als een van zijn uitgangspunten. Piersons voornaamste politieke medestander bij zijn fiscale herzieningsvoorstellen was de econoom A. van Gijn. Hij zou jaren later, in 1913-1918, als minister van Financiën deel uitmaken van het liberale oorlogskabinet Cort van der Linden. Over deze Van Gijn stelde Pierson in een brief uit 1895 aan zijn voormalige medevenoot, de bankier en financieel publicist G.M. Boissevain, de retorische vraag of deze figuur niet '... onder onze jonge economen onbetwist no. 1 is?'. Maar in 1890 steunde hij Piersons belastingherzieningsplannen.

Pierson publiceerde zijn theoretische bijdragen met inzichten over belastingen en openbare financiën voornamelijk in de tijdschriften *De Gids* en *De Economist*. Daarin toonde hij zich opmerkelijk genoeg lange tijd geen uitgesproken voorstander van een inkomstenbelasting maar dat veranderde door de tijdsomstandigheden in de loop der jaren. Een systematische uitwerking van zijn theoretische opvattingen over belastingen geeft hij in zijn leerboek en die boden de grondslag van zijn ingrijpende belastinghervorming als minister. Piersons uitgangspunt was, dat het bij belastingheffing niet alleen gaat om de verwerving van inkomsten door de overheid maar ook om een zodanige fiscale regelgeving dat die gunstig uitwerkt voor de volkshuishouding als geheel. Leidende beginselen daarbij moeten zijn economische doelmatigheid, maatschappelijke rechtvaardigheid en bevordering van de volkswelvaart. Met het oog daarop verving Piersons wetsvoorstel het onoverzichtelijke stelsel van heffingen, accijnzen en retributies door een logisch opgezet eenvoudiger systeem waarin het draagkrachtbeginsel centraal stond. Krachtig gesteund door zijn politieke geestverwant Van Houten, introduceerde Pierson daarom in 1892 een nieuwe vermogensbelasting en in 1893 een bedrijfsbelasting die onder andere het patentrecht moest vervangen. De vermogensbelasting van Pierson is een belasting op inkomsten uit fi-

nancieel vermogen. Dat was nieuw en verstrekkend omdat tot dan toe alleen de baten uit vermogen in onroerende bezittingen werden belast. De bedrijfsbelasting, de tweede pijler van Piersons belastingherziening, was een heffing op alle inkomsten uit beroep of bedrijf. Inkomsten uit geldelijk vermogen vielen daar in zijn voorstel buiten. Tezamen vormen beide heffingen in feite een gesplitste inkomstenbelasting. Deze nieuwe belastingen zouden het wegvallen van overheidsinkomsten door het vervallen van de oude belastingen voldoende moeten compenseren en dus neutraal zijn voor de begroting. De herziening zou de belastingdruk verschuiven ten gunste van het minder welgestelde deel van de bevolking, omdat de herziening de belasting op eerste levensbehoeften aanzienlijk verminderde. Onder voorbijgaan aan technische details wordt hier volstaan met enkele opmerkingen die voor het huidige politieke debat van belang kunnen zijn.

Kern was dat er een belasting kwam die inkomsten belast en consumptieve bestedingen ontziet omdat die de productiviteit minder schaadt en de belastingdruk op lagere inkomens vermindert. De huiseigenaar diende daarom volgens de belastingwet van 1893 voortaan belasting te betalen over zijn bezit en wel omdat de ondervonden woondienst wordt opgevat als inkomen. Dat trok de positie van de eigenaar-bewoner gelijk met die van de huurder. Dit gezichtspunt lokte destijds veel protest uit. Naar analogie van de regel dat in het nieuwe stelsel de kosten van inkomensverwerving aftrekbaar waren, bood Pierson als tegemoetkoming dat rente op hypotheekschulden voortaan in mindering kwam op het inkomen. Dat deze systematiek later zou leiden tot een vermomde subsidie aan huizenbezitters was destijds niet voorzien. Het was een onbedoeld en oneigenlijk gevolg en staat dan ook in onze dagen niet geheel ten onrechte ter discussie. Evenmin was voorzien dat een eeuw later deze belastingssystematiek volstrekt nieuwe economische activiteiten in het leven zou roepen om belastingen te ontgaan of te ontduiken. Maar in Piersons tijd viel dit nog buiten het paradigma van het neoklassieke economische denken, dat thans door sommigen als pervers wordt aangemerkt en daarom als ondoelmatig of onrechtvaardig wordt afgewezen.

Piersons belastinghervorming mocht zijn streven naar een sluitende begroting niet in gevaar brengen. De overtuigde vrijhandelaar en minister Pierson moest daarom een verhoging van de invoerrechten toestaan om de overheidsfinanciën op orde te houden. Ook voor de principiële Pierson heiligde een enkele keer het doel de middelen toen hij zijn

vroegere afkeer van een inkomstenbelasting, die volgens Verburg in ons land vanouds een slechte reputatie had, opzijzette.¹⁶ Waar, om Verburg te parafraseren, zoveel politici faalden, wist minister Pierson deze ingrijpende herziening en verbetering van ons belastingstelsel tot stand te brengen. 'Zonder geestdrift brengt niemand grote dingen tot stand, belastinghervorming allerminst' schreef Pierson in 1881 in *De Gids* en geciteerd in Verburg.¹⁷ Pierson had inmiddels begrepen dat een niet volmaakte inkomstenbelasting altijd beter is dan helemaal geen inkomstenbelasting. Van mogelijke fraude bij de aangifte wilde hij in het Kamerdebat echter niets weten omdat hij vertrouwen stelde in de burgerplicht. Thans zouden we die benadering wellicht afdoen als naïef – een kwalificatie die Pierson destijds soms ook wel ten deel viel.

Sociale vraagstukken

In het laatste kwart van de 19^e eeuw raakte de economische en sociale ontwikkeling van Nederland in een stroomversnelling. Wat laat, aldus Brugmans, brak ook hier de industriële revolutie door.¹⁸ Die bracht nieuwe sociale problemen mee, waarvoor oplossingen moesten worden gevonden. Het beroemde kinderwetje van Van Houten uit 1874, ter bestrijding en beperking van fabrieksarbeid door jonge kinderen, was de eerste stap op deze weg. Sociale bewogenheid zat Pierson in de genen en had hij van huis uit meegekregen. Deze eigenschap keert dan ook terug in zijn geschriften en beleidsdaden. Ook in zijn eigen kring van vooruitstrevende liberalen leefde het besef dat wettelijke regelingen ter bescherming van de economische zwakkeren geboden waren. Het optreden van het kabinet Pierson-Goeman Borgesius bevestigt dit. Dat kabinet zou, zoals reeds opgemerkt, in de politieke geschiedschrijving getypeerd worden als het kabinet der sociale rechtvaardigheid. Het kenmerkte zich door een reeks belangrijke sociale wetten en maatregelen voor beleidsgebieden waaraan Pierson eerder verschillende publicaties had gewijd. Kern was telkens een streven naar synthese van sociale rechtvaardigheid en economische doelmatigheid.

Een eerste voorbeeld is de Leerplichtwet van 1901. Deze maakte een einde aan het vooral nog op het platteland heersende analfabetisme, hetgeen in de ogen van Pierson ook om maatschappelijke en economische redenen moest worden tegengegaan. Beter scholing zou de arbeidsproductiviteit ten goede komen en daarmee de materiële welvaart van allen in het land in het algemeen. De leerplichtwet bood ook een effectieve ondersteuning bij handha-

ving van het verbod op kinderarbeid en versterkte de handhaving van het oude kinderwetje van Van Houten dat weinig effectief was gebleken. Van eveneens principiële betekenis was de Woningwet van 1901, als tweede voorbeeld. In de ogen van Pierson was ook die regeling van groot belang voor de welvaart en stelde paal en perk aan de particuliere woningbouw met de malafide praktijken van de huisjesmelkers. Die hadden op veel plaatsen geresulteerd in slechte huisvesting en ongezonde leefomstandigheden, wat sociaal-economisch ongewenst was. Ook brachten die praktijken hoge woonlasten mee voor de arbeidende bevolking wat ten koste ging van hun persoonlijke welvaart en die van het land. Het derde voorbeeld is de Ongevallenwet van 1901. Vanouds bestond er in Nederland een verzekeringsbedrijf maar dat werkte nauwelijks voor de arbeiders. De liberalen vonden dit ondoelmatig en boden dan ook een helpende hand om werknemers te beschermen tegen de geldelijke gevolgen van bedrijfsongevallen die willekeurig waren. Aldus ontstond in 1901 de Ongevallenwet. Deze wet van de regering Pierson-Goeman Borgesius was het eerste begin van het sociale wetgevingsbouwwerk in Nederland. Ook hierin had Pierson met zijn kabinet een werkzaam aandeel.

Achteraf gezien vond de voorzichtige liberaal Pierson soms dat hij te veel naar links had gekeken. In de woordkeuze van Van Maarseveen blijft hij echter 'gematigd vooruitstrevend en afkerig van zowel de *laisser-faire* politiek als van te vergaande staatsinterventie'.¹⁹ Piersons geschriften illustreren dit tegeneggelijk. Fraaie voorbeelden hiervan bieden zijn theoretische beschouwingen over het vraagstuk van de loonvorming en de arbeidsduur. In een rede uit 1896 legt hij een verband tussen kapitaalvorming, mechanisatie en arbeidsproductiviteit. Hij concludeert dat deze drie verschijnselen mede ten voordele van de werknemers kunnen werken en daarom niet sociaal verwerpelijk zijn, zoals bepaalde kringen, meestal op ideologische gronden, aanvoeren. Een jaar eerder had Pierson dit vraagstuk gezien vanuit het gezichtspunt van een minimumloon met maximering van de werktijd bij de overheid. De uitkomst van die analyse is dat hij voor de overheidssector wettelijk gegarandeerde minimumlonen onwenselijk achtte omdat die de arbeidsvoorwaarden bij een bepaalde groep werknemers zouden begunstigen ten nadele van anderen. Dat zou bovendien ten koste gaan van de belastingbetaler en dus ook van andere werknemers. Interessant is dat deze opvatting een vervolg kreeg in een brief van eind september 1895 aan een oude bekende van hem, zijn leeftijd-

vroegere klasgenoot J. Boissevain.^F Pierson schreef hem dat men op '... sociaal gebied niet kan experimenteren ... maar moet werken met begrippen en abstracties'. Regel daarbij zou moeten zijn een 'maximum van eenvoud, van klaarheid, vermindering van alle phrase'. Deze woorden vertolkten zonder twijfel Piersons wetenschappelijke credo. Opmerkelijk is dat hij hieraan enigszins ironisch toevoegt dat '... een der daar vergaderde statistici, prof. Matyr, hield ons een uur bezig met ... onbeduidende zaken in een echt Duitsch wetenschappelijk kleed gestoken'. Pierson schreef deze licht spottende woorden naar aanleiding van een discussie op een bijeenkomst van het Internationaal Instituut voor Statistiek te Bern in september 1895, dat hij bijwoonde als deelnemer. Dat moet, aldus Pierson enigszins cynisch schreef, het '... effect zijn van bier en Sauerkraut'. Hij besluit deze brief serieus met de opmerking dat hij met leedwezen heeft bemerkt zijn correspondent niet te hebben 'bekeerd inzake het minimumloon' waarvan Boissevain kennelijk voorstander was. In een minimumloon kon Pierson echter niets goeds zien. Terug naar onze tijd kan men de vraag stellen of dit niet een zeer terechte zienswijze is. Zeker bij het nu gerealiseerde politieke verlangen naar een minimumjeugdloon, wordt vaak het feit genegeerd dat in een jongerenloon het element 'learning on the job' is begrepen en de betekenis daarvan wisselt in de praktijk aanzienlijk tussen banen. Dat element is ook loon en wel betaling in natura. Maatregelen van minimumloon lijken deze onomstotelijke waarheid binnen de context van de vorming van menselijk kapitaal in het arbeidsproces geheel te miskennen.²⁰ Overigens kan men zich, afgezien van doelmatigheid, afvragen of een dergelijke wettelijke regeling sociaal rechtvaardig is. Pierson had daar een politieke visie op die aan duidelijkheid niets te wensen over liet. Om over de wenselijkheid van een basisinkomen, dat thans soms in de politiek wordt gepropageerd, of een negatieve inkomstenbelasting die ongeveer op hetzelfde neerkomt, nog maar te zwijgen.²¹ Als liberaal in zijn tijd nam Pierson een middenpositie in die overheidsingrijpen in beginsel afwees tenzij dit de volkswelvaart in het algemeen ten goede zou komen en het marktmechanisme te kort schoot.

^F J. Boissevain (1836-1914) was een Amsterdamse reder en directeur van de Stoomvaartmaatschappij Nederland. Bij de arbeidsconflicten met de havenarbeiders in de jaren 1890 verzette Boissevain zich krachtig tegen zijn collega-werkgevers in de haven en scheepvaart toen die de vakverenigingen machteloos wilden maken. Hij en zijn medestanders werden daarin gedreven door nobele motieven zoals Ernst Heldring in zijn dagboek noteert.

Statistieken als bron van beleidsinformatie

In zijn leerboeken en andere geschriften maakte Pierson veelvuldig gebruik van statistische gegevens om zijn abstracte betogen concreet toe te lichten. Voorbeelden zijn het beloop van de tarweprijzen in Groot-Brittannië, de woninghuren te Amsterdam in 1883 en 1909, de omvang van de wereldgoudproductie in 1850-1911 of de ontwikkeling van de zilverprijs in dit tijdvak. Ook verschaft hij statistische informatie over de geldomloop in de VS in 1878-1894, de prijzen van uitvoer en invoer in die periode, de lengte van het spoorwegnet of de gemiddelde oogstomvang afgezet tegen het verbruik van voedingsmiddelen. Deze voorbeelden maken duidelijk hoeveel belang Pierson hechtte aan feitelijke informatie voor theorievorming en beleid. Hij vond statistische gegevens van groot belang bij politieke besluitvorming.

Een voorbeeld en analytisch interessant bijproduct van het gouddebat bood Piersons opvatting over indexcijfers om het ontbreken van prijsstabiliteit vast te stellen. Hij kwam in dat verband tot de opmerkelijke conclusie dat samengestelde prijsindexcijfers hiervoor geheel ongeschikt zouden zijn. Hiermee keerde hij zich tegen het algemeen gebruik van prijsindexcijfers als waarnemingsinstrument en de zienswijze van vooraanstaande economen en gezaghebbende statistici als de hiervoor genoemde Jevons of diens land- en tijdgenoot, de mathematisch statisticus en wiskundige econoom, Edgeworth.⁶ Hun indexcijfers lieten, zo betoogde Pierson, sinds 1875 een algemene prijsdaling zien. Volgens Pierson verhulde dit beeld echter of de oorzaak hiervan bij goudschaarste dan wel bij een overmatig goederenaanbod moest worden gezocht. Dat laatste was volgens Pierson het geval, en wel als gevolg van technologische ontwikkelingen in de goederensfeer en het vervoerwezen. Pierson ignoreerde echter dat voor de verantwoorde vaststelling van het prijsbeloop de meting ervan van groot belang was. En hiertoe vormden goede samengestelde prijsindexcijfers een belangrijk praktisch hulpmiddel. Indexcijfers verdienen dan ook analytische en empirische aandacht en afschaffing zoals Pierson voorstond zou een verkeerde weg zijn geweest.

Piersons pleidooi in het *Economic Journal* van 1896 en herhaald in zijn leerboek, om af te zien van economische analyses met behulp van samen-

gestelde prijsindexcijfers is daarom paradoxaal. Dit merkwaardige voorstel deed Pierson als reactie op een theoretisch artikel van Jevons over de constructie van indexcijfers. Piersons kritische analyse vond terecht geen weerklank noch navolging in theorie en praktijk. Dat neemt echter niet weg dat Pierson voor de organisatie van de statistiekbeoefening in Nederland een doorslaggevende en belangrijke rol heeft gespeeld.

In 1892 stelde Pierson de Centrale Commissie voor de Statistiek in. Met deze commissie was hij nauw betrokken bij de voorbereiding en oprichting in 1898 van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Hiermede nam hij een verdienstelijk initiatief waardoor ons land op dit gebied een pioniersrol heeft kunnen spelen. Sindsdien zijn ambtelijke statistieken, zoals ze in het jargon heten, onmisbaar geworden in het sociaal economisch beleid. Hierbij heeft Pierson zich beijverd de politieke onafhankelijkheid en daarmee de integriteit van de statistische registratie veilig te stellen wat de geloofwaardigheid van de officiële statistieken heeft versterkt en hun rol in de beleidsvoorbereiding vergroot. Dit principe van onafhankelijke statistische registratie lijkt momenteel weer actueel nu het voormalige hoofd van het Griekse statistiekbureau van landverraad wordt beschuldigd omdat hij de door zijn voorgangers actief ondersteunde grootschalige fraude met de Griekse begrotingscijfers aan het licht had gebracht.²²

Piersons *faux pas* in zijn artikel uit 1896 met betrekking tot de constructie van indexcijfers verbleekt volkomen bij zijn grote inzet voor de statistiek in het algemeen. Immers eigenlijk betrof dit indexcijfer de ontwikkeling van een nieuwe registratiemethode die niets meer of minder is dan een technisch detail. Deze misvatting van Pierson, want veel meer was zijn *faux pas* niet, droeg trouwens wel bij aan zijn internationale naamsbekendheid. Want de baanbrekende monografie van de geldtheoreticus Irving Fisher over indexcijfers begint als pikante binnenkomer met de vermelding van Piersons zienswijze op prijsindexcijfers.²³ Fisher doet dat trouwens zonder ook maar iets af te doen aan de verdiensten van Pierson. Want ook op het gebied van de verzamelende statistiek was hij vooruitstrevend en bepleitte hij een overheidstaak zodra particuliere initiatieven vruchteloos bleven. Hij was een aantal jaren voorzitter van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS). Tot 2015 was de CCS trouwens de onafhankelijke externe toezichthouder op het CBS.

Pierson als economisch theoreticus

Voor Pierson is de hoofdtak van de staathuishoud-

⁶ Interessant is dat later ook Keynes zich kritisch uitliet over deze praktijk. Hij laat Pierson in dat verband onvermeld al is hij ongetwijfeld via zijn leermeester Marshall op de hoogte geweest van dit commentaar (J.M. Keynes, *A treatise on money, volume I*, London, 1930).

kunde het opsporen van wetmatigheden langs de weg der redenering. Binnen dit vak of algemene economie, leidt volgens hem alleen de deductieve werkwijze tot dat doel. Deductie is volgens Pierson een kunstterm die staat tegenover inductie. Pierson leefde in een wereld waarin onder de overwegend Duitstalige economen een methodestrijd woedde met als inzet de methode van de deductie *versus* de methode van inductie. Ook in ons land waren in die tijd onder economen sporen van dit weinig vruchtbare academische debat te vinden. De kwestie daarbij was of langs empirische weg, dat wil zeggen via inductie, algemene wetmatigheden konden worden ontdekt.

Aanhangers van de zogeheten 'Historische School' verdedigden dit gezichtspunt. Tegenover hen stonden de aanhangers van de grensnut theorie van Jevons, Menger en Walras maar ook beoefenaars van de economie als de Oostenrijkers E. von Böhm-Bawerk en F. von Wieser of de Engelsman A. Marshall en de reeds vermelde Edgeworth, om in dit verband slechts enkele namen te noemen. Pierson stond geheel in hun analytische traditie en verwierp met klem de zienswijze van de 'Historische School' met het argument dat uit het bijzondere – en dat zijn feiten op de keper beschouwd – logischerwijs niet het algemene kan worden afgeleid. De deductieve werkwijze is in Piersons ogen het bestaansrecht van de economische theorie. Feiten acht hij overigens wel van groot belang bij de toepassing van de theorie. Een aantal van zijn historische studies, zoals die over de economie van het oude Athene of van Hollands welvaart in de zeventiende eeuw en die over de crisis van 1873 in Europa en de VS, laten dat zien. Maar, zo betoogt hij bij herhaling, deze historische bevindingen zijn niet voldoende als noodzakelijke grondslag voor de formulering van algemeen geldende economische inzichten of beleidsadviezen. Echter, en daarin is Pierson ondubbelzinnig, economisch onderzoek verschaft kennis die voor de bevordering van de welvaart moet worden nageleefd, maar geeft niet per se beleidsregels daarvoor. Die vergen aanvullende informatie zoals kennis van instituties, statistische gegevens of inzicht omtrent de voorkeuren van de mensen om wie alles draait. Daarin kan ook een streven naar macht zijn begrepen. Vertaald naar onze dagen betekent deze bevinding dat bepaalde beleidspleidooien niet zonder meer economisch verantwoord zijn al wordt dat soms wel gesuggereerd. Een opvallend voorbeeld uit de talloze die in dit verband genoemd kunnen worden, is het huidige politieke streven naar marktwerking en privatisering. Hier lijkt ideologie sterker dan in historisch besef gewortelde theoretische kennis.

Die zou zich rekenschap geven van het feit dat liberale economen als Pierson ook aandacht schonken aan de nadelen van het zuivere winststreven en de tekortkomingen van de markt die niet altijd uitsluitend zaligmakend is. In die situaties propageerde hij daarom overheidsexploitatie met aanvullend beleid. Piersons benadering was niet dogmatisch eenzijdig maar kenmerkte zich door zorgvuldige afweging van voor- en nadelen voor de samenleving met instandhouding van de individuele verantwoordelijkheid. Tegen die achtergrond kan in redelijkheid de vraag gesteld worden of in het huidige debat rond privatisering en marktwerking dat naar evenwicht en harmonie zoekende element niet ontbreekt. Daardoor lijkt de discussie dikwijls vooral gedreven door politiek dogmatisme met een kritiekloze en ouderwetse verering van de zegeningen van de markt alsof die niet zou kunnen falen.

Als econoom genoot Pierson internationale waardering. In een door Pigou²⁴, Marshalls opvolger als hoogleraar in Cambridge, geredigeerde bundel met opstellen ter herinnering aan Marshall schrijft Keynes over de zeldzame combinatie van talenten die de beoefenaar van de economie moet bezitten. Op zichzelf acht hij dit vak niet bijster moeilijk. Maar om erin te kunnen uitblinken dient men te beschikken over de genoemde zeldzame combinatie van talenten. Marshall bezat die volgens Keynes. Hoewel Keynes en Pierson elkaar nauwelijks persoonlijk gekend hebben is het volstrekt duidelijk, en Piersons loopbaan levert daarvoor het bewijs, dat ook hij voldoet aan deze karakteristiek. Daarom kunnen de gedachten van Pierson nog steeds het economisch beleid inspireren, ook in de totaal andere wereld van nu. Terzijde zij vermeld dat de vriendenbundel met dit befaamde opstel van Keynes, ook de briefwisseling tussen Pierson en Marshall uit 1900 bevat waarin beide geleerden van gedachten wisselen over de Boerenoorlog. Pierson was in die jaren ook de minister-president van Nederland dat grote sympathie voelde met de stamverwante Boeren in Zuid-Afrika, maar de Britten verfoeide.

Conclusie

Pierson was een der groten van ons land en zijn tijd. Hij maakte deel uit van een uitgebreid internationaal netwerk van gezaghebbende tijdgenoten.

Als econoom kreeg Pierson ruimschoots erkenning. Ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag op 7 februari 1909 werd hem een naar hemzelf vernoemde stichting aangeboden. Deze Pierson Stichting beoogt aan een Nederlands econoom die zich wetenschappelijk heeft onderscheiden, de Pierson

Penning uit te reiken. Nog steeds kent deze Stichting eens per drie jaar dit wetenschappelijk eerbetoon toe aan een verdienstelijke Nederlandse econoom en houdt aldus de gedachte aan N.G. Pierson levend.

Als politicus heeft Pierson veel tot stand kunnen brengen. Zijn verdienste daarbij is geweest dat hij de tijdsomstandigheden scherp aanvoelde en erop insprong. Zijn leidraad daarbij was het algemeen belang en niet persoonlijke eer en aandacht of politieke beeldvorming laat staan ijdelheid

Als liberaal – in de 19^e eeuw kende het liberalisme in ons land drie verschillende stromingen –, behoorde Pierson tot de middengroep. Hij wees de anticonfessionele houding van sommige andere liberalen bevestigd af en was ook geen dogmatisch voorstander van neutraal onderwijs, wat een belangrijk politiek strijdpunt was in zijn tijd. Minder vooruitstrevend was hij echter in de sociale kwestie waarin hij doelmatigheid vooropstelde. De oplossing zag hij daarom vooral in vergroting van de productie en in initiatieven van de arbeiders en belanghebbenden zelf.

Als persoon was Pierson een bescheiden man, ietwat verlegen, vriendelijk en mild in de omgang, medelevend behulpzaam voor zijn medemens maar niet vrij van een zekere goedgelovige naïviteit. De Utrechtse hoogleraar d'Aulnis de Bourouill²⁵ schetste hem in een levensbericht als een fijngevoelige man en geleerde met een grote werk- en daadkracht. C.A. Verrijn Stuart²⁶ vermeldt dit eveneens maar noemt ook zijn geest van gemoedelijke vroomheid en blijmoedig vertrouwen en tekent hem als een weinig militante natuur die niet zocht naar wapenen maar naar licht. Zijn enorme werkkraft kwam hem als minister op een klein departement met een bescheiden ambtenarenapparaat zeer van pas.

Bij Pierson volgde beleid niet alleen uit cijfermatige informatie maar ook uit een combinatie van feitelijke gegevens en intuïtieve kennis met het vermogen het ijzer te smeden als het heet was zoals zijn geslaagde belastinghervorming illustreert. Maar Pierson verschaftte ook tijdig de intellectuele brandstof voor het smidsvuur. Hierdoor was hij een effectief bestuurder die veel tot stand kon brengen wars van politiek opportuniste maar geleid door duidelijke beginselen. Ook in dat opzicht was Pierson een voorbeeldig politicus en mens.

Het staat buiten twijfel dat Pierson de belangrijkste Nederlandse econoom van de 19^e eeuw was en tegelijkertijd een staatsman van formaat. Het is daarom jammer dat de biografie door Van Maar-seveen, die de eerste helft van Piersons leven beschrijft, geen vervolg heeft gekregen. Dit lot deelt

Pierson trouwens met dat van de voornaamste Nederlandse econoom uit de 20^e eeuw: Nobelprijswinnaar J. Tinbergen die een soortgelijk lot is beschoren en eveneens maar een halve levensbeschrijving heeft gekregen. Ook hem is tot dusver geen volwaardige biografie gegund.

Prof. dr. M.M.G. (Martin) Fase was tot 2002 onderdirecteur van de Nederlandsche Bank en verantwoordelijk voor wetenschappelijk onderzoek dat mede de economische modelbouw omvatte. Sinds 2002 is hij emeritus-hoogleraar monetaire economie op de UvA. In 1996 ontving hij de Piersonpenning voor zijn wetenschappelijk werk in de economie. Van zijn hand verscheen een groot aantal wetenschappelijke publicaties.

Eindnoten

- 1) M.W. Holtrop, 'Een terugblik op Mr. N.G. Pierson', *De Economist* vol. 126, 1978, p. 454.
- 2) M.M.G. Fase, 'Investeer in geschiedenis van het economisch denken', *Me Judice*, 18 maart 2016.
- 3) C.A. Verrijn Stuart, 'Levensbericht van Mr. Nicolaas Gerard Pierson 7 Februari 1839-24 December 1909', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1911, pp. 26-80.
- 4) M. van der Plas, *Vader Thijm: biografie van een koopman-schrijver*, Amsterdam, 1995.
- 5) H.J.M. van de Laar, *Opperbankier en wetenschapsman Willem Cornelis Mees 1813-1884*, Den Haag, 1978.
- 6) A. Szász, *The road to European Monetary Union*, Londen, 1999.
- 7) M.M.G. Fase, 'Pierson over indexcijfers en prijsstabiliteit' in: J.E.E. Bläsing en H.H. Vleesenbeek, red., *Van Amsterdam naar Tilburg en toch weer terug*, Leiden /Antwerpen, 1992, pp. 51-73; M.M.G. Fase en C.F. Folkertsma, 'Measuring inflation: testing Carl Menger's concept of the inner value of money', *Kredit und Kapital* vol. 34, 2001, pp. 197-222.
- 8) G.M. Verrijn Stuart, *Geld en crediet*, achtste herziene druk., Den Haag, 1953.
- 9) A. Szász, 'Munt zonder staat', in: S.C.W. Eijffinger, H.G. van Gemert en G.P.L. van Roij, red., *Intermediair tussen wetenschap en onderwijs*, Tilburg, 2004, pp. 140-151.
- 10) S. Posthuma, 'De Latijnsche Muntunie: 1 januari 1866-31 december 1926', *Economisch Statistische Berichten* vol. 12, nr. 594, 18 mei 1927, pp. 449-451; W. Duisenberg, 'From Latin monetary Union to European monetary union' in: M.M.G. Fase, G.D. Feldman en M. Pohl, red., *How to write the history of a bank*, Aldershot, 1995, pp. 1-10.
- 11) W.F. Stolper, *Joseph Alois Schumpeter. The public life of a private man*, Princeton, 1994.
- 12) C. Goedhart, *Hoofdflijnen van de leer der openbare financiën*, 3e druk, Leiden, 1975.
- 13) H.J. Hofstra, *Inleiding tot het Nederlands belastingrecht*, 8e druk, Deventer, 2002.

- 14) Vergelijk H. Landreth en D.C. Colander, *History of economic thought*, Boston, 1994; en J.A. Schumpeter, *History of economic analysis*, New York, 1954.
- 15) Een belangwekkende originele mathematische onderbouwing hiervoor bood het Amsterdamse proefschrift van A.J. Cohen Stuart *Bijdrage tot de theorie der progressieve inkomstenbelasting*, Den Haag, 1889.
- 16) J. Verburg, 'Een gespitse inkomstenbelasting. De vermogens- en inkomstenbelastingen van Minister Pierson', in: J. Th. De Smidt, red., *Fiscaliteit in Nederland*, Deventer, 1987, pp. 137-159.
- 17) Ibidem.
- 18) I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht: sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, Den Haag, 1961.
- 19) J.G.S.J. van Maarseveen, *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson 1839-1909. Deel I 1851-1884*, Amsterdam, 1990, p. 54.
- 20) M.M.G. Fase, 'On the estimation of lifetime income', *Journal of the American Statistical Association* vol. 66, 1971, pp. 686-692; M.M.G. Fase, 'The distribution of lifetime earnings: a problem of inter-temporal aggregation', *Statistica Neerlandica* vol. 26, 1972, pp. 103-111.
- 21) M.M.G. Fase, 'Belastinguitkeringen en inspanningseffect', *Maandschrift Economie* vol. 35, 1971, pp. 469-478.
- 22) Bericht in de *Volkskrant* van 4 augustus 2016 op pagina 27 onder de kop: 'Ontdekker Grieks fraude vervolgd'.
- 23) I. Fisher, *The making of index number*, Boston, 1922.
- 24) A.C. Pigou, red., *Memorials of Alfred Marshall*, London, 1925.
- 25) J.D. Aulnis de Bourouill, 'Levensbericht van Nicolaas Gerard Pierson', *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen 1911*, Amsterdam, 1911, pp. 15-50.
- 26) C.A. Verrijn Stuart, 'Levensbericht van Mr. Nicolaas Gerard Pierson 7 Februari 1839-24 December 1909'.

PROPER WONEN, GEDULDIG SPAREN EN VLIJTIG LEREN

Praktisch negentiende-eeuws sociaal-liberalisme in België

– Patrick van Schie –

Boekbespreking van:

- Carmen van Praet, *Liberale hommes-orchestres en de sociale kwestie in de negentiende eeuw. Tussen lokaal en internationaal*, proefschrift Universiteit Gent, 2015, 423 pp.
- Guy Schrans, *Tussen burgerpak en blauwe kiel. Sociaal-liberalen te Gent, 1789-1914*, Liberaal Archief Gent, 2015, 212 pp.

Nog maar al te vaak wordt op scholen onderwezen dat pas met de komst van de socialisten op het politieke toneel de ellende die in de negentiende eeuw gepaard ging met de industrialisatie van Europa aandacht kreeg en werd bestreden. Hooguit wordt ook aan christelijke initiatieven een bijrol vergund – in het bijzonder onderwijs wordt daar vermoedelijk op zijn minst een nevenschikte rol aan toebedeeld – maar de negentiende-eeuwse liberalen figureren in dit verhaal veelal als Dickens' Scrooge: gericht op het zelf zoveel mogelijk geld verdienen en hardvochtig naar eenieder die het minder heeft. Meestal wordt dan ook de mythe herhaald dat de liberalen indertijd een 'nachtwakersstaat' voorstonden, enkel gericht op het handhaven van recht en (de kapitalistische) orde.

Het is een geslaagde projectie van socialistische propaganda, en meteen zaaigoed waaruit in een nieuwe generatie wellicht nieuwe linkse afkeer van liberalen kan kiemen, niettegenstaande het feit dat de historiografie weinig van dit beeld heel heeft gelaten. Uit tal van geschiedkundige werken blijkt dat liberalen zich in allerlei landen reeds over de 'sociale quaestie' bogen ruim voordat socialisten zich aandienen. Dit kwam niet alleen tot uiting in de totstandkoming van sociale wetten maar ook in een enorme hoeveelheid praktische initiatieven. Van het beeld dat de liberalen zich niet om het lot van de arbeidende klasse bekommerden blijft na kennisname van de geschiedkundige literatuur weinig heel. Evenmin trouwens van het beeld dat de arbeiders zich *en masse* tot het socialisme bekeerden. Ook voor zover zij niet (naar Marx) door godsdienstig 'opium' beneveld naar de confessionelen werden getrokken,

is inmiddels bekend dat arbeiders in bijvoorbeeld Duitsland en Groot-Brittannië in groten getale op liberale of conservatieve partijen stemden. Voor zover zij stemrecht hadden natuurlijk, maar in Duitsland hadden zij dat allemáál omdat daar sinds 1871 voor Rijksdagverkiezingen algemeen mannenkiesrecht gold, terwijl in Groot-Brittannië het electoraat na de kieswethervorming van 1884 voor zeker de helft uit arbeiders bestond.

In België bestaat kennelijk eveneens een wijd verbreid beeld dat er op sociaal gebied tot 1884 – dat was voor onze zuiderburen het jaar waarin de tot dan toe oppermachtige liberalen hun absolute meerderheid in het nationale parlement voorgoed kwijtraakten aan de katholieken – niets gebeurde. Eind vorig jaar verschenen twee studies die beide gedetailleerd inzoomen op de aandacht van Belgische (sociaal-)liberalen voor de sociale kwestie en op hun initiatieven om het lot van de arbeidende klasse te verbeteren. Beide studies maken duidelijk dat het aan dergelijke initiatieven bepaald niet heeft ontbroken. Het zal de lezer na het doornemen van beide boeken eerder duizelen van alle liberale initiatieven op sociaal gebied dan dat men kan blijven volhouden dat er wat dit betreft van een 'stille periode' sprake zou zijn geweest.

'...in een warmen hoek van eenen lachenden haard...'

Carmen van Praet richt zich in haar proefschrift niet in eerste instantie op de liberale politiek in de hoofdstad Brussel maar op de activiteiten van liberaal gezinde *hommes-orchestres*. Deze term vertaalt Van Dale als duizendpoten; volgens de auteur slaat het tevens op mannen die meenden de maatschappij te kunnen en moeten 'orkestreren'. Deze *hommes-orchestres* (in enkele zeldzame gevallen aangevuld met *femmes-orchestres*) hoorden zelf tot de betere kringen: het waren hoogleraren, ondernemers, artsen, statistici en journalisten die zich ontfermden over de arbeidende klasse. Hun doel was echter geenszins de arbeiders van hun hulp afhankelijk te maken; zij wilden de arbeiders juist stimuleren zichzelf te red-

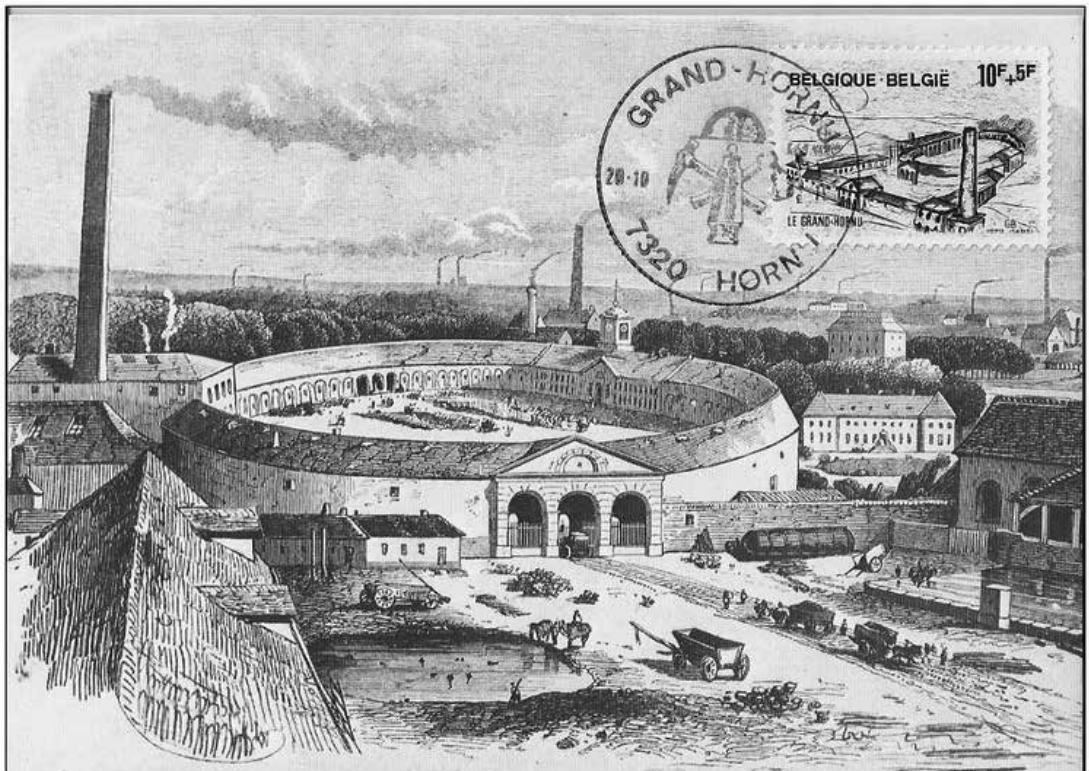
den. Daarom richtten de activiteiten van de *hommes-orchestres* zich op het onderwijs – ‘jong geleerd, oud gedaan’ – en op financiële zelfstandigheid – (samen) sparen bijvoorbeeld om tegenslagen in het leven (zoals ziekte en werkloosheid) op te kunnen vangen.

In 1868 zette de sociaal-liberaal Gustave Rolin-Jaquemyns uiteen waarom van alle gewenste hervormingen het huisvestingsvraagstuk aan de basis lag: ‘Het onderwijs der kinderen. Maar ouders moeten helpen, en hoe zullen zij het doen, indien zij geen bewoonbaar huis hebben? Den werktijd verkorten! Maar waar zullen de werklieden lopen, indien het huis onaangenaamer dan de werkplaats is? De volksbibliotheken aanmoedigen! Maar waar zal men lezen indien men het geleend boek niet ’s avonds in den warmen hoek van eenen lachenden haard lezen mag? Het vraagstuk der werkmanswoningen is dus een der gewichtigste die zich opdoen.’

Bovendien was het huisvestingsprobleem het meest zichtbaar. De stroom arbeiders die door de industrialisatie naar de steden werd getrokken, kwam veelal terecht in afschuwelijke krottenwijken. Daar leefden hele gezinnen boven op elkaar in kleine, vunzige woninkjes (soms niet groter dan één kamer) zonder elementaire voorzieningen. Die

woningen waren bedompt en onwelriekend; de wijken vormden broeinesten van allerlei ziektekiemen. Indien sociaal gevoel de rest van de bevolking er al niet toe bracht hier iets aan te doen, dan kon eigenbelang een motief zijn. Cholera, tuberculose, tyfus, dysenterie en pokken hielden immers geen halt aan de rand van de wijk. Het laten voortduren van de onhygiënische toestanden zou de hele volksgezondheid ondermijnen.

Geen wonder dat de zogenoemde ‘hygiënisten’ (vaak medici) voortrekkers waren in het negentiende-eeuwse debat over de woontoestanden. Zij troffen elkaar op tal van internationale conferenties die aan het thema werden gewijd. Mede daardoor werden initiatieven tot aangename, schone woonwijken voor arbeiders nogal eens door buitenlandse voorbeelden geïnspireerd. Een van de vroegste voorbeelden was een reeks huurwoningen die de ondernemer André Koechlin in 1835 in het Franse Mulhouse, ten westen van het Duitse Freiburg en het Zwitserse Basel, begon te bouwen. In België was overigens zelfs al vanaf 1819 een sociale arbeiderswijk aangelegd in de Borinage (mijnbouw) door de industrieel Henri de Gorge-Légrand: De Grand Hornu. In 1832 telde deze wijk 440 woningen, alle met een

eigen tuin. Het complex telde voorts publieke baden en wasplaatsen, alsmede onder andere een bakkerij en een beenhouwerij. Op allerlei andere plaatsen in België verzezen in de loop van de eeuw soortgelijke wijken. Nederland kent zulke tuindorpen voor arbeiders ook: het 'Agnetaapark' in Delft (gesticht door Van Marken) en 'Het Lansink' in Hengelo (gesticht door Stork) zijn twee bekende voorbeelden.

Beter nog voor de zelfstandigheid dan fraaie, ruimere huurwoningen was het als de arbeiders hun woningen zouden kunnen kopen, door aan een spaarprogramma deel te nemen. Het bezit van de woning zou de zelfstandigheid van een arbeider vergroten, zou hem tot extra goede zorg voor zijn woning aanzetten en remde zijn eventuele revolutionaire neigingen. 'Niets', zo luidde een betoog in 1873, 'zal hem de waarde van den eigendom beter leeren waardeeren, beter leeren inzien dat hij ook belang heeft bij vrede, orde en rust in de maatschappij, minder toegankelijk maken voor theorieën, wier verwezenlijking de maatschappelijke orde zou kunnen verstoren, dan zoo hij zelf een eigendom verkrijgt, hetwelk hij aan de zijnen hoopte te kunnen nalaten, maar hetwelk gevaar zou loopen zoo de maatschappelijke orde wordt bedreigd.' Ziedaar het sociaal-liberale ideaal: niet weg met het kapitalisme maar maak de arbeider tot een (kleine) kapitalist.

Toch kwam zeker niet iedere arbeider voor een woning in een modelwijk in aanmerking. Een modelwijk vergde modelarbeiders: zij dienden aan strenge voorwaarden te voldoen en moesten bereid zijn zich aan leefregels vol properheid en spaarzaamheid te onderwerpen. Inspecteurs hielden er vaak toezicht op. In de (niet uitgevoerde) plannen van een van de *hommes-orchestres* – de Gentse hoogleraar medische wetenschappen Adolphe Burggraeve werd dit toezicht vergemakkelijkt door de wijk – pantoisch te bouwen – net als de koepelgevangenis volgens Jeremy Bentham's model – zodat vanuit het midden alle woningen in de gaten konden worden gehouden. In de praktijk bereikte men met de keurige wijken vooral een bovenlaag van arbeiders, en dan ook nog eens de netjes gehuwde arbeiders. Alleenstaanden pasten niet in het ideaalbeeld; laat staan liederlijke figuren die zich aan alcohol te buiten gingen.

'Scholen van geestesontwikkeling'

Een tweede hoofddoel dat sociaal-liberalen trachten te verwezenlijken – naast beter wonen – was financiële zelfredzaamheid. 'Help u Zelf', heetten sommige initiatieven, geheel in lijn van de Engelse bestseller uit 1859 van Samuel Smiles: *Self help*.

Maar deze zelfhulp had veel meer om het lijf dan een eigen spaarvarken thuis, of zelfs dan een spaar rekening bij een bank. De vrijwillige coöperatie was bij uitstek een sociaal-liberale manier om samen sterk te kunnen staan.

Van Praet legt uit dat er drie hoofdsoorten van coöperaties zijn: gericht op het verbruik, op het krediet of op de productie. De laatste soort was het moeilijkst van de grond te krijgen en is het minst succesvol geweest; zij laat die verder onbesproken. De auteur schenkt iets meer aandacht aan de coöperatieve verzekeringskassen die voorzagen in bijvoorbeeld medische zorg of de kosten van een begrafenis – deze kassen werden en worden nog altijd door onze zuiderburen 'mutualiteiten' genoemd – terwijl Van Praet de meeste aandacht besteedt aan de gemeenschappelijke spaarkassen. In 1865 richtte een liberale regering een nationale variant daarvan op: de Algemene Spaar- en Lijfrente-Kas (ASLK). Zes jaar later werden hier 44.182 spaarboekjes aangehouden. Dat op een Belgische bevolking van vijf miljoen zielen. Nu telde het land wel meer volksbanken maar dan met een lokaal karakter: in 1878 waren dat er 22 met in totaal 14.379 leden. Bij elkaar opgeteld nog steeds bepaald geen overweldigend succes. Uit het boek van Schrans blijkt overigens dat er in de periode 1900-1912 maar liefst 1,2 miljoen spaar- en pensioenboekjes bij de ASLK werden geopend. Kennelijk is het met de ASLK later wel goed gekomen.

Het doel was prachtig: volgens het latere liberale Kamerlid Léon d'Andrimont waren de volksbanken voor de werkmans 'scholen van geestesontwikkeling' die 'verhoging van het peil der maatschappelijke beschaving' teweeg zouden brengen. Maar bij de genoemde aantallen deelnemers uit 1878 schoot het (vooralsnog) allemaal niet erg op. Net als in het geval van de huisvestingsprojecten werd met de volksbanken eigenlijk slechts een toplaag van arbeiders bereikt. En zelfs onder die vrij geringe aantallen deelnemers, kwam het leeuwendeel dan nog uit de kleine burgerij.

Uiteindelijk viel het meeste te verwachten van een vroege verhoging van het bewustzijn onder arbeiders dat zij gebaat waren bij een nijver, ordelijk en spaarzaam leven. Waar dus beter te beginnen dan in het onderwijs? De strijd van liberalen voor goed onderwijs was er niet slechts een tegen de invloed van de clerus – aan de schoolstrijd tussen katholieken en liberalen zijn in België reeds tal van publicaties gewijd – maar evenzeer voor toegankelijk onderwijs. In het helaas veruit kortste deel van haar proefschrift stipt Van Praet aan hoe liberale

regeringen die toegankelijkheid hebben bevorderd. Bedacht moet worden dat het analfabetisme destijds in België relatief hoog lag; veel hoger dan in Nederland. In ons land voerde een liberale regering de leerplicht in 1900 in als afronding van een proces waarin veruit de meeste kinderen reeds naar school gingen. In België ging in datzelfde jaar nog altijd niet meer dan 15% van alle kinderen zes jaar naar school, terwijl ongeveer 35% vier jaar naar school ging. Pas in 1914 kwam in België de leerplicht tot stand.

Meisjesscholen kregen speciale aandacht van de Belgische sociaal-liberalen. De leerlingen daar werden overigens niet enkel in intellectueel opzicht gevormd. Minstens zo belangrijk werd het geacht dat zij als latere huismoeders hygiëne, algemene netheid en orde, en spaarzaamheid aanleerden. Activiteiten gericht op onderwijs aan wat 'oudere' kinderen of aan volwassenen bleken onderhevig te zijn aan dezelfde beperkingen als de hervormingen in het algemeen. De volksbibliotheken waren bijvoorbeeld meer in trek bij de middenklasse dan bij de arbeiders.

De conclusie bij Van Praet is helder: er waren talloze activiteiten ondernomen door sociaal-liberaal gezinde *hommes-orchestres* ter verbetering van het lot van de arbeiders, Maar het was (in mijn woorden) gepeuter aan de bovenmarge. De initiatieven waren paternalistisch van aard, maar – zo meent de auteur – de arbeiders die eraan deelnamen waren wel degelijk beter af. Van Praet heeft een mooie en vlot leesbare dissertatie geschreven. Voor veel Nederlanders is het alleen jammer dat het boek vol Franstalige citaten staat, waarvan de auteur geen vertaling naar het Nederlands levert. Gelukkig, zo heb ik begrepen, zal dit euvel in de aanstaande commerciële uitgave worden verholpen.

Wat eveneens achterwege blijft, en misschien ook lastig is na te gaan, is waarom een en ander niet breder bij de arbeiders aansloeg. Hadden er meer initiatieven genomen moeten worden? Waren grote groepen arbeiders onverbeterlijk? Of ontbrak het de arbeiders aan middelen? Van Praet haalt een socialistisch gezinde auteur aan die beweert dat de meeste arbeiders geen geld overhielden om te sparen of aan een mutualiteit deel te nemen. De *hommes-orchestres* zouden dat hebben betwijfeld van die arbeiders die een deel van hun loon naar de kroeg brachten. En zelf vraag ik mij altijd af: indien de arbeiders werkelijk niets opzij konden leggen, hoe kan het dan dat zij wel in staat waren deel te nemen aan de verplichte verzekeringen die in Duitsland in de jaren tachtig van de negentiende eeuw door Bismarck en in landen als Nederland en België begin twintigste

eeuw door confessionele regeringen werden ingevoerd? Was het geld er dus wel, maar ontbrak het de arbeiders aan wilskracht, oftewel zelfbeheersing?

'Beschaving en verlichting (...) vriendschap en verbroedering'

Achter de fraaie titel *Tussen burgerpak en blauwe kiel* van Guy Schrans – een liberale auteur die reeds boeken op zijn naam had staan over de vrijmetselarij in het achttiende-eeuwse Gent en over de ontwikkeling van die stad tussen 1780 en 1842 – gaat eigenlijk niet zozeer een geschiedverhaal schuil maar eerder een grondig overzicht van wat er in één Vlaamse stad – Gent dus weer – zoal aan liberaal verenigingsleven te vinden was. Dat verenigingsleven had zeker ook een 'verheffende' component maar de gezelligheid en het vermaak ontbraken evenmin.

Het in 1857 opgerichte Van Crombrughe's Genootschap bijvoorbeeld stelde zich ten doel 'de beschaving en verlichting der leden, en het onderhouden der vriendschap en verbroedering'. Tegen 1882 telde het 905 'werkende leden' en 137 'beschermleden'. Er werd geldelijke bijstand verleend aan leden 'die door eenen grooten ramp of ongeluk' werden getroffen, alsmede beurzen aan begaafde maar onbemiddelde stadgenoten die een opleiding aan een instelling voor hoger onderwijs wilden volgen. Het genootschap bezat een eigen bibliotheek met leeszaal, het verzorgde taalonderwijs, het liet voordrachten houden en het belegde conferenties. Op den duur ontstonden ook een zangafdeling, een kaartafdeling, een 'teerlingenafdeling', een schuttersafdeling en een toneelafdeling. Vanaf maart 1870 bereidde de afdeling 'Met Moed en Volharding' bovendien standpunten voor over de sociale kwestie, in brede zin. Zo kwamen ook de kieswet – de afdeling sprak zich al gauw uit voor algemeen stemrecht – en de loting van soldaten daarin aan de orde.

Aldus passeert een onafzienbare reeks aan sociaal-culturele verenigingen, denktanks, liefdadigheidsinstellingen, coöperatieven en mutualiteiten met een sociaal-liberale inslag de revue. Het boek van Schrans biedt daarvan een mooi naslagwerk. Meer heeft de auteur blijkbaar niet willen doen, want een analyse van de hoogst interessante vraag waarom de (sociaal-)liberalen als zij toch zoveel initiatieven en verenigingen (mede) gericht op arbeiders opzetten, er dan niet beter in zijn geslaagd de 'blauwe kiel' in groten getale aan zich te binden blijft achterwege. Misschien een aardige klus voor een aanstaand promovendus?

Hoewel Schrans kennis heeft genomen van de werkelijke betekenis van het sociaal-liberalisme

– zoals door Fleur de Beaufort en mij geschetst in ons boek *Sociaal-liberalisme* – hanteert hij zelf een wel erg eenvoudige begripsomschrijving. Een sociaal-liberaal is voor hem ‘een volbloed liberaal wiens politieke belangstelling vooral gaat naar de sociale problemen van minbedeelden’. Om daar meteen aan toe te voegen dat dit eigenlijk een pleonasme is. Had de auteur deze nogal lege begripsaanduiding nodig om ruimte te bieden aan alle door hem opgesomde activiteiten en verenigingen in Gent? Daarin is hij dan geslaagd. In hoeverre ‘zijn’ sociaal-liberalen zich ideologisch van de klassiek-liberalen – in België ‘doctrinaire’ liberalen genoemd – onderscheiden wordt in het boek niet duidelijk gemaakt. Het blijft allemaal erg praktisch gericht.

Organisatorisch vond er tussen november 1874 en maart 1876 in Gent heel even een splitsing plaats tussen de (door ‘doctrinair’ beheerste) Association Libérale en een ‘Progressisten-Kring’. Gelijkheid van kansen was het voornaamste doel van de progressisten, zo bleek uit hun zestienpunts-program. Stemrecht voor iedere meerderjarige die kon lezen en schrijven – in België was dat dus lang niet iedereen –, evenredige vertegenwoordiging, gratis basisonderwijs voor iedereen, meer directe in plaats van indirecte belastingen, en afschaffing van dienstvervanging voor een leger dat naar Zwitsers model diende te worden ingericht waren verlangens die in Nederlands-liberale kringen eveneens leefden.

De Gentse ‘progressisten’ uit 1874 wensten voorts meer dan de ‘doctrinair’ een volledige scheiding tussen kerk en staat door te voeren. Rond die tijd wilde Kappeyne van de Coppello dat in Nederland ook, maar de sociaal-liberalen in Nederland van een generatie later – en zeker de vrijzinnig-democraten – maakten bijvoorbeeld de schoolstrijd nadrukkelijk

ondergeschikt aan algemeen kiesrecht en sociale wetgeving, om in die laatste twee kwesties samen met linkse confessionelen te kunnen optrekken.

Typisch Vlaams is de eis van de Gentse ‘progressisten’ uit 1874 dat het Nederlands naast het Frans de officiële taal in Vlaanderen zou worden voor het bestuur en in het onderwijs. De stedelijke – liberale – elites in Vlaanderen en in Brussel waren in die tijd zeer verfranst, en zij voelden daar veelal helemaal niet voor. De Franstaligen keken neer op het ‘volkse’ Nederlands. Misschien schemert daar al één verklaring door waarom veel van die (sociaal-) liberale initiatieven in het Nederlandstalige deel van België de gewone man en vrouw uiteindelijk toch maar moeilijk wisten te bereiken?

De boeken van Guy Schrans en Carmen van Praet zijn leerzaam waar het de praktisch gerichte activiteiten van sociaal-liberalen in België betreft. In hoeverre deze activiteiten werden ondernomen vanuit een samenhangende mens- en maatschappijvisie komt minder uit de verf. Kan de ‘progressistische’ substroming van het liberalisme in België, die daar naast de oudere zogenoemde ‘doctrinaire-liberalen’ was gaan ontstaan, als een Belgische variant van een op eigen theoretisch gedachtengoed stoelend sociaal-liberalisme worden gezien? En wat was dan de samenhang tussen de ideologie, de praktijk in de politiek en de praktijken in het land? Voor antwoorden op die vragen zullen we op een volgend boek over sociaal-liberalisme in België moeten wachten. Wat overigens aan de waarde van de nu verschenen boeken niets afdoet.

Dr. P.G.C. (Patrick) van Schie is historicus en directeur van de TeldersStichting.

‘10 VUISTREGELS VOOR EEN REALISTISCH BUITENLANDS BELEID’

– Bram Boxhoorn –

Naar aanleiding van:

Han ten Broeke, *10 vuistregels voor een realistisch buitenlands beleid*, Den Haag, 2016, 75pp, ISBN: 9789073896741

Publicaties van zittende politici over hun beleidsterrein of vakgebied zijn redelijk dun gezaaid. De reden ligt voor de hand: de mondelinge politieke cultuur in deze tijd staat in hoger aanzien dan het geschreven woord. Bovendien kleeft er een groot gevaar aan het toevertrouwen van hun gedachtevorming aan het papier: soms vraagt een politieke kwestie of een situatie om enige politieke lenigheid of een compromisbereidheid, waarbij beginselen of consistentie in het gedrang kunnen raken. Het gezegde ‘wie schrijft die blijft’ is voor politici dus niet altijd even handig. Hun publicatieschuwheid, opinië artikelen daargelaten, is dus alleszins begrijpelijk.

Des te verheugender is het dat nu een van hen, Han ten Broeke, woordvoerder buitenland van de VVD-fractie in de Tweede Kamer, zijn gedachten over het Nederlands buitenlands beleid in klare taal aan het papier heeft toevertrouwd. In zijn *10 vuistregels voor een realistisch buitenlands beleid* schetst hij in tien hoofdstukken – één voor elke vuistregel – de uitgangspunten van wat hij aanduidt als een ‘realistisch gedreven buitenlands beleid’.

Zijn uitgangspunten zijn helder: machtspolitiek en pragmatisme leveren meer op dan morele beschouwingen. Het gaat dus, kortom, om ‘belangen’ versus ‘waarden’, een begrippenpaar dat onvermijdelijk doet denken aan de Nederlandse archetypen van ‘de koopman en de dominee’ als karakteristiek van het Nederlands buitenlands beleid. Ten Broeke verwijst herhaaldelijk naar en onderbouwt zijn tien stellingen met relevante wetenschappelijke discussies op het terrein van de internationale betrekkingen. Hij is – niet geheel verbazingwekkend – een aanhanger van de school van de *Realpolitik*. En dus is hij minder ontvankelijk voor primair moreel gedreven beleid: het maken van ‘vuile handen’ is volgens hem onvermijdelijk en nodig om het nationale belang te verdedigen. Moraliteit, zo stelt hij in het eerste hoofdstuk over ‘Nationaal belang is de primaire drijfveer van buitenlands beleid’, hoeft en kan

daarbij niet helemaal worden uitgesloten, daarbij verwijzend naar artikel 97 van de Grondwet over de bevordering van de internationale rechtsorde.

Een zeer belangrijke vraag voor een liberale politicus is natuurlijk of een realistisch beleid (*Realpolitik*), gebaseerd op machtspositie en pragmatisme, wel kan samengaan met liberalisme. Immers, de communis opinio is dat *Realpolitik* nauw verweven is met het conservatieve gedachtegoed. Ten Broeke meent om drie redenen dat realistische politiek en liberalisme elkaar niet uitsluiten. In zijn voorgestelde beleid staan de belangen van de burger centraal: ‘Het nationaal belang is in wezen niets meer of minder dan het belang van al die burgers die gezamenlijk het volk vormen’ (p.8). Liberaal aan zijn beleid is ook het wantrouwen tegen ‘maakbaarheidsdenken’. Geen ‘wensdenken’ voor hem, maar pure belangenbehartiging van de burger (p.9). Tot slot worden in zijn voorstellen liberale waarden niet over boord gegooid: het wenselijke moet alleen niet met het haalbare worden verward, zegt hij. Mensenrechten blijven een belangrijk onderdeel van beleid, maar binnen het kader van het haalbare.

Interessant is zijn invalshoek in het tweede hoofdstuk over de geografische begrenzing van buitenlands beleid. De inzet van militairen bij conflicten is soms noodzakelijk, schrijft hij in hoofdstuk VII, maar in hoofdstuk II lezen we dat deze inzet de eigen belangen moet verdedigen en ‘dus op gebieden rondom Europa’ (p. 15): een geografische beperking dus, vooral ook als in EU-verband wordt opgetreden. Het EU-grondgebied en de daarbij behorende ‘achtertuin’ vormen het natuurlijke domein van het Europees intergouvernementele buitenlandse beleid. Meer zit er op dit gebied voorlopig ook niet in voor de EU, concludeert hij nuchter.

Hij stelt daar de VS als ‘indispensable nation’ tegenover: een land dat zowel over politieke als militaire middelen beschikt om de eigen belangen veilig te stellen. De samenhang tussen enerzijds diplomatieke effectiviteit en militaire geloofwaardigheid en ‘afschrikkingscapaciteit’ anderzijds wordt verder in hoofdstuk VI uitgewerkt. Als voorbeelden van minder en meer succesvolle interventies voert Ten Broeke respectievelijk Obama’s ‘rode lijn’ in Syrië op en

de Russische bombardementen op hetzelfde land. Dat de NAVO voor Nederland de beste veiligheids-garantie biedt, verwondert niet (hoofdstuk IV). In dit hoofdstuk wordt meer dan in andere hoofdstukken de standpunten van andere politieke partijen bestreden, waarbij vooral D66 het moet ontgelden. Deze partij geeft de voorkeur aan een Europees leger. Ten Broeke schetst de bekende hobbels en bezwaren die een dergelijke organisatie van Europese kant met zich meebrengt. Het zou overigens interessant zijn te weten of zijn standpunt gewijzigd is na de Brexit.

Een opmerkelijk hoofdstuk gaat over het 'leren spreken van dezelfde taal' als de rest van de wereld (hoofdstuk V). Kort gezegd: kan Europa zijn 'systeem van het recht' opdringen aan de 'wereld van de macht'? Daar bestaan niet alleen bij Ten Broeke ernstige twijfels over. De ruwe buitenwereld zit immers niet te wachten op de liberale normen en waarden die de wereld wordt voorgehouden. De taal van de 'soft power' die Europa spreekt dient daarom aangevuld te worden met het instrument en taal van de 'hard power' om bijvoorbeeld schurkachtige regimes af te schrikken.^A

Uiteraard zijn bij zijn stellingen vragen te stellen. Allereerst verdient het vraagstuk van de spanning tussen het algemene uitgangspunt van 'macht' versus 'het (internationaal) recht' meer aandacht. Het is wel duidelijk dat Ten Broeke in sommige gevallen de legitimatie van interventie boven de legaliteit ervan tolereert. Hij wijst in dit verband ook terecht naar de kanttekeningen van oud-diplomaat Van Walsum in het rapport van de commissie-Davids uit 2010. Met resoluties van de Veiligheidsraad is de internationale stabiliteit misschien wel gediend maar allesbehalve gegarandeerd.

Vervolgens vraagt de interessante opmerking dat er van de 'eigen kracht' (p.7) moet worden uitgegaan om nadere toelichting. De vraag wat deze kracht dan wel is, wordt niet expliciet beantwoord. Dit geldt

ook voor een nadere uitwerking van de definitie van het begrip 'nationaal belang' (Ten Broeke: vrijheid, veiligheid en welvaart, p. 11). Hoe verhoudt zich dat tot de noodzaak soms vuile handen te moeten maken? Dat een dergelijke benadering ook spanningen kan opleveren behoeft geen nadere toelichting. De 'Turkije-deal' over het opvangen van vluchtelingen door Turkije in ruil voor een flinke som geld en het afschaffen van de visumplicht voor Turken is zo'n voorbeeld. Een akkoord sluiten met politieke leiders van een ander democratische soortelijke gewicht (Erdogan) is één zaak; maar hoe zit het met de pogingen van dezelfde Turkse leider om greep te houden op de Turkse diaspora in Nederland? Oogluikend toestaan? Is elke binnenlandse politiek immers ook geen buitenlandse politiek en vice versa?

Ten Broeke is als een echte *Realpolitiker* zich bewust van de grenzen van het menselijke kunnen op buitenlands gebied. Daarom introduceert hij de vuistregel dat een realistisch buitenlands beleid inherent 'inconsequent' is (hoofdstuk VIII). Een van de nuttigste opmerkingen in dit hoofdstuk gaat over de benadering van mensenrechten. Veelal zijn deze nu een criterium of breekpunt in het aangaan of bestendigen van buitenlandse betrekkingen. Ten Broeke pleit er daarentegen voor mensenrechten als inherent onderdeel van de relatie met andere landen aan de orde te stellen.

Ten Broekes publicatie is een fraaie vingeroefening geworden in het voeren van een realistische buitenlandse politiek. Nederland kan en moet niet alles (alleen) doen. Het moet prioriteiten stellen, minder drammerig zijn (bijvoorbeeld op het gebied van mensenrechten) en af en toe ook het instrument van de stille diplomatie hanteren. Deze en Ten Broekes andere aanbevelingen voor een 'realistisch buitenlands beleid' kunnen een ieder, aanhanger van de *Realpolitiek* of niet, een goede dienst bewijzen bij het begrijpen en beoefenen van het voor velen gecompliceerde vakgebied van de buitenlandse politiek, en de Nederlandse variant ervan in het bijzonder.

Dr. A. (Bram) Boxhoorn is directeur van de Atlantische Commissie.

A Het is in het algemeen een groot misverstand te stellen dat die normen en waarden exclusief Europees zijn; zij maken deel uit van het Verlichtingserfgoed dat ook buiten Europa wordt aangetroffen.

COLOFON

Liberaal Reveil is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (voorzitter)
mw.drs. F.D. de Beaufort
dr. C.F. van den Berg
prof. dr. R.M. Salomons
dr. B. Steunenber
drs. D.P. Turk (eindredacteur)

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
e-mail: turk@teldersstichting.nl
website: www.teldersstichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever.
De vetgedrukte inleidingen bij de artikelen zijn opgesteld door de redactie,
niet door de auteur(s). Schrijven in *Liberaal Reveil* geschiedt altijd op persoonlijke titel.
ISSN 0167-0883

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
info@teldersstichting.nl

Abonnementen

Een papieren abonnement op *Liberaal Reveil* (4 nummers) kost €34,- euro per jaar (buitenland: €44,-).
Losse nummers kosten €9,50.
Een abonnement op TeldersCommunity.nl (alle publicaties van de TeldersStichting digitaal beschikbaar,
inclusief *Liberaal Reveil*) kost €35,-.

Druk & Vormgeving

G3M - Grafisch & MultiMedia Management, Zoetermeer

Illustratie omslag

Bon: Thomas Rowlandson, The Trustees of The British Museum

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.

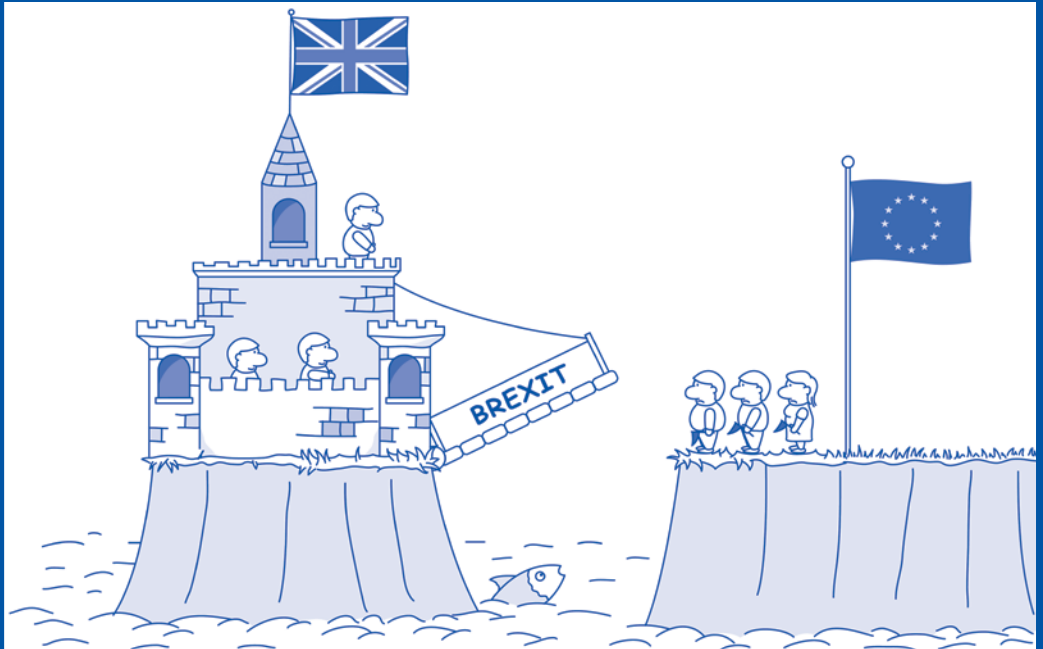

“ Al die tijd heeft de TeldersStichting kunnen profiteren van Langmans immense belezenheid, zijn schrandere opmerkingen en zijn bekwame bestuursstijl. ”

Patrick van Schie over Harrie Langman

Liberaal Reveil

4

december 2016

Thema: Brexit

Het correspondents dinner in de politieke communicatie

De verengelsing van Nederlandse universiteiten

LR

INHOUDSOPGAVE

Ten geleide: dan liever het net op!	181
.....
Column: het Trilemma	
<i>Roelof Salomons</i>	182
.....
Thema: Brexit	
.....
Voorwoord	183
.....
Nederland en Brexit	
<i>Derk Jan Eppink</i>	184
.....
Van Brexit tot soevereiniteit: over de noodzaak van een liberaal antwoord op maatschappelijk onbehagen	
<i>Philip van Veller</i>	189
.....
De verloren vader keert terug naar zijn kroost. Kan de Europese Vrijhandelsassociatie een oplossing bieden voor Britse relaties met Europa in een post-Brexit periode?	
<i>Nathan Benit</i>	201
.....
Koester Brits verzet tegen Europese militaire integratie	
<i>Daniël Turk</i>	209
.....
.....
Who's afraid of humor in politics? Het correspondents dinner in de politieke communicatie	
<i>Huub Wijffes</i>	213
.....
Hare Excellentie!	
<i>Monique Leyenaar</i>	220
.....
Tegen linguïstische armoede. Waarom de verengelsing van Nederlandse universiteiten een verkeerde ontwikkeling is	
<i>Jip Stam</i>	227
.....
Het 'liberalisme' van D66	
<i>Patrick van Schie en Fleur de Beaufort</i>	231
.....
Auteursregister	235
.....

Papieren media leiden een nooddriftig bestaan, en hun overleven op langere termijn is allesbehalve zeker. Het is mede om die reden dat de Teldersstichting zich met de toenmalige redactie van *Liberaal Reveil* in de loop van 2015 heeft gezet aan een herbezinning. Alle ideeën passeerden de revue, van opheffen, via volledig digitaal tot een meer hybride versie, zowel digitaal als op papier. Uiteindelijk is eind 2015 een vernieuwde redactie aan de slag gegaan met de ideeën, waarbij intussen gedurende 2016 het blad in de oude vorm overeind werd gehouden.

Uiteindelijk werd geconcludeerd dat liberaal Nederland een kanaal nodig heeft voor het type communicatie dat zestig jaar lang via *Liberaal Reveil* liep: kalme, wetenschappelijk gefundeerde reflecties op niet altijd hyper actuele vragen. Als dat niet meer (alleen) op papier kan – dan moeten we ook maar het internet opzoeken.

De kleine nieuwe redactie, die gaandeweg verder is uitgebreid, heeft daarom in het nu aflopende jaar enerzijds (aangezien een alternatief ontbrak) toch nog een papieren versie van *Liberaal Reveil* begeleid, maar anderzijds vooral hard gewerkt aan een renaissance van ons tijdschrift. En zodoende houdt

Liberaal Reveil in ieder in de oude vorm vandaag op te bestaan.

Vanaf begin 2017 zal ons tijdschrift onder de nieuwe naam *LR* in elektronische vorm worden voortgezet, met een nieuw acquisitiebeleid, een nieuwe redactie en nieuwe beoordelingsprocedure, en niet in de laatste plaats een nieuw uiterlijk.

Over de wijze waarop u digitaal toegang behoudt tot het blad treft zullen wij u begin 2017 meer informatie toesturen.

Maar ook voor de abonnees die prijs stellen op een papieren editie is er goed nieuws: zolang uw groep nog groot genoeg is, blijft de redactie ernaar streven eens per kwartaal een papieren editie – met wat meerwaarde én een aanzienlijk verbeterd uiterlijk.

De redactie:

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (voorzitter)

mw.drs. F.D. de Beaufort

dr. C.F. van den Berg

prof.dr. R.M. Salomons

dr. B. Steunenbergh

drs. D.P. Turk (eindredacteur)

– Roelof Salomons –

Enkele jaren geleden verscheen een boek van de econoom Dani Rodrik (*De globaliseringsparadox*). Het is een populair wetenschappelijke versie van de artikelen die Rodrik schreef in de jaren dat hij zich als wetenschapper bezighield met de rafelranden van de steeds platter wordende wereld. Na Brexit, Trump en het Italiaanse referendum is er geen betere beschrijving van de recente en komende stembusstrijd. Als nieuwbakken redacteur van *Liberaal Reveil* hoop ik u aan de hand te nemen. U kunt het tevens zien als een introductie.

Rodrik stelt dat als een maatschappij moet kiezen uit globalisering, nationale soevereiniteit en democratie zij slechts twee daarvan kan dienen. Alle drie tegelijkertijd is onmogelijk. Als je daar dieper over nadent en democratie een gegeven is, dan gaan globalisering en nationale soevereiniteit dus schuren. Is dat onderliggend niet de reden van de Brexit-stem waar u in deze *Liberaal Reveil* meer over kunt lezen? Het toenemende gemis aan eigen identiteit in een steeds verder globaliserende wereld?

Als econoom ben ik van jongs af aan getraind om te denken in de voordelen van wereldhandel. Dat meer wereldhandel grotere groei en welvaart met zich meebrengt. Op wereldschaal is dat ook het geval. Miljoenen mensen zijn wereldwijd boven de armoedegrens gekomen. Maar er is ook een keerzijde die tevens zichtbaar is in een doorvoerland als Nederland, waar bovengemiddeld is geprofiteerd van de toenemende wereldhandel.

Als puber groeide ik op in Delfzijl, een havenplaats in het noorden van Groningen, waar ik van 1975 tot en met 1992 heb gewoond. In de voorliggende jaren was 1200 hectare industrieterrein gecreëerd, een extra haven gebouwd en hele wijken waren uit de grond gestampt. Een paar maanden geleden heb ik een bezoek gebracht aan de plaats waar ik opgroeide. De industrieterreinen liggen braak, de werkloosheid is schrikbarend hoog, en hele volkswijken worden

gesloopt omdat er geen mensen zijn om de huizen te bewonen. Recent kondigde weer een industrieel concern aan zijn vestiging te sluiten en de productie te verplaatsen. Een kerkje van een dorpje dat is opgeofferd voor de welvaart staat nog fier rechtop tussen lege fabriekshallen.

Een dergelijk bezoek aan de je geboortestreek maakt veel duidelijk. Je ziet de nadelige gevolgen van globalisering. Ik zag dichte scheepswerven omdat ze niet meer concurrerend zijn. Op de arbeidsmarkt concurreren we niet alleen meer lokaal, maar ook met mensen in Bangalore, Hanoi en Shanghai. Aan de ene kant is dat slecht nieuws, maar aan de andere kant zag ik dat veel mensen zich hadden omgeschoold en een baan kregen in de florerende bouw van jachten. En ik zag dynamiek rondom de kenniscentra bij de stad Groningen waar allerlei nieuwe bedrijven ontstaan. Bedrijven die de wereld als hun speelveld zien.

Het is aan de politiek om een antwoord te formuleren op de uitdagingen die globalisering met zich meebrengt. Een antwoord dat zowel gedegen (lieft wetenschappelijk onderbouwd) moet zijn, maar ook praktisch uitvoerbaar is. Waar oog is voor de voordelen die globalisering met zich meebrengt, maar ook voor de lokale uitdagingen. Een antwoord waar ook ruimte is voor nationale identiteit, maar tevens een antwoord dat verder gaat dan simpelweg stellen dat de banen die verloren zijn gegaan terugkomen. Een antwoord dat niet lang meer op zich kan laten wachten. Er komen in 2017 nog meer verkiezingen aan waar links en rechts wordt gemorrelt aan de verworvenheden die globalisering ons heeft gebracht. Het boek van Rodrik biedt vele aanknopingspunten en suggesties. Liberalen zijn van nature positief ingesteld dus dat komt zeker goed.

Prof.dr. R.M. (Roelof) Salomons is (bijzonder) hoogleraar Beleggingstheorie en Vermogensbeheer aan de Rijkuniversiteit Groningen en hoofdstrateg bij Kempen Capital Management.

VOORWOORD

THEMA: BREXIT

In de juli-editie van *Liberaal Reveil* schonk Fleur de Beaufort in haar column al kort aandacht aan de politieke schokgolf die op 23 juni 2016 door Europa trok: de Brexit. Het stof van het Brexit-referendum op 23 juni 2016 is inmiddels neergedaald en het is tijd voor een nadere reflectie op de dieperliggende oorzaken, maar ook de politieke, economische en militaire gevolgen van de soevereine keus van het Britse volk om de Europese Unie te verlaten.

Een half jaar later is al veel duidelijk. Theresa May zal voor eind maart 2017 artikel 50 van het Europees verdrag invoeren, waarna de onderhandelingen tussen Brussel en het Verenigd Koninkrijk beginnen. Brussel is boos. Immers, de Unie was dan wel een project van 'verschillende snelheden', maar wel snelheden in dezelfde richting. Dat is sinds 23 juni niet langer het geval. In plaats van stappen terug te zetten, was de reflex van Brussel echter om na het Brexit-referendum de vlucht naar voren te kiezen.

Veel blijft ook onduidelijk, zoals de vraag of er eerder sprake zal zijn van een 'zachte' of van wat wel een 'harde Brexit' wordt genoemd. Afgaande op het Brusselse onderhandelingssteam, waar onder meer Guy Verhofstadt deel van uitmaakt, lijkt een 'harde Brexit' waarschijnlijk. Zeker Nederland, als traditionele Britse bondgenoot binnen de EU en als belangrijke handelspartner van het Verenigd Koninkrijk, heeft bij een 'harde Brexit' veel te verliezen.

Dit brengt ons bij de eerste bijdrage van dit themanummer. In 'Nederland en Brexit' analyseert Derk Jan Eppink de Brexit vanuit het Nederlands perspectief. Gezien het veranderende speelveld binnen Europa, zal Nederland naast de traditionele maritieme blik ook meer 'continentaal' moeten gaan denken. Bovenal zal het behoedzaam moeten manoeuvreren om de Nederlandse belangen te verdedigen. Een economische breuk staat namelijk haaks op het Nederlands belang.

In de tweede bijdrage gaat Philip van Veller in op het maatschappelijk onbehagen dat zich zo sterk uitte in de Britse roep om soevereiniteit. Het is een onbehagen dat zich eveneens manifesteerde tijdens de Amerikaanse presidentsverkiezingen op 8 november 2016, en in Nederland eveneens aanwezig is. Wat zijn de factoren achter dit onbehagen, en hoe moeten wij liberalen daar een antwoord op formuleren? Het betekent niet alleen dat liberale waarden weer een prominente plek moeten krijgen in het denken en handelen van liberale politici, maar ook dat politici zich bewust moeten blijven van de belevingswereld van brede groepen in de maatschappij.

Nathan Benit belicht in zijn artikel de mogelijke Britse handelsrelaties in de post-Brexit periode. Indien Londen en Brussel binnen twee jaar na het in het leven roepen van artikel 50 geen overeenkomst hebben bereikt, zal het Verenigd Koninkrijk in zowel de letterlijke als de figuurlijke betekenis een eiland zijn. Aansluiting zoeken bij de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA) biedt mogelijk uitkomst. Hetgeen zou betekenen dat de 'verloren vader weer terugkeert naar zijn kroost'. Twee leden van de Vrijhandelsassociatie, Zwitserland en Noorwegen, hebben beide een verschillende (handels)relatie met de EU. Benit analyseert zowel het Zwitserse als het Noorse model en oordeelt welke het beste voor de Britten zou kunnen uitpakken. Het valt echter te bezien of Brussel dat oordeel deelt.

Tot slot aandacht voor de militaire gevolgen van de Brexit. In 1954 sneuvelde een initiatief, toen nog zes Europese lidstaten, om een Europese Defensie Gemeenschap (EDG) op te richten in het Franse parlement. Sinds de uitslag van het Brits referendum klinkt de roep om verdere Europese militaire integratie op het continent echter weer steeds luider. Daniël Turk stelt in zijn bijdrage dat we het Brits verzet daartegen zo lang mogelijk moeten koesteren.

NEDERLAND EN BREXIT

– Derk Jan Eppink –

Weinig landen in de Europese Unie (EU) zullen zoveel gevolgen ondervinden van de Brexit als Nederland. Een ‘harde Brexit’ is meer waarschijnlijk dan een zachte. Nederland heeft in het Verenigd Koninkrijk een belangrijke handelspartner, heeft binnen de EU in de Britten op veel terreinen een belangrijke bondgenoot en deelt met hen een Atlantische reflex plus een maritieme blik. Nederland moet behoedzaam manoeuvreren om de schade te beperken en alternatieve coalities vormen. Het speelveld verandert grondig.

De Nederlandse export naar de overzijde bedraagt ongeveer 40 miljard euro; de import ruim 20 miljard. Er wonen zo’n 40.000 Nederlanders in het Verenigd Koninkrijk; circa 44.000 Britten in Nederland. Twee multinationals, Shell en Unilever, zijn Brits-Nederlandse bedrijven. Bovendien is er nog het ‘Rotterdam effect’. Goederen die via de haven van Rotterdam de Europese douane-unie binnenkomen, worden vervolgens verscheept naar andere landen. Deze worden wel bij de Nederlandse import opgeteld. Veel goederen gaan naar Duitsland, maar ook naar het Verenigd Koninkrijk. Experts stellen dat door de omvang van de Rotterdamse haven de import van Nederland wordt overschat en die van bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk met de EU onderschat. De Britten importeren via de ‘toegangspoort’ tot de Europese douane-unie meer van buiten de EU dan verondersteld. De omvang is echter moeilijk te kwantificeren. Na de Brexit gaat deze goederenstroom niet meer via Rotterdam.

EU-arbeidsmigratie spelbederver

De onderhandelingen worden moeilijk omdat de Britten immigratie als politiek thema centraal stellen. Immigratie forceerde de Brexit. Van 1998 tot 2010, onder Labour regeringen, kwamen 3,7 miljoen immigranten naar het Verenigd Koninkrijk. Tweederde van buiten de EU, uit landen van het vroegere ‘British Empire’. Labour wilde met soepel immigratiebeleid conservatief Engeland met ‘de neus in de diversiteit’ drukken. De nieuwkomers zouden Labour versterken. Mislukt. Labour ligt in puin. Een derde van de nieuwkomers kwam uit de

EU. De Britse regering stelde in 2004 geen overgangperiode in voor vrij verkeer van werknemers met nieuwe EU-lidstaten. Polen trokken massaal naar Engeland. Duitsland had een overgangperiode van 7 jaar. De mensenstroom van vorig jaar naar Europa en de toestand in Calais veroorzaakte een imminent angstbeeld. Gevolg: Brexit.

Britten conceptloos

Premier Theresa May heeft aangekondigd voor eind maart 2017 artikel 50 van het Europees verdrag inroepen. Dan beginnen de onderhandelingen. De Britten, met David Davis de minister voor Brexit voorop, hebben geen eenduidig concept en strategie voor de uitredingsonderhandelingen. Londen wil Britse toegang behouden tot de Europese interne markt, geen geld meer afdragen aan de EU-begroting, de jurisprudentie van het Europees Hof van Justitie niet meer erkennen, maar wel zeggenschap behouden in de wetgeving van de Europese interne markt. Deze prioriteiten staan haaks op elkaar. Zo bepaalt het Hof de interpretatie van Europese wetgeving op alle terreinen. Noorwegen en Zwitserland zijn geen EU-leden, hebben geen directe zeggenschap in EU-wetgeving, maar betalen wel voor de meerwaarde die de interne markt biedt. De Britten willen geen vrij verkeer van werknemers met de EU maar wel een stem behouden in het legislatieve besluitvormingsproces. Bijvoorbeeld: Londen formuleert inzake EU interne markt wetgeving een ‘Britse positie’. Als deze onvoldoende wordt gerespecteerd, verklaart de Britse regering een EU-regel niet van toepassing. Een onwerkelijke situatie. De Britten pikken de krenten uit de pap en laten de pap voor de anderen.

De Britten zullen wel toestaan dat EU-onderdanen die nu in het Verenigd Koninkrijk wonen kunnen blijven. Daarna trekt het zich volledig terug uit het vrij verkeer van werknemers. Conservatief ex-minister van buitenlandse zaken, William Hague, gaf onlangs in de *Daily Telegraph* een voorzet: de Britten bepalen wie er mogen komen, en op welke voorwaarden. De Poolse loodgieter is welkom als hij een baan heeft, maar krijgt geen toegang tot sociale toelagen zoals kinderbijlagen of sociale huisvesting.

Het Verenigd Koninkrijk wordt tegenover de EU een ‘derde land’, een immigratieland zoals de Verenigde Staten of Canada.

Gevolg is dat het interne markt concept – vrij verkeer van goederen, diensten, werknemers en kapitaal – uit elkaar valt. Over elk onderdeel moet vervolgens apart worden onderhandeld voor een handelsverdrag met mogelijk tarieven, standaarden en minimumvereisten. Onderhandelaars van de EU hebben al een onderhandelingstraject uitgestippeld met drie fasen: een scheidingsakkoord, een overgangsakkoord en een finaal akkoord, mogelijk een associatieverdrag. Michel Barnier, hoofdonderhandelaar van de Europese Commissie, heeft ook al een kostenplaatje voor Brits vertrek voorgelegd: 60 miljard euro. Het gaat daarbij vooral om het Brits aandeel in de categorie vastleggingen van de EU-begroting, garanties voor uitstaande leningen bijvoorbeeld van de Europese Investeringsbank (EIB) en gelden voor lopende EU-projecten in het Verenigd Koninkrijk.

Britse koppigheid

In deze constellatie komt de EU frontaal tegenover de Britse regering te staan. Londen heeft nog geen duidelijke strategie en Brussel denkt dat het in een positie is om de duimschroeven aan te draaien. Dat laatste komt voort uit een reflex waarin de Europese instellingen, vooral het Europees Parlement met hoofdonderhandelaar Guy Verhofstadt, het Verenigd Koninkrijk willen straffen en een voorbeeld willen stellen voor andere mogelijke dwarsliggers. Frankrijk ziet de Britten liever vandaag dan morgen vertrekken. Anderzijds staat premier May onder druk van haar eigen Conservatieve partij en de rebelse UKIP, met boegbeeld Nigel Farage, een volledige uittreding te realiseren.

Tijd is een belangrijke factor. In 2020 zijn er Britse parlementsverkiezingen. Tegen die tijd moet Brexit een feit zijn, zo niet dan dreigt een opstand in de Conservatieve partij. In feite is 2019 – als er weer Europese verkiezingen zijn en topposities in EU-instellingen opnieuw worden verdeeld – de ideale ‘cut off date’. Zodra May artikel 50 heeft ingeroepen, treedt een periode van twee jaar in werking waarbinnen een akkoord moet zijn bereikt. Zo niet, is er niets en gelden de normale WTO regels voor de onderlinge handelsbetrekkingen. Desnoods kan die periode worden verlengd, in onderlinge overeenstemming, maar dan ontstaat een vreemde situatie. De Britten moeten dan weer deelnemen aan de Europese verkiezingen van 2019, terwijl ze in 2016

hadden beslist de EU te verlaten. Ze moeten ook onderhandelen over de Europese Meerjaren Begroting 2020-2027, hun jaarlijkse bijdragen en hun onvermijdelijke eis van een ‘rebate’. Problemen alom. De tijdsfactor kan het proces dus erg ‘messy’ maken waarbij conflictstof zich eenvoudigweg opstapelt. Een vechtscheiding.

De historische Britse reflex is de poging (‘divide et impera’) EU-landen onderling te verdelen. De Britse diplomatie reist door Europa, aait en paait op zoek naar bondgenoten en klopt ongetwijfeld ook in Den Haag aan. Britten kennen de kunst en hebben de taal om het ‘eigenbelang’ – ‘the British interest’ – te verpakken in bewoordingen van een schijnbaar hoger ‘algemeen belang’. Nederlanders die menen de Britten goed te begrijpen, vallen vaak voor deze aanpak. Maar in werkelijkheid wordt ook hen een oor aangenaaid.

Met deze methode richtten de Engelsen ooit een wereldrijk op, maar de meeste EU-lidstaten zijn intussen geharnast. Nederland houdt vast aan het concept van de interne markt, zonder welke de eigen exportsector grote schade zou ondervinden. De enige mogelijke bondgenoten, de Oost- en Centraal-Europese lidstaten, voelen zich geschoffeed door de Britse houding inzake EU-arbeidsmigratie. Polen zijn ineens tweederangs burgers. Om van Bulgaren maar niet te spreken.

Europese illusies

Dit Brits isolement voedt dan weer Europese overmoed in Brussel, gebaseerd op vier illusies:

1. De ketters zijn weg! Britten hebben vaak openlijke kritiek op de Europese constructie met als resultaat dat ze een ‘opt-out’ bedongen. Feiten gaven hun gelijk. Het ‘eurostelsel’ is technisch een ‘suboptimale muntunie’ omdat er te veel landen in zitten met te uiteenlopende monetaire opvattingen. De tegenovergestelde interpretaties van alleen al het woord ‘afpraak’ maakt cultuurverschillen duidelijk. Met de eenheidsmunt blijft het doormodderen. Het ‘Europees asielsysteem’ werd een open zone zonder effectieve buitengrenzen. Vorig jaar veroorzaakte de open deurpolitiek een mensenstroom. De Britten bleven buiten de eurozone en het asielsysteem. Ze voorzagen deze problemen.
2. Eindelijk, ‘meer Europa!’ De EU heeft geen gebrek aan plannen, maar aan effectieve uitvoering. Opmerkelijk genoeg behoort het ‘eu-

rosceptische' Verenigd Koninkrijk tot de koplopers bij de uitvoering van Europese wetgeving. Europegezinde landen als België en Italië zijn hekkensluiters. In een EU zonder de Britten zullen de Europese Commissie en het Europees Parlement 'meer macht voor Brussel' opeisen op tal van terreinen: de 'grote sprong voorwaarts'. Zo ontstaat een bureaucratisch centralisme waarbij uitvoering vanzelf verkrumelt, zoals ooit in het Oostblok. De sprong eindigt in de modder.

3. Geef ons nieuwe symbolen! De EU definieert zich als Politieke Unie en rechtsoptvolger van het Romeinse Rijk. Daar hoort een leger bij, een 'Europees Leger'. Maar met de Britten verdwijnt ook de ruggengraat uit Europese militaire samenwerking. Het restant is pover. Defensie is wegbezuinigd; het 'vredesdividend' al tien keer verteerd. Nederland moet tanks huren. Het Duitse leger paradeert alleen nog bij een *Zapfenstreich* voor een afzwaaiende generaal. Luxemburg vindt geen rekruten. Dit lijkt niet op de 'US Marines' maar op 'Daar komen de schutters', zoals de Britse serie 'Dad's Army' in Nederland bekend werd. Oproepen tot een Europese Defensie Unie zijn, gezien de defensie uitgaven, gebaseerd op financieel drijfzand. Voor Nederland blijft de NAVO de enige echte verdedigingsorganisatie, vooral dankzij Amerikanen en Britten.
4. Zonder Britten, meer EU-draagvlak onder burgers! Dit is de gevaarlijkste illusie. Naarmate de EU-integratiedwang opvoert, willen meer burgers eraan ontsnappen. Dit ontlokt referenda in lidstaten om Europese beleidsinitiatieven te blokkeren of het Britse voorbeeld te volgen. Verkiezingen krijgen in veel lidstaten onverwachte wendingen met 'Weimar-achtige patstellingen'. Mei 2017 kiest Frankrijk een nieuwe president. Links Frankrijk ligt op apegapen, centrumrechts schuift Francois Fillon naar voren en Marine Le Pen, leider van het Nationaal Front, is de 'anti-establishment-kandidaat'. Als zij wint, is het eurosysteem dood. Maar ook als ze niet wint, stuurt ze de politieke agenda; centrum rechts schuurt aan tegen uiterst rechts. De Europese constructie ontrafelt van onderop.

De factor Trump

Tegenover het Britse gebrek aan een conceptuele benadering staat een Europa dat veel kwetsbaarder is dan het denkt. De verkiezing van Donald Trump tot Amerikaans president verandert bovendien het

krachtenveld grondig. Tijdens de regering Obama, die zich tegen de Brexit uitsprak, stonden de Verenigde Staten eerder aan de kant van de EU. Dat is met Trump volledig anders. Hij kiest de zijde van de Britten – Farage behoort tot zijn intieme vriendenkring – en zal Londen onmiddellijk een handelsverdrag aanbieden.

Als drukmiddel op de EU kan hij het Trans Atlantisch Handel- en Investeringsverdrag (TTIP) in twijfel trekken. Trump richtte zich al tegen het handelsverdrag met landen in de Stille Oceaan (TPP), maar vooral omdat lage lonen ten koste gaan van Amerikaanse werkgelegenheid. Bij TTIP is dat veel minder het geval. Tegen TTIP bestaat zowel in de Verenigde Staten als in de EU sterk verzet vanuit uiterst linkse en – rechtse groeperingen, maar het politieke centrum ziet er nog altijd brood in. Voor Nederland blijft de handelsrelatie met de Britten en TTIP – ons land behoort tot de grootste investeerders in Amerika – van groot belang. Beide staan nu op losse schroeven. Nederland kan met zijn Atlantische tradities een actievere politieke rol spelen in de driehoek: Brussel, Londen, Washington DC. De nieuwe wind uit Washington DC, met de Republikeinse meerderheid en haar masculiene, aanpak dient niet te worden onderschat.

Sleutel tot compromis?

Nederland kan in Brussel ook helpen de meubels te redden als onderhandelingen echt vastlopen. Dat laatste dreigt. De angel van het probleem is het feit dat Londen geen 'vrij verkeer van werknemers' wil. De media noemen dit dikwijls 'vrij verkeer van personen' maar dat klopt niet. Vrij verkeer van personen is deel van het Schengen akkoord waartoe het Verenigd Koninkrijk niet behoort. Het gaat om werknemers.

Tijdens de onderhandelingen over een 'deal' tussen premier Cameron en de EU werd het idee geopperd arbeidsmigratie vanuit de EU af te remmen zodra een bepaalde drempel werd bereikt. Op zichzelf geen onredelijk voorstel waar sommige andere EU-lidstaten, waaronder Nederland, ook oren naar hadden. Het gaat dan vooral om arbeidsmigratie uit Bulgarije en Roemenie. Door het Brexit referendum sneuvelde dit mechanisme.

De Britten maken de fout de onderhandelingen volledig op te hangen aan EU-arbeidsmigratie en zich op te stellen als 'derde land'. Daarmee valt alles in duigen en is de 'harde Brexit' vrijwel onvermijdelijk. Wellicht dat de 'rem' tijdens een impasse toch weer boven water komt.

De Britten zullen onder druk komen te staan om water bij de wijn doen. Inzet is niets minder dan de dominante rol van de City, als globaal financieel centrum. Circa 50% van het Britse handelsoverschot – 18,5 miljard pond – bestaat uit export van financiële diensten binnen de EU. Het gaat om niches zoals derivatenhandel, het verzekeringswezen, hefboomfondsen en vermogensbeheer. De City is zelfs het grootste centrum voor de handel in euro's. Vertrek uit het 'vrij verkeer van werknemers' breekt de City uit het 'vrij verkeer van diensten'. Het Europese continent is het achterland van dit diensten-centrum. Dankzij het 'Europees paspoort' heeft het Britse bank- en verzekeringswezen toegang tot een grote markt. Zonder dat niet. Hetzelfde geldt voor internationale ondernemingen die hun hoofdkwartier in Londen hebben gevestigd. Zij komen ook buiten de Europese interne markt te staan bij een Brexit. Londen dreigt een breuk te pareren met een vennootschapsbelasting van 15%; veel lager dan bijvoorbeeld in Frankrijk. Nederland zal daarin moeten volgen om attractief te blijven als vestigingsplaats voor bedrijven. Een 'economische oorlog' kent alleen verliezers omdat die snel overgaat in politieke conflicten met wederzijdse vergeldingen.

Noordzee Unie

Een economische breuk staat haaks op het Nederlands belang. Dat vereist nieuwe, inventieve vormen van samenwerking die verbinden. Zie hier het voorstel van een 'Noordzee Unie'. Het idee werd als eerste geopperd door de stadstaat Bremen. Landen aan de Noordzee, zoals Nederland, België, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Denemarken en Noorwegen, bespreken gemeenschappelijke aspecten van de Noordzee. Neem: scheepvaart, veiligheid, milieu, (wind)energie, havens. Het woord 'Unie' is wellicht wat groots maar het is wel een belangengemeenschap. Met specifieke aspecten zoals eenvoudige verstrekking van arbeidsvergunningen en rechten van werknemers. Eveneens: soepele kapitaalconstructies voor investeringen en dienstverlening. De Noordzee moet een baken van vrijhandel blijven, met de maritieme blik op de wereld. Er is geen enkele economische reden om eeuwenoude handelstradities rondom de Noordzee te ontwrichten, alleen omdat Brussel boos is.

Nood aan 'continentale blik'

Binnen de Europese machtsverhoudingen moet Nederland continentaal leren denken. Met het vertrek van de Britten uit de EU doemt voor Nederland een

andere realiteit op. Het kan niet meer balanceren op de machtsas Berlijn – Londen maar moet zijn eigen boontjes doppen in wisselende coalities op het continent. Op de Europese Top van 16 september ging het in Slowakije over 'de toekomst van Europa'. Zonder Britten. Voor Nederland is de luxe om met de rug naar het Europese continent te staan voorbij. Heeft Nederland naast zijn 'maritieme blik' eigenlijk wel een 'continentale blik'?

Vanaf het begin van de EEG bepleitte Nederland toetreding van het Verenigd Koninkrijk. Toen de Britten erbij kwamen had Nederland een bondgenoot; interne markt, vrijhandel, zuinige EU-begroting, geen federale vergezichten. Nederland verschool zich vaak achter een Brits veto. De Britse premier was de 'duivel in Brussel' maar tegelijk 'held in Londen'. Den Haag zweeg en behield schone handen. Denen, Zweden of Finen verstopten zich ook achter dat veto. Deze landen moeten voor hun belangen nu zelf aan de bak. Nederland eveneens.

Europees coalitiewerk

Het Europees continent kent grofweg vier natuurlijke coalitiebekkens: de 'noordelijke alliantie' met Scandinavische en Baltische staten; 'Midden-Europa' met de Visegrad landen Polen, Tsjechie, Slowakije en Hongarije; de 'Mediterrane Club' met Frankrijk, Spanje, Italië, Portugal, Griekenland; en Duitsland, het sterkste land in het centrum dat vaak de doorslag geeft. Nederland staat een beetje apart, maar heeft opties.

1. Toekomst van Europa. Nederland is niet voor automatisch 'meer Europa' maar voor een effectievere en meer doelgerichte EU. Dat geluid klinkt ook in de 'noordelijke alliantie', 'Midden-Europa' en Duitsland. Alleen de Europese Instellingen in Brussel leven nog met oude vormen en gedachten.
2. Vrijhandel. De interne markt en handelspolitiek, de feitelijke economische onderbouw van Europa, staat sterk onder druk. Met de 'noordelijke alliantie' kan Nederland denken aan een 'Hanze coalitie' als tegenwicht tegen Duits corporatisme en Frans protectionisme. Nederland heeft naar verhouding de grootste exportsector van de EU, de economische basis van de verzorgingsstaat. TTIP, het beoogd EU-handelsverdrag met de Verenigde Staten, wankelt. Voor Nederland is het cruciaal Duitsland op het TTIP-spoor te houden.

3. Migratie. ‘Midden-Europa’, vooral Hongarije, bouwde vorig jaar zelfstandig hekwerken om de migratiestroom te stoppen. Duitsland maakte met zijn ‘Refugees welcome’ een historische blunder. ‘Midden-Europa’ is niet altijd politiek correct, maar de hekwerken bezorgden ook Nederland politieke opluchting.
4. Het eurosysteem. Als de recente mini-top Duitsland, Frankrijk en Italië een voorafspiegeling wordt voor besluitvorming in het eurosysteem is dat zorgwekkend. Nu staat ‘soliditeit’ (Duitsland, Nederland, Finland) tegenover ‘solidariteit’ met de Mediterrane Club die streeft naar een geldstroom zuidwaarts. Een driehoek ‘Berlijn, Parijs, Rome’ maakt het economisch sterke Duitsland mentaal zwakker tegenover eisen van de Mediterrane Club.

Blik op Duitsland

Uiteindelijk draait alles om Duitsland. Sinds de Duitse eenwording in 1870 is de inbedding van Duitsland in Europa het centrale politieke thema. Nederland heeft een goede bilaterale relatie maar heeft het een ‘blik op Duitsland’? In het Nederlands onderwijs hangt de Duitse cultuurtaal afschaffing

boven het hoofd. Het Duits van de politiek-culturele elite zakt ver onder het ‘niveau Rudi Carrell’. Gebrek aan interesse. Wie echter de taal niet kent, kan de Duitse psyche niet doorgronden. Gevolg is dat Nederland in Berlijn snel overkomt als ‘zeurkous’ en belandt in de irrelevantie. Een Nederlandse ‘continentale blik’ vereist vooreerst een haarfijn aanvoelingsvermogen van Duitsland en ingenieus Europees coalitiewerk. Voor Nederland is een dominant Duitsland ongemakkelijk, maar een dolend Duitsland veel gevaarlijker.

Samenvattend: het Nederlands belang vereist een zo gering mogelijke schade bij het Britse vertrek. Zonder Britten moet Nederland op het Europees continent gewiekster opereren in een wereld van wisselende coalities. Daarin blijft uiteindelijk de band met Duitsland primordiaal. Het ironische van de Europese geschiedenis is dat, na twee wereldoorlogen, Duitsland een Europees verband bijeenhoudt waarvan ooit het doel was Duitsland te bedwingen.

Mr.dr.s. D.J. (Derk Jan) Eppink is senior fellow bij denktank London Policy Center in New York.

VAN BREXIT TOT SOEVEREINITEIT: OVER DE NOODZAAK VAN EEN LIBERAAL ANTWOORD OP MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN

– Philip van Veller –

De Brexit noopt niet alleen tot reflectie op de Europese Unie (EU), maar vooral op de zorgen van een substantieel deel van de bevolking. De Britse roep om soevereiniteit is de uiting van een maatschappelijk onbehagen dat zich in Nederland net zo goed voordoet. En overigens, getuige de winst van Donald Trump, ook in de Verenigde Staten. Een liberaal antwoord is geboden. Dat antwoord kent twee kernelementen. In de eerste plaats moeten (ook) liberale politici zich bewust blijven van de belevingswereld van brede groepen in de maatschappij. Ten tweede moeten de liberale waarden weer een prominente plek krijgen in het denken en handelen van liberale politici. Onze opvattingen met betrekking tot vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid moeten leidend zijn; meer dan de geldende systemen en de financieel-economische afwegingen die nu de boventoon lijken te voeren.

Brexit als wake-up call voor de EU?

Zelden zitten ze ernaast, de Engelse boekmakers. De dag vóór het Britse referendum over het al dan niet verlaten van de EU voorspelde gokbedrijf William Hill, het grootste van het land, dat het Verenigd Koninkrijk in de EU zou blijven met een kans van 81%. Maar zelfs de gokbazen werden verrast, op die 23^e juni. Het werd een vertrek: 51,9% van de Britse kiezers koos voor het verlaten van de EU. De opkomst was 72,2%.

De Nederlandse politieke reacties op de Brexit gingen overwegend over de EU. Lees de eerste kabinetsbrief over dit onderwerp: ‘Het kabinet is van mening dat dit signaal van het Britse electoraat serieus dient te worden genomen. Ook in andere lidstaten, inclusief in ons eigen land, leven zorgen over het functioneren van de EU. Het kabinet zet ook dan onverkort in op een beter Europa en blijft werken aan een EU die verder hervormt, zich focust op hoofdzaken en daarop resultaten boekt. Een EU die

banen helpt creëren, en die meerwaarde biedt bij de gezamenlijke aanpak van gedeelde uitdagingen zoals op het gebied van veiligheid, migratie, klimaat en energie. Kortom, een EU die werkt aan een goede toekomst voor burgers en bedrijven in alle lidstaten en die stabiliteit brengt in een wereld van onrust.’¹

Vier dagen na het referendum, op 27 juni, werd in de Tweede Kamer voor het eerst gedebatteerd over het nieuws uit het Verenigd Koninkrijk. VVD-fractievoorzitter Halbe Zijlstra legde, net als andere deelnemers aan het debat, vooral een link met de staat van de EU: ‘Laat Europa uit dit slechte nieuws een waardevolle les trekken, laat het een wake-up call zijn.’²

De term ‘wake-up call’ werd nog veel vaker gebruikt in dat debat. Maar ook later, als op 5 juli de Tweede Kamer plenair debatteert over de uitkomsten van de Europese top die op het referendumnieuws volgde, wordt niet ingegaan op de diepere beweegredenen van de tegenstemmers. Vooral de toekomst van de EU is het grote thema. VVD-Tweede Kamerlid Anne Mulder: ‘In het debat van vorige week is door verschillende woordvoerders ook al een aantal keren gezegd dat de Europese Unie niet meer een gevoel van veiligheid en welvaart oproept, maar steeds meer een gevoel van onzekerheid en bedreiging, van het geen grip meer hebben op je leven. Open binnengrenzen worden een probleem als je de buitengrenzen niet onder controle hebt en als je ze onvoldoende bewaakt. En dan zegt het mensen niet meer zo veel dat de Europese Unie goed is voor economische groei en banen en daarmee ook voor sociale zekerheid en goede gezondheidszorg. De vraag is: hoe moet het nu verder met de Europese Unie? Er zijn eigenlijk twee groepen mensen. Sommige mensen zijn blij als een land uittreedt, als de Europese Unie uit elkaar valt en als de grenzen gesloten zullen worden. We hebben in het Verenigd Koninkrijk gezien wat dat kan betekenen en wat voor risico je daardoor kunt lopen. Er zijn echter ook eurofielen, mensen die altijd en bij

elk probleem zeggen dat meer Europa de oplossing is en die de trein maar willen laten doordenderen. Maar daardoor loop je het risico dat die trein doordendert tot aan het eindstation, terwijl er niemand meer in zit, omdat iedereen er onderweg uit is gesprongen. Als mensen uit een denderende trein springen, leidt dat vaak tot rotzooi.³

Al na een maand was het onderwerp Brexit vooral een vraagstuk geworden over de positie van het Verenigd Koninkrijk binnen de EU, de snelheid waarmee zij de EU (eventueel) verlaat, de gevolgen voor de Britten en – vooral – voor ons. Uit het discours blijkt niet dat politici zich bovenmatig bezighouden met de diepere beweegredenen van de tegenstemmers, laat staan dat zij zich daar verder over uitspreken. Zoals VVD-Europarlementariër Hans van Baalen bijvoorbeeld stelde: ‘Een groot gedeelte van de Britse bevolking heeft immers uit een emotionele opwelling voor een brexit gestemd, zonder de financiële en politieke impact te kunnen overzien.’⁴

Als de Brexit een ‘wake-up call’ was, dan staat ons meer te doen dan alleen discussiëren over de toekomst van de EU. De term ‘wake-up call’ is alleen goed gekozen als het niet alleen gaat over het ontwaken van de EU, maar ook van de (liberale) politici in Nederland zelf. Er is namelijk veel meer aan de orde dan alleen een afwijzende houding van een (zeer minieme) Britse electorale meerderheid ten opzichte van de EU. In het Verenigd Koninkrijk evengoed als in Nederland.

Take back control

De Britse onderzoeker (en voormalig politicus) Lord Ashcroft publiceerde vlak na het EU-referendum de resultaten van een grote enquête naar de beweegredenen van de kiezers.

Voor dit onderzoek werden 12.369 respondenten ondervraagd op de dag van het referendum zelf. Wat bleek: niet een gepercipieerd migratieprobleem was de voornaamste reden om voor uittreding te stemmen, maar een verlangen naar (meer) soevereiniteit. Bijna de helft van de stemmers (49%) die tegen stemden, gaven als de belangrijkste reden daarvoor ‘het principe dat beslissingen over het Verenigd Koninkrijk genomen zouden moeten worden in het Verenigd Koninkrijk zelf’. Een derde (33%) gaf als belangrijkste reden dat het verlaten van de EU de ‘beste mogelijkheid gaf om de controle te herwinnen over immigratie en de eigen grenzen’. Slechts een achtste van de tegenstemmers (13%) zei dat een verblijf in de EU zou betekenen dat er ‘geen keus

meer zou zijn rond een uitbreiding van de EU of de macht van de EU in de komende jaren’.⁵

Onvrede over de EU an sich was dus niet doorslaggevend, en evenmin was de angst voor migranten de belangrijkste factor. ‘Take back control’ was de slogan van het ‘Vote leave’-kamp. En dat was precies wat de meeste stemmers voor uittreding wilden. De controle terug, het gevoel van soevereiniteit over de eigen beslissingen. Het was de onvrede over de onmogelijkheid daarvan, woede bij sommigen, die tot ontlading kwam. Ook het gezaghebbende liberale blad *The Economist* wees op de woede (‘anger’) die in brede kringen van de Britse samenleving leeft: ‘Zoals de brexit laat zien, slaan mensen van zich af als ze het gevoel hebben geen controle te hebben over hun eigen leven of niet te delen in de voordelen van globalisering.’⁶

De Brexit-uitslag was de uiting van een maatschappelijk onbehagen dat dieper zit dan de teleurstelling over het democratisch gehalte van de EU. En de – retorische – vraag is of dat onbehagen alleen in het Verenigd Koninkrijk speelt. In Nederland zijn dezelfde tendensen te zien.

De stemming in Nederland

Sinds 2008 brengt het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) ieder kwartaal de mening van burgers over maatschappelijke onderwerpen in kaart. Mede naar aanleiding van de Britse referendumuitslag ging het SCP in zijn meest recente rapportage wat dieper in op de stemming van Nederlanders ten opzichte van de EU. De onderzoekers constateren dat de steun in Nederland voor het EU-lidmaatschap sinds de voorlaatste enquête (dat was vóór het referendum en de eerste zichtbare gevolgen daarvan) aanmerkelijk was toegenomen. Nu vindt 46% in plaats van 39% het Nederlands lidmaatschap van de EU een goede zaak. Dat is nog steeds geen hoog percentage, maar in vergelijking met de voorafgaande kwartalen wel een omslag. Een vraag is of dit te maken heeft met de directe effecten waar het Verenigd Koninkrijk mee werd geconfronteerd (koersdaling van de pond, politieke verwickelingen), en de speculaties over een nog somberder Britse toekomst. Wellicht hangt de Nederlandse houding ook samen met een gevoel van ‘onvermijdelijkheid’: er is veel kritiek en onvrede, maar vooral economisch zien de meeste mensen geen alternatief voor het lidmaatschap. De onvrede uit zich in de antwoorden op andere vragen dan die naar de steun voor het lidmaatschap op zich. Zo vindt onveranderd meer dan de helft van de

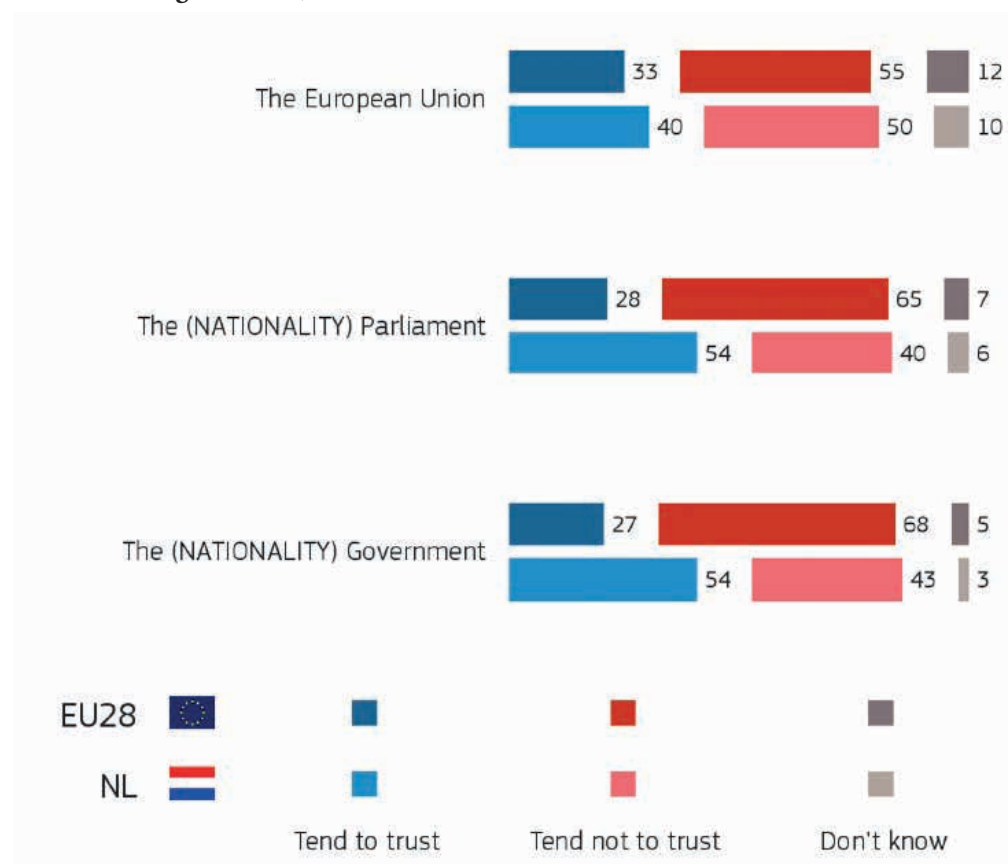
Nederlanders (56%) dat de politiek in Den Haag te veel macht aan Brussel heeft afgestaan.⁷ De roep om 'control' is dus niet specifiek Brits.

Over de lange termijn bezien en kleine schommelingen van kwartaal tot kwartaal daargelaten, daalt de steun voor het EU-lidmaatschap. In totaal blijft de groep voorstanders echter nog wel groter dan de groep tegenstanders. Die steun is echter verdeeld naar opleidingsniveau. Onder hoger opgeleiden zijn de voorstanders van het EU-lidmaatschap van 2008 tot en met nu steeds duidelijk in de meerderheid; onder lager opgeleiden zijn sinds 2012 juist de tegenstanders meestal in de meerderheid.⁸

Ook de EU zelf verdiept zich in de publieke opinie binnen de lidstaten. De 'Eurobarometer' (namens de Europese Commissie in Nederland uitgevoerd door TNS NIPO) laat zien dat de Nederlanders een matig vertrouwen in de EU als instituut hebben. Waar 54% van de Nederlanders vertrouwen heeft in de nationale overheid, heeft 40% van de Nederlanders vertrouwen in de EU. Exact de helft van de Nederlanders, 50%, vertrouwt de EU niet. Dat percentage is sinds de vorige rapportage van de herfst van 2015 met vier procentpunt gestegen. De Nederlanders zijn nog wel positiever dan het EU-gemiddelde van 33%.⁹

Figuur 1:

Vertrouwen in EU, nationaal parlement en nationale overheid (Nederland en EU-gemiddelde)

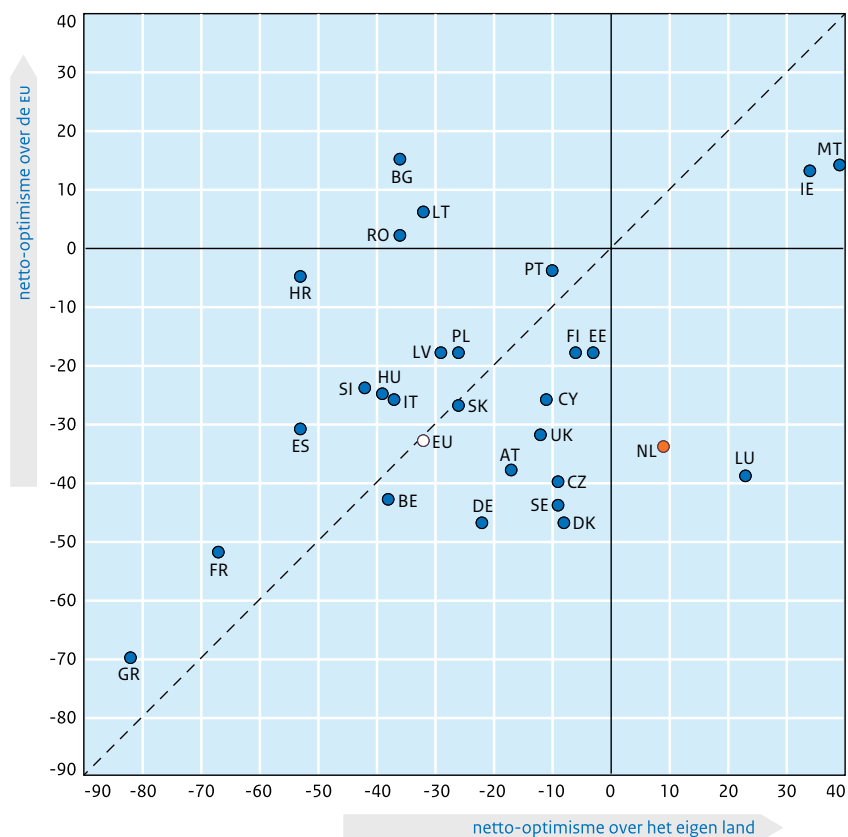
Bron: Eurobarometer voorjaar 2016¹⁰

Een overweldigende steun is het niet, maar Nederlanders zijn dus iets positiever over de EU dan de gemiddelde Europeaan. Dit sluit aan bij het beeld dat opdoemt als de 'stemming onder de Nederlanders' over overheid en politiek *in het algemeen* nader onder de loep wordt genomen. Daarmee bevinden we ons in het zogeheten 'positieve segment' binnen Europa. De steun voor democratie als regeervorm is vergelijkbaar met elders, de tevredenheid met de democratische praktijk en het politiek vertrouwen zijn hoger dan in andere Europese landen.¹¹

Misschien zijn de Nederlanders in Europees perspectief tevredener dan anderen, Nederlands onderzoek stuit daarentegen op een veel zorgwekkender beeld dan de Eurobarometer suggereert. Volgens Europese cijfers zijn er ongeveer evenveel mensen in Nederland die het met het land eerder de goede kant op vinden gaan (40%) als die het de verkeerde kant op zien gaan (38%). Nederlands onderzoek van het SCP levert een aanzienlijk pessimistischer beeld van de publieke opinie in Nederland op. Als mensen in het laatste kwartaalonderzoek de richting

Figuur 2:

Netto-optimisme van Europeanen over de EU resp. het eigen land

Netto optimisme (= % 'gaat de goed kant op' – % 'gaat de verkeerde kant op') over eigen land en de Europese Unie.

Afkortingen betreffen EU-gemiddelde (EU) en landen in de EU: België (BE), Bulgarije (BG), Tsjechoï (CZ), Denemarken (DK), Duitsland (DE), Estland (EE), Ierland (IE), Griekenland (GR), Spanje (ES), Frankrijk (FR), Kroatië (HR), Italië (IT), Cyprus (CY), Letland (LV), Litouwen (LT), Luxemburg (LU), Hongarije (HU), Malta (MT), Nederland (NL), Oostenrijk (AT), Polen (PL), Portugal (PT), Roemenië (RO), Slovenië (SI), Slowakije (SK), Finland (FI), Zweden (SE) en Verenigd Koninkrijk (UK).

Bron: SCP¹³

van Nederland 'al met al' moeten beoordelen, vindt maar liefst 61% het meer de verkeerde kant op gaan en 28% meer de goede kant. De maatschappelijke onvrede is hoog, en dan gaat het meer om de samenleving en de politiek dan om de economie. Cijfers van eerder dit jaar die dit illustreren: 69% is voldoende tevreden over de economische situatie, 71% verwacht hierin de komende twaalf maanden geen verslechtering. Hoewel de economische stemming de afgelopen kwartalen licht verslechterde, is men in vergelijking met eerdere jaren positief. Maar het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering is over de langere termijn bezien laag (45% heeft voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer, 41% in de regering). Het kwalitatieve onderzoek van het SCP, waarbij met enquêtes en gesprekken verder wordt ingezoomd, laat een negatieve stemming zien over de politiek en de regering. Men vindt dat de politiek de verkeerde keuzes maakt (op het gebied van vluchtelingen, de gezondheidszorg), te weinig naar burgers luistert (en bijvoorbeeld te veel naar de EU) en vermoedt dat de regering de grip op belangrijke problemen kwijt is. 'Ook in de groeps gesprekken heeft men geen hoge verwachtingen van het kabinet. De deelnemers wekken de indruk dat ze afgehaakt zijn, niet (alleen) uit desinteresse, maar omdat ze er eigenlijk niet meer in geloven', aldus het SCP in zijn rapport eerder dit jaar.¹²

Nederlanders zijn nog wel tevredener dan de burgers van andere Europese landen. Maar er is een duidelijk verschil waar te nemen in politieke steun tussen hoger en lager opgeleiden. Hogeropgeleiden zijn tevredener met de democratie, minder cynisch over politiek en ervaren grotere politieke responsiviteit. Dit is zorgelijk, als de onvrede steeds groter wordt. De onvrede kan structureel worden: men is eerst nog ontevreden met de regering, na verloop van tijd kan dit ook overgaan in ontevredenheid met politieke instellingen en de democratie als geheel.¹⁴

Maatschappelijk onbehagen

Meer dan 60% van de Nederlanders vindt het dus 'de verkeerde kant opgaan' met ons land. En dit terwijl de individuele situatie van veel mensen desgevraagd positief wordt beleefd: het aandeel gelukkigen is minstens 57% groter dan het aandeel ongelukkigen. 'Met mij gaat het goed, maar met de samenleving slecht', lijkt nog steeds het adagium.

Breed in Europa (maar gedifferentieerd per land)

leeft onder de bevolking een gevoel van maatschappelijk onbehagen: een perceptie van onbeheersbare achteruitgang en collectieve machteloosheid om die achteruitgang te stoppen.

Langzamerhand wordt dit onbehagen 'ontdekt'. Mede naar aanleiding van – soms – verrassende verkiezings- en referendumuitslagen zijn analyses gepubliceerd die duiden op de 'boze burger' in verschillende gedaanten. Een van deze analyses voert de kern van dit fenomeen zelfs terug naar Freuds inzichten omtrent het 'onbehagen in de cultuur'. In die visie legt het 'realiteitsprincipe' het op dit moment in het maatschappelijk leven steeds meer af tegen het 'lustprincipe', waarin emoties en verlangens de boventoon voeren boven wetenschappelijk bewezen feiten en de complexe buitenwereld.¹⁵

Sociologisch onderzoek wijst uit dat het gevoel van achteruitgang wordt beleefd op vijf aspecten: het verlies van vertrouwen in menselijk kunnen (maakbaarheid), verlies van ideologie, verlies van politieke macht, verlies van gemeenschapszin en toenemende sociaaleconomische kwetsbaarheid.¹⁶

Het verlies van vertrouwen in menselijk kunnen is de eerste factor van maatschappelijk onbehagen. Waar voorheen de (technologische) vooruitgang tot optimisme stemde, leeft nu een gevoel dat die vooruitgang er onvoldoende was of ons in ieder geval niet heeft gebracht wat we ervan verwachtten. Bovendien moeten we (nog steeds) leven met vaak onzichtbare risico's, zoals van klimaatverandering, terrorisme en de wereldwijde financiële crisis.

Het verlies van ideologie is een tweede factor. Het gaat hier om een (gedeeld) besef van waar het met de samenleving heen zou moeten gaan. Ook hier leeft het idee dat het ontbreekt aan vooruitgang.

Een derde element is *het verlies van politieke macht*. Het vertrouwen in de politiek die zaken kan aanpakken staat onder druk. Veel vraagstukken die voorheen onderwerp waren van politiek debat, zijn gedepolitiseerd en worden als technische opgave ter hand genomen door onbekende, vaak op afstand georganiseerde organisaties. Bovendien zijn de EU en internationale organisaties nu bepalende arena's die letterlijk en figuurlijk op afstand staan.

Ten vierde wordt *verlies van gemeenschapszin* aangegeven. Hierbij gaat het om een perceptie van een afname in gedeelde normen, waarden en solidariteit. Ooit begonnen met secularisatie, is via de individualisering nu een gevoel doorgedrongen dat er geen gedeeld moreel kompas meer is, noch een bijbehorend gedrag.

Tot slot speelt een *toenemende sociaal-economische kwetsbaarheid* een belangrijke rol. Hierbij gaat het nadrukkelijk niet per se om een waardering van de eigen economische situatie, maar die van maatschappelijke ontwikkelingen. Genoemd worden de grote schommelingen in de economie, een afname van opwaartse mobiliteit, de invloed van globalisering, en afbouw van sociale-zekerheidsarrangementen.

Welke mensen hebben deze beelden? De meest uitgesproken pessimistische groep bestaat uit mensen van middelbare leeftijd, met een lage opleiding, uit een lagere inkomensgroep, in een lastige financiële situatie. Zij dichten zichzelf vaak weinig controle over hun leven toe. Ook degenen die vinden dat de kloof tussen rijk en arm te groot is, dat het EU-lidmaatschap geen goede zaak is, dat de euro niet had moeten worden ingevoerd en dat de eigenheid van Nederland verdwijnt, komen hoger uit op de maatstaf 'maatschappelijk onbehagen'. Hun ressentiment is hoog en de tevredenheid met de politiek en de economie is laag. Ook onder *Telegraaf*-lezers en kiezers van de PVV en de SP is relatief veel maatschappelijk onbehagen. Daartegenover zijn vrijwilligers, lezers van kwaliteitskranten (*de Volkskrant*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*) en kiezers van de VVD, het CDA, D66 en GroenLinks juist optimistischer. Maatschappelijk pessimistische burgers zijn mensen die vooral risico's zien in de huidige samenleving, die hun wereld minder complex maken door zich te richten op wat dichtbij en bekend voelt, en die zich eerder terugtrekken uit de samenleving dan erin participeren.¹⁷

Mensen die het meer de goede kant op vinden gaan hebben het vaker over de economie, terwijl mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan het vaker hebben over vluchtelingen en de zorg.¹⁸ Statistisch onderzoek toont aan dat veranderingen in optimisme en pessimisme binnen landen worden verklaard door economische groei, werkloosheid, en de netto bijdrage aan de EU(!).¹⁹ Maar het maatschappelijk onbehagen is niet weg te nemen met gunstige economische cijfers en vooruitzichten. Het gaat ook om het samenleven in ons land, de overheid en de politiek, de immigratie en integratie, en de zorg. Bij de aangegeven maatschappelijke problemen staat 'immigratie en integratie' nog steeds bovenaan, zij het een stuk minder dominant dan in de drie voorgaande kwartalen. Op de tweede plaats in het nationale probleembesef staan kwesties die door het SCP worden gekwalificeerd als 'samenleven en normen en waarden' en op de derde plaats 'gezondheids- en ouderenzorg'. Evenals in vorige kwarta-

len maken 'inkomen en economie' en 'politiek en bestuur' de top vijf compleet. In de toelichtingen waarom het duidelijk de verkeerde kant op gaat, gaat het vaak over negatieve aspecten van de multiculturele samenleving, van kritiek op onaangepast gedrag van nieuwkomers via de signalering van (omgekeerde) discriminatie en ongelijke behandeling tot verontwaardiging en verdriet over de bedreiging van de eigen 'way of living' (Zwarte Piet, Efteling).²⁰

Diverse malen komt in onderzoeken een significant verschil naar boven in maatschappelijke opvattingen tussen hoger en lager opgeleiden. Is er sprake van een expliciete 'tweedeling' tussen een tevreden hoogopgeleid deel van de bevolking, en een deel dat lager opgeleid is vol maatschappelijk onbehagen? Onder andere de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) heeft zich hier over gebogen. In Nederland zijn geen twee afgebakende maatschappelijke blokken. Tussen twee uitgesproken tegengestelde sociaal-culturele 'families' van hoog- en laagopgeleiden bevinden zich grote middengroepen. Het gaat de WRR (vooralsnog) te ver om te spreken van een maatschappelijke scheidslijn. Toch is alertheid geboden, want meerdere signalen wijzen op een mogelijke toenemende verwijdering tussen de groepen. Gescheiden netwerken leiden – op den duur – tot gescheiden werelden.²¹ Ook uit liberaal oogpunt is dat geen wenkend perspectief. Daarom zouden (liberale) politici ook oog moeten hebben voor de percepties en opvattingen van mensen die kampen met (sterke) gevoelens van maatschappelijk onbehagen.

Kloof tussen politici en (ontevreden) burgers?

Hebben politici daadwerkelijk gevoel voor alle groepen, ook de – over het algemeen – lager opgeleide, pessimistische mensen met zorgen over de samenleving? Dat is nog maar de vraag. In de afgelopen anderhalve eeuw is de politieke leiding van ons land veranderd van een erfelijke, aristocratische elite in een meritocratische, academische elite. Hedendaagse politici en andere leiders in het openbaar bestuur en maatschappelijk middenveld hebben weliswaar verschillende maatschappelijke achtergronden, maar zijn allen hoogopgeleide burgers met een professionele achtergrond. En dit terwijl ruim 55% van de kiezers nog steeds middelbaar of lager is opgeleid.

Het gevaar is dat de zorgen en meningen van lager en middelbaar opgeleiden onvoldoende door hun hoger opgeleide vertegenwoordigers worden gehoord, erkend en verwoord. Lopen de opvattingen van kiezers, respectievelijk het kader van partijen

uiteen langs de lijnen van de verschillende inzichten tussen lager respectievelijk hoger opgeleiden? Helaas wordt deze hypothese vooralsnog door onderzoek bevestigd. Zo neigen met name bij PvdA en VVD de partijkaders meer naar multiculturalisme en zijn zij meer pro-Europees dan hun kiezers.²²

Wat minder op de links-rechts-schaal, maar zeer sterk op de sociaal-culturele dimensie denken bestuurders – hetgeen ook overwegend zo is – dat de burger per saldo aan de nationale, traditionele kant van de schaal zit. Zij zien zichzelf aan de andere – internationale, kosmopolitische – kant geplaatst.

Wat uiteindelijk telt, ook voor de kiezer, is de politieke praktijk. Grote delen van de kiezers stemmen naar aanleiding van standpunten in het verkiezingsprogramma (een derde) en/of de ideologie van een partij (ook een derde). Echter, ook hier toont onderzoek aan dat er slechts gedeeltelijk een relatie is tussen hetgeen de kiezers willen (ook degenen die op hun specifieke partij stemden!) en deze politieke praktijk, en dan ook nog zeer indirect en met grote vertraging. Inhoudelijk en door de tijd heen zijn verschillen waar te nemen in de opvattingen die partijen enerzijds publicitair en in de politieke arena te berde brengen, en de verkiezingsprogramma's en stukken als de beginselprogramma's anderzijds. Kiezers kunnen niet aangeven wat (hun eigen!) politieke partijen echt willen: hun inschatting van partij-opvattingen rond belangrijke onderwerpen, en de daadwerkelijke standpunten die deze partijen in de politieke praktijk naar voren brengen, lopen uiteen. Ook rond de EU. Niet de kiezers, maar de politici zijn beweeglijk.²³

Politici hebben dus vaak een andere (in ieder geval hoger opgeleide) achtergrond dan het grootste deel van het electoraat. Ook zijn er verschillen tussen hun officiële en eerder geformuleerde standpunten en de politieke praktijk. Het zijn beide factoren waardoor zij de aansluiting dreigen te missen bij mensen met maatschappelijk onbehagen.

Roep om soevereiniteit

De stem voor een Brexit was de uiting van een maatschappelijk onbehagen en een streven naar meer 'control'. In Nederland leeft hetzelfde gevoel. Ook hier vinden veel mensen het 'de verkeerde kant op gaan' en is er onvrede over bijvoorbeeld de mate waarin zeggenschap is overgedragen aan de EU.^A

A Of dat nu terecht is of niet laat ik hier bewust terzijde. De gevolgen van deze perceptie zijn er niet minder om. Zie het Thomas theorema: een begrip uit de sociologie dat weergeeft

Kennelijk heerst er een vertrouwenskwestie waar politici niet aan voorbij mogen gaan.

De Britten vroegen om *soevereiniteit*; het was een roep om de zaken in eigen hand te nemen uit een verlangen naar autonomie. Of dat nu in de praktijk mogelijk is of niet, en al dan niet zonder de financiële en politieke impact te kunnen overzien.

Het is gebruikelijk onderscheid te maken tussen interne soevereiniteit (een bepaalde manier om de macht te organiseren binnen een land) en externe soevereiniteit (de vraag naar de positie van een politiek verband binnen de internationale orde en daarmee hoe de wereld als geheel politiek en juridisch is georganiseerd).²⁴ Zowel de interne als externe soevereiniteit hangt in liberaal perspectief samen met het leerstuk van volkssoevereiniteit. In welke mate en onder welke voorwaarden is een volk (en in het geval van externe soevereiniteit zijn overheden) bereid zijn autonomie en vrijheid in te leveren voor een 'hoger' verband?

Zowel het perspectief van de interne, als dat van de externe soevereiniteit is interessant. De achtergronden van de uitslag van het Brexit-referendum lijken, gezien het dieper liggende maatschappelijk onbehagen, beide vormen van soevereiniteit te beslaan. Hoe legitiem wordt de EU bevonden? Gewezen kan worden op een zwak Europees identiteitsbegrip, en de zeer lage opkomst bij de verkiezingen voor het Europees Parlement. Een vrije in- en uit-treding is een van de cruciale voorwaarden om nog over soevereiniteit te kunnen spreken voor een staat binnen een internationaal verband. En die uittreding is nu precies waar het bij de Brexit op uit lijkt te draaien. De ultieme bevestiging van externe soevereiniteit dus. Maar het lijkt er sterk op dat de uitslag ook van doen heeft met de mate waarin er nog sprake is van een gevoel van interne soevereiniteit. Maatschappelijk onbehagen en (gebrek aan) vertrouwen hangen nauw met elkaar samen. Er schort iets aan het vertrouwen bij een substantieel deel van de burgers in de overheid.^B Gaat de onvrede immers niet verder dan de EU?

dat wanneer mensen situaties als werkelijk definiëren, die situaties werkelijke gevolgen hebben. De definitie van de situatie is dus van invloed op het handelen. Deze gedachte is afgeleid uit studie van de Amerikaanse socioloog William Thomas: *The child in America: Behavior problems and programs* (1928), waarin de beroemde zin 'If men define situations as real, they are real in their consequences' verscheen.

B Overigens lijdt niet alleen de overheid aan een zorgwekkend laag vertrouwen. Grote ondernemingen krijgen in augustus 2016 gemiddeld een 5,6; dat is aanzienlijk lager dan de afgelopen jaren en net zo laag als begin 2009, in de crisis.

Naar een liberaal antwoord

De uitslag van het Brexit-referendum legde de vinger op een zere plek. De roep om soevereiniteit hangt in belangrijke mate samen met een gevoel van maatschappelijk onbehagen dat ook in Nederland leeft, zij het weliswaar minder dan elders in Europa. De politieke elite reageert daar nog onvoldoende op door zich in het discours met name te richten op de EU zelf.

Aan de prestaties van onze overheid wordt niet breed getwijfeld. Aan het democratisch stelsel als zodanig ook niet. Het gaat eerder om de maatschappijbrede aansluiting, de responsiviteit van politici binnen dat stelsel. Er wordt in toenemende mate getwijfeld of en zo ja, in hoeverre de (interne) soevereiniteit van de politieke macht nog wel is gerechtvaardigd.

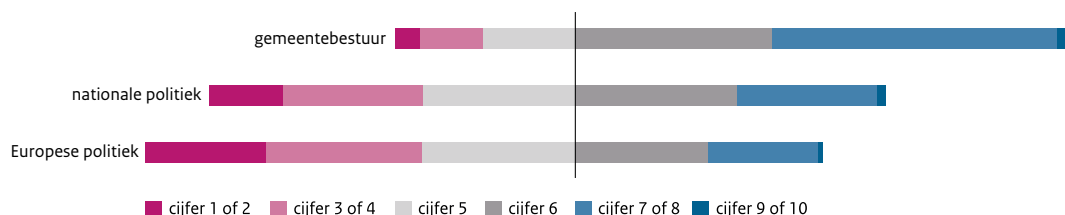
Zoals de Belgische publicist David van Reybrouck verwoordde: 'Machteloosheid is het codewoord van deze tijd: machteloosheid van de burger jegens de regering, van de regering jegens Europa, en van Europa jegens de wereld. Iedereen kijkt neer op de puinhopen onder hem en blikte vervolgens omhoog, niet langer met hoop en vertrouwen, maar met wanhoop en woede. Macht vandaag: een ladder vol vloekenden.'²⁵ Daarmee raakt de problematiek aan een – naast effectiviteit – fundamenteel element in de democratie: de legitimiteit. Hoe kan de legitimiteit onder bredere lagen van de bevolking worden herwonnen?

Met name de lokale en de landelijke politiek, en hun onderlinge wisselwerking, zijn daarbij belangrijk. In het gemeentebestuur heeft men het meest vertrouwen.²⁶

Maar in termen van gepercipieerd belang scoort de landelijke politiek hoger. De nationale overheid wordt door Nederlanders op alle onderwerpen het meest verantwoordelijk gehouden. Zelfs voor taken die gedecentraliseerd zijn naar de gemeenten, zoals de zorg voor langdurig zieken en ouderen, vindt men dat de nationale overheid nog steeds de meeste verantwoordelijkheid draagt.²⁸ De landelijke politiek beschouwt men dus als de belangrijkste arena om iets daadwerkelijk te veranderen. De gemeente, waar ook nog eens veel vertrouwen in is, is een goede tweede. Op veel aspecten wordt de gemeentelijke overheid dan wel niet de grootste, maar wel een grote rol toegekend. De EU daarentegen wordt veel minder verantwoordelijk gehouden. Dit is in lijn met de roep om meer nationale (externe) soevereiniteit. De bal ligt bij de nationale overheid; die wordt het meest verantwoordelijk gehouden. Samen met de gemeenten ligt hier een mooie mogelijkheid om het vertrouwen in de overheid te versterken (de interne soevereiniteit). De landelijke politici moeten die verantwoordelijkheid samen met de lokale politici oppakken; de EU als arena doet er in de ogen van het electoraat minder toe en er is ook minder legitimiteit voor de beslissingen die daar worden genomen. Dat betekent dat ten opzichte van de EU het landsbelang meer voorop zal staan. Een tendens die Europa-breed ook zichtbaar is: niet alleen bij het electoraat, maar ook in de opstelling van nationale politici.²⁹

Figuur 3:

Tevredenheid met het gemeentebestuur, nationale politiek en Europese politiek

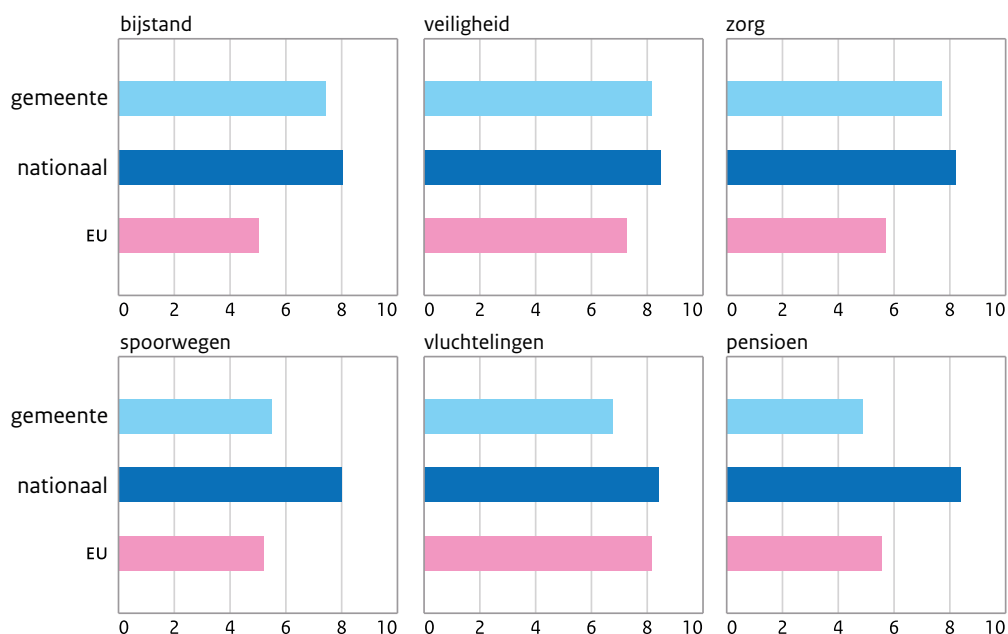

Tevredenheid met het gemeentebestuur, nationale politiek en Europese politiek, bevolking 18+ (in procenten van mensen met oordeel).

Bron: SCP²⁷

Figuur 4:

Percepties van overheidsverantwoordelijkheden voor maatschappelijke onderwerpen naar overheidslaag

'In hoeverre houdt u de volgende drie overheden verantwoordelijk voor ... op een schaal van 0 tot 10? 1 de bijstand, 2 de zorg voor jongeren, langdurig zieken en ouderen, 3 het pensioenstelsel, 4 de bestrijding van criminaliteit, 5 personenvervoer over het spoor en 6 het toelaten van vluchtelingen / asielzoekers'

Bron: SCP³⁰

De bestanddelen van het maatschappelijk onbehagen kunnen tevens de eerste aanzet vormen voor een fundamentele discussie. We zagen dat een achteruitgang wordt beleefd op vijf aspecten: het verlies van vertrouwen in menselijk kunnen (maakbaarheid), verlies van ideologie, verlies van politieke macht, verlies van gemeenschapszin en toenemende sociaal-economische kwetsbaarheid.³¹ Als dit de elementen van maatschappelijk onbehagen zijn, wat zijn dan elementen van een liberaal antwoord? Dat antwoord kent wat mij betreft twee kernelementen die nauw met elkaar zijn verbonden.

In de eerste plaats moeten (ook) liberale politici zich bewust blijven van de belevingswereld van brede groepen in de maatschappij. We zagen het gevaar van een scheidslijn tussen politici en de achterban.

Waar het om gaat is dat de responsiviteit van politici en de politiek wordt geborgd. Nieuwe vormen van politiek en democratie kunnen wellicht helpen om die responsiviteit te vergroten, ofschoon ook in deze vormen hoger opgeleiden vaak beter uit de voeten kunnen dan anderen.³²

Ten tweede moeten de liberale waarden een prominente plek krijgen in het denken en handelen van liberale politici. Onze opvattingen met betrekking tot vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid zijn daarbij leidend; meer dan de geldende systemen en de financieel-economische afwegingen die nu de boventoon lijken te voeren. Overigens zijn op dit moment mooie voorbeelden van waardediscussies door en onder liberalen zichtbaar.

Niet alle liberale waarden en hun vertaling daarvan hoeven uit het oogpunt van bestrijding van maatschappelijk onbehagen te worden aangepast. Integendeel; de liberale uitgangspunten vormen een mooi kader van waaruit aanzetten tot antwoorden kunnen worden geformuleerd. Die aanzetten op de vijf aspecten van maatschappelijk onbehagen zouden als volgt kunnen luiden:

Het *vooruitgangsoptimisme* dat liberalen kenmerkt, lijkt lijnrecht te staan tegenover de pessimistische perceptie van een afnemend menselijk kunnen. Natuurlijk betekent vooruitgangsoptimisme geen geloof in een komende ideale maatschappij zonder risico's. Maar de notie dat veel verandert en verbetert dankzij de inzet van velen, is niet weg te denken uit het liberale gedachtegoed.

Wat hier een ontbrekende factor lijkt te zijn, is die van *grip*. Bij vrijheid en verantwoordelijkheid past de vooronderstelling dat mensen dan ook grip kunnen hebben op hun eigen situatie. Maar juist die grip lijkt regelmatig weg. De relatie tussen individueel handelen en (gewenste) gevolgen is door toenemende complexiteit en afhankelijkheden difuus geworden. Liberalen moeten de positie van het individu (meer) voor ogen houden. Niet alleen ten opzichte van de overheid, maar ook bijvoorbeeld ten opzichte van grote instellingen en bedrijven.

Liberalen proberen niet alleen zoveel mogelijk het inperken van vrijheden te voorkomen; zij streven ook een zo groot mogelijke *ontplooiing* van het individu na. Ook en met name het onderwijs speelt daarbij een grote rol.

Een alomvattende en gedeelde *visie* over waar het met Nederland naar toe moet, streven liberalen niet na. Maar dat betekent niet dat het liberalisme een ideologie zonder überhaupt een visie is. Het verdient aanbeveling om de liberale visie op een samenleving van vrije en verantwoordelijke mensen nadrukkelijker en openlijker na te streven. Bovendien kan een visie niet alleen als eindpunt, maar ook als onderwerp van en aanleiding tot gesprek worden gezien. Een verhaal blijft nodig. Het verhaal van het liberalisme heeft een geweldige potentie om betekenis te kunnen geven aan maatschappelijke ontwikkelingen en de plek van de mens daarin. Dat gaat van heel grote, zelfs ethische vraagstukken, tot vraagstukken in de directe leefomgeving. Juist ook op het lokale niveau wordt al geëxperimenteerd met interactieve vormen van plaatselijke visie-ontwikkeling, waarbij de betrokkenheid toeneemt.³³

De perceptie van verlies aan politieke macht zou-

den liberalen zich sterk aan moeten trekken. De illusie van maatschappelijke 'maakbaarheid' is terecht verlaten, maar nu dreigt een overheid die tegen beter weten in nog steeds opereert alsof maatschappelijke vraagstukken vanuit diezelfde overheid beheersbaar zijn. En dat terwijl zowel op lokaal, nationaal als internationaal niveau sprake is van een steeds grote verwevenheid van maatschappelijke vraagstukken. Ook de complexiteit binnen de overheid en tussen de overheid en de maatschappij is toegenomen. De netwerkmaatschappij maakt de overheid tot een van de actoren in plaats van de primaire actor.

Tegen deze achtergrond is het des te belangrijker om de *publieke waarden* voor ogen te houden die met het overheidshandelen verband houden. Hoe complex en verweven ook, de overheid is dé actor die deze (gedeelde) waarden vertaalt naar (publiek) handelen. Tegenwoordig gebeurt dat vrijwel altijd in een complex verband. Om welke waarden het gaat, en welke vertaling daaraan wordt gegeven, moet onderwerp zijn van een open proces met talrijke andere actoren. De waarden geven daarbij richting.

Ook dient het uiteindelijke overheidshandelen altijd onder politieke controle te staan, waarbij *checks and balances* zijn gegarandeerd. Natuurlijk juichen liberalen een terugtrekkende overheid toe, maar niet om deze te vervangen door een anoniem conglomeraat van meer of minder publieke instanties.

Ten onrechte wordt het liberalisme verweten dat het meer opheeft met individuen dan met collectiviteiten zoals sociale groepen en gemeenschappen. Ieder politiek gedachtegoed, dus ook het liberalisme, doet nu juist uitspraken over de wijze waarop mensen met elkaar samenleven. *Waarden en normen* horen daar intrinsiek bij. Juist liberalen verdedigen de huidige open samenleving. Minister Edith Schippers vestigde in haar Schoo-lezing de aandacht op de noodzaak om kaders te stellen bij aantastingen van onze liberale westerse vrijheden: 'Maar dat gaat niet vanzelf. Wij moeten dit actief doen. Actief onze democratie beschermen. De paradox van de vrijheid is dat we regels en beperkingen hebben om de vrije markt en daarmee onze welvaart te beschermen. En dat geldt evenzeer voor de democratie. Ook de democratie moet worden beschermd.'³⁴

Waarden en normen staan centraal. De vraag is alleen hoe diverse waarden en normen zich tot elkaar verhouden. Dat is een klemmende vraag binnen het liberale denken die zich voordoet bij afwegingen tussen bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting

en haatzaaij, of tussen het verbod op discriminatie en goedbedoelde tradities. Juist hier bevindt zich ook het spanningsveld tussen de samenleving die we hebben (of meenden te hebben) en de uitdagingen van een globaliserende wereld (met voor- en nadelen) en technologische ontwikkelingen.

Ook hierbij geldt dat de liberale beginselen niet behoeven te worden aangepast, maar wel moeten worden afgewogen en toegepast in een nieuwe context. Dat kan leiden tot nieuwe perspectieven. Liberalen gaan uit van individuen die vanuit vrijheid en met verantwoordelijkheid deelnemen aan de maatschappij. De gemeenschap als zodanig is daarvan in deze visie een afgeleide. Het verdient aanbeveling om juist die gemeenschap in het liberale denken meer te betrekken. Hoe definiëren wij onze samenleving? Wat is goed burgerschap? Welke actieve bijdrage vragen wij van individuen aan de maatschappij? En wat kunnen individuen omgekeerd van de maatschappij verwachten?

Het *vergroten van de sociaal-economische mogelijkheden* van mensen is een centraal onderwerp in het liberale politieke handelen. Dit is ook een belangrijke factor in het voorkomen van maatschappelijk onbehagen en de variatie hierin. Zeker deze factor, bepalend als geen ander, verdient grote aandacht. Liberale waarden als *sociaal-economische mobiliteit* (ook hier: dankzij het onderwijs), loon naar werken, en het tegengaan van monopolies, machtsposities en beschermingsmaatregelen blijven bepalend voor een liberale open economie waar iedereen uiteindelijk het meest bij vaart. De opgave van het vergroten van grip, als in de individuele mogelijkheid om invloed uit te oefenen op de situatie, lijkt ook hier van toepassing. De globalisering van de economie heeft technisch gesproken voordelen voor iedereen, maar de perceptie bij groepen mensen is anders. Misschien is dat wel terecht, en zijn er inderdaad groepen mensen die ongewild en ondanks talrijke pogingen om mee te kunnen doen toch buiten de boot vallen. Hier ligt een uitdaging voor liberalen, zowel om na te streven dat het voordeel breder wordt genoten als dat dit ook zo wordt beleefd.³⁵

Tot slot

Het liberalisme is eerder uitgedaagd. In de negentiende eeuw waren het de liberalen die pleitten voor sociale wetgeving, omdat zij zich realiseerden dat politieke en economische vrijheden onder druk kwamen te staan als niet aan basale menselijke behoef-

ten tegemoet werd gekomen. In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw waren wij het juist die afrekenen met een te beknellende, overheersende staat. Het wordt tijd voor een liberaal antwoord op de huidige maatschappelijke stemming en de factoren daarachter.³⁶ Dit artikel is een eerste zet in het debat om te komen tot een dergelijk antwoord. Welke liberale waarden daar een rol in moeten spelen, lijkt mij het onderwerp van vele interessante artikelen in de komende edities van *Liberaal Reveil*.

Drs. Ph. (Philip) van Veller is Gemeenteraadslid voor de VVD in Leidschendam-Voorburg. Hij is werkzaam als managing consultant bij Berenschot, waar hij zich onder meer bezig houdt met de realisatie van publieke waarden door (samenwerkende) overheidsorganisaties.

Eindnoten

- 1) Brief van de Minister van Buitenlandse Zaken d.d. 27 juni 2016 met de kabinetsreactie op de uitslag van het referendum over EU-lidmaatschap van het Verenigd Koninkrijk (23987, nr. 158).
- 2) Notaoverleg van de vaste commissie voor Europese Zaken en de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken met de minister-president, 27 juni 2016.
- 3) Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal, Vergaderjaar 2015-2016, Vergaderingnummer 104, datum vergadering 5 juli 2016.
- 4) Hans van Ballen, 'Gun Britten tijd om hun vertrek uit de Europese Unie goed te overdenken', *Het Financieel Dagblad*, 26 juli 2016.
- 5) Lord Ashcroft, 'How the United Kingdom voted on Thursday... and why', *LordAshcroftPolls.com*, 24 juni 2016, <http://lordashcroftpolls.com/2016/06/how-the-united-kingdom-voted-and-why/>, geraadpleegd op 5 december 2016. Later is dit artikel verwerkt in het boek: Michael Ashcroft en Kevin Culwick, *Well, You Did Ask... Why the UK voted to leave the EU*, 2016.
- 6) 'Liberalism after Brexit. The politics of anger'; 'The triumph of the Brexit campaign is a warning to the liberal international order', *The Economist*, 2 juli 2016.
- 7) Paul Dekker, Lisanne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016', kwartaalbericht nr. 3, *Sociaal en Cultureel Planbureau*, 2016.
- 8) Josje den Ridder, Wouter Mensink, Paul Dekker en Esther Schrijver, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016', kwartaalbericht nr. 2, *Sociaal en Cultureel Planbureau*, 2016.
- 9) Europese Commissie, *Standaard Eurobarometer 85*, mei 2016.
- 10) Ibidem.

- 11) Josje den Ridder en Paul Dekker, 'Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland', *Sociaal en Cultureel Planbureau*, oktober 2015.
- 12) Josje den Ridder, Wouter Mensink, Paul Dekker en Esther Schrijver, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 13) Paul Dekker, Lisanne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 14) Jacques Thomassen, Carolien van Ham en Rudy Andeweg, Amsterdam, 2014, *De wankle democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?*
- 15) Bas Heijne, *Onbehagen. Nieuw licht op de beschaafde mens*, Amsterdam, 2016.
- 16) Eefje Steenvoorden, *Societal pessimism. A study of its Conceptualization, Causes, Correlates and Consequences*, Amsterdam, 2016.
- 17) Ibidem.
- 18) Paul Dekker, Lisanne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 19) Eefje Steenvoorden, *Societal pessimism*.
- 20) Paul Dekker, Lisanne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 21) Mark Bovens, Paul Dekker, Will Tiemeijer, *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, oktober 2014.
- 22) Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam, 2011.
- 23) Peter Kanne, *Gedooogdemocratie. Heeft stemmen eigenlijk wel zin?*, Amsterdam, 2011.
- 24) Kenneth Manusama, Peter Rauwerda, Patrick van Schie, e.a., *Soevereiniteit*, Den Haag, 2016.
- 25) David van Reybrouck, *Tegen verkiezingen*, Amsterdam, 2013.
- 26) Paul Dekker, Lisanne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 27) Ibidem.
- 28) Ibidem.
- 29) Jakub Grygiel, 'The Return of Europe's Nation-States; The Upside to the EU's Crisis', *Foreign Affairs*, vol. september/oktober 2016.
- 30) Paul Dekker, Lisanne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 31) Eefje Steenvoorden, *Societal pessimism*.
- 32) Geerten Boogaard en Ank Michels (eindredactie), *G1000. Ervaringen met burgertoppen*, Den Haag, 2016.
- 33) Ibidem.
- 34) *De paradox van de vrijheid*, Elsevier/HJ Schoo-lezing door minister Schippers (VWS), Amsterdam, 5 september 2016.
- 35) 'Liberalism after Brexit. The politics of anger'; 'The triumph of the Brexit campaign is a warning to the liberal international order', *The Economist*.
- 36) Ibidem.

DE VERLOREN VADER KEERT TERUG NAAR ZIJN KROOST

KAN DE EUROPESE VRIJHANDELSASSOCIATIE EEN OPLOSSING BIEDEN VOOR BRITSE RELATIES MET EUROPA IN EEN POST-BREXIT PERIODE?

– Nathan Benit –

Inleiding

Dankzij het Brits referendum van 23 juni 2016 wordt er haastig gespeculeerd op verschillende scenario's voor de relatie tussen het Verenigd Koninkrijk en de EU. In de eerste plaats heeft dit betrekking op handel, maar ook op domeinen zoals buitenlands beleid en nationale veiligheid zou men (verder) kunnen samenwerken. Zodra Theresa May artikel 50 van het Verdrag van Lissabon activeert, hebben het Verenigd Koninkrijk en de EU twee jaar tijd om een akkoord te sluiten. Indien er binnen die tijd geen akkoord wordt gesloten, kan men een 'harde Brexit' verwachten. Dit betekent dat alle banden tussen het Verenigd Koninkrijk en de EU worden verbroken en dat het Verenigd Koninkrijk in zowel de letterlijke als de figuurlijke betekenis een eiland is.

Een mogelijke piste voor Britse relaties met de EU zou een nieuw lidmaatschap bij de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA) zijn. De EVA kan men het beste bespreken aan de hand van twee modellen: het Noorse model en het Zwitserse model. Aan de hand van een theoretisch kader zullen de voor- en nadelen van beide modellen worden besproken.

De keuze voor het Noorse en het Zwitserse model, dus het buiten beschouwing laten van de twee andere leden van de EVA, IJsland en Liechtenstein, is omwille van twee redenen. Ten eerste omdat het Noorse en het Zwitserse model het meest van elkaar verschillen. De twee andere lidstaten volgen het Noorse model, aangezien zij ook lid zijn van de Europese Economische Ruimte (EER). De tweede reden voor de keuze van Zwitserland en Noorwegen is omdat IJsland en Liechtenstein te klein zijn om relevant te zijn voor het Verenigd Koninkrijk.

Het grote verschil tussen het Zwitserse en het Noorse model is het feit dat Noorwegen lid is van de EER en Zwitserland niet. De relatie van Zwitserland met de EU is gebaseerd op bilaterale verdragen, terwijl Noorwegen op economische bevoegdheden reguleringen krijgt toegewezen van Europa zonder hierop

invloed te hebben. Wel kan Noorwegen de vorm, maar niet de inhoud van de EER medebepalen. EVA-EER-lidstaten hebben overigens instellingen waaraan Zwitserland niet is onderworpen. Deze instellingen hebben een grote invloed op de nationale politiek van de lidstaten. Voorbeelden van zulke instellingen zijn het EVA-EER Gemeenschappelijk Comité, EVA-EER Parlementair Comité, EVA-EER Gerechtshof, EVA-EER Raadgevend Comité en de EVA-EER Toezichhoudende Autoriteit. Daartegenover heb je Zwitserland, dat geen instelling heeft tussen de nationale regering en de EU. EVA-lidstaten zijn overigens geen lid van de Europese douane-unie en kunnen daarom zelf vrijhandelsakkoorden sluiten.

Het artikel begint met een historische uiteenzetting van de EVA en haar relatie met de EU. Daarna komt het theoretisch kader aan bod met de conclusies voor ieder model. Er wordt afgesloten met de conclusie en een reflectie voor liberalen over de EVA.

Geschiedenis EVA

Als tegengewicht voor de Europese Economische Gemeenschap (EEG), zag de EVA in 1960 het levenslicht. Het Verenigd Koninkrijk, Spanje, Portugal, Noorwegen, Zweden, Denemarken, Oostenrijk en Zwitserland vormden samen een clubje. In 1961 sloot Finland zich onder een speciale status eveneens aan bij de EVA, om zo de neutraliteit tegenover de grote Sovjet-beer te bewaren.¹ Maar de Verenigde Staten zagen twee concurrerende blokken in Europa niet zitten. Vanwege Amerikaanse druk en het uiteindelijk succes van de EEG gingen de Britten dan ook overstap. Ondanks verzet van Charles de Gaulle – hij gebruikte twee keer een veto om Brits lidmaatschap te blokkeren – trad het Verenigd Koninkrijk in 1973 toe tot de EEG.² Maar het land had bij toetreding wel één voorwaarde voor de EEG: er mochten geen handelsbarrières bestaan tussen beide handelsassociaties. Dit was moeilijk aangezien de EVA, in tegenstelling tot de EEG, een los hete-

roegen verband was. Daarom werden er bilaterale onderhandelingen aangegaan tussen de EEG en alle afzonderlijke EVA-lidstaten.³

Ondertussen maakten steeds meer EVA-lidstaten de overstap naar de EEG. Zo ruilden de Denen samen met de Britten in 1973 de EU in voor de EVA. In 1986 volgde Portugal⁴ en in 1995 voegden Finland, Zweden en Oostenrijk zich tot de Europese rangen. Alleen Zwitserland, Liechtenstein, IJsland en Noorwegen bleven als EVA-lidstaten over.

In 1984 veranderden de EEG en de EVA de onderhandelingsmethoden. Waar er voorheen werd gekozen voor bilaterale onderhandelingen ging men nu over tot multilaterale onderhandelingen. Toen alle vrijhandelsakkoorden tussen de EEG en de resterende EVA-lidstaten waren afgesloten, was het belangrijkste doel van de EVA gerealiseerd: de creatie van een grote Europese vrijhandelszone.

De overgebleven EVA-lidstaten zochten naar een manier om samen te werken met de EEG zonder de basisprincipes van de EVA te verloochenen. Dit leidde tot de Luxemburg-verklaring van 1992, waarin de EEG werd omgevormd tot een dynamische vrijhandelszone: de EER. Alle EVA-lidstaten – op Zwitserland na – werden lid van de EER. Men dient wel op te merken dat Zwitserland op een indirecte manier lid is van de EER. Beide associaties zijn sindsdien met elkaar verworven maar de interne werking verschilt drastisch: terwijl de EU kiest voor een steeds diepere integratie, kiest de EVA voor het economisch verhaal van de EU, maar niet voor de politieke integratie. De EVA biedt nu een opstapje voor staten met een hoge welvaartsgraad om toe te treden tot de EEG, zonder teveel bemoediging met de interne werking van het land.⁵

Maar Jacques Delors trok het uiteindelijke model in twijfel. Hij zag twee verschillende modellen voor een verdere samenwerking tussen de EVA en de EER: het eerste was een gradueel bilaterale onderhandelingswijze, en het tweede model was een gestructureerde manier van samenwerking. Delors koos voor het tweede model van samenwerken en dit werd met enthousiasme onthaald door de EVA-lidstaten.⁶

Uiteindelijk is de EVA meer beïnvloed door de EER dan omgekeerd, ondanks de concurrerende relatie die beide met elkaar hebben gehad.⁷ Het was het Verenigd Koninkrijk dat binnen de Europese constructie altijd op tafel klopte voor budgettaire discipline, vrijhandel en weerstand bood tegen de Duits-Franse integratiewoede. Het Verenigd Koninkrijk

begreep dat hoe breder Europa zou worden, des te moeilijker het was voor de EU om dieper te integreren. Vanuit dat standpunt is het dan ook begrijpelijk dat het Verenigd Koninkrijk aandrong op een Europese uitbreiding naar het oosten. De Duitsers gingen er naïef in mee. Die beleidskeuze ligt volledig in lijn met de waarden waarop de EVA is gebouwd: een economisch verhaal van een gigantische vrijhandelszone zonder te veel bemoediging in de nationale politiek.

De uitkomst van het Brexit-referendum betekent dan ook een nieuw elan in Europa. Sinds de financieel-economische crisis heeft de EVA weer aan relevantie gewonnen. Terwijl de EU – en in het bijzonder de Eurozone – zich van crisis naar crisis manoeuvreerde, ondervonden de EVA-lidstaten hier niet al teveel last van. Nu de Brexit hoogstwaarschijnlijk gaat plaats vinden, kan de EVA weer aan politiek gewicht winnen met een economische grootmacht als het Verenigd Koninkrijk in zijn rangen. De pater familias keert terug naar huis.

Alle EVA-lidstaten gaven al hun zegen voor een Brits lidmaatschap, maar zoals alle EVA-lidstaten een eigen akkoord met de EU hebben, zal ook het Verenigd Koninkrijk een eigen akkoord met Brussel in de wacht moeten slepen. De EVA biedt voor het Verenigd Koninkrijk de grootste vrijhandelszone ter wereld aan, dankzij vrijhandelsverdragen met onder meer Canada en Zuid-Korea (in totaal landen met maar liefst 440 miljoen inwoners buiten de Europese Unie), en hebben EVA-lidstaten de vrijheid om zelf vrijhandelsverdragen af te sluiten. Binnen de EU is het sluiten van vrijhandelsverdragen daarentegen een exclusieve bevoegdheid van de Unie.

Hieronder worden de twee modellen besproken van de huidige twee meest toonaangevende EVA-lidstaten: Zwitserland en Noorwegen. Maar zoals eerder aangehaald zal het Verenigd Koninkrijk, indien het een EVA-lidmaatschap nastreeft, een eigen model in de wacht moeten slepen dat hooguit is gebaseerd op één van deze twee modellen.

Het theoretisch kader van de analyse bestaat uit vier criteria:

1. Geeft het model toegang tot de Europese markt voor Britse bedrijven?
2. Geeft het model voldoende zeggenschap over de wetten met betrekking tot markttoegang?
3. Wegen de lange-termijn voordelen van Britse onafhankelijkheid en democratische aansprake-

- lijkheid op tegen de verliezen op korte termijn?
4. Wat zijn de onderhandelingskansen voor dit model?⁸

Laat één punt duidelijk zijn: de woorden van de Britse Minister van Buitenlandse Zaken Boris Johnson dat het Verenigd Koninkrijk toegang kan hebben tot de Europese markt zonder deelname aan de Europese grenzen is politieke fictie.⁹ Geen enkele EVA-lidstaat heeft deze bevoegdheid en zowel de EVA als de EU zullen de Britten deze uitzondering niet gunnen. Het Verenigd Koninkrijk is zelfs beter af in de huidige situatie: in tegenstelling tot de EVA-lidstaten is het Verenigd Koninkrijk geen lid van Schengen. Het is slechts een samenwerkend land op het gebied van Schengen en het Verenigd Koninkrijk heeft nog enigszins controle over zijn grenzen. Dit is ook deels te verklaren uit het feit dat het Verenigd Koninkrijk en Ierland eilanden zijn.

Eén evolutie binnen de EU kan wel in het voordeel spelen van het Verenigd Koninkrijk: binnen de EU gaan er steeds meer stemmen op om Schengen aan te passen. Concreet zal dit betekenen dat de vrijheid van verkeer van personen wordt teruggedron-

gen. In welke mate dit gebeurt, valt nog te bezien, maar dit zal zeker in het voordeel van het Verenigd Koninkrijk zijn indien Schengen wordt aangepast tijdens de Britse uittredingsonderhandelingen – waarschijnlijk startende vanaf maart 2017.

Op het vlak van migratie dient er overigens ook te worden vermeld dat er in verhouding meer immigratie gaat naar alle EVA-EER-lidstaten dan naar het Verenigd Koninkrijk.

Het Noorse model

Geeft het model toegang tot de Europese markt voor Britse bedrijven?

Het Noorse model biedt het Verenigd Koninkrijk de hoogste graad van toegang tot de Europese markt. Daarbovenop biedt dit model het Verenigd Koninkrijk een zekere soevereiniteit in kernsectoren zoals visserij, landbouw, vrijhandel, binnenlandse politiek en buitenlands beleid. Hier dient wel bij te worden vermeld dat Noorwegen deelneemt aan verschillende EU-projecten op vrijwillige basis waardoor zijn nationale soevereiniteit op binnen- en buitenlands beleid drastisch vermindert. Het Verenigd Koninkrijk is niet verplicht mee te doen aan deze

**Gross inward EU-27 migration (excluding own citizens)
per 1,000 population (2012)**

Source: Eurostat

programma's.¹⁰ Een ander voordeel naast de hoge markttoegang is de drastisch lagere werkingskosten van de EVA en de EER.¹¹

Tijdens de Brexit-campagne werd door het EU-kamp verschillende keren herhaald dat het Verenigd Koninkrijk evenveel als nu zou moeten betalen voor toegang tot de markt. Dat klopt in die zin dat het bedrag om toegang te hebben tot de markt, dus de EER, inderdaad hetzelfde zou blijven. Maar alle extra niet EER-gerelateerde diensten hoeven niet meer mede gefinancierd te worden door de Britten, op een solidariteitsmechanisme na. Hierdoor liggen de werkelijke kosten – dus de EER-kosten, de EVA-werkingskosten plus het solidariteitsmechanisme en eventueel extra EU-programma's (dit laatste is niet verplicht) – een stuk lager dan het bedrag dat EU-lidstaten moeten betalen.¹²

Er dient hier opnieuw te worden benadrukt dat de EVA de grootste vrijhandelszone ter wereld biedt. Dus indien het Verenigd Koninkrijk toetreedt, treedt het niet alleen opnieuw toe tot de Europese markt (508 miljoen inwoners), maar ook tot de nieuwe markten daarbuiten (440 miljoen inwoners) dankzij de vele vrijhandelsakkoorden die de EVA in de loop der jaren heeft gesloten.¹³

Geeft het model genoeg zeggenschap over wetten met betrekking tot markttoegang?

Dit is een absoluut pijnpunt voor het Verenigd Koninkrijk. Het Verenigd Koninkrijk heeft een economische traditie gebaseerd op deregulering, en dan voornamelijk in de financiële sector. In de huidige situatie is het Verenigd Koninkrijk vrijgesteld van de meeste EU-regulering op de Britse financiële sector zonder dat het is uitgesloten van de markt. Indien het Verenigd Koninkrijk toetreedt tot de EVA gebruik makende van het Noorse model, verliest het Verenigd Koninkrijk dit privilege. Hierdoor zal het Verenigd Koninkrijk gebonden zijn aan de regels betreffende de 'Single Market' als ook de *horizontaal flankerende bevoegdheden*.¹⁴ Verder worden grenzen tussen markt-gerelateerde wetten en niet-markt-gerelateerde wetten steeds vager. Hierdoor dringt de EU steeds dieper in de nationale bevoegdheden van de EVA-lidstaten, zonder dat het er ooit een expliciete toestemming voor kreeg.¹⁵

Met dit model heeft het Verenigd Koninkrijk weinig zeggenschap over wetgeving binnen de EU. Het kan de vorm en de formuleringen medebepalen, maar heeft zeer weinig invloed op de inhoud van wetgeving. Wel zou het Verenigd Koninkrijk

amendementen kunnen aanvragen, of wetgeving contesteren binnen het 'Joint Committee', maar het uiteindelijke laatste woord ligt altijd bij de Commissie en deze hoeft geen rekening te houden met vragen en opmerkingen van EVA-lidstaten. Nog schrijnender zijn de zelfregulerende agentschappen, die zowel wetgevende als uitvoerende macht hebben.¹⁶ Sinds kort hebben EVA-EEA-lidstaten een zeer kleine vertegenwoordiging binnen deze agentschappen, maar dan zonder zeggenschap over de regulering waar zij aan worden onderworpen.¹⁷ Het Verenigd Koninkrijk kan tot slot wel weigeren ongewenste regulering uit te voeren en zichzelf dus buiten nieuwe wetgeving plaatsen. Maar hiermee plaatst het zich voor deze producten en diensten dan wel buiten de markt. De eerste sector waar het Verenigd Koninkrijk van deze optie gebruik zou kunnen maken is de financiële sector.

Wegen de lange termijn voordelen van Britse onafhankelijkheid en democratische aansprakelijkheid op tegen de verliezen op korte termijn?

Het is duidelijk dat het Verenigd Koninkrijk in het Noorse model minder soeverein zal op veel andere domeinen zijn als onder het Zwitserse model, zoals we straks zullen bespreken. Maar het zal wel weer aan soevereiniteit winnen in vergelijking met EU-lidstaten, Schengen niet inbegrepen.¹⁸

Met het recente CETA-debacle is het duidelijk dat de hoogtijdagen van Europese vrijhandel verleden tijd zijn.¹⁹ Daarin biedt de EVA veel kansen voor het Verenigd Koninkrijk, omdat hier zowel op EVA-niveau als op nationaal niveau vrijhandelsakkoorden gesloten kunnen worden. Het Verenigd Koninkrijk, van oudsher een handeldrijvende natie, wint hier bij.

Kortom, het Verenigd Koninkrijk binnen een Noors model zowel veel te winnen als veel te verliezen. De vraag is vooral wat men het belangrijkste vindt: soevereiniteit of vrijhandel? Afhankelijk van wat de voorkeur geniet, is dat dan ook bepalend voor zowel de voordelen als de nadelen op de lange termijn.

Wat zijn de onderhandelingskansen voor dit model?

De onderhandelingskansen voor dit model zijn zeer hoog. Voor de eurofielen zou dit een droomscenario zijn, omdat men dan de EU kan hervormen met zeer weinig inspraak van de Britten zonder dat de EU-lidstaten toegang tot de Britse markt verliezen. De Britten hadden zich steeds verzet tegen diepere

EU-integratie. In dit scenario verandert er voor de EU dan ook vrij weinig, buiten beschouwing gelaten dat de weg voor steeds diepere EU-integratie dan wel open ligt. Voor het Verenigd Koninkrijk verandert er vrij veel: Schengenlidmaatschap, maar ook onafhankelijkheid in kernsectoren, vrijhandelsakkoorden en minder inspraak in de EER.

Voor de EU is het bijkomend voordeel dat er weinig verschil zal zijn met de handel met het Verenigd Koninkrijk. De Britse handelsbalans tegenover de EU voor wat betreft goederen is negatief met 66,4 miljard pond in 2013, maar is positief voor diensten met 10,3 miljard pond in 2013. De totale handelsbalans is dus negatief met in totaal 56,1 miljard pond.²⁰ In dit scenario kan de EU één van zijn belangrijkste handelspartners behouden alsook reguleren zonder al teveel weerstand.

Maar of dit het meest geliefde model is voor de Britten is een andere vraag. Schengenlidmaatschap, meer regulering voor de financiële sector en relatief weinig soevereiniteit is niet waar de 'Brexiters' campagne voor hebben gevoerd. De zogenaamde 'hard-Brexiters' zoals Brexit-architect Michael Gove en Minister van Brexit David Davis eisen al langer dat het Verenigd Koninkrijk zich beter kan richten op partners buiten de EU. Onder president Donald Trump, kan men er van uitgaan dat het Verenigd Koninkrijk sneller een vrijhandelsakkoord sluit met de Verenigde Staten dan dat de Europese Unie TTIP erdoor krijgt. Indië, Australië, Nieuw-Zeeland, Ghana, Canada, Mexico en Zuid-Korea staan alvast in de rij om een handelsakkoord te sluiten met het Verenigd Koninkrijk.²¹

Dit model zou wel een toegeving kunnen zijn richting de Schotten. Maar in hoeverre een volkje van slechts vijf miljoen inwoners dat economisch volledig afhankelijk is van Engeland het beleid zal bepalen, is wel de vraag. Toch dient men op te merken dat in sectie 2 van de Scotland Act van 2016 staat geschreven dat 'it is recognised that the Parliament of the United Kingdom will not normally legislate with regard to devolved matters without the consent of the Scottish Parliament'. Dit houdt in dat het Schotse parlement de Brexit zou kunnen tegenhouden, indien er niet aan (bepaalde) eisen van hen wordt voldaan. Maar over de interpretatie van de wetgeving bestaat onenigheid. Zo zou men met het woord *normaal* kunnen opvatten dat de Brexit geen *normale* situatie is, dus dat een Schotse toestemming niet is vereist.²² Voer voor advocaten dus.

Het Zwitserse model

Geeft het model toegang tot de Europese markt voor Britse bedrijven?

Het Zwitserse model heeft als kenmerk dat het Verenigd Koninkrijk geen lid zal zijn van de EER, maar indirect toegang heeft tot de Europese markt via bilaterale akkoorden.²³ Dit model biedt de hoogste graad van toegang voor goederen, maar een minder hoge toegang voor (financiële) diensten. Zwitserland heeft geen 'catch all'-akkoord met de EER. Voor dit model is het dan ook aan te raden dat Britse banken een tweede hoofdzetel openen op Europees grondgebied om toegang te behouden tot de Europese markt. Binnen de Europese markt zijn deze banken dan ook afhankelijk van EU-reglementen waar het Verenigd Koninkrijk geen zeggenschap over heeft. Een tweede probleem is dat dit zorgt voor ongelijke concurrentie: grote Britse banken hebben het kapitaal voor een tweede hoofdzetel op Europees grondgebied, terwijl kleine banken dit kapitaal niet hebben.²⁴

EU-reglementen zijn verschillend voor verschillende financiële sectoren en zelfs verschillende financiële entiteiten. De CEO van de Zwitserse Bankenassociatie, Jean-Claude Margelisch, beschreef de nieuwe EU-reglementen als 'een verdere achteruitgang in de status quo voor Zwitserse bankiers en kapitaalmanagers'.²⁵

Verder bestaat er de kans dat het Verenigd Koninkrijk EU-wetgeving moet heronderhandelen om toegang tot de Europese markt op middellange en lange termijn te behouden.²⁶

Geeft het model genoeg zeggenschap over wetten met betrekking tot markttoegang?

In tegenstelling tot het Noorse model biedt het Zwitserse model helemaal geen zeggenschap over EU-wetgeving. Zo mist het Zwitserse model verschillende instellingen (zoals het EFTA 'Surveillance Authority' en het EFTA Gerechtshof) die wel terug zijn te vinden in het Noorse model. Hierdoor heeft het Zwitserse model nog minder inspraak dan het Noorse model, maar is het wel onafhankelijker dan laatst genoemde omdat men letterlijk EU-wetgeving kan 'kiezen'. Zwitserland bepaalt dus zelf welke EU-wetgeving het wel en niet overneemt. Voor de andere EVA-lidstaten is dit moeilijker, hoewel zij andere mechanismen ter beschikking hebben.²⁷

Wegen de lange termijn voordelen van Britse onafhankelijkheid en democratische aansprakelijkheid op tegen de verliezen op korte termijn?

Het Zwitserse model biedt aanzienlijk meer soevereiniteit dan het Noorse model. Daarom promoten verschillende 'Brexiters', zoals medearchitect van de Brexit en MEP Daniel Hannan, het Zwitsers model als beste post-Brexit scenario.²⁸ Binnen dit scenario wordt het Verenigd Koninkrijk dan wel lid van Schengen.

Onder druk van de EU is Zwitserland opnieuw onderhandelingen aangegaan rond 'institutionele kwesties'. De EU wil hierin drie – door haar gecompliceerde – problemen oplossen: ten eerste gaan deze onderhandelingen over de interpretatie van EU-wetgeving en geschillenbeslechting; ten tweede over de uitvoering van EU-wetgeving; en ten derde over de invloed van EU-wetgeving.²⁹ Indien de EU deze 'problemen' naar haar gestreefde doelen weet in te vullen, komt Zwitserland in een quasi-identiek scenario terecht als het Noorse model.³⁰ Zwitserland is voor alle duidelijkheid hierin geen vragende partij en zolang het zijn zegen niet geeft, kan dit dus ook niet worden gerealiseerd. Het is om deze reden dat ik de onderhandelingskansen voor dit scenario bijzonder laag inschat. Hier kom ik later op terug.

Indien het Verenigd Koninkrijk er in slaagt een Zwitsers model uit te onderhandelen, biedt dit wel enorme kansen: een hoge graad van soevereiniteit en toegang tot de Europese markt, maar een paar ongemakkelijkheden met betrekking tot de financiële sector. Verder zijn de werkingskosten van de EVA stukken lager dan de EU en werkt Zwitserland niet met het solidariteitsmechanisme waar het Noorse model wel aan mee werkt.³¹ Zwitserland gaat zelf directe onderhandelingen aan met de landen binnen de EU die geld ontvangen, hierdoor zijn de bedragen proportioneel lager dan in het Noorse model.

Bovendien biedt het Zwitserse model, evenals het Noorse model ook de mogelijkheid om zelf vrijhandelsverdragen te sluiten met derden. Niet toevallig is binnen de EVA Zwitserland het land met de meeste individuele vrijhandelsakkoorden.³²

Wat zijn de onderhandelingskansen voor dit model?

Ik schat deze kans zeer laag. Het feit dat de EU druk op Zwitserland uitoefent om naar hetzelfde model te gaan als Noorwegen, bewijst dat de EU niet tevreden is met de hoge graad van Zwitserse soevereiniteit. Daarom zou het onbegrijpelijk zijn wanneer de EU het Verenigd Koninkrijk dezelfde geprivilegieerde status geeft als Zwitserland, wetende dat

het Verenigd Koninkrijk met zijn sterke economie en grote afzetmarkt een zwaarder politiek gewicht te berde kan brengen dan Zwitserland. Ook was de positie van Zwitserland onderhandeld in een andere context, een ander Europa en een ander geopolitiek kader. Overigens zou het andere welvarende eurokritische landen (lees: nettobetalers) zoals Nederland kunnen aanzetten om de Unie te verlaten en te streven naar een Zwitsers akkoord met de EU.

De denktank Open Europe schat de onderhandelingskans 'gemiddeld tot hoog' dat het Verenigd Koninkrijk een dergelijk akkoord met de EU kan sluiten. Zij stellen dit omdat het Europees vrijhandelsakkoord met Canada en Zuid-Korea gebaseerd is op de relaties met Zwitserland.³³ Maar het recente CETA-debacle toont aan dat de publieke opinie in Europa niet meer positief staat tegenover vrijhandelsakkoorden. Eurofielen zouden dan ook deze argumenten kunnen hanteren om te voorkomen dat er een te gunstig akkoord komt met het Verenigd Koninkrijk, om zo het land te straffen voor de schade dat het binnen Europa door het Brexit-referendum heeft aangericht. Een Noors model is ook makkelijker uit te leggen aan de Europese burgers die een kritische houding hebben ten aanzien van vrijhandel.

Conclusie

Een Zwitsers model voldoet meer aan de Britse eisen dan het Noorse model. De hoge graad van soevereiniteit en grote markttoegang zijn de doelstellingen waar het Verenigd Koninkrijk naar streeft. Daarbij zou het Verenigd Koninkrijk zijn financiële sector kunnen dereguleren omdat het de instanties mist die het Noors model wel heeft. Verder kan het dan Europese wetgeving 'kiezen'. Voor toegang tot de financiële markt wordt het wel moeilijker voor de Londense 'City' omdat de Zwitsers grotendeels buiten de EER zijn geplaatst voor wat betreft hun financiële diensten. Een tweede hoofdzetel in de EU is dus noodzakelijk en benadeelt kleine spelers.

Natuurlijk gaat een identiek Noors of Zwitsers model voor het Verenigd Koninkrijk nooit bereikt worden. Ieder land heeft zijn eigen akkoord met de EU. Dat zal voor het Verenigd Koninkrijk niet anders zijn. Indien het Verenigd Koninkrijk zich zou aansluiten bij de EVA zal het waarschijnlijk proberen te streven naar het Zwitserse model vanwege de reeds aangehaalde redenen, terwijl de EU waarschijnlijk een Noors model zal ambiëren.

Schengen zal altijd een absoluut pijnpunt voor het Verenigd Koninkrijk blijven. En zal dan ook

voor het Verenigd Koninkrijk de voornaamste reden zijn om zich niet bij de EVA aan te sluiten. Indien de Britten inperking van immigratie en controle over hun grenzen belangrijker achten dan vrijhandel, is mijn advies aan de Britten om een strategie te bedenken waarin de EU niet het epicentrum is van het Britse nationaal belang. Nieuwe Britse partners zouden bijvoorbeeld gezocht kunnen worden in de Gemeenebestanden.

Voor klassiek-liberalen, voor wie individuele vrijheid omkaderd in de natiestaat centraal staat, is het Zwitserse model veruit het beste scenario. Dit komt door drie criteria: soevereiniteit, decentralisatie en vrijhandel.

Klassiek-liberalen geloven dat vrijwillige samenwerking een betere methode is om gezamenlijke doelen te bereiken dan wanneer er sprake is van dwang. De EVA-lidstaten werken vanuit vrijwillige onderlinge samenwerking, terwijl er bij de EU eerder sprake is van dwang. Vandaar dat er binnen de EVA, voor wat betreft de uitoefening van de gezamenlijke bevoegdheden, ook de mogelijkheid bestaat om individuele aanpassingen aan te brengen of om zelf initiatief te nemen, zoals bij vrijhandelsakkoorden. Dit is zoals bekend anders bij de EU, wiers bevoegdheden exclusief zijn en dus worden gedicteerd vanuit Brussel. Nu is het wel zo dat alle bevoegdheden die Brussel bezit, vrijwillig door de EU-lidstaten zijn afgestaan. Maar eens een bevoegdheid is afgestaan aan de EU, is dit onomkeerbaar (tenzij artikel 50 in het leven wordt geroepen). Zo kan ook binnen het Noorse en het Zwitserse model worden besloten om bepaalde bevoegdheden anders uit te voeren, maar dan worden ze wel buitengesloten van de markt. Concreet bedoel ik dat het respect voor soevereiniteit deels het succes van de EVA verklaart. Relaties gebaseerd op vrijwillige samenwerkingen en de resultaten die daar uit voortkomen, worden niet als bedreigend ervaren. Dit is in contrast met de EU, waar decreten uit Brussel zwaarder wegen dan nationale wetgeving. Tot slot biedt de EVA soevereiniteit met betrekking tot kernsectoren als visserij en landbouw, zonder het verlies van toegang tot de Europese markt. Factoren die liberalen naar mijn weten alleen kunnen toejuichen.

Samenhangend met soevereiniteit is er dus ook het principe van decentralisatie. Klassiek-liberalen geloven dat vrijheid het hoogst is wanneer beslissingen op het laagste niveau worden genomen. Alleen waar nodig is behandeling op een supranationaal

niveau noodzakelijk. Nu dient wel te worden onderlijnd dat aan deze voorwaarde in zowel het Zwitserse als het Noorse model wordt voldaan.

De mogelijkheid om zowel vrijhandelsakkoorden op EVA-niveau als op individueel niveau te sluiten is een enorm voordeel vergeleken met de EU alwaar het sluiten van vrijhandelsakkoorden een exclusief Europese bevoegdheid is. De EVA heeft overigens geen toegang tot de vrijhandelsakkoorden van de EU, maar dat is een goede zaak. De EVA-lidstaten hadden al veel eerder vrijhandelsakkoorden met naties als Canada en Zuid-Korea. Deze vrijhandelsakkoorden zijn ook wat men noemt vrijhandelsakkoorden van de vorige generatie en vergen dus geen aanpassingen in het binnenlands beleid van de betrokken landen.

Liberalen dienen de EVA te beschouwen als het te volgen ideaal voor de EU. Hoewel de Unie nog al te vaak wordt beschouwd als een liberaal project – oorspronkelijk was dit ook zo – is hier met de alsmaar toegenomen centralisatie en bijkomende sociaal-democratische invloeden al lang geen sprake meer van. De EU reikt verder dan één Europese markt. Met een mogelijk toekomstig Europees leger is het liberale idee van de EU, samen met het grof huisvuil, buitengezet. De twee liberale kernwaarden ‘soevereiniteit’ en ‘decentralisatie’ zijn op de achtergrond geraakt. Ook internationale vrijhandel, de Europese exclusieve bevoegdheid, komt onder druk te staan – zoals het recente CETA-debacle bewijst. ‘Never waste a good crisis’, beweert men wel eens. Het is tijd voor de EU om weer stappen terug te zetten: op naar een EU 2.0 met de EVA als blauwdruk. Als dit lukt dan krijgen de Britten zeker spijt. Maar tot die dag zou een EVA-lidmaatschap, zeker in het liberale Zwitserse model, een goede beleidskeuze van de Britten zijn.

N.F.M.E. (Nathan) Benit, MSc is politicoloog (uit Brussel) en als onderzoeksstagiair verbonden aan de TeldersStichting.

Eindnoten

- 1) J. Lodge en T. Pedersen, ‘European Union and the EFTA countries: Enlargement and integration. International Affairs’, *Royal Institute of International Affairs*, vol. 71(1), 1995, p. 169.
- 2) D. Dinan, *Europe recast: A history of European Union* (4th ed.), Basingstoke, 2004.
- 3) J. Lodge en T. Pedersen, ‘European Union and the EFTA

- countries', p. 169.
- 4) B. Bautier, T. Allen, L. Corselli en A. Ortega, 'Liquidation of the EFTA industrial development fund for Portugal', *Eurostat Press Office*, 2015.
 - 5) J. Lodge en T. Pedersen, 'European Union and the EFTA countries'.
 - 6) N. Nugent, *The government and politics of the European Union* (7th ed.), Basingstoke, 2010.
 - 7) Tomas Vercammen, *Hedendaagse relevantie en het toekomstperspectief voor de EFTA*, Gent, 2015.
 - 8) S. Booth, C. Howarth, M. Persson, R. Ruparel, en P. Swidlicki, 'What if...? The consequences, challenges & opportunities facing Britain outside the EU', *Open Europe*, 2015.
 - 9) B. Schram, 'Dijsselbloem: 'Boris Johnson doet loze beloftes over Brexit'', *Elsevier*, 16 november 2016.
 - 10) Nathan Benit, *Wat is de rol van de EFTA in een Europa van twee snelheden?*, Brussel, 2016.
 - 11) Herman Matthijs, 'The budget cost for the member states of the European Free Trade Association', *American International Journal of Research in Humanities*, 2014.
 - 12) Ibidem.
 - 13) 'EFTA: Free Trade Agreements', van *European free trade association*.
 - 14) P. Rübige, en S. R. Hansen, 'European economic area joint parliamentary committee: the future of the EEA and the EU's relations with the small-sized countries and Switzerland', *EEA Joint Parliamentary Committee*, 13 mei 2013.
 - 15) EPC, 'The European economic area revisited', maart 2012.
 - 16) M. Erlend, 'The EEA EFTA States and EU Agencies: Getting along or going alone', 2015.
 - 17) P. Rübige, en S. R. Hansen, 'European economic area joint parliamentary committee'.
 - 18) Nathan Benit, *Wat is de rol van de EFTA in een Europa van twee snelheden?*.
 - 19) A. Shankar, 'What lessons can the UK draw from the EU-Canada trade deal debacle?', *Open Europe*, 16 oktober 2016.
 - 20) S. Booth, C. Howarth, M. Persson, R. Ruparel, en P. Swidlicki, 'What if...? The consequences, challenges & opportunities facing Britain outside the EU'.
 - 21) L. Mikelionis, '11 countries gearing up to strike trade deals with Britain', *Heat Street*, 29 juni 2016.
 - 22) G. Brants, 'Raad eens wie de Brexit straks misschien definitief kan stoppen: Schotland', *Newsmonkey*, 20 november 2016.
 - 23) Nathan Benit, *Wat is de rol van de EFTA in een Europa van twee snelheden?*.
 - 24) S. Booth, C. Howarth, M. Persson, R. Ruparel, en P. Swidlicki, 'What if...? The consequences, challenges & opportunities facing Britain outside the EU'.
 - 25) C.A. Margelisch, 'Market access: an important pillar of the growth strategy', 2016.
 - 26) S. Booth, C. Howarth, M. Persson, R. Ruparel, en P. Swidlicki, 'What if...? The consequences, challenges & opportunities facing Britain outside the EU'.
 - 27) Nathan Benit, *Wat is de rol van de EFTA in een Europa van twee snelheden?*.
 - 28) Daniel Hannan, 'Pointmaker Britain and the EU, a solution', *Center for Policy Studies*, December 2014.
 - 29) P. Rübige, en S. R. Hansen, 'European economic area joint parliamentary committee'.
 - 30) Tomas Vercammen, *Hedendaagse relevantie en het toekomstperspectief voor de EFTA* 2015
 - 31) Herman Matthijs, 'The budget cost for the member states of the European Free Trade Association'.
 - 32) 'EFTA: Free Trade Agreements'.
 - 33) S. Booth, C. Howarth, M. Persson, R. Ruparel, en P. Swidlicki, 'What if...? The consequences, challenges & opportunities facing Britain outside the EU'.

KOESTER BRITS VERZET TEGEN EUROPESE MILITAIRE INTEGRATIE

– Daniël Turk –

In 1954 sneuvelde in het Franse parlement een initiatief van toen nog zes Europese landen om een Europese Defensie Gemeenschap (EDG) op te richten. Frankrijk wilde militair niet integreren met ‘twee verslagen naties en drie kleine staten’. De op 23 juni 2016 duidelijk geworden Britse soevereine wens om de Europese Unie te verlaten en de verkiezing van Donald Trump op 8 november 2016, hebben de deur voor vergaande Europese militaire integratie helaas weer opgezet.

Defensie en soevereiniteit

Tussen het falen van de EDG in 1954 en het Brexit-referendum op 23 juni 2016 zijn verschillende stappen richting verdere Europese militaire samenwerking gezet. Zo kwam in 1999 het Europees Veiligheids- en Defensiebeleid (EVDB) tot stand – welke in 2009 na Lissabon werd aangescherpt in de vorm van het Gemeenschappelijk Veiligheids- en Defensiebeleid (GVDB).^A Er is een Europees Defensie Agentschap (EDA) met als taak de lidstaten te steunen bij een efficiëntere besteding van het defensiebudget. De in 2005 opgerichte *EU Battlegroups* (snelle multinationale reactie-eenheden bestaande uit 1.500 militairen) bestaan dan wel op papier, maar zijn nog nooit daadwerkelijk ingezet en de in 1999 geformuleerde Helsinki-doelstelling waarbij de EU in staat zou moeten zijn een 60.000 man tellende reactiemacht in te zetten, bleek niets meer dan een luchtkasteel. Gedurende al deze stappen en discussies over verdere Europese militaire samenwerking, bleef defensie echter altijd gescheiden van het begrip ‘supranationaliteit’.

Dit is geen toeval. ‘War made the state and the state made war’¹, schreef de Amerikaanse historicus en socioloog Charles Tilly over het proces van staatsvorming. De vorming van staten en de krijgsmacht zijn de afgelopen eeuwen onlosmakelijk met elkaar verbonden geweest. Het niet beschikken over

een krijgsmacht betekent dan nog wel niet dat de soevereine status automatisch verloren gaat, maar de krijgsmacht is wel het ultieme middel om de soevereiniteit van de staat te verdedigen. Een krijgsmacht is, nog meer dan de munt, een attribuut van soevereine macht. Dit gegeven sluit militaire samenwerking absoluut niet uit, maar impliceert wel dat de soevereine beschikkingsmacht over de inzet van de krijgsmacht niet mag worden overgeheveld naar een supranationaal orgaan. Het nationale parlement moet namelijk altijd de democratische controle over de inzet van troepen kunnen blijven uitoefenen.²

Eurofederalisten in het Europees Parlement, of ook hier in Nederland in de vorm van D66, die de vorming van een Europees leger nastreven zijn er altijd geweest, maar dergelijke waanideeën waren in de meeste Europese hoofdsteden nooit een serieuze optie. Het jaar 2016 is in dit opzicht een belangrijke waterscheiding; beginnend met het Brexit-referendum op 23 juni.

Het Brits obstakel

De militaire gevolgen van de Brexit zijn nog niet volledig te overzien. Maar beschouwd vanuit een Nederlands perspectief zou het zeer ongelukkig zijn als door de verdere uitwerking van de Brexit, er drempels ontstaan om de lange militaire samenwerking met het Verenigd Koninkrijk te intensiveren of om bijvoorbeeld de ‘UK/NL Amphibious Force’ voor EU-missies in te zetten, zoals dat tot op heden wel gebeurde.

Wat wel vaststaat is dat veel Europese leiders denken (of misschien zelfs hopen) dat door de Brexit de Britten Europa de rug zullen toekeren. Zoals Derk Jan Eppink eerder dit jaar schreef in *de Volkskrant*: ‘Als de EU een tegenslag krijgt, reageert zij instinctief met ‘meer Europa’ en de vlucht in symboliek.’³ Voor eurofederalisten was de uitslag van het Brits referendum dan ook een opportuun moment om een al langer gekoesterde wens te realiseren: de vorming van een Europees leger.

Jean-Claude Juncker pleitte in 2015 al voor de

A Het GVDB is één van de weinige beleidsterreinen binnen de EU waarin iedere lidstaat nog een vetorecht bezit.

vorming van een Europees leger. De woordvoerder van de toenmalige Brits premier David Cameron zei daarover dat 'our position is crystal clear that defense is a national, not an EU responsibility and that there is no prospect of that position changing and no prospect of a European army'. Ook het na het Brexit-referendum geïnstalleerde kabinet van Theresa May deelt dit standpunt. De Britse minister van Defensie Michael Fallon heeft al laten weten dat Londen, zolang het lid is van de Europese Unie, iedere poging om 'a rival to NATO' op te richten zal blokkeren. Hierin wordt het land gesteund door Nederland, Zweden, Polen, Letland en Litouwen. Het wegvallen van het Verenigd Koninkrijk uit dit blok van verder kleinere EU-lidstaten zou voor Nederland een groot gemis zijn. Zeker nu de roep om verdere Europese militaire integratie sinds 23 juni op het continent steeds luider klinkt.

Dat begon met een gezamenlijke Frans-Duitse verklaring gelijk na de uitkomst van het Brits referendum waarin de betreffende ministers van Buitenlandse Zaken hun toewijding aan de Unie herbevestigden, maar ook een oproep deden voor een 'European Security Compact' om op deze manier de Europese bijdrage aan de internationale veiligheid te vergroten. Militaire middelen horen daar ook bij. De afgelopen zomer gepubliceerde Duitse defensie *white paper* stelde ook al dat Duitsland streeft naar het 'long-term goal of a common European Security and Defence Union' en de Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken Paolo Gentiloni pleitte na de Brexit voor een 'Schengen voor Defensie' – een voorstel dat nog net niet een Europees leger behelst, maar wel de fundering daarvoor neerlegt. Het was Jean-Claude Juncker die tijdens zijn 'State of the Union' met concrete voorstellen kwam, waaronder een Europees militair hoofdkwartier en gezamenlijke investeringen in militaire hardware.

Het Verenigd Koninkrijk is in dit alles vooralsnog het voornaamste obstakel voor de realisatie van deze plannen. Dit tot grote ergernis van enkele politici in Europa. De Duitse minister van Defensie Ursula von der Leyen liet weten dat het Verenigd Koninkrijk stappen richting verdere Europese militaire samenwerking nu lang genoeg heeft tegengewerkt. En landgenoot Martin Schulz, de scheidend voorzitter van het Europees Parlement, vindt het dan wel jammer dat de EU een op het gebied van defensie belangrijke lidstaat gaat verliezen, maar dat de Brexit 'could give the necessary impulse for a closer integration of the remaining member states'. De

Frans-Duitse voorstellen op het gebied van Europese veiligheid en defensie zijn 'a clear sign of things to come'.⁴

Trump en de Europese vlucht naar voren

De Brexit was één van de katalysatoren waardoor de begrippen 'defensie' en 'supranationaliteit' in de discussie over militaire samenwerking niet langer per definitie van elkaar gescheiden zijn. Nu niet alleen Brusselse federalisten als Juncker, Verhofstadt en Schulz zich hierover hebben uitgelaten, maar ook uit Berlijn, Parijs en Rome berichten over vergaande militaire samenwerking naar buiten komen, lijkt er toch een momentum te ontstaan; iets waar Nederland en andere gelijkgestemde landen zich zorgen over zouden moeten maken.

Dit momentum werd nog eens versterkt toen op 8 november 2016 Donald Trump werd verkozen als de nieuwe Amerikaanse president. Dat er voor het eerst sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog een Amerikaanse president zal aantreden die openlijk twijfels heeft gezet bij de door de Verenigde Staten geleide wereldorde – inclusief de geloofwaardigheid en validiteit van het NAVO-bondgenootschap – is reden tot zorg en vergroot voor velen in Brussel en daarbuiten de urgentie om in Europees verband verder militair te integreren.

'It was always obvious Americans would not always be there to protect the European Continent', zei Jean-Claude Juncker daags na de verkiezing van Trump.⁵ Voor de verandering heeft Juncker daarin gelijk. De economische, militaire en demografische machtsverschuiving richting Azië noopt de Verenigde Staten om de strategische focus naar het Oosten te verleggen. Dit beleid is onder president Obama al ingezet en zal onder Trump waarschijnlijk worden versterkt – in ieder geval de militaire dimensie (het vrijhandelsverdrag TPP, eveneens onderdeel van de strategie van Obama in Azië, zal Trump op zijn eerste dag als president definitief begraven).

Dat defensie weer op de politieke agenda staat – met of zonder Trump – is niet meer dan logisch en bovendien noodzakelijk. Het is echter de vraag of de bezorgdheid vanwege Trump (en de Brexit) reden is om in Europees verband verder militair te integreren, met daarbij het gevaar om door te schieten in symboliek, of dat ieder land afzonderlijk de wil moet tonen om zelf in de krijgsmacht te investeren. Het eerste lijkt te gebeuren. Juncker gaf na de verkiezing van Trump in diezelfde speech tevens aan dat 'that is why we need a new start in the field of Euro-

pean defence, up to the goal of setting up a European army'.⁶ Het probleem is dat hij niet langer roept in de woestijn, maar steun heeft van een aantal grote EU-landen, waaronder Duitsland en Frankrijk.

Stappen richting een Europese Defensie Unie

'De ambitie is er dus, het wordt nu tijd om de daad bij het woord te voegen.'⁷ Niet geheel verrassend de woorden van de D66'ers Salima Belhaj (Tweede Kamerlid) en Marietje Schaake (Europarlementariër) in een onlangs verschenen opiniestuk in *Trouw* waarin zij een oproep deden voor een Europese krijgsmacht. Aanleiding was de implementatie van de op de dag van het Brexit-referendum verschenen nieuwe veiligheidsstrategie van de EU. Deze *EU Global Strategy* is daags na de verkiezing van Trump besproken en omarmd door de Europese defensie-ministers. Ook door de Nederlandse minister van Defensie Jeanine Hennis-Plasschaert. Zij onderstreept het belang van Europese militaire samenwerking, maar geeft ook aan dat zij daarmee niet bedoelt 'a single set of European armed forces. This, I think, is a pipedream'.⁸ Belhaj en Schaake hopen echter dat deze droom werkelijkheid kan worden.

De implementatie van de *Global Strategy* is daarin een stap. De aangekondigde maatregelen zullen de EU meer slagkracht moeten geven om met militaire en civiele missies autonoom op te kunnen treden, wanneer en waar noodzakelijk. In het verleden had het Europees veiligheidsbeleid een strikte externe focus, maar legt nu ook de nadruk op de bescherming van de 'Union and its citizens'. Er wordt bovendien een centrum opgericht voor de coördinatie van missies in zwakke staten, waardoor de civiele en militaire afstemming van missies ook veel gemakkelijker kan plaatsvinden. Ook zal er meer worden samengewerkt bij de aanschaf van materieel en ter bevordering daarvan wilt de Europese Commissie jaarlijks geld vrijmaken. 'Een kwantsprong voorwaarts naar een Europees veiligheids- en defensiebeleid, zei de EU-buitenlandchef Mogherini na afloop van de top en volgens de Duitse minister van Defensie Von der Leyen toonden de lidstaten 'hun politieke wil' om de EU uit te breiden tot een Europese Defensie Unie.⁹

Het implementatieplan rept dan wel niet over de vorming van het door Juncker zo begeerde Europees leger (ook is zijn wens om een Europees militair hoofdkwartier op te richten in de ijskast gezet), desalniettemin komen delen van het plan wel degelijk

in het vaarwater van de zwaarmacht van de soevereine Europese lidstaten. Een zorgwekkende ontwikkeling waar Nederland waakzaam voor dient te zijn. Vooral nog is Londen gelukkig de belangrijkste stem tegen deze EU-initiatieven die mogelijkterwijls op termijn de NAVO – en dus de belangrijke trans-Atlantische band – kunnen ondermijnen.

Het Verenigd Koninkrijk en de trans-Atlantische link

Belangrijker dan dit Europees institutionalisme dat de schijn moet wekken dat er zoiets is als een Europees buitenlands- en veiligheidsbeleid, is dat de Europese lidstaten zelf weer moeten investeren in de instrumenten van harde macht.¹⁰ Onderdeel daarvan is dat politici staan voor nieuwe investeringen in de krijgsmacht om zo aan onze belangrijkste bondgenoot, de Verenigde Staten, te laten zien dat wij onze eigen veiligheid (weer) serieus nemen. De geuite taal van Trump betreffende de NAVO is dan wel roekeloos, maar ook terecht. Afgelopen jaar namen de Verenigde Staten 72% van de defensie-uitgaven binnen de NAVO voor hun rekening en terwijl de defensie-ministers van de EU in Brussel over de implementatie van de *Global Strategy* spraken, was het de Britse minister Fallon die zijn Europese bondgenoten erop wees hun 'fair share' te spenderen aan defensie. Alleen dat kan voorkomen dat de Amerikaanse veiligheidsparaplu onder Trump niet inklapt.

Bilaterale en multilaterale vormen van militaire samenwerkingen met gelijkgestemde partners, zoals we die nu al hebben met de ons omringende landen, zijn dan wel belangrijk om de Europese tak van het trans-Atlantische bondgenootschap te versterken, maar mogen niet de illusie wekken dat deze ooit vervangen kan worden. De NAVO blijft namelijk de hoeksteen van onze veiligheid en met het vertrek van de Britten uit de EU verdwijnt de belangrijkste Europese trans-Atlantische link. Het antwoord daarop is niet de creatie van een Europees militair hoofdkwartier of het samenvoegen van de Europese defensiebudgetten als een alternatief voor serieuze investeringen in de krijgsmacht. De wil om daarin te investeren is een verantwoordelijkheid voor ieder land afzonderlijk. Laten we daarom de Britse aanwezigheid binnen de EU en hun verzet tegen een 'Europees leger' zo lang mogelijk koesteren.

D.P. (Daniël) Turk, MA, MSc is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

Eindnoten

- 1) Charles Tilly, *The formation of national states in Western Europe*, Princeton, 1975.
- 2) Zie voor meer hierover het in 2016 door de TeldersStichting gepubliceerde geschrift *Soevereiniteit*.
- 3) Derk Jan Eppink, 'Europa, stop het gejammer', *de Volkskrant*, 23 november 2016.
- 4) Charlie Cooper, 'Martin Schulz hits back at UK over EU army', *Politico EU*, 23 september 2016.
- 5) David M. Herszenhorn, Maïa de la Bauma en Jacopo Barigazzi, 'Trump gives EU defense plans new sense of urgency', *Politico EU*, 11 november 2016.
- 6) Steven Swinford en Harriet Alexander, 'Britain to warn NATO allies to pay "fair share" amid fears Donald Trump will withdraw US support', *The Telegraph*, 11 november 2016.
- 7) Salima Belhaj en Marietje Schaake, 'Na Trumps verkiezing hoogste tijd voor eigen Europese krijgsmacht', *Trouw*, 16 november 2016.
- 8) 'Jeanine Hennis-Plasschaert deelt haar visie op de veiligheidssituatie in de wereld met Duitse legerleiding, politici en bedrijfsleven', Toespraak gegeven op 17 oktober 2016.
- 9) Natalie Righton, 'Het Europese leger staat nog ver voorbij de horizon', *de Volkskrant*, 25 november 2016.
- 10) Julian Lindley-French, 'Trumxit', *Lindley-French's Blog Blast: Speaking truth unto Power*, 9 november 2016, http://lindleyfrench.blogspot.nl/2016_11_01_archive.html, geraadpleegd op 6 december 2016.

WHO'S AFRAID OF HUMOR IN POLITICS?

HET CORRESPONDENTS DINNER IN DE POLITIEKE COMMUNICATIE

– Huub Wijfjes –

Het *correspondents dinner* veroorzaakte afgelopen jaar voor flink wat ophef in de Nederlandse politiek. Humor, zo bleek, is in de politiek nog steeds verdacht. Houdt het idee dat politiek vanwege het publieke belang vooral, serieus, inhoudelijk en onpersoonlijk blijven nog stand? Huub Wijfjes gaat in deze bijdrage in op de betekenis van humor in de politiek.

Het veroorzaakte afgelopen jaar een klein schokgolftje in de Nederlandse politiek: het *correspondents dinner* waarbij premier Mark Rutte op 10 februari de verzamelde pers en de Amsterdamse goeie gemeente toesprak in de Beurs van Berlage. Op een onverhoeds moment tijdens het tv-programma *College Tour* in december 2011 had Rutte dat aan presentator Twan Huys toegezegd. Huys en de NTR maakten er vervolgens werk van, waarna het nog vier jaar zou duren voor Rutte geflankeerd door zijn 'tafeldame' Halina Reijn de Beurs betrad om in de voetsporen van de Amerikaanse presidenten een komische toespraak te houden.

Geheel volgens Amerikaanse traditie moesten vriend en vijand daarin niet gespaard worden en dat deed Rutte dan ook niet. Of het nu een partijgenoot als Ard van der Steur was, coalitiegenoten zoals Frans Timmermans of Lodewijk Asscher of oppositiefiguren zoals Sybrand van Haersma Buma of Jesse Klaver, Rutte had over ieder wel een oneliner paraat. Het door de NTR georganiseerde en live uitgezonden diner was een kijkcijferhit; meer dan 2,7 miljoen mensen keken ernaar. Voor kijkcijferbegrippen is dat weergaloos hoog.

De reacties op Rutte's gevoel voor humor waren gematigd positief. In de peilingen van Maurice de Hond steeg de VVD in de week na het diner van 18 naar 20 zetels. De Hond had ook uitgezocht dat de VVD-kiezers die hadden gekeken het programma met een 8,3 waardeerden. De PvdA-kiezer beloonde Rutte met een 7,5, maar die cijfers kelderden bij de kiezers van de oppositiepartijen: de SP- en PVV-kiezers gaven Rutte een 4,9. Het bevestigde dat humor vooral wordt gewaardeerd door geestverwanten.

Maar er was ook kritiek van verschillende kanten. Het toonaangevende dagblad *NRC Handelsblad* had tevoren al geweigerd deel te nemen aan het glamour-evenement omdat het diner de suggestie wakte dat pers en politiek dikke vrienden waren. Het di-

ner was ook niet, zoals in de Verenigde Staten, door een parlementaire persvereniging georganiseerd, maar door een publieke omroep die zich blijkbaar even geen zorgen had gemaakt over representatieve aandacht voor alle politieke partijen. Verschillende aangevallen hoofdpersonen toonden zich echter onaangenaam verrast over het feit dat de premier zo gemakkelijk een podium had gekregen om partijpolitiek te bedrijven.¹

Blijkbaar is het nog steeds zo dat humor in de politiek een beetje verdacht is, zeker als die humor voorkomt in een forum buiten de Staten-Generaal. Waar komt die angst vandaan? En wat is eigenlijk de betekenis (geweest) van humor in de politiek? Hoe past de discussie over de satirische benadering van politiek daarin, vooral in relatie tot nieuws op televisie?

Politiek en media

Over de toenemende vervlechting van politiek en media is heel veel geschreven. Opvallend is dat de toon in veel van die beschouwingen doorgaans negatief is. In de meest sombere – die volgens mijn eerder onderzoek² veel te vinden zijn in de reflecties van parlementaire journalisten – is de politiek zo ongeveer overgenomen door de media met hun voorkeuren voor schandaaltjes, uitglifiers, conflicten en uiterlijk vertoon. Termen zoals popularisering, personalisering, sensationisering, trivialisering en overwoekering van medialogica worden dan gebruikt om aan te geven dat de politiek aan inhoudelijke overwegingen eigenlijk niet meer toekomt. Het daardoor geschapen beeld van de politiek bij het electoraat is funest, waardoor het vertrouwen in de politiek als geheel sterk aan het afnemen is. Daarbij wordt dan in een adem doorverwezen naar de gevolgen: de opkomst van populistische partijen met een ondemocratisch gedachtegoed, het schrikbarende verval in politieke omgangsvormen (zowel in als buiten de Tweede Kamer) en de populariteit

van volksmenners in de online omgeving die het eenvoudige beeld koesteren dat Den Haag alleen maar bestaat uit baantjesjagende zakkenvullers met maling aan het volk.

Die trends kan iedereen natuurlijk herkennen, maar het is de vraag of dat alleen een oorzaak heeft in mediagedragingen. Sombere mediabeschouwingen zijn van alle tijden en ademen meer een cultuurpessimistisch en romantisch terugverlangen naar een ooit zuivere en hoogstaande tijd in het verleden, dan dat men probeerde feitelijk vast te stellen hoe de werkelijkheid in elkaar zat. Zo suggereerde Neil Postman in 1985 in zijn *Amusing ourselves to death* dat de mediawerkelijkheid weinig meer bevatte dan doods en volslagen triviaal amusement waaraan niemand kon ontsnappen.³ Vooral de televisie was daaraan de schuldige. Enkele jaren later beweerde de Franse socioloog Pierre Bourdieu dat de vormdwang binnen de televisiewereld en de nieuwsopvatting van journalisten meer bepalend waren geworden voor de openbare informatie- en nieuwsvoorziening dan een politieke opvatting.⁴ Terwijl die laatste de relatie van electoraat en de politieke cultuur zouden moeten dragen.

Wetenschappelijk onderzoek heeft dergelijke beweringen of grotendeels ontkracht of van een andere interpretatie voorzien. In 1998 formuleerde politiek communicatiewetenschapper Kees Brants een kernvraag: 'Who is afraid of infotainment?'⁵ In een tijd waarin mensen op grote schaal steeds meer media consumeren en zich ook met de politiek willen bemoeien, is het toch niet meer dan normaal dat de politiek zich intensiever bezig zou houden met de overdracht van hun veelal ondoorgrondelijke debatten naar vormen die het grote publiek beter zou kunnen begrijpen. Veel politici waren daar overigens al jaren mee bezig door op te treden in populaire mediavormen, zoals praatprogramma's maar af en toe ook quizzes en shows. Zichtbaarheid van politiek, ook in populaire vormen, werd wel degelijk als een noodzakelijkheid gezien

In de culturele wetenschappen werd dat denken zelfs van een analytische ideologie voorzien. Het belang van populaire, apolitieke media werd van net zo groot – wellicht zelfs groter – belang verklaard als de 'elite-media'. Volgens Liesbet van Zoonen waren publiekstijdschriften, pulptelevisie en populaire muziek- en artiestencultuur voor veel mensen doorslaggevend bij het bepalen van hun politieke voorkeuren dan welk debat in het parlement dan ook.⁶ Politiek zou zich dus moeten aanpassen wilde men gehoord blijven worden. En dat betekent: de dialoog aangaan met werelden van entertainment waar politiek op een andere manier wordt gearticuleerd

door artiesten, designers, filmmakers, etc. En dus ook met humoristen en in televisievormen waarin de vermenging van informatie en amusement dagelijks gestalte krijgt.

Humor in de politiek

In die discussie moeten we niet doen alsof de politiek altijd een zwaar serieuze bezigheid is geweest, die onder invloed van media zoals televisie steeds lichter en vrolijker is geworden. In de moderne (democratische) politiek is humor altijd een retorische strategie geweest, met name in tijden van grote spanning. Humor kan verschillende nuttige functies hebben.⁷ Het breken van de spanning door (zelf) relativering is daar een van; humor bestrijdt als het ware de stress die door crises kan ontstaan. Daaraan gekoppeld is de mogelijkheid om door middel van humor de aandacht af te leiden van onaangename kwesties. Psychologisch onderzoek heeft tevens uitgewezen dat mensen aan iemand die humor bezigt, vriendelijkheid en geloofwaardigheid kunnen toekennen. Maar het kan aan de andere kant er ook toe leiden dat in humor verpakte argumenten niet erg serieus genomen kunnen worden; als 'het is maar een grappe natuurlijk'.

Maar dat hoeft zeker niet in alle gevallen de overheersende reactie te zijn. Misschien de belangrijkste functie die aan humor is toegekend, is namelijk dat het een middel kan zijn om een zwaar of omstreden onderwerp aan te kaarten zonder daar direct of expliciet over te hoeven spreken en ook zonder directe consequenties te hebben. In taalkundige termen wordt zo'n stijlfiguur ook wel een entymem genoemd, een bewering met een verzwegen premisse, een aanname met een claim op de waarheid.⁸ In zijn schriftuur over retoriek beweerde Aristoteles al dat zo'n indirecte en verdeckte manier om in een omstreden kwestie te overtuigen (bijvoorbeeld door humor), moeilijke en betwiste problemen dichter bij een oplossing kunnen komen. Ze lokken meer positieve reacties uit en doen eigenlijk een beroep op het publiek om begrip met de spreker te tonen want die suggereert dat men eigenlijk eensgezind is over de boodschap.

President Abraham Lincoln stond in zijn tijd bekend om zijn gebruik van humoristische entymemata. Lincoln werd in zijn politieke carrière vaak belaagd en geplaagd om zijn eenvoudige komaf. Tijdens zijn presidentschap leidde dat zelfs tot vragen over zijn competentie om opperbevelhebber van het leger te zijn en het grote vraagstuk van de slavernij op te lossen. Toen hij wederom een keer smalend werd neergezet als een 'common-looking fellow' sprak hij

de legendarische woorden: ‘God must love the common people, for he made so many of them.’⁹ Daarmee verpakte hij de eigenlijke boodschap (iedereen kan competent zijn; met gewoonheid is niets mis; juist door mijn gewoonheid kan ik goed handelen; de man die net een onderscheid maakte tussen gewoon en competent is ook een gewone man) in een krachtige oneliner, die voor de goede verstaander onmiddellijk de kern van de zaak raakte. Zijn talent om dingen simpel en relativerend te zeggen gaf Lincoln keer op keer krediet in moeilijke debatten.

Misschien wel de grootste meester van humor als strategie om debatten te winnen was Winston Churchill. Juist in de moeilijkste periode van Engeland's bestaan – voorafgaand aan en in de Tweede Wereldoorlog – toonde dat talent zijn waarde. Als een van de weinige politici opponeerde Churchill tegen de ‘appeasement’-politiek van premier Chamberlain. Nadat de premier gloedvol had betoogd dat zijn vredespolitiek Hitler gunstig had gestemd, verklaarde Churchill: ‘Een vredesapostel als Chamberlain is iemand die de krokodillen voert en hoopt dat hij de laatste is die door hen opgegeten zal worden.’ Zelfs de groeiende kritiek op zijn overduidelijk overmatige drankgebruik kon Churchill met humor pareren. Toen het parlamentslid Bessie Braddock hem tijdens een debat verweet: ‘Winston, you're drunk, and what's more: you are disgustingly drunk’, verlegde Churchill de aandacht van dit reëel bestaande probleem met humor: ‘Bessie, my dear, you are ugly, and what's more, you are disgustingly ugly. But tomorrow I shall be sober and you will still be disgustingly ugly.’ Een knap staaltje afleiding want hij suggereerde dat er helemaal geen drankprobleem bestond, terwijl dat overduidelijk wel het geval was.

Correspondents dinner en de humoristische politiek

Nu is er een verschil tussen dergelijke min of meer spontane humor in de politiek van alledag en de humor die wordt verwacht op een daarvoor bestemd tijdstip of plaats. Het *correspondents dinner* is een typisch voorbeeld van een geregisseerde humorplek. Dat is het niet altijd geweest overigens, want het begon als een informele bijeenkomst van de politieke pers die zich voor serieuze zaken in 1914 had verenigd in de White House Correspondents' Association. Het eerste openbare diner van deze club vond in 1920 plaats en pas vier jaar later kwam de eerste president (Calvin Coolidge) een hapje mee-eten. Iets zeggen deed de president echter niet; bij het diner werden wel jaarlijks steeds meer vermakende onderdelen gevoegd. Zo werd het de gewoonte dat

tussen de verschillende gerechten de mannen (pas in 1962 werd de eerste vrouw toegelaten) samen gelegenheidsversjes zongen. In de jaren dertig kwamen er ook bekende artiesten optreden of werden er humoristische films vertoond.

Door de ontspannen, informele sfeer voerde humor wel de boventoon, ook in de gesprekken van de presidenten met de verslaggevers. Die twee partijen staan in de praktische politiek van alledag in grote spanning tegenover elkaar; de pers wordt in het publieke belang geacht de uitvoerende macht scherp in de gaten te houden en te belagen met kritische vragen. Onafhankelijkheid is daarbij wezenlijk, hetgeen betekent dat al te vriendschappelijk banden ongewenst kunnen zijn. Niet altijd, want vriendschappelijke contacten kunnen de onderlinge informatie-uitwisseling soepeler laten lopen. Het grote vraagstuk in de politieke pers is niet om informaliteit te vermijden, maar om een juiste balans met formaliteit te vinden, vooral op plekken waar informaliteit de norm is, zoals cafés, restaurants en sociëteiten.

Het *correspondents dinner* bleek zo'n plek om de spanning te kunnen breken en ook wat informaliteit en amicaliteit in de verhouding van pers en presidentschap te laten komen. Dat de president geacht werd om een echte tafelrede te houden, was echter niet vanzelfsprekend. Tot in de jaren tachtig was het zelfs niet de gewoonte dat de president er elk jaar bij was. Maar als hij er was, dan kon humor in het onderling gesprek een grote rol spelen. Mits de president een gevoel voor humor had, zoals Franklin Roosevelt of Harry Truman.

De eerste die op het idee kwam om een humoristische tafelrede te houden om politiek voordeel te behalen was John F. Kennedy. Deze man stond niet voor niets ook bekend als de president die voor het eerst op grote schaal ‘sophisticated news management techniques’ toepaste om steun voor zijn beleid te winnen.¹⁰ Dat zagen de presidenten na hem ook goed in, maar er was ook altijd die andere kant bij het diner. Een president moet vriendelijk zijn bij een bijeenkomst van figuren die het vuur soms na aan de schenen van de president legden en die elke zin van de president kunnen opblazen tot een ernstig conflict. Toen Richard Nixon in de jaren zeventig door de journalistiek met het ‘Watergate’-schandaal werd geconfronteerd en uiteindelijk zelfs tot aftreden werd gedwongen, stuurde de president zijn vice-president naar het diner. Gerald Ford kwam vervolgens met nogal wrange en sarcastische grappen om ‘Watergate’ te bagatelliseren, maar dat waren geen geslaagde pogingen, omdat de humorvorm sarcasme vol zit met verwijten waaraan het publiek zich door-

gaans persoonlijk stoort.¹¹

Een nieuw ontspanning trad in met Ronald Reagan, de oud-acteur die uitstekend wist hoe je een komische 'oneline' als een echte 'punchline' kon uitspreken als je er zelfrelativering in stopte. Be-laagd door het voortdurende vragen naar zijn hoge leeftijd en mogelijk slechte gezondheid zei hij bij het *dinner* in 1987: 'als ik tegenwoordig naar de arts ga voor een *physical check-up*, vragen ze niet eens meer naar mijn leeftijd; ze bepalen gelijk mijn koolstof-14 gehalte'. Een jaar eerder had hij zijn anti-Sovjet-politiek versterkt door bij het *dinner* een fraaie enthy-meem te formuleren: 'vanavond is er in Moskou ook een Kremlin Correspondents Dinner. Daar komen journalisten van de Sovjetmedia bijeen om te lachen om de grappen van meneer Gorbatsjov. Want anders zwaait er wat...'

In deze periode groeide het *correspondents dinner* uit tot een echt 'media-event', dat live op tv wordt uitgezonden en waar honderden bekende Amerikanen hun gezicht tonen en aanzienlijke bedragen neerleggen om een goed doel te steunen: jonge journalisten kunnen met de opbrengst een 'scholarship' van 5000 dollar krijgen. Het weekblad *Time* berekende in 2015 echter dat slechts een klein deel van de fundraising naar de 'scholarships' gaat. Toegangs-biljetten kostten 300 dollar voor de gemiddelde plaats aan een van de 260 tafels. Dat bracht in dat jaar 450.000 dollar op, waarvan slechts 77.500 werd besteed aan het mogelijk maken van de 'scholarship'; dus voor slechts achttien journalisten. De rest ging op aan de glitter en glamour die het evenement in de aandacht moesten brengen. 'Is it just another fancy dinner for the Washington elite, with college students getting the crumbs?', vroegen *Time* en ook vele journalisten zich terecht af.

Het is een belangrijke vraag. Maar het is ook duidelijk dat het evenement veel aandacht op de journalistiek vestigt, zeggen de verdedigers. En op de president die zich in zijn meest informele rol toont en die zich ook eigenlijk niet kan veroorloven weg te blijven. Want niet alleen wordt de televisie-uitzending goed bekeken, de miljoenen linkjes die via sociale media worden gedeeld leveren een enorm aantal kijkers op. Kijkers die, als het goed gaat, de president veel positieve aandacht geeft. Vooral Clinton en Obama hebben daar van geprofiteerd, want niet alleen hadden ze de beschikking over een uitstekend productieteam en tekstschrijvers, ze hadden ook een persoonlijk talent om de humor als een professionele 'stand-up comedian' uit te serveren.

Authentieke ironische persoonlijkheden

Een humoristisch talent of het vermogen tot zelf-ironie is niet iedere regeringsleider gegeven (dat is vooral in de Nederlandse politieke praktijk soms pijnlijk te zien geweest) en je kan je afvragen of humor tot de onmisbare kwaliteiten van een president of premier gerekend moet worden. Even los van de normatieve kant van deze vraag, kan men wel stellen dat van een moderne regeringsleider meer dan ooit communicatieve vaardigheden worden gevraagd. Zonder een uitgekende en professioneel uitgevoerde mediastrategie komt geen enkele politicus meer aan de bak. Net zozeer als een politicus het moeilijk krijgt als hij/zij zich probeert te onttrekken aan de tendensen naar personalisering en privatisering, die vanuit culturele ontwikkelingen voortkomen (en niet alleen vanuit media, zoals wel wordt gedacht).¹²

Bij dat geheel is (zelf)relativerende humor een wezenlijk factor geworden. In de Verenigde Staten is die trend het meest duidelijk te zien. In de nieuws-industrie, vooral die rond televisie en nieuwe media, is een vermenging van serieuze humor een karakteristiek geworden. Het duidelijkst is dat te zien in de talkshow. Vele Amerikanen ontlenen hun informatie over de politiek en de actualiteit aan satirische talkshows zoals die van Jon Stewart en Stephen Colbert of aan talkshows waarin de presentator via humor het publiek kan binden.¹³ Jimmy Fallon, Conan O'Brien, Ellen DeGeneres, Graham Norton en anderen verbinden de politiek met het alledaagse gesprek. Dat doen ook de volledig op satire gerichte shows zoals *Saturday Night Live*, een programma dat via internet een compleet nieuw leven in de sociale media krijgt.

In die online wereld poppen tevens veel *digital born satires* op, die gebruik maken van dezelfde onverwoestbaar populaire combinatie van keiharde satire, persiflage en een klein beetje serieuze achtergrond. Een fraai voorbeeld is de YouTube-serie van Zach Galifianakis die in *Between Two Ferns* politici en artiesten 'interviewt'. Het is een format dat eruit ziet als een spontaan tv-interview, maar aan twee kanten (de interviewer en geïnterviewde) volledig gescript is. De gesprekken (waarin ook politici zoals Obama en Hillary Clinton de hoofdpersoon waren) hebben ook niet de bedoeling – zoals bij gewone interviews de conventie is – om informatie over iemands denkbeelden te laten zien; de vervreemdende humor is het hoofddoel en de geïnterviewde moet volledig meespelen en dat effect te bereiken.

Alle satirische televisieshows en clips zijn door-gaans sterk politiek gekleurd, keihard in de ironie over het persoonlijke, relativerend over het politieke

bedrijf als geheel en gericht op het creëren van *events* waarop in korte tijd fel gereageerd kan worden; ‘events’ die ‘viral stories’ scheppen dus. Blijkbaar zijn dat onmisbare kwaliteiten in het binden van jonge mediaconsumenten.¹⁴ Dat zie je bijvoorbeeld ook aan media-events zoals ‘the roast’ (in vele varianten), een ‘programma’ waarin het humoristisch doorzagen van bekende mensen door weer andere bekende mensen tot een ware kunst is verheven.

Dat is misschien vervelend voor het slachtoffer van al dat satirische mediageweld. Maar het is de realiteit. Amerikaanse onderzoeken van bijvoorbeeld Baym, Coletta en Baumgartner en Morris hebben uitgewezen dat wat in humoristische talkshows naar voren wordt gebracht doorslaggevend is voor de manier waarop naar politiek wordt gekeken.¹⁵ Dat is overigens bepaald niet altijd in het nadeel van de satirisch gefileerde politicus. Onderzoek onder jongeren wees uit dat jongeren die veel van hun informatie haalden uit *The Colbert Report* meer affiniteit kregen met de Republikeinse politiek en politici, ondanks het feit (of juist in dit geval is: dankzij het feit) dat Stephen Colbert vrijwel alle Republikeinse politici ongenadig scherp ironisch bekritiseerde. Bedenk in dit verband ook dat er geen man is geweest die het het afgelopen jaar satirisch zo zwaar voor de kiezen heeft gehad als Donald Trump. De karikatuur van een belachelijke showmiljardair met zeer omstreden en zelfs bizarre uitspraken heeft zijn electorale aantrekkelijkheid blijkbaar toch niet nadelig aangetast. Het succes van de hedendaagse publieke figuur is volgens onderzoek van Amber Day dan ook bepaald door de paradox ‘ironic authenticity’.¹⁶ Publieke waarden (welke dat ook zijn) worden gedragen door authentieke en herkenbare persoonlijkheden die ironie met zich meedragen. Juist in een tijd dat alles tot ons komt via media (die altijd een kunstmatige realiteit vormen) is authenticiteit van het grootste belang. Maar die authenticiteit moet kunnen worden gerespecteerd en bespot: met alleen serieuze kanten komt een politicus er niet meer.

Amerikanisering van Nederland

Het is overduidelijk dat de Amerikaanse invloed op de Nederlandse cultuur aan het toenemen is. Dat proces is overigens al oud en het wordt in politiek opzicht doorgaans gekarakteriseerd met termen zoals personalisering, individualisering en trivialisering. Onderzoek van onder andere Van Santen heeft aangetoond dat dergelijke begrippen een zeer specifieke vertaling in de Nederlandse context van media en politiek hebben gekregen.¹⁷ Dat geldt bijvoorbeeld voor de satirische benadering van politici

op televisie. Het is bepaald onjuist te veronderstellen dat zoiets uit Amerika komt overwaaien. Nederland kent een lange traditie van satire op televisie die begint met programma’s zoals *Zo is t toevallig ook nog eens een keer* en *Hadimassa* in de jaren zestig. De persiflages van *Koot & Bie* staan nog op menig netvlies gebrand en er zijn vele navolgers in allerlei vorm, zoals het huidige *Koefnoen*, *Draadstaal* en *Zondag met Lubach*. In het cabaret heeft Nederland zelfs een geheel eigen vorm ontwikkeld die veel verder gaat dan de in de vorm nogal standaard presenterende ‘stand-up comedians’ in Amerika aandurven.

In dat licht is het de vraag waarom het zolang heeft geduurd voordat er zoiets als het *correspondents dinner* in Nederland was te zien. Dat heeft dus niets te maken met de overgevoeligheid van politici voor satire, want hier hebben ze meer te verduren dan in Amerika. Het zal eerder een gevolg zijn van het idee dat politiek vooral serieus, inhoudelijk en onpersoonlijk moet blijven in het publieke belang. In de vele reflecties die politici en journalisten in de recente tijd over het politieke bedrijf hebben geschreven, komt die opvatting meestal naar voren in combinatie met klachten over met name de visuele media.¹⁸ Het komt erop neer dat de zuivere politieke inhoud door spel, humor, satire, ironie of door zeer persoonlijke ontboezemingen kan worden aangetast, waardoor mensen minder vertrouwen in de politiek krijgen.

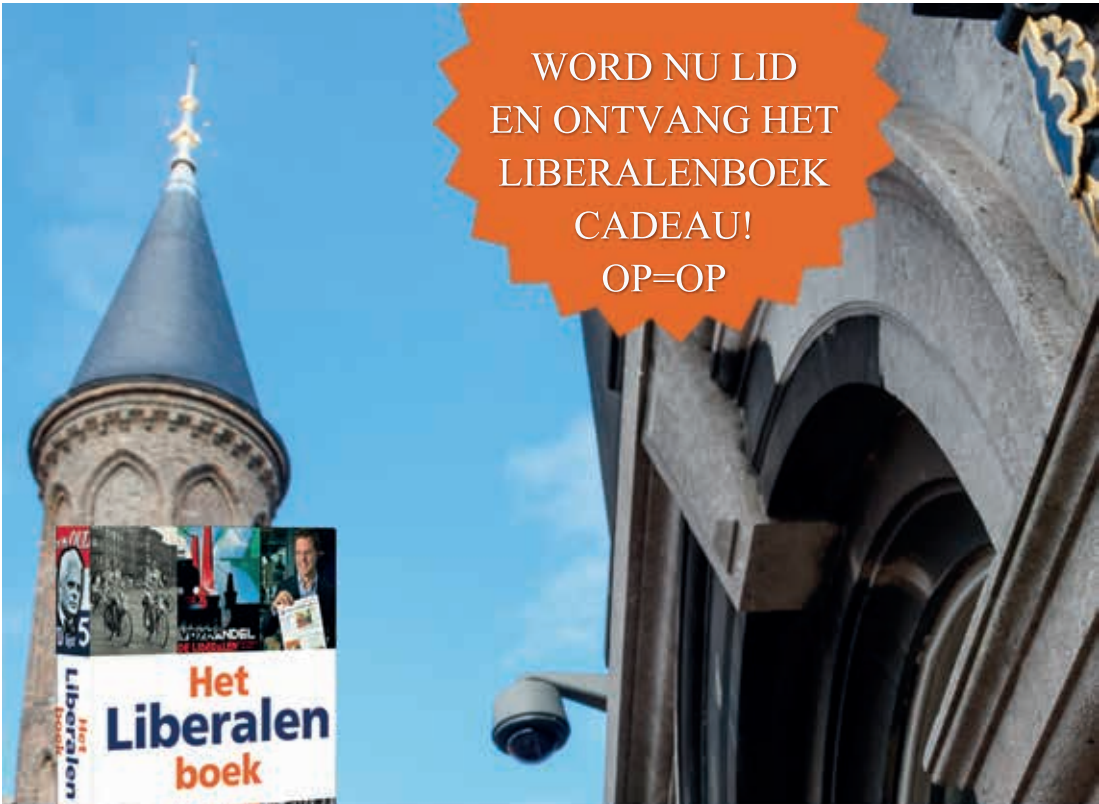
Dergelijke gedachten zijn enigszins begrijpelijk, maar ze gaan voorbij aan de moderne media-maatschappij waarin authentieke persoonlijkheden en (zelf)ironische vormen voor wat betreft inhoud juist moeten samenvloeien om de zeer complexe politieke werkelijkheden begrijpelijk te houden. Het is waarschijnlijk ook daarom dat Rutte uiteindelijk aan het *correspondents dinner* mee heeft gewerkt, net zoals hij later dit jaar meewerkte aan VPRO’s *Zomergasten*, terwijl hij eigenlijk liever praat over politiek dan zichzelf.

Prof.dr. H.B.M. (Huub) Wijffes is hoogleraar Media-geschiedenis en Journalistiek aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit van Amsterdam.

Eindnoten

- 1) Voor de Amerikaanse versie van deze kritiek, lees: Alex S. Jones, ‘In Washington boys will be jerks’, *Columbia Journalism Review*, vol. 37(2), 1998, p. 57; Rem Rieder, ‘This Dinner is not a Winner’, *American Journalism Review*, vol. 20(10), 1999, p. 6. (de Amerikaanse versie van deze kritiek: Jones 1998 en Rieder 1999).
- 2) Huub Wijffes, ‘Koningin der aarde in het parlement. Twee eeuwen journalistiek rond de Tweede Kamer’, in: Remieg

- Aerts e.a., red. *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer*, Amsterdam, 2015, pp. 223-250.
- 3) Neil Postman, *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Show Business*, Harmondsworth, 1985.
 - 4) Pierre Bourdieu, *Over Televisie*, Amsterdam, 1998.
 - 5) Kees Brants. 'Who's afraid of infotainment?' *European Journal of Communication*, vol. 13(3), 1998, pp. 315-335.
 - 6) Liesbet van Zoonen, *Entertaining the citizen. When politics and popular culture converge*, Lanham, 2005.
 - 7) Zie hiervoor uitvoerig: Simon Critchley, *Humor*, Londen, 2003; Jody C. Baumgartner en Jonathan S. Morris, *Laughing matters: Humor and American politics in the media age*. New York, 2008; Scott Weems, *Ha!: The Science of When We Laugh and Why*, New York, 2014.
 - 8) Don Waisanen, 'Comedian-in-Chief: presidential jokes as enthymematic crisis rhetoric', *Presidential Studies Quarterly*, vol. 45(2), juni 2015, pp. 335-359.
 - 9) Marvin Alisky, 'White House Wit: Presidential Humor to Sustain Politics. From Lincoln to Reagan', *Presidential Studies Quarterly*, vol. 20(2), 1990, pp. 373-381.
 - 10) Joseph P. Berry, *John F. Kennedy and the Media: The First Television President*, Lanham, 1987.
 - 11) Don Waisanen, 'Comedian-in-Chief: presidential jokes as enthymematic crisis rhetoric'.
 - 12) Rosa van Santen, *Popularization and Personalisation. A historical and Cultural Analysis of 50 years of Dutch Political Television Journalism*, Amsterdam, 2012.
 - 13) Lisa Coletta, 'Political Satire and Postmodern in the Age of Stephen Colbert and Jon Stewart', *Journal of Popular Culture*, vol. 42(5), oktober 2009, pp. 856-874; G. Baym, *From Cronkite to Colbert: the Evolution of Broadcast News*, Boulder, CO, 2010.
 - 14) Lisa Coletta, 'Political Satire and Postmodern in the Age of Stephen Colbert and Jon Stewart'.
 - 15) G. Baym, *From Cronkite to Colbert*; Lisa Coletta, 'Political Satire and Postmodern in the Age of Stephen Colbert and Jon Stewart'; Jody C. Baumgartner en Jonathan S. Morris, 'One Nation under Stephen? The Effects of the Colbert Report on American Youth', *Journal of Broadcasting & Electronic Media* vol. 52(4), 2008, pp. 622-643.
 - 16) Amber Day, *Satire and dissent. Interventions in Contemporary Political Debate*, Bloomington, 2011.
 - 17) Rosa van Santen, *Popularization and Personalisation*.
 - 18) Huub Wijffjes, 'Koningin der aarde in het parlement.

WORD NU LID
EN ONTVANG HET
LIBERALENBOEK
CADEAU!
OP=OP

LUISTEREN WE NOG NAAR ELKAAR?

Ga naar TeldersCommunity.nl
en discussieer mee
De Community voor Verdiepend
Online Liberaal Debat

– Monique Leyenaar –

Monique Leyenaar, hoogleraar Vergelijkende Politicologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen, spreekt naar aanleiding van haar onlangs verschenen boek *Hare Excellentie: 60 jaar vrouwelijke ministers in Nederland*, enkele aspecten van 60 jaar vrouwelijk ministerschap. Namelijk de selectie en de betekenis van het vrouw-zijn. Zij belicht met name de ervaring van de VVD-ministers.

Het ministerschap is een eervolle baan, gekenmerkt door veel macht en status. Het is een begeerde positie waarvoor velen zich geroepen voelen, maar slechts weinigen zijn uitverkoren: in de periode 1956-2016 gaat het om 180 mannen en 33 vrouwen.

De eerste vrouwelijke minister is Marga Klompé. Zij speelt ten tijde van de formatie al een belangrijke rol in de KVP en is bevriend met partijleider Carl Romme. Hij wil dat het relatief nieuwe ministerie Maatschappelijk Werk voor zijn partij behouden blijft en dat de KVP de eerste vrouwelijke minister gaat leveren. Zo komt hij de vrouwen binnen en buiten de KVP tegemoet die al langer strijden voor meer vrouwen in politieke functies. Marga Klompé is al sinds 1948 Kamerlid en zeer actief in de partij en zij is dus een geschikte kandidaat. Willem Drees, de toekomstige minister-president moet nog worden overgehaald, maar uiteindelijk valt de formatie voor Klompé gunstig uit. Bij haar eerste ministerraadvergadering vindt zij een orchidee op tafel en haar aantreden roept verwachtingen op over een specifieke bijdrage van vrouwen in dit ambt. Zo heet de voorzitter van de Tweede Kamer haar welkom met de woorden: 'De maatstaf der beschaving is nog steeds de plaats die de vrouw in de maatschappij bekleedt' en wenst 'het nationale politieke leven geluk met de omstandigheid dat het eindelijk en ten langen leste een bewindsvrouw heeft voortgebracht'. Klompé zelf meent dat zij – als vrouw – het niet wezenlijk anders zal doen. Het enige verschil is volgens haar dat er nu een poederdoos in de ministerskast ligt. Dertig jaar later, in mijn interview met haar in 1986, geeft zij aan dat vrouwelijke politici andere elementen in de discussie brengen en meer op details, op de menselijke kant letten.

Klompé is minister in vijf verschillende kabinetten en is in vrijwel al die kabinetten ook de enige vrouw. Tot aan 1977 zien wij ofwel een vrouwelijke minister, ofwel een vrouwelijke staatssecretaris:

zij wisselen elkaar af.^A Het duurt een kwart eeuw voordat *twee* vrouwelijke ministers in één kabinet worden benoemd. In 1982 hebben Neelie Smit-Kroes en Eegje Schoo zitting in het eerste kabinet van premier Ruud Lubbers. In die jaren staat vrouwenemancipatie hoog op de politieke agenda en zowel de VVD-top als de beoogd premier gaan op zoek naar vrouwelijke kandidaten voor het ministerschap.^B In de paarse kabinetten van premier Wim Kok (1994-2002) vinden we vier vrouwen en in het tweede, derde en vierde kabinet van minister-president Jan-Peter Balkenende (2003-2010) vijf, net als in Rutte II.

De 33 vrouwelijke ministers hebben in deze periode 51 ministersposten bekleed in 24 verschillende kabinetten.^C Van de 33 vrouwen zijn er elf PvdA, tien CDA, negen VVD, twee D66 en één ChristenUnie (CU). Het CDA (en de voorlopers daarvan) is op drie kabinetten na steeds regeringspartij en is daardoor meer dan de andere partijen in staat geweest om een minister te (her)benoemen. In totaal heeft het CDA 21 keer een vrouwelijke minister voor een post voorgedragen, de VVD vijftien, de PvdA elf, D66 drie en de CU één.

Selectie van ministers

De selectie van ministers is een complex gebeuren, toen en nu. Criteria die meer of minder meespelen zijn de factie of bloedgroep binnen de partij; sekse; leeftijd en etnische afkomst van een kandidaat; de regio waaruit men afkomstig is; persoonlijkheidskenmerken, zoals goed kunnen samenwerken en collegialiteit; politieke, leidinggevende en bestuurlijke ervaring, en inhoudelijke deskundigheid. Bo-

A Alleen in het kabinet Drees IV heeft naast Marga Klompé ook Anna de Waal zitting als staatssecretaris.

B KVP (CDA) leider Ruud Lubbers benadert Dieuwke de Graaff-Nauta om minister van Binnenlandse Zaken te worden, maar zij durft dit niet aan en opteert voor het staatssecretariatschap.

C In drie van de 24 kabinetten was er geen vrouwelijke minister.

vendien stelt de rol van publieke persoon hoge eisen aan de mediavaardigheden van een kandidaat-minister. Eenmaal uitverkoren, volgt er nog een antecedentenonderzoek. Vanwege al deze factoren is het ministerschap als carrièreplanning geen goed idee: of men het uiteindelijk wordt is nogal ongewis.

Voor vrouwen is het van belang zichtbaar te zijn en in het vizier te staan van de partijleiders. Het bekleden van belangrijke functies in de partij, of namens de partij zitting te hebben in een vertegenwoordigend orgaan helpt daarbij. Het overgrote deel (27 van de 33) heeft dit soort uitstekende papieren: twintig hebben parlementaire ervaring voor het ministerschap, zes hebben geen Kamerervaring, maar hebben hun partij vertegenwoordigd in het Europees Parlement, de gemeenteraad of Provinciale Staten en soms nog als bestuurder in een grote stad of van een provincie en één was vooral zichtbaar als partijvoorzitter. Ook zijn tien van de 27 eerder staatssecretaris geweest. De eerste vrouwelijke ministers vallen vanzelf op omdat er maar weinig vrouwen in een politieke functie zijn te vinden. Maar naarmate het aandeel van vrouwen in politieke functies stijgt, is er meer nodig om in het vizier te komen. Schultz van Haegen hierover: 'Ik was wel al die jaren als raadslid en wethouder aanwezig op partijcongressen. [...] Mijn gebrek aan gevoel voor hiërarchie, wat inhoudt dat ik prettig en makkelijk met allerlei mensen van laag tot hoog kan praten op partijbijeenkomsten, heeft mij geholpen. Daardoor ken je ook heel veel mensen. Als je meer barrières hebt op dit vlak, of wanneer je je alleen maar beweegt binnen je eigen kring, dan ben je minder in beeld.' Voor Kamerleden verhoogt een lidmaatschap van het fractiebestuur de zichtbaarheid aanzienlijk. Dat geldt ook het regelmatig aanwezig zijn op het bewindspersonenoverleg (BPO). Gerda Verburg, Edith Schippers en Liesbeth Spies zijn als lid van het fractiebestuur aanwezig bij het BPO. Verburg: 'Dan eet je met elkaar, iedere week, en je bespreekt agendapunten, zaken die goed gaan en die frictie geven.' Tijdens zo'n BPO zegt haar voorganger, minister Kees Veerman, dat zijn opvolger een vrouw moet zijn en dat die vrouw Gerda Verburg heet. Dat blijft hangen!

Marja van Bijsterveldt en Lilianne Ploumen nemen deel vanuit hun functie als partijvoorzitter en Spies later als interim partijvoorzitter. Ploumen: 'Ik heb van heel dichtbij gezien hoe ministers functioneren en waarom sommige zaken goed gaan en andere niet. En waarmee ministers te maken krijgen.' Hanja Maij is op het BPO aanwezig als delegatieleider van de Europese CDA-fractie en Jeanine Hen-

nis omdat zij de VVD-delegatieleider vaak vervangt. Hennis: 'Ik schoof vaak aan vanuit Brussel in plaats van de delegatieleider omdat hij in Brussel woonde en ik meestal toch op weg naar huis was. Daar heb ik Zalm en Rutte ook beter leren kennen.'

Vrouwelijke Kamerleden kunnen zich ook profileren door het woordvoederschap op een beleids-terrein en door hun kennis en deskundigheid bij het optreden in de Kamer hetgeen zijn weerslag in de media vindt. Wanneer een bepaalde ministerspost nog vacant is, dan kan de combinatie van woordvoederschap op het relevante beleids-terrein en vrouw-zijn de doorslag geven. Smit-Kroes is bijvoorbeeld gevraagd als staatssecretaris op Verkeer en Waterstaat door een minister die inhoudelijk minder goed was ingevoerd op dit terrein dan zij. Ook voor Annemarie Jorritsma is de combinatie van belang geweest: 'Het was voor iedereen helder dat als V&W naar de VVD ging, ik dan minister zou worden, ik was immers twaalf jaar woordvoerder op dit terrein geweest.' Wat Jorritsma ook geholpen heeft, zijn de felle debatten tussen Kamerlid Jorritsma en minister Hanja Maij, die nogal wat media aandacht kregen. De *Groene Amsterdammer* over Jorritsma: 'Ze treft het met Maij-Weggen als minister. Er gaat geen dag voorbij of er ligt een persbericht van haar hand in reactie op de ideeën die mw. Maij in de media lanceert.'¹ En *Elsevier*: 'In het najaar van 1989 kwam Hanja Maij-Weggen als minister van Verkeer en Waterstaat en zij was voor Annemarie Jorritsma een geschenk uit de hemel. Alhoewel de beide verkeersdames op het persoonlijke vlak geen ruzie hadden, stonden ze in de Tweede Kamer als 'kijvende wijven' tegenover elkaar. Bij de allereerste begrotingsbehandeling ging het al mis.'²

Het in beeld zijn bij partijleiders is dus belangrijk voor hen die een ministerschap ambiëren. Maar hoe zit het dan als men zijn sporen niet binnen een partij heeft verdiend? Zo'n situatie hoeft niet per se een nadeel te zijn. Het kan zelfs een voordeel zijn wanneer partijleiders bewust zoeken naar mensen van buiten, zoals in 1994 Van Mierlo van D66 en in 2007 Wouter Bos van de PvdA doen. Zes vrouwen komen van buiten de partijpolitieke kringen: Els Borst, Winnie Sorgdrager, Sybilla Dekker, Rita Verdonk, Jacqueline Cramer en Ella Vogelaar. Sybilla Dekker wordt al uitgenodigd voor een gesprek met VVD-fractie-voorzitter Bolkestein ten tijde van de formatie van Kok II. Dan is de ministerspost Sociale Zaken aan de orde. Zij verschijnt in beeld omdat 'ik een van de weinige vrouwen was die bij een werkgeversorganisatie zat'. Zij refereert aan haar baan als directeur van

het Nederlandse Verbond van Ondernemers in de Bouwnijverheid en – als directeur van de Algemene Werkgeversvereniging – aan haar lidmaatschap van VNO/NCW. Bovendien is Dekker bekend en staat op de lijstjes van *Opzij* en van vrouwenorganisaties vanwege haar inzet om meer vrouwen benoemd te krijgen in de top van bedrijven. Rita Verdonk valt op bij de VVD-top, omdat zij zich roert tijdens een partijvergadering over het thema openbare orde en veiligheid. Verdonk beschrijft een vergadering van de VVD-Kieskring waar zij zich presenteert en waar ook fractievoorzitter Jozias van Aartsen aanwezig is. Verdonk: ‘Toen stond er een man op in de zaal en die zei: nou meneer Van Aartsen, daar staat uw volgende minister van Justitie.’

In het algemeen is het voor potentiële kandidaten afwachten en hopen op een verlossend telefoontje van de politieke Olympus. Maar er zijn ook een paar uitzonderingen op zo’n passieve rol. Zo geven Kroes, Jorritsma, Peijs en Hennis aan er zelf voor te hebben gezorgd dat hun ambities bij de sleutelfiguren in het formatieproces bekend zijn.

Soms is er sprake van een zekere schroom en moeten vrouwen worden overgehaald. Partijleider Zalm verbaast zich hierover en zegt een keer tegen Melanie Schultz: [...] ‘Als ik aan mannen vraag wil je minister worden, dan vragen zij niet eens om welk ministerie het gaat. En als ik het aan vrouwen vraag, dan moeten ze er nog drie keer over nadenken en overleg voeren met weet-ik-wie-niet-allemaal.’

In de loop der tijd heeft sekse als criterium voor de samenstelling van een kabinet meer gewicht gekregen. Formateurs in de jaren zestig en zeventig maken zich geen grote zorgen over een bordes met geen of slechts één enkele vrouw. Alhoewel? Minister Gardeniers (1977-1982) over de bordesscène: ‘Ik moest op de eerste rij staan voor het plaatje, omdat ik vrouw ben.’ Beoogd premiers Balkenende en Rutte die respectievelijk maar één (in 2002) en drie (in 2010) vrouwelijke ministers selecteren, krijgen echter de wind van voren. Krantenkoppen van oktober 2010: ‘Kritiek op “mannenkabinet” zwelt aan’; ‘Ruttes “keuze voor kwaliteit” is een slag in het gezicht van vrouwen’ en ‘De vrouw op nummer twee is er voor de sier en voor de stemmen’.

Dat ‘sekse’ concurreert met andere selectiecriteria, blijkt bijvoorbeeld uit de zoektocht naar vrouwelijke ministers van partijleider Wim Kok in 1989. Hij heeft Hedy d’Ancona en Ien Dales op het oog, beiden eerder staatssecretaris geweest. De eerste zegt toe, de tweede kan hij niet bereiken, omdat Dales,

als burgemeester van Nijmegen, op werkbezoek is in Azië. Hij benadert dan het Kamerlid Eveline Herfkens voor de post van Ontwikkelingszaken. Zij stemt in en koopt al vast haar outfit voor de beëdiging en de bordesfoto. Maar wanneer Ien Dales alsnog terugbelt en het aangeboden ministerschap van Binnenlandse Zaken aanvaardt, verdwijnt deze outfit (voorlopig) in de kast. Herfkens vertelt hoe Kok haar dan opbelt en tegen haar zegt: ‘Nu Dales minister is, heeft de PvdA niet nog een vrouw nodig’. Hij benoemt dan Jan Pronk op deze post, die de linkervleugel van de PvdA vertegenwoordigt.

Welk ministerie?

Is de verdeling van departementen over vrouwen en mannen sekse-neutraal? Uit de reacties van kranten op bijvoorbeeld de eerste vrouwelijke minister op Binnenlandse Zaken of op Defensie blijkt dat niet alle departementen ‘even zwaar’ worden beschouwd en dat sommige ministeries beter bij vrouwen dan bij mannen zouden passen. Het *Vrije Volk* noemt de benoeming in 1989 van Ien Dales op Binnenlandse Zaken een doorbraak: als eerste vrouw in de parlementaire geschiedenis op een van de zwaarste posten die het kabinet-Lubbers III zal kennen. Ruim twintig jaar later, in 2012, meldt *de Volkskrant* over de benoeming van Hennis: ‘Weer wordt een mannenbolwerk gesloopt. Met Jeanine Hennis krijgt Nederland de eerste vrouwelijke minister van Defensie.’

Verwijzend naar in de politicologische literatuur veelgebruikte indelingen van departementen³, blijkt de grootste groep ministersposten van vrouwen (20) te vallen in de categorie Welzijn, Cultuur, Volksgezondheid en Onderwijs, beleidsterreinen die alle als feminien worden gezien en een gemiddeld prestige kennen. Dan volgen de ministeries die met Verkeer, Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu te maken hebben (14). Qua prestige behoren zij ook tot de midden-categorie en kunnen worden beschouwd als masculiene of neutrale departementen. Verder zien we dat met de tijd gendernormen een stuk minder belangrijk zijn geworden: tot aan 1982 is de spreiding over departementen nog zeer beperkt en betreft het alleen maar zogenaamde feminiene ministeries. In deze eeuw is de spreiding veel groter en vinden we vrouwelijke ministers op masculiene en prestigieuze departementen. Wel is het zo dat op de prestigieuze posten als Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken, Financiën en Sociale Zaken nog geen enkele vrouw is benoemd.

Tabel 1: *Eerste vrouwelijke minister per departement.*

<i>Jaar</i>	<i>Departement</i>	<i>Minister</i>	<i>Partij</i>
1956	Maatschappelijk Werk	Marga Klompé	KVP
1973	Volksgezondheid en Milieuhygiëne	Irene Vorrink	PvdA
1982	Verkeer en Waterstaat	Neelie Kroes	VVD
1982	Ontwikkelingssamenwerking	Eegje Schoo	VVD
1989	Binnenlandse Zaken	Ien Dales	PvdA
1994	Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer	Margreeth de Boer	PvdA
1994	Justitie	Winnie Sorgdrager	D66
1998	Economische Zaken	Annemarie Jorritsma	VVD
2002	Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen	Maria van der Hoeven	CDA
2003	Vreemdelingenzaken en Integratie	Rita Verdonk	VVD
2007	Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit	Gerda Verburg	CDA
2012	Defensie	Jeanine Hennis	VVD

In Tabel 1 staat weergegeven wanneer een vrouw voor de eerste keer een bepaald ministerie gaat leiden. Van de twaalf keer, neemt de VVD er vijf voor zijn rekening: Neelie Smit-Kroes op Verkeer en Waterstaat, Eegje Schoo op Ontwikkelingssamenwerking, Annemarie Jorritsma op Economische Zaken, Rita Verdonk op Vreemdelingenzaken en Integratie en Jeanine Hennis op Defensie. De komst van de eerste vrouw op het ministerie van Defensie doet bijna net zo veel stof opwaaien als de benoeming van de eerste vrouwelijke minister Marga Klompé. Gevraagd naar de reacties vanuit het departement, zegt Hennis niet het idee te hebben dat haar komst als problematisch werd ervaren. Wel vereist haar komst op Defensie enige aanpassingen, bijvoorbeeld het in gebruik nemen van een rugzakje als handtas, omdat haar mannelijke adjudant het wat merkwaardig vindt om haar handtas in het openbaar te dragen.⁴

Hare

Welke betekenis heeft het vrouw-zijn voor de uitoefening van het ministerschap? De ministers zijn er niet uit. Bijna allemaal, toen en nu, geven aan er 'genoeg van te hebben' om 'altijd maar' te worden aangesproken op dat vrouw-zijn door bijvoorbeeld pers en politicologen. Anderzijds erkennen de meeste ministers dat hun sekse er in belangrijke mate voor heeft gezorgd dat zij op deze positie zijn terechtgekomen. Historica Mineke Bosch wijst erop hoe belangrijk het voor de eerste vrouwelijke politici is om zich niet op het vrouw-zijn te laten voorstaan

en het privéleven weg te moffelen. Zij moesten immers voldoen aan het beeld van een politicus en dat was nu eenmaal een man.⁵ Op de vraag of het wat uitmaakte antwoordt Klompé: 'Dat is heel moeilijk te zeggen. Kijk, ik had wel de gewoonte om wanneer de vrouw van een van de ministers ziek was te vragen: "hoe is het met uw vrouw" en dan stuurde ik een bloemetje. Ook zei ik op een gegeven moment: "help me eens even in mijn jas, doe de deur eens voor mij open". Daarin bleef ik ook helemaal mezelf. Ik weet niet wat er verandert als een vrouw minister is, dat moet je vragen aan de mannen. Ik blijf mezelf, ik zit hier niet op de stoel en zeg: "denk eraan, er zit een vrouw", dus ik blijf mezelf en dan moet je het maar merken. Zij (de mannelijke collega's, ML) hebben mij wel eens verteld dat je aanwezigheid een bepaalde toon in de discussies teweegbrengt.'⁶

Op vergelijkbare wijze zijn de ministers Vorrink en Gardeniers onzeker over wat hun vrouw-zijn nu eigenlijk betekent voor het ministerschap. Vorrink: 'Ik heb nooit het gevoel gehad dat ik het als vrouw driemaal zo goed moest doen als een man. Dat ben ik ook niet, het kan me ook geen bal schelen. Je zou kunnen zeggen dat ik met blind vertrouwen Kafka's slot ben binnengewandeld. Maar het is toch wel erg moeilijk, als enige vrouw in de ministerraad. Voor jezelf vooral. Ik ben nooit professioneel politica geweest. En toch, als je niet oppast dreig je niet helemaal man, niet helemaal vrouw te worden.'⁷

Minister Til Gardeniers houdt zelf tegen dat er twee vrouwelijke staatssecretarissen worden be-

noemd op haar departement, want: 'Drie vrouwen op het departement, dat is voor ambtenaren verschrikkelijk, die worden allemaal gepest.' Een andere reden om dit te blokkeren geeft zij in een interview in *De Tijd* (1978), namelijk niet de kans te willen lopen dat het juist vrouwen zijn die falen: 'Ik zie de koppen al voor me: *Vrouwenplaneet Medusa heeft het niet gehaald, het Dreimädelhaus kan het niet aan*. Dat zou zeer nadelig zijn geweest voor de emancipatiegedachte.'⁸ Verder geeft zij aan dat het volstrekt duidelijk was dat 'als ik er niet bij was in de vergadering van de ministerraad, de mannen onder elkaar dan een ander gesprek hadden. Maar ik heb nooit gehad dat als ik binnenkwam er een gesprek stopte, dat gebeurde niet.'

In het begin moesten de vrouwen zich bewijzen en zoals minister Schippers zegt over deze eerste generatie vrouwelijke ministers: 'Je gaat je niet bewijzen door te zeggen "ik ben heel anders".' Minister Ien Dales in 1978: 'Ik ben niet het type dat zegt dat vrouwen het op dit soort posten beter doen dan mannen. Het is volstrekt onzin om te beweren dat wanneer wij de wereld zouden regeren het allemaal anders en beter zal gaan. Ik voel me ook niet zo duidelijk 'vrouw'. Ik voel me bezig.'⁹ Dales, Smit-Kroes, Maij en De Graaff-Nauta brengen dan ook met kracht naar voren dat zij niet op deze post zitten, omdat zij vrouw zijn. Neelie Smit-Kroes als staatssecretaris in 1979: 'Ik hoop oprecht dat men mij niet voor deze taak heeft gekozen omdat ik vrouw ben. Ik calculeer een gewenningsperiode in, telkens als ik een mannenbastion betreed. Gewoon je werk doen, dan houden flauwe grappen en argwaan vanzelf op.'¹⁰

Ministers zoals Jorritsma, Herfkens en Netelenbos hebben een ander 'achterland': zij komen uit een Tweede Kamer waar eind jaren tachtig feminisme en vrouwenemancipatie hoog op de agenda staat. Ook de andere vrouwelijke ministers worden in hun werk vóór het ministerschap geconfronteerd met een grote maatschappelijke aandacht voor bijvoorbeeld economische zelfstandigheid en politieke vertegenwoordiging van vrouwen. Voor hen is het dan ook vanzelfsprekender dat het vrouw-zijn medebepalend is om te worden geselecteerd voor het ministerschap. Minister Borst hierover: 'Ik denk dat ik bevoorrecht ben geweest door mijn vrouw-zijn, dat ik een aantal keer een functie heb gekregen juist omdat ik vrouw was en omdat ze ook zo graag een vrouw wilde benoemen. [...] Als je eenmaal met je kop door het glazen plafond heen bent, dan is het een voordeel. Maar dan vind ik het ook wel goed dat je dan ook niet je feminisme helemaal verliest, dat je

bij de uitoefening van dat beroep ook steeds aan de vrouwen blijft denken.'

Het aantal vrouwelijke ministers maakt ook nog wat uit. Een gemengde ministerraad is te prefereren boven een raad met slechts één vrouw. Minister Kroes zet zich nu al jaren in voor evenredig samengestelde besturen: 'In begin jaren tachtig hamerde ik zelf ook niet op het aandeel vrouwen, ik vond dat het om deskundigheid ging. Eegje [Schoo] en ik waren de enige vrouwen in dat kabinet als ministers. Daarvan heb ik ook geleerd. Later ben ik nog een keer de enige vrouw geweest. Het helpt bij wat nu al lange tijd is mijn benadering is: je moet aantallen vrouwen in een club of organisatie hebben wil je de werkwijze veranderen. Als je namelijk met twee of alleen met jezelf bent, dan pas je je aan aan de regels van het mannenspel.'

Nu een aandeel van tenminste een-derde vrouwen in een kabinet de norm lijkt te zijn en vrouwenemancipatie allang geen brandend issue meer is, heeft ook het vrouw-zijn volgens de ministers in Balkenende IV en in Rutte I en II voor een belangrijk deel zijn betekenis verloren. Men heeft het over een andere generatie. Met name de vijf vrouwen in Rutte II benadrukken dat bij hun benoeming geslacht minder belangrijk is geweest. Schippers: 'Bij mijn generatie maakt dat echt niet veel uit. Voor mijn generatie geldt ook dat het niet meer een voordeel is. De generatie voor mij had dat wel. Toen was het echt een voordeel om een vrouw te zijn, omdat men aan quota moest voldoen. [...] Ik heb zelf niet het idee dat bij mij het vrouw-zijn heel erg tegen of voor mij heeft gewerkt. [...] Het enige grote verschil is het 'old boys network', dat is er wel degelijk.'

Net zoals Klompé aarzelen de meeste geïnterviewde vrouwen bij de vraag of zij verschillen zien tussen vrouwelijke en mannelijke ministers als groep. De eerste reactie is dat er geen verschillen zijn, maar na doorvragen komen een aantal verschillen op tafel. Bijvoorbeeld dat vrouwelijke ministers als groep korter spreken, meer 'to the point zijn', meer gericht zijn op consensus bereiken en minder gauw weglopen uit de ministerraad en tijdens de beraadslagingen meer oog voor burgers hebben. In een aantal kabinetten hebben de vrouwelijke ministers ook echt steun aan elkaar. Ook doen zij (bijvoorbeeld in Kok I) samen aan fitness voordat zij naar de ministerraad gaan en vormen zij een front wanneer topbenoemingen aan de orde komen en er 'weer geen namen van vrouwelijke kandidaten op de lijst voorkomen'.

Ten slotte noemen de ministers een andere behandeling door de pers. Vrouwelijke politici wor-

den geconfronteerd met stereotyperingen door journalisten. Politicologe Donatella Campus constateert dat de media drie frames gebruiken in hun berichtgeving over vrouwelijke politieke leiders: dat van verzorger ('caretaker'), dat van buitenstaander ('outsider') en dat van hervormer ('cleaning up politics').¹¹ Op zich zijn dit geen negatieve stereotyperingen, maar deze frames versterken wel het beeld dat vrouwelijke politici anders zijn en dat zij, door te kiezen voor een politieke functie, afwijken van de natuurlijke orde.

De vrouwelijke ministers noemen zelf nog de adjectieven die vaak in combinatie met vrouwelijke ministers worden gebruikt, zoals snateren, kwekken en kwebbelen en de overdreven aandacht voor uiterlijk en kleding, ten koste van hun beleid en politieke ideeën.

'Gekleed in een fijn geruit nazomerjasje met elleboogstukken stapt minister Borst-Eilers (Volksgezondheid) voor het Tweede Kamer gebouw uit haar dienstauto' (*NRC Handelsblad*, 1994).

De nadruk op het uiterlijk van ministers lijkt niet erg belangrijk, maar trivialisering ligt op de loer, hetgeen dan weer de geloofwaardigheid van de minister kan aantasten. Voorbeelden zijn de vergelijking in de pers van minister Hanja Maij met de meisjesromanfiguur Joop ter Heul of de overdreven aandacht in het begin van hun ministerschap voor de jeugdigheid van de ministers Sorgdrager en Hennis. Minister Schippers denkt ook in het begin van haar ministerschap: 'Je doet het met de kleren die je hebt en dit trek ik vandaag aan en verder ben ik voornamelijk bezig met wat ik inhoudelijk die dag moet doen. Maar wat er in het begin werd geschreven over mijn uiterlijk, echt zo erg. Dan kan je tegen jezelf zeggen: trek het je niet aan, maar dat doe je toch.' De pers heeft commentaar op het feit dat zij nooit sieraden draagt, dat zij met een boodschappentas loopt (omdat zij veel stukken meeneemt) en op een gegeven moment kruipt dit commentaar toch onder haar huid en past zij zich aan: 'Ik durf de stelling aan dat er geen vrouwelijke minister is die zich daar niets van aantrekt.' Met uitzondering van minister Dales gaat de stelling van minister Schippers op en zijn de ministers zich sterk bewust van hoe zij over (willen) komen.

Het ministerschap is een eervolle, maar zware functie, soms leuk, soms verschrikkelijk. Maar aan motivatie ontbreekt het de vrouwelijke ministers niet. Alle geïnterviewden zijn vastbesloten om de klus te

klaren en iets te betekenen op hun beleidsterrein en hebben het harde werken en de voortdurende aandacht van de pers daarvoor over. Sekse is één van de criteria om geselecteerd te worden en in 60 jaar is de norm van 'één-vrouw-is-genoege' naar 'ten minste-een-derde' verschoven en is de trend richting 50 procent. Wij zien dat steeds vaker al in de campagne wordt aangekondigd door een kandidaat-premier dat hij of zij, indien gekozen, een kabinet zal benoemen dat voor de helft is samengesteld uit vrouwen. In Nederland is de volgende mijlpaal de eerste vrouwelijke premier. In 1967 was Marga Klompé bijna minister-president geweest en in 2012 gold dat voor Edith Schippers. Vijftig jaar geleden, zo dachten velen waaronder Marga Klompé zelf, was Nederland niet rijp voor een vrouwelijke premier. Nu, in 1917, is eerder het tegendeel aan de orde. In een tijd van sterke polarisering, zowel partijpolitiek gezien, als in de samenleving, is er veel behoefte aan charismatisch, bindend en competent politiek leiderschap, eigenschappen die vrouwen bij uitstek hebben, zoals uit *Hare Excellentie* is gebleken.

Prof.dr. M. (Monique) Leyenaar is hoogleraar Vergelijkende Politicologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Onlangs verscheen van haar hand het boek Hare Excellentie: 60 jaar vrouwelijke ministers in Nederland (Prometheus, 2016). Het boek bespreekt het ministerschap vanuit het perspectief van de 33 vrouwelijke ministers die Nederland tot nu toe heeft gekend.

Eindnoten

- 1) *De Groene Amsterdammer*, 21 februari 1990.
- 2) *Elsevier*, 8 oktober 1994.
- 3) Zie bijvoorbeeld: James Druckman en Paul Warwick, 'The Missing Piece: Measuring Portfolio Salience in Western European Parliamentary Democracies', *European Journal of Political Research*, vol. 44(1), 2005, pp. 17-42; Mona Lena Krook en Diana Z. O'Brien, 'All the President's Men? The Appointment of Female Cabinet Ministers Worldwide', *The Journal Of Politics*, vol. 74(3), 2012, p. 846.
- 4) ANP, 20 december 2013.
- 5) Mineke Bosch, 'Het persoonlijke is politiek: de dilemma's van gelijke behandeling in de biografie', in: Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie*, Amsterdam, 2007, pp. 49-66.
- 6) Zie ook: Gerard Mostert, *Marga Klompé, 1912-1986. Een biografie*, Amsterdam, 2011, pp. 251-256; Mieke Aerts, *De Politiek van de Katholieke Vrouwenemancipatie*, Amsterdam, 1994, pp. 45-51.
- 7) Krantenartikel uit 1973. Krant onbekend.
- 8) *De Tijd*, 22 december 1978.

- 9) *Opzij*, september 1978 (als directeur sociale dienst Rotterdam).
10) *Elseviers Magazine*, 26 mei 1979.
- 11) Donatella Campus, *Women Political Leaders and the Media*, Basingstoke, 2013.

WAAROM DE VERENGELSING AAN NEDERLANDSE UNIVERSITEITEN EEN VERKEERDE ONTWIKKELING IS

– Jip Stam –

Sinds de officiële naamsverandering in *Tilburg University* wanen Tilburgse studenten zich ‘niet op een Nederlandse universiteit, maar in een volledig neutrale, aculturele, ja gedenationaliseerde omgeving’. Dit is wellicht het meest vergaand doorgevoerde voorbeeld van een trend in het hoger onderwijs: de verengelsing van de Nederlandse universiteiten en dus de verdwijning van de Nederlandse taal in het academisch wezen. Een ontwikkeling waar Jip Stam, de auteur van dit artikel, zich tegen verzet.

Het Engels is de *taal der wetenschap*. Dat betekent dat iedere zichzelf serieus nemende academicus het dient te beheersen. Middelbare scholen en universiteiten doen er daarom goed aan hun leerlingen en studenten hierin op te leiden. Dat mag echter niet ten koste gaan van het Nederlands, de *taal der maatschappij*. Universiteiten zijn immers onlosmakelijk met de maatschappij verbonden, wat impliceert dat de Nederlandse taal in het academische wezen (evenzeer als het Engels) een belangrijke plaats inneemt. Artikel 7.2 van de Wet op het Hoger Onderwijs onderstreept dit gegeven: ‘Het onderwijs wordt gegeven en de examens worden afgenomen in het Nederlands.’¹

Deze terechte wettelijke verankering van het Nederlands ten spijt, zijn de Nederlandse universiteiten de afgelopen jaren een afwijkende koers gaan varen. Zij hebben hun opleidingen namelijk massaal (en in rap tempo) verengelt. Een funeste ontwikkeling, die niet alleen indruist tegen de geest van de Wet op het Hoger Onderwijs en tegen het belang van Nederlandse studenten, maar ook verregaande maatschappelijke en culturele consequenties zal hebben. Bovendien lijkt de Angelsaksische tunnelvisie van de universiteiten slechts ingegeven door perverse en ondoordachte argumenten. Daargelaten dat deze ontwikkeling op termijn de kloof tussen de maatschappelijke elite en de rest van de burgerbevolking louter zal verdiepen.

De moedertaal niet machtig

Hoewel het Engels in rap tempo ‘oprukt’, worden de meeste bacheloropleidingen (gelukkig) nog in het Nederlands aangeboden. Er heerst onder een groeiende groep docenten en hoogleraren van deze opleidingen echter een toenemende ontevredenheid

over het belabberde taalgebruik van hun nieuwe studenten. Uit een recente rondgang van *NRC Handelsblad* langs verschillende hoger onderwijsinstellingen bleek dat de Nederlandse taalvaardigheid bij een meerderheid van de studenten te wensen overlaat. Dit uit zich met name in gebrekkige spelling, foutieve interpunctie, verkeerde woordkeus, verwarrende tekststructuur en beperkte woordenschat.²

Beseffende dat dit een struikelblok vormt bij het bezigen van welke academische discipline dan ook, zoeken universiteiten al enkele jaren naar oplossingen voor dit serieuze vraagstuk.³ Voorbeelden hiervan zijn verplichte taaltoetsen en bijspijkercurussen. Deze worden bij steeds meer universiteiten ingevoerd. Maar daarmee is het probleem allerminst verholpen, zo stelt bijvoorbeeld Andreas Kinninging, hoogleraar rechtsfilosofie te Leiden. Volgens hem zijn de verplichte taaltoetsen en bijspijkercurussen slechts ‘lapwerk’; een vorm van symptoombestrijding die het structurele probleem van onvoldoende Nederlandse taalbeheersing niet oplost.

Kinninging wijst met een beschuldigende vinger naar het basis- en voortgezet onderwijs, waar volgens hem te weinig aandacht aan schrijfvaardigheid wordt besteed. Met name het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (vwo), zo stelt de professor, dient zijn naam eer aan te doen en leerlingen daadwerkelijk op wetenschappelijk onderwijs *voor te bereiden*. Dat houdt primair in: een behoorlijke lees-, schrijf- en spreekvaardigheid in het Nederlands.⁴

De Nederlandse Taalunie, de beleids- en kennisorganisatie voor het Nederlands, voegt daar nog aan toe dat universiteiten ook zelf een verantwoordelijkheid hebben in de taalontwikkeling van hun studenten. Die stopt immers niet bij na het voortgezet onderwijs, maar loopt onvermijdelijk door tijdens

het volgen van een academische studie. Universiteiten wordt daarom aangeraden bewust te blijven sturen op de taalontwikkeling van studenten en het niet bij een enkele taaltoets te houden.⁵ Dit geldt primair voor het Nederlands (*de taal der maatschappij*), maar ook voor het Engels (*de taal der wetenschap*). Al was het maar om te zorgen dat studenten in staat zijn hun Engelstalige literatuur te lezen en te begrijpen, en om bijvoorbeeld in aanmerking te kunnen komen voor een onderzoeksmaster of een promotieplek. Bezien vanuit dit perspectief doen universiteiten er goed aan in te zetten op *proportionele tweetaligheid*.

Alles over voor *internationals*

Alle wijze adviezen ten spijt, lijken Nederlandse universiteiten een heel ander taalbeleid voor ogen te hebben. Het Nederlands maakt namelijk bij steeds meer universitaire opleidingen plaats voor het Engels – zonder de instandhouding van Nederlandstalige alternatieven. Uit een recente inventarisatie van *de Volkskrant* blijkt dat dit inmiddels bij 60% van alle in Nederland aangeboden opleidingen het geval is.⁶ En dat is slechts een gemiddelde; drie universiteiten verzorgen zelfs geen enkel Nederlandstalig masterprogramma meer. Bovendien wordt het Nederlands nu ook bij bacheloropleidingen stapje voor stapje in de ban gedaan.

De universiteiten beroepen zich op lid c van het eerder genoemde artikel 7.2 van de Wet op het Hoger Onderwijs. Deze bepaling luidt dat ‘indien de specifieke aard, de inrichting of de kwaliteit van het onderwijs dan wel de herkomst van de studenten daartoe noodzaakt’ het Nederlands als voertaal mag worden losgelaten. Met name de twee laatstgenoemde gronden zetten de deur open voor de verengelsing; universiteiten beweren namelijk dat dit *kwaliteit* van het onderwijs ten goede komt en bovendien noodzakelijk is vanwege de *herkomst* van hun studenten.

De achterliggende redenen hiervoor worden bondig toegelicht op een zogeheten ‘factsheet’ van de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU), dat twee maanden geleden is gepubliceerd. Dit document, getiteld *Toename internationale studenten goed voor Nederland*, vertrekt vanuit de vooronderstelling dat ‘de werkomgeving van universitair opgeleiden in toenemende mate internationaal [is]’ en dat dit ‘andere vaardigheden en competenties’ vereist.⁷ Daarom streeft de VSNU ernaar zoveel mogelijk internationale studenten in Nederland te verwelkomen. Die studenten zouden namelijk bijdragen aan een ‘internationaal karakter’

van de opleidingen en een ‘ambitieuze studiehouding’, wat de kwaliteit van het onderwijs bevordert.

Bovendien, zo stelt de VSNU, kunnen Nederlandse studenten hun Engelse taalvaardigheid verbeteren en leren zij dankzij de internationalisering ‘andere culturen kennen’. Mede hierdoor kunnen ze een ‘internationaal netwerk’ opbouwen, waar ze na hun opleiding ongetwijfeld profijt van zullen hebben. Verder bespreekt het ‘factsheet’ allerlei economische voordelen aan de komst van buitenlandse studenten. Zo zouden zij op lange termijn de ‘handelsrelaties tussen Nederland en andere landen verbeteren’ en leveren zij ongetwijfeld veel geld op ‘voor de staatskas’, mochten zij na hun studie in ons land blijven wonen en werken.

Drijfzand

Het klinkt natuurlijk prachtig: de komst van internationale studenten, en de daarmee gepaard gaande verengelsing, lijkt alleen maar winnaars te hebben. Wie echter de hierboven genoemde redenen kritisch tegen het licht houdt, komt onvermijdelijk tot de conclusie dat de VSNU er betrekkelijk simplistische, ondoordachte en perverse argumentatie op na houdt. Bovendien lijken de ‘facts’ op het ‘factsheet’ op drijfzand te zijn gebaseerd.

Zo is het uiterst twijfelachtig of het hanteren van het Engels als de enige academische voertaal de *kwaliteit* van het onderwijs ten goede komt. Er zijn namelijk betrekkelijk voor de hand liggende aanwijzingen voor het tegendeel. Zo bleek uit een recente enquête van studentenvakbond LSVB dat een meerderheid van de Nederlandse studenten het ‘steenkolen Engels’ van hun docenten en hoogleraren dikwijls moeilijk kan volgen.⁸ En dat is ook niet verwonderlijk. Docenten en hoogleraren hebben plotseling hun onderwijsprogramma in een vreemde taal te verzorgen, iets waarvoor zij naar eigen zeggen onvoldoende op voorbereid zijn. Dit bleek wel uit de noodkreet van vier Amsterdamse academici uit 2014 en een indrukwekkende petitie van enkele tientallen hoogleraren van ongeveer een jaar geleden. In beide *manifesten* worden grote zorgen geuit over de ‘totalitaire’ verengelsing op Nederlandse universiteiten.⁹

Dat ook studenten last hebben van de taalbarrière ligt voor de hand. Hun gemiddelde Engelse taalvaardigheid ligt bij de afronding van de middelbare school hooguit op niveau B2, en dat is bij lange na niet voldoende om de diepgang en de complexiteit van een universitaire opleiding aan te kunnen. Het is daarom niet meer dan logisch dat de radicale omslag naar het Engels – in tegenstel-

ling tot wat universiteiten bij monde van de VSNU beweren – de onderwijskwaliteit helemaal niet bevordert. Integendeel, door te communiceren in het Engels kunnen Nederlandse studenten en docenten elkaar minder goed verstaan dan voorheen, wat ongetwijfeld afbreuk doet aan het wederzijdse begrip, de diepgang en nuance – kortom: de kwaliteit van het onderwijs. Dit geldt overigens ook voor buitenlandse studenten – om wie het allemaal te doen is – die eveneens met het gebrekkige Engels van Nederlandse docenten worden geconfronteerd.

De tweede veronderstelling van de VSNU, namelijk dat de aanwezigheid van internationale studenten de Nederlandse studenten ‘cultureel verrijkt’ en hun de mogelijkheid biedt een ‘internationaal netwerk’ op te bouwen, is eveneens zeer slecht onderbouwd. Natuurlijk is het goed als Nederlanders belangstelling kweken voor andere culturen en zich oriënteren op de internationale arbeidsmarkt, daar is niemand op tegen. Het is echter een wassen neus dat dit *als vanzelf* zou worden bevorderd door internationale studenten – op betrekkelijk gekunstelde wijze – in Nederlandse collegezalen te plaatsen. Leren studenten daardoor daadwerkelijk ‘andere culturen kennen’? En als we nu aannemen dat dit inderdaad zo gemakkelijk zou gaan, dan rijst de vraag of alle Nederlandse studenten daar wel zo’n behoefte aan hebben. Zij studeren immers primair aan de universiteit om specifieke opleiding te doorlopen, niet voor een lesje Franse, Italiaanse of Chinese cultuur.

Is het niet beter en doeltreffender als Nederlandse studenten de mogelijkheid krijgen om op *eigen initiatief* een tijdje in een ander land te studeren, zodat men zich geheel vrijwillig en doelbewust kan onderdompelen in een andere cultuur? Dat doen de buitenlanders die naar Nederland komen namelijk ook; zij trekken heus niet uitsluitend naar ons land vanwege het relatief hoogwaardige en goedkope onderwijs, maar – als het goed is – ook vanwege hun interesse in onze *cultuur*. Dat dit inhoudt dat buitenlandse studenten zich ook verdiepen in onze *taal* lijkt de VSNU volledig te ontgaan. In plaats daarvan streeft zij naar volledige Engelstaligheid, om de internationale studenten het zo ‘gemakkelijk’ mogelijk te maken.

Dit wordt bij sommige instellingen zelfs zo serieus genomen, dat men de Nederlandse taal volledig uit de universitaire omgeving wil verbannen. Een goed voorbeeld hiervan is de Universiteit van Tilburg, die niet alleen een officiële naamsverandering heeft ondergaan – zij heet thans *Tilburg University* – maar inmiddels ook al haar faculteitsgebouwen, van buiten en van binnen, volledig heeft ontdaan

van het Nederlands. Tilburgse studenten wanen zich daardoor niet op een Nederlandse universiteit, maar in een volledig neutrale, aculturele, ja gedernationaliseerde omgeving. Een soort kosmopolitisch paradijs, waar studenten niet bang hoeven te zijn dat ze zich ook maar enigszins in de nationale taal en cultuur moeten verdiepen. Dit laat zich natuurlijk moeilijk rijmen met het ideaal van ‘andere culturen leren kennen’.

Dat de (in sommige gevallen reeds vergevorderde) culturele ontworteling van de onze universiteiten wordt gelegitimeerd met het argument dat het ‘positief is voor de staatskas’ en onze ‘handelsrelaties verbeterd’ is nog het meest verbazingwekkend. Niet alleen omdat men hier volledig voorbij gaat aan de centrale opdracht van de universiteit, namelijk mensen opleiden tot intelligente, betrokken en kritische burgers, maar ook omdat het uitsluitend is gericht op de *utiliteit* van de internationale studenten. ‘Hoeveel leveren ze ons op’, stelt men zich de vraag? Het is een houding die je normaal gesproken uitsluitend in het bedrijfsleven zou verwachten.

Belang van (taal voor) de maatschappij

De belangen van Nederlandse studenten, die nog altijd ruim 85% van de academische studentenpopulatie uitmaken¹⁰, komen daarentegen nauwelijks aan de orde in het VSNU-beleid. Vanuit liberaal perspectief is dat een uiterst kwalijke zaak. Het zijn immers Nederlandse burgers die onze universiteiten van een flinke subsidiepot voorzien, waaruit zij hun onderwijs en onderzoek goeddeels kunnen bekostigen. De universitaire voorzieningen worden dus mede in stand gehouden door de Nederlandse samenleving. Om die reden mag de samenleving op haar beurt van universiteiten verwachten dat zij primair het *maatschappelijk* belang voor ogen hebben. Dat is een kwestie van wederkerigheid.

Universiteiten zouden zich derhalve niet alleen moeten bezighouden met wetenschappelijk onderzoek, maar eveneens met de vorming van, zoals J.R. Thorbecke het verwoordde, een ‘kleine minderheid, geroepen om [...] het licht te ontsteken, dat aan de maatschappij in haar geheel de weg moet wijzen’.¹¹ Universiteiten hebben aldus een belangrijke richtinggevende taak in de ontwikkeling van de maatschappij, wat wel blijkt wel uit het feit dat zij aan studenten kennis en kunde verschaffen voor de meest verantwoordelijke functies. Denk hierbij aan het openbaar bestuur, de volksvertegenwoordiging, de rechtsspraak, het bedrijfsleven, het onderwijs, de zorg en de media; stuk voor sectoren waarin niet alleen academische kennis, maar ook maatschap-

pelijke betrokkenheid onontbeerlijk is. Wie die betrokkenheid gestalte wil geven, zal op hoog niveau het Nederlands moeten beheersen. Hoe kunnen de hoogopgeleiden van de toekomst anders 'de maatschappij in haar geheel de weg wijzen'?

Bovendien heeft de Nederlandse taal een verbindende functie, niet alleen in praktische maar ook in culturele zin. Dit is precies de reden waarom de Nederlandse samenleving van immigranten (en hun kinderen) verwacht dat zij zich inspannen om de Nederlandse taal machtig te worden. Door het beheersen van de *maatschappelijke taal* zijn zij immers in staat om op gelijke voet deel te nemen aan de *maatschappij*, waardoor hun kansen op succes en geluk in ons land ongetwijfeld groter worden.

Deze *inclusieve* functie van de taal dient daarnaast de *solidariteit* in onze samenleving; het bevordert burgerparticipatie en draagt bij aan gevoel van verbondenheid tussen alle Nederlanders. Ook om deze reden blijft het cultiveren van onze taal en het bevorderen van eenieders taalvaardigheid van groot belang. Niet in de laatste plaats omdat ons land thans in toenemende mate wordt geplaagd door toenemende politieke en culturele polarisatie, tussen hoog- en laagopgeleide Nederlanders, maar ook tussen autochtonen en allochtonen.

Conclusie

Willen we dergelijke verdeeldheid in onze samenleving tegengaan en zijn we bereid om onze cultuur te koesteren, dan moeten we de gemeenschappelijke taal niet afschaffen, maar juist cultiveren en verankeren in alle lagen van het onderwijs. Politici en universiteitsbesturen dienen zich hiervan bewust te worden en hun wetgeving en beleid bij te sturen. In plaats *uitsluitend* te kiezen voor het Engels als voertaal op Nederlandse universiteiten, dient men in te zetten op hoogstaand academisch onderwijs op basis van *proportionele tweetaligheid*, opdat zowel het Nederlands als het Engels voldoende aandacht krijgen. Hierbij zijn zowel onze studenten als de gehele samenleving het meest gebaat.

Natuurlijk neemt dat niet weg dat universiteiten ook moeten inzetten op internationale uitwisselingsprogramma's en het verwelkomen van getalenteerde buitenlandse studenten in Nederland. Dit mag er echter nooit toe leiden dat Nederlandse universiteiten hun culturele wortels afsnijden en hun maatschappelijke opdracht daardoor verwaarlozen. Zeker niet wanneer dit louter wordt gedaan omwille

financieel gewin of internationale prestige. Universiteiten zijn er immers niet voor zichzelf, maar staan ten dienste van de maatschappij.

Om bestuurders en beleidsmakers aan deze dienstbaarheid te blijven herinneren, moet er een publiek debat op gang komen over de rol en betekenis van taalbeheersing in het hoger onderwijs. Hierbij moeten politici en universiteitsbestuurders met de billen bloot wat betreft hun toekomstvisie op de Nederlandse taal en cultuur, en hoe men deze visie vertaalt naar de vormgeving van ons onderwijs. En daar is haast bij. Voor je het weet wordt er – naast de opleidingen Neerlandistiek – alleen aan de rechtenfaculteiten het Nederlands gebezigd, met als enige reden dat de wetten van ons land nu eenmaal in die taal zijn opgeschreven.

J. (Jip) Stam is politicoloog en studeert rechtsfilosofie aan de Universiteit Leiden. Hij is werkzaam bij de TeldersStichting.

Eindnoten

- 1) Wet op het Hoger Onderwijs, 1992, http://wetten.overheid.nl/BWBR0005682/2016-10-01#Hoofdstuk7_Titeldeel1, geraadpleegd op 5 december 2016.
- 2) M. Huygen, 'Scripties en tentamens vol taalfouten', *NRC Handelsblad*, 5 september 2016.
- 3) Ibidem. Zie ook het 'Manifest tot behoud van het Nederlands' uit 2014, geschreven door vier academici van de Universiteit van Amsterdam.
- 4) M. Huygen, 'Scripties en tentamens vol taalfouten'.
- 5) Ibidem.
- 6) K. Bouma, 'Meer dan de helft van de studies volledig in het Engels', *de Volkskrant*, 26 augustus 2016.
- 7) Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU), *Factsheet internationalisering. 'Toename internationale studenten goed voor Nederland'*, 2016, http://www.vsnunl/files/documenten/Factsheets/26_Factsheet_internationale_studenten.pdf, geraadpleegd op 5 december 2016.
- 8) K. Bouma, 'Meer dan de helft van de studies volledig in het Engels'.
- 9) Zie het 'Manifest tot behoud van het Nederlands' uit 2014 en het 'Het groot manifest der Nederlandse taal', *NRC Handelsblad*, 27 juni 2015.
- 10) Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU), *Factsheet internationalisering*.
- 11) J.R. Thorbecke, *Thorbecke: De scheppende kracht van de natie. Het liberalisme volgens J.R. Thorbecke*, Amsterdam, 2007, p. 104.

Daniël Boomsma trok in het oktobernummer van *Liberaal Reveil* het liberale gehalte van de VVD in twijfel. De VVD is 'conservatief' en slechts op papier liberaal, beweerde hij. D66 daarentegen zou 'progressief' zijn. In deze bijdrage dienen Fleur de Beaufort en Patrick van Schie hem van repliek. Volgens hen had Boomsma er goed aan had gedaan 'zich een beeld te vormen van de liberale filosofie, alvorens de VVD de maat te nemen en geestverwantschap met het liberalisme te ontzeggen'. Progressief zijn enkel en alleen om het progressief zijn is zeker geen typisch kenmerk van het liberalisme.

In het oktobernummer van *Liberaal Reveil* bespreekt Daniël Boomsma, samensteller van de bundel *De keuze van D66 – toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* en junior wetenschappelijk medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, de verhouding tussen de VVD en D66. Daarbij poogt hij de VVD geestverwantschap met het liberalisme te ontzeggen door de partij af te doen als 'conservatief'. De VVD zou zich slechts op papier liberaal noemen, maar in feite een conservatieve partij zijn, aldus Boomsma.

Alvorens in te gaan op het verwijt dat de VVD een conservatieve partij zou zijn, is het natuurlijk interessant om te kijken wat Boomsma nu eigenlijk onder liberalisme verstaat. De auteur stelt terecht dat het potsierlijk aandoet jezelf op papier liberaal te noemen en de zaak daarmee als afgedaan te beschouwen. In de politieke praktijk zal iets van je liberale beginselen moeten blijken, aldus Boomsma. Het moge opmerkelijk worden genoemd dat de medewerker van het wetenschappelijk bureau van D66 daarmee de VVD in feite het omgekeerde verwijt als ondergetekenden al bij herhaling richting D66 hebben gedaan. Deze partij claimt immers al jaren sociaal-liberaal te zijn, zonder ook maar enige invulling te geven aan deze term. Het zou flauw zijn hier weer alle pogingen daartoe op te sommen, een simpele verwijzing naar ons boek *Sociaal-liberalisme* uit 2014 is afdoende.¹ Hoe dan ook, het uitdagend bedoelde stuk van Boomsma verdient een inhoudelijke reactie.

Een duidelijke definitie wat het liberalisme nu precies behelst en waarom D66 wel liberaal is, terwijl de VVD dit predicaat niet zou verdienen, geeft Boomsma in zijn stuk helaas niet. Naast het centraal stellen van het individu, ontegenzeggelijk een belangrijk aspect van het liberalisme, benoemt Boomsma een opmerkelijke keerzijde van de liberale me-

daille, te weten: 'bij processen van verandering niet de hakken in het zand zetten, maar ze (met mate) proberen te stimuleren, en de grote bereidheid tonen het eigen denken te wijzigen op basis van de nieuwe omstandigheden'. Het lijkt alsof dit element van veranderingsgezindheid het meest centrale punt is van de liberale ideologie in de ogen van de auteur. Hij leunt wat dit betreft voornamelijk op een essay van oud-D66-Kamerlid Elida Tuinstra.

Daarnaast passeren enkele stokpaardjes van D66 de revue als kennelijk 'liberale trekken', zoals de staatsrechtelijke hervormingen, invloed van burgers op het bestuur en de *checks and balances* ten aanzien van de macht. Volgens Boomsma gaat het hierbij om het 'zuivere liberalisme', vooruitstrevend en sociaal bewogen. Geestig is dat Boomsma daarbij Dirk Verhofstadt instemmend aanhaalt, die in *De liberale canon. Grondslagen van het liberalisme* de liberale stroming uitgesproken progressief noemt en onverengbaar met begrippen als 'rechts' en 'conservatief'. Wat Boomsma vergeet te vermelden is dat diezelfde Verhofstadt in hetzelfde boek, sterker nog op dezelfde pagina aangeeft dat het gebruik van adjectieven als 'links' en 'sociaal' al net zo overbodig is omdat ze de kern van het gedachtengoed miskennen, dat door en door sociaal is.² De selectieve wijze van citeren past natuurlijk bij het betoog, daar anders Verhofstadt niet als een soort autoriteit aangehaald had kunnen worden. Toch geeft het te denken over een medewerker van de Van Mierlostichting, nota bene de denktank die zegt te zorgen voor voeding en verdieping van het sociaal-liberale gedachtengoed.

Het liberalisme van Boomsma – volgens zijn claim de meest 'zuivere' variant – stelt dus het individu centraal en is veranderingsgezind. Liberale kernwaarden als individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, individuele autonomie of kansengelijkheid maken vreemd genoeg kennelijk geen onderdeel uit van dit 'zuivere' liberalisme. Daar VVD en

D66 het, in ieder geval in theorie, snel eens zullen zijn over het centraal stellen van het individu, als het goed is inderdaad altijd het startpunt van de liberale filosofie, is het interessant hier te focussen op die vermeende veranderingsgezindheid van het liberalisme.

Bij processen van verandering zouden liberalen steeds met grote welwillendheid de bakens wensen te verzetten, aldus Tuinstra, die door Boomsma instemmend wordt aangehaald. De weg van de verandering is kennelijk hét liberale antwoord bij uitstek op alle politieke vraagstukken. Verder nadenken is overbodig. Evenals een nadere weging van wat veranderingen voor belangrijke liberale kernwaarden als de mate van individuele vrijheid of verantwoordelijkheid of de autonomie van burgers betekenen. Wie de rijke historie van het politieke liberalisme kent, weet dat liberalen inderdaad meer dan eens grote omwentelingen (mede) hebben bevorderd, maar evenzevele keren op de rem hebben getrapt juist omwille van de bescherming van belangrijke kernwaarden. Verandering of behoud betekenen als zodanig helemaal niets zolang we niet weten wat het startpunt is en waar een verandering heen zal leiden. Indien een verandering leidt tot meer collectivisme, en dus minder vrijheid voor het individu, dan zal een liberaal zo'n verandering moeten afwijzen, ja dan is het hem geraden alles in het werk te stellen een dergelijke verderfelijke verandering te keren.

In haar 'jonge' jaren was dit echter niet de insteek van D66. Deze partij verknoopte haar lot onder leiding van Hans van Mierlo namelijk onlosmakelijk met de zwaar geradicaliseerde PvdA, in de jaren van Den Uyl. Het was destijds vooral nivellering, collectivisering en lastenverzwaring wat de klok sloeg; en D66 ging steeds mee met deze insnoering van individuen en hun vrijheid. Hoewel D66 zich niet langer, zoals zeker in de jaren zeventig, met huid en haar aan de PvdA uitlevert, stemt de partij als het om bijvoorbeeld verhoging van collectieve lasten of om verdere centrale regulering van de samenleving gaat, in de regel nog altijd mee met het socialistische deel van ons parlement. Toetssteen is voor D66'ers kennelijk nog altijd hun *salonfähigkeit* in de ogen van andere zelfbenoemde 'progressieve' partijen, en niet een toetsing aan eigen liberale beginselen.

Zo'n toetsing kunnen D66'ers ook niet uitvoeren omdat hun partij tot op de dag van vandaag heeft verzuimd aan te duiden welke haar liberale beginselen zouden zijn. Boomsma heeft gelijk dat het hebben van een liberaal beginselprogramma – zoals de VVD dat heeft – niet alles zegt; het komt namelijk *tevens* erop aan of daar in de praktijk naar

wordt gehandeld. Maar om te kunnen bepalen of het handelen in de praktijk als liberaal kan worden aangemerkt, zul je toch op zijn minst enkele criteria moeten hebben waaraan dit kan worden getoetst. Niet alleen ontbreken die criteria bij D66; het is daar zelfs nog erger. De partij heeft het enigszins in samenhang uitdenken van beginselen tot ouderwets bestempeld. Liever handelt D66 'pragmatisch'. Dat komt erop neer dat *alles* in haar eigen ogen een juiste koers kan zijn, met kennelijk als enige vereiste dat het leidt tot 'verandering'. Als daaraan is voldaan, dan is een politieke koers volgens Boomsma 'liberaal'. Dat is een wel erg vrijblijvende benadering van 'liberalisme', ook volstrekt niet in lijn met wat nu al enkele eeuwen door zeer uiteenlopende liberale denkers zoal voor liberaal wordt gehouden. Misschien kan het toch geen kwaad als ze bij D66, om te beginnen bij de Van Mierlostichting, het stof eens afblazen van de kennelijk in D66-kring nooit nageslagen rijke liberale literatuur – ze zullen de liberale klassieke werken toch wel in huis hebben...? – zodat ze kunnen ontdekken dat de vertaling van liberalisme echt niet is: 'anything new goes'.

In het boek *Sociaal-liberalisme* hebben wij duidelijk gemaakt dat het echte sociaal-liberale gedachtegoed een zeer nauwe verwantschap vertoont met het conservatisme.³ Zou D66 zich op een doorwrocht sociaal-liberaal gedachtegoed baseren, dan zou juist zij een conservatieve partij zijn. Maar, ongetwijfeld tot opluchting van Boomsma en zijn partijgenoten, die redenering kunnen wij niet volgen daar D66 zich immers in het geheel niet baseert op (kennis van) het echte sociaal-liberalisme. Wij moeten ons richten op het geringe houvast dat Boomsma biedt wat betreft de grond waarop D66 staat, zoals reeds aangehaald: 'bij processen van verandering niet de hakken in het zand zetten, maar ze (met mate) proberen te stimuleren, en de grote bereidheid tonen het eigen denken te wijzigen op basis van de nieuwe omstandigheden.' Verderop in zijn artikel beweert hij dat de VVD tot het *reform conservatism* zou behoren. Het *reform conservatism* is echter niet, zoals in het dagelijks spraakgebruik wel aan conservatieven wordt toegeschreven, gericht tegen elke verandering maar het wil veranderingen in de samenleving opsporen en het staatsbestel daaraan aanpassen, zodat via geleidelijke hervormingen de politiek niet enkel aansluiting behoudt bij de samenleving maar tevens een abrupte, revolutionaire aanpassing kan worden voorkomen. Dat vertoont een verbluffende overeenkomst met de grondslag die Boomsma zelf aan D66 toekent.

Maar laten wij de aandacht verleggen naar concrete politieke kwesties, volgens Boomsma het niveau waarop je zou kunnen nagaan of je met echte liberalen van doen hebt. In zijn stuk somt Boomsma heel wat voorbeelden uit het verleden op van politiek handelen door de VVD dat naar zijn mening illustratief zou zijn voor het weinig liberale gehalte van de partij. Zo zou de VVD een op de status quo gericht buitenlandsbeleid voeren, waarin het nationaal belang leidend is. Het immigratie- en asielenbeleid zou doorspekt zijn van orde en handhaving in het belang van de preventie en de emancipatie, sowieso zou veiligheid het belangrijkste ordemiddel bij de VVD zijn, terwijl er geen actief onderwijsbeleid zou worden gevoerd, geen oog zou zijn voor democratische vernieuwing of het ter discussie stellen van de gevestigde belangen. Door dit beleid, aldus Boomsma, heeft de VVD in feite steeds D66 de ruimte geboden het 'andere liberalisme', nu opeens *welbegrepen liberalisme* genoemd, vorm te geven.

Het is bekend dat D66 weinig moet hebben van orde en handhaving. Kennelijk is de partij even vergeten dat de overheid sinds jaar en dag het geweldsmonopolie in handen heeft om de veiligheid van burgers zoveel mogelijk te garanderen. Daarbij is voor liberalen veiligheid een *conditio sine qua non* voor individuele vrijheid. Wat heb je immers aan vrijheid als je constant op je hoede moet zijn vanwege de onveilige leefomgeving waarin je verkeert? Het zijn bovendien bij uitstek de 'zwakkere' burgers die baat hebben bij een goede uitvoering van deze liberale kerntaak van de overheid. D66 heeft er geen boodschap aan. Zelfs toen burgers in een Nederlandse provincie stad niet meer over straat durfden vanwege de steeds terugkerende rellen tussen Marokkanen en Molukkers presteerde Pechtold het de politie de mantel uit te geven vanwege de strengere veiligheidsmaatregelen. Repressie zou immers provocerend werken, aldus de D66'ers.

De VVD heeft een andere visie op veiligheid en de taak die de overheid daarbij dient te spelen. Alleen omdat in het zogenaamde 'zuivere' of 'welbegrepen' liberalisme van D66 op geen enkele wijze rekening wordt gehouden met een kernwaarde als de individuele vrijheid wordt ordehandhaving door Boomsma wat naïef terzijde geschoven als overbodig. Iedereen die echter de individuele vrijheid een warm hart toedraagt zal beseffen dat deze liberale waarde niet zonder veiligheid kan. Soms is het daarvoor van belang dat de overheid inzet op preventie, soms in het belang van de samenleving juist ook op repressie. Het steeds maar begrip tonen en excuses verzinnen voor daders, zoals veel D66'ers maar al te

graag doen, vormt een grote bedreiging voor deze liberale kernwaarde die een essentiële voorwaarde is om vrijheid daadwerkelijk te kunnen genieten.

Van oudsher presenteert D66 zich als de partij van de democratische vernieuwing. Via bijvoorbeeld de gekozen burgemeester en het referendum zou de betrokkenheid van burgers op de politieke besluitvorming vergroot kunnen worden. Thom de Graaf en Alexander Pechtold waren achtereenvolgens minister van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, een ministerspost zonder portefeuille die tijdens het tweede kabinet-Balkenende op verzoek van D66 werd gecreëerd. De gekozen burgemeester sneuvelde in de Eerste Kamer, maar van het referendum werd wel werk gemaakt. Inmiddels kent Nederland een raadgevend – niet bindend – referendum en ligt een wet klaar voor een correctief – bindend – referendum.

Bestuurlijke vernieuwing en verandering ten top zou je zeggen, doch wat schetst onze verbazing? Daar waar De Graaf het correctief referendum nog steeds verdedigt, noemt Pechtold plotseling referenda geen kroonjuweel meer. Tijdens het onlangs gehouden 50-jarige jubileumscongres van D66 werd bovendien een motie aangenomen waarin wordt gesteld dat het correctief referendum nadrukkelijk niet voor een volksraadpleging omtrent internationale verdragen mag worden ingezet; die worden te 'ingewikkeld' geacht voor de burgers om er een oordeel over te kunnen vellen. Democratische vernieuwing is blijkbaar aardig voor de bühne, maar als het potentiële lastig wordt of de gevreesde uitkomst niet strookt met de in dit geval 'verheven' Europese idealen van de D66-top dan moet het volk maar weer gewoon de mond worden gesnoerd. Terecht vroeg Jip Stam zich in een column op de *TeldersCommunity* reeds af waarom democraten toch zo worstelen met democratie.⁴ Tot zover de democratische hervormingen, de veranderingsgezindheid en de machts-kritische houding van D66.

Tegenwoordig legt D66 liever de nadruk op onderwijs; zij proclameert zelfs dé onderwijspartij te zijn. Nu kennen wij geen partijen die zelf zullen aangeven tegen (goed) onderwijs te zijn, dus het komt natuurlijk aan op de inhoud: wat wil een partij met het onderwijs. Hoe wil D66 dus het onderwijs vernieuwen? En zullen zulke vernieuwingen bijdragen aan kansen van individuen zich te ontplooiën?

De commissie Platform Onderwijs 2032 staat onder leiding van D66 Eerste Kamerlid Paul Schnabel. Dit platform stelt voor op middelbare scholen de zelfstandige vakken geschiedenis en aardrijkskunde te schrappen. Het platform schijnt te denken dat

deze vakken niet meer behelzen dan een aaneenrijging van feitjes, en feitjes – zo menen Schnabel c.s. – zijn tegenwoordig niet meer relevant want die kan iedereen wel op google vinden. Het is een vreemde gedachte, want het opzoeken van feiten was altijd al mogelijk al diende men daarvoor vroeger boeken en atlanten te raadplegen en kan dit nu digitaal. Maar wie geen feiten in zijn hoofd heeft, en dus geen samenhang ziet, heeft geen flauw benul van wat hij zou moeten opzoeken. Geschiedenis en aardrijkskunde gaan niet alleen om feiten, maar om inzichten die alleen zijn te verkrijgen als men zelf kennis heeft van feiten. De voor ons onderwerp relevante vraag is in hoeverre individuen worden geholpen met onderwijs dat niet meer doet dan hen te leren met digitale media om te gaan (iets wat de meeste leerlingen al wel kunnen).

Maar kennis en inzicht, oftewel de inhoud van het onderwijs, doen voor D66 kennelijk in het geheel niet meer ter zake als wij mogen afgaan op het verkiezingsprogramma van de partij. Om de doorstroming van leerlingen naar zogenoemde hogere onderwijsniveaus te bevorderen, moeten selectiemechanismen worden weggenomen. Een HBO-instelling, om een voorbeeld te nemen, mag als het aan D66 ligt van een leerling met een MBO-diploma niet verlangen dat hij of zij voldoende inhoudelijke bagage meebrengt, want dat zou het doel om zoveel mogelijk leerlingen te laten doorstromen naar het HBO wel eens in de weg kunnen zitten. Dit lijkt misschien heel sociaal, maar leerlingen zijn natuurlijk niet geholpen met een diploma dat steeds waardelozter wordt. Als het om onderwijs gaat verkiest D66 verflakking van het onderwijs boven verheffing van het individu. Dat moge misschien een verandering zijn, en als zodanig volgens Boomsma te prijzen, maar liberalen zien liever dat politieke maatregelen – in dit geval plannen met het onderwijs – het individuen goede komen.

Boomsma had er goed aan gedaan zich een beeld te vormen van de liberale filosofie, alvorens de VVD de maat te nemen en geestverwantschap met het liberalisme te ontzeggen. Naast het centraal stellen van het individu – een belangrijk en onderscheidend uitgangspunt van het liberale gedachtegoed – is het garanderen en via kansengelijkheid en een sociaal vangnet tot op zekere hoogte faciliteren van de individuele vrijheid een kernelement voor liberalen. De keerzijde van de liberale medaille is daarbij altijd ook de individuele verantwoordelijkheid.

Liberale laten naïef idealisme graag over aan hun politieke opposanten ter linkerzijde. Als realisten wegen zij beleidskeuzes op basis van de liberale kernwaarden. Keuzes die soms als progressief kunnen worden bestempeld en soms nadrukkelijk niet, dat zal per onderwerp verschillen. Misschien zou het feit dat de voorliefde voor het adjectief progressief vandaag de dag toch vooral bij (zeer) linkse partijen *bon ton* is Boomsma eens aan het denken moeten zetten. Hoe dan ook, progressief zijn enkel en alleen om het progressief zijn is zeker geen typisch kenmerk van het liberalisme.

Drs. F.D. (Fleur) de Beaufort en dr. P.G.C. (Patrick) van Schie zijn respectievelijk wetenschappelijk medewerker bij en directeur van de Prof.mr. B.M. Telders-Stichting, de liberale denktank van Nederland.

Eindnoten

- 1) Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, *Sociaal-liberalisme*, Amsterdam, 2014. Zie ook de briefwisseling tussen Frank van Mil, voormalig directeur van de mr. Hans van Mierlo Stichting en Patrick van Schie, directeur van de prof.mr. B.M. TeldersStichting naar aanleiding van dit boek in *Idee en Liberaal Reveil*, de tijdschriften van beide wetenschappelijk bureaus.
- 2) Dirk Verhofstadt, *De liberale canon. Grondslagen van het liberalisme*, Antwerpen/Gent, 2015, p. 13.
- 3) De Beaufort en Van Schie, *Sociaal-liberalisme*, pp. 173-174.
- 4) Jip Stam, 'Waarom worstelen de 'democraten' toch zo met de democratie?', *TeldersCommunity.nl*.

Beaufort, Fleur de

Basisinkomen: over de mogelijkheid en wenselijk van gratis geld voor iedereen
10-12

Column: Na de Brexit
49-50

Leviathan temmen
100-104

Het 'liberalisme' van D66
231-235

Benit, Nathan

De verloren vader keert terug naar zijn kroost. Kan de Europese Vrijhandelsassociatie een oplossing bieden voor Britse relaties met Europa in een post-Brexit periode?
201-208

Boomsma, Daniël

Dat 'andere' liberalisme? D66 en de VVD: verkenning van een moeizame verhouding
130-133

Boxhoorn, Bram

Boekbespreking: '10 vuistregels voor een realistisch buitenlands beleid'
179-180

Dijkstra, Gerrit

De hoogste tijd voor een fundamentele herbezinning op het instituut Nationale ombudsman
96-99

Eppink, Derk Jan

Nederland en Brexit
184-188

Fase, Martin

De relevantie van het gedachtengoed van John Maynard Keynes in onze tijd
71-80

De negentiende-eeuwse econoom en staatsman N.G. Pierson
163-173

Gidaly, Daniëlla

Salafisme: geweldloos en toch gevaarlijk. Verbieden of niet verbieden, dat is de vraag
13-17

Hartogh, Govert den

'De staat wil mij mijn organen afpakken'
56-61

Haseloop, Paul

TTIP: Een liberale spagaat?
65-70

Hasslacher, Michiel

Een liberaal dilemma: veiligheid versus privacy
150-153

Haverkamp, Beatrijs

Voorbij paternalisme en eigen schuld: een pleidooi voor een gedeelde verantwoordelijkheid voor publieke gezondheid
18-23

Jonge, Pieter de

De FDP: van onmisbare coalitiepartner tot German Mut
87-95

Kalf, Jurriaan

Naar een toekomstbestendig Nederlands pensioenstelsel
43-47

Klei, Ewout

De liberale lessen van Joan Derk van der Capellen
51-55

Kok, Niek

Anders Chydenius (1729-1803). De 'Adam Smith' van het noorden
81-86

'Vrijheid met Zekerheid verenigen' Bertil Ohlin en het Zweedse sociaal-liberalisme
154-162

- Leen, Auke**
 Liberaal economisch beleid: van A naar Beter
 39-42
- Leyenaar, Monique**
 Hare Excellentie!
 220-226
- Marác, László**
 Het succes van Viktor Orbán
 134-138
- Meer, Frits van der**
 De hoogste tijd voor een fundamentele herbe-
 zinning op het instituut Nationale ombudsman
 96-99
- Oltshoorn, Peter**
 Militaire en liberale deugden
 119-123
- Rip, Friso**
 Verlichting en Ostalgie op de zijderoute
 147-149
- Rutte, Arno**
 Keuzeplicht bedreigt de zelfbeschikking en de
 vrijheid
 62-64
- Salomons, Roelof**
 Column: het Trilemma
 182
- Schie, Patrick van**
 Verankerde vrijheid vergt betrokken burgers.
 Het liberale gehalte van Verlichtingsdenker
 Adam Ferguson (1723-1816)
 24-34
 In Memoriam: Harrie Langman
 (1931-2016)
 124-129
 Proper wonen, geduldig sparen en vlijtig le-
 ren. Praktisch negentiende-eeuws sociaal-libe-
 ralisme in België
 174-178
 Het 'liberalisme' van D66
 231-235
- Someren, Taco van**
 De nieuwe wereldwijde groeigolf: de rol van
 China, Europa en Nederland
 139-146
- Stam, Jip**
 Zijn basisinkomen en de liberale politieke the-
 orie verenigbaar? Het belang van een norma-
 tieve discussie
 5-9
 Tegen linguïstische armoede. Waarom de ver-
 engelsing van Nederlandse universiteiten een
 verkeerde ontwikkeling is
 227-230
- Stoop, Jan**
 Naar een liberaal basisinkomen
 3-4
- Tempels, Tjidde**
 Voorbij paternalisme en eigen schuld: een
 pleidooi voor een gedeelde verantwoordelijk-
 heid voor publieke gezondheid
 18-23
- Tholen, Berry**
 Politieke verantwoordelijkheid
 113-118
- Turk, Daniël**
 Het gevaar van de veranderende civiel-militai-
 re relaties
 35-38
 Column: Grenzen zijn de 'politieke uitvin-
 ding' bij uitstek
 105-106
 Koester Brits verzet tegen Europese militaire
 integratie
 209-212
- Veller, Philip van**
 Van Brexit tot soevereiniteit: over de noodzaak
 van een liberaal antwoord op maatschappelijk
 onbehagen
 189-200
- Waling, Geerten**
 Vaderlandsliefde als liberale deugd
 109-112
- Wijffes, Huub**
 Who's afraid of humor in politics? Het cor-
 respondents dinner in de politieke communi-
 catie
 213-218

COLOFON

Liberaal Reveil is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (voorzitter)
mw. drs. F.D. de Beaufort
dr. C.F. van den Berg
prof.dr. R.M. Salomons
dr. B. Steunenberg
drs. D.P. Turk (eindredacteur)

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
e-mail: turk@teldersstichting.nl
website: www.teldersstichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever.
De vetgedrukte inleidingen bij de artikelen zijn opgesteld door de redactie,
niet door de auteur(s). Schrijven in *Liberaal Reveil* geschiedt altijd op persoonlijke titel.
ISSN 0167-0883

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
info@teldersstichting.nl

Abonnementen

Een papieren abonnement op Liberaal Reveil (4 nummers) kost €34,- euro per jaar (buitenland: €44,-).
Losse nummers kosten €9,50.
Een abonnement op TeldersCommunity.nl (alle publicaties van de TeldersStichting digitaal beschikbaar,
inclusief Liberaal Reveil) kost €35,-.

Druk & Vormgeving

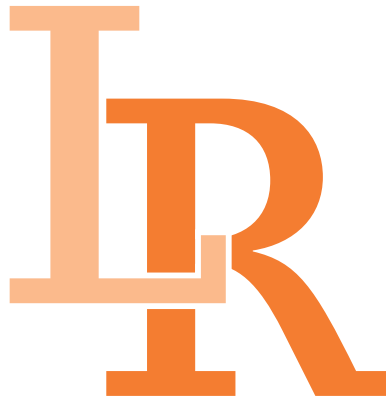
G3M - Grafisch & MultiMedia Management, Zoetermeer

Illustratie omslag

Brexit – castle with United Kingdom flag raising the drawbridge
Bron: Alejo Miranda, via Shutterstock

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.

“

De Noordzee moet een baken van vrijhandel blijven, met de maritieme blik op de wereld. Er is geen enkele economische reden om eeuwenoude handelstradities rondom de Noordzee te ontwrichten, alleen omdat Brussel boos is

”

Derk Jan Eppink